МИХАИЛ АРНАУДОВ

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ БОЗВЕЛИ

ЖИВОТ, ДЕЛО ЕПОХА

1

Наука и изкуство

МИХАИЛ АРНАУДОВ

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ БОЗВЕЛИ

ЖИВОТ ДЕЛО ЕПОХА
1785—1848

ПЪРВИ ТОМ

Второ преработено издание

НАУКА И ИЗКУСТВО СОФИЯ 1971

941

ПРЕДГОВОР КЪМ НОВОТО ИЗДАНИЕ

Когато преди 40 години завърших книгата си за Неофит Хилендарски Бозвели, аз съвсем не подозирах, че могат да бъдат наскоро открити нови обилни материали за тази биография, дошли да опровергаят мнението ми в увода, че издирванията по тази част трябва да се смятат «почти за привършени». За щастие песимизмът ми тук беше ограничен тъй недвусмислено, че в статия от 1937 г. («Из дейността на Неофит Бозвели», Годишник на Софийския университет, Ист.-фил. факултет, кн. XXXVIII) и в цял том, озаглавен «Непознатият Бозвели» от 1942 г., бях в състояние да изнеса твърде ценни документи от архива на великия възрожденец и от други архиви, способни да изяснят редица важни моменти от живота и дейността му. Малко по-късно се добави и трудът на научния сътрудник от Литературния институт при БАН Ванда Смоховска-Петрова, озаглавен «Неофит Бозвели и българският църковен въпрос» (1964), в който бяха обнародвани и коментирани критически някои доклади, дневници и писма от архивите на княз Адам Чарториски и на Михаил Чайковски, засягащи усилията на Неофит Бозвели около 1839—1848 г. за извоюване на българска национална йерархия.

Всички тези значителни приноси за биографията на Неофит и за историята на нашия църковен въпрос през XIX в. ме подбудиха да преработя основно труда си от 1930 г. така, че той да отговаря по-добре на изискванията,

които могат да се предявят в случая. Не може да има никакво съмнение, Неофит Хилендарски и епохата му ще будят винаги жив интерес с оглед към един величествен личен и общонароден подвиг, довел до голям завой в борбата на народа ни за културни права и политическа самостоятелност. Миналото крие наченките и ръста на едно умствено и социално развитие, което смайва с мощния си размах и което продължава с още по-голяма енергия след извоюваната духовна свобода и утвърждаването на държавната ни независимост. Това минало ще интересува винаги нашата историческа наука, но то може да бъде важен фактор и за нашето национално укрепване под знака на великите завети, начертани от дедите ни през епохата на Възраждането.

София, 16 септември 1970 г.

М.А

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ БОЗВЕЛИ

Мню яко нест ничего тако сладчайшаго как любви к отечеству: ни тако желателнейшаго, якоже жития в отечестве: ни тако честнейшее, как положения живота за отечество.

(До Ем. Наскидовиќ, декември 1844 г.)

Ах! Свещенная должност! Ти, която у всичките в устата словом ся находиш — а весма редко у някои си делом ся изпознаваш! За то ся порабощаваме от грековладици и от грекомани фанариотски толико години!

(До свищовските младежи, март 1845.)

Колико жде досега ме усетихте, че аз за интерес измамих някого? Добре ме знаете и ви зная... Болгарин ся родих, болгарин живях и болгарин без интерес ще си умра!

(Писмо до свищовци от май 1845 г., в което ги уверява, че оставал винаги чужд за «езика на парите», какъвто имали само противниците му гъркомани.)

Правдата е на всичките добродетели владичица и царица; нейната светлост е превелика; чрез нея стават человеците добродетелни, називават се праведни и святи. Ако и от безсовестните се гони, тя се истончава, но не се скъсва... Блаженни убо любящии ю, и в терпении своем душу свою стяжавшии.

(До Андрей Робовски, декември 1847 г.)

УВОД

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ ПРЕД ПОТОМСТВОТО

ПЪРВИ ВЕСТИ И ОЦЕНКА У Г. С. РАКОВСКИ. Първият у нас, който схвана правилно крупното историческо значение на Неофит Хилендарски, очерта в едри линии характера, съдбата и делото му и ги изтъкна като образец на подвижничество в името на един национален идеал, беше конгениалният му съгражданин и последовател Г. С. Раковски.

Девет години след смъртта на нещастния хилендарски заточеник (4 юни 1848 г.) Раковски намери случай да загатне пред българското общество за нравствения лик и за заслугите на този народен мъченик в една забележка към поемата си *Горски пътник* (1857), в която вещо е разкрита пагубната за българите политика на Фенер. Като разказва за странния и възмутителен начин, по който се избират патриарсите и митрополитите на вселенската църква, и като отбелязва жестоките преследвания, на които са подложени всички по-будни българи, щом заговорят по-високо за злоупотребите на натрапените гръцки йерарси, Раковски отсъжда сентенциозно-иронично: «Звяр се с мамене не гони», с което иска да внуши на сънародниците си, че те трябва да прибягнат до по-решителни и по-смели действия за отстояване на своето право в борбата за своя национална църква. «Откак ся е заработило за установение на българско свещенство — пише по-нататък Раковски, — има близо до 20 години. В това разстояние патриаршията е заточила няколко просвятители българскаго народа свещеници родом българи:

от койх и един издъхна в желязо обкован на Атонская гора в дълбоко и влажно подземие на един торон! Той *е приснопамятний и незабравимий отец Неофит родом от Котел. Първа нам позната жъртва неповинна на фанариотская калугерска злоба.* Втора жъртва е дякон Дионисий, такожде родом от Котел, кого отровиха в патриаршия. . .»[1]

Раковски споменава все тъй накратко покрай трагичната кончина на Неофит и Дионисий за забягването в чужбина на отец Максим от Лясковския манастир (поради злобата на търновския митрополит), за да докаже, че всички интелигентни българи, които са се трудили за просвета на рода си и за възобнова на българската черковна независимост, е трябвало да изкупят активното си родолюбие с прокуждане, заточение или вечна тъмница. Той не прави друго, освен да повтори по-рязко и с революционна тенденция сдържания протест на Венелин или на Априлов; защото и те много по-рано посочват пакостните домогвания на фенерското духовенство с неприязненото му отношение към българската книга и насилственото насаждане на гъркоманията.[2] Но Венелин знае само изобщо неразположението на Фенер към българската просвета, когато отбелязва в книгата си от 1838 г. с радост наченките на българската книжнина и по-специално изпратеното му от Априлов *Детоводство* на Неофит, гдето било застъпено източнобългарското наречие; за Априлов, който е, както ще видим, възмутен от недостойното поведение на някои българи по въпроса за завладичването на Неофит в 1839 г., а е добре разположен към книжовните трудове на хилендарския монах, борец срещу опасното надмощие на гръцкото об-

[1] Горски пътник, Новий Сад, 1857, 220.

[2] Ю. И. Венелин, Древние и нынешние болгарс, Москва, 1829, 15. В. Априлов, писма у П. Р. Славейков. Габровското училище, Цариград, 1866, 20 и сл.

[3] Ю. И. Венелин, О зародише новой болгарской литературы, Москва, 1838, 9, 39, 48.

разование между българите, и ги захваля в своята *Денница* от 1841 г. Той поставя именно в списъка на излезлите български книги онова *Детоводство* от 1835 г., за да го препоръча така: «Краткая, но полезная школьная энциклопедия для юношей. . . заслуживает одобрения 5-я часть, содержащая в себе между прочим и землеописание самой Болгарии. В ней находится краткое описание многих сел и весей Болгарских в Тракии, Епире (Албании) и Македонии. Хотя описание эти вообще скудны, и в многом недостаточны, но и за то издатель заслуживает благодарность.»[4]

Три години след излизането на Горски пътник Раковски се връща отново към мъченическия подвиг и завета на Неофит в ценните си мемоари върху наченките и развоя на българския черковен въпрос, печатани в Дунавски лебед, 1860 — 1861 г. Един от най-интересните и най-живо написаните откъси тук са тъкмо страниците, посветени на вдъхновителя му, пострадал тъй жестоко.[5] Раковски говори с дълбока симпатия, с благоговение за Неофит, чертае релефно и проникновено образа му, като изтъква общото мъртвило, обхванало България в 30-те години, подчертава настойчиво примера му, идеите му, самопожертвуването му, за да насърчи така и съвременните, тъй обезверени дейци по черковния въпрос. Сам «разпален» съучастник в първите сблъсквания на българите с патриаршията, следил отблизо — като възпитаник на училището в Куручешме и после като адвокат и предприемач в Цариград — всички перипетии на черковния

[4] В. А п р и л о в, Денница новоболгарскаго образования, Одесса, 1841, 29—30.

[5] Г. С. Р а к о в с к и, Българский за независимо им свещенство днес възбуден въпрос и нихна народна черква в Цариград. Дунавски лебед, 1860, бр. 1 (1 септември) и 2—5, 7—9; 1860, бр. 20 и 37—48. Срв. Г. С. Р а к о в с к и, Съчинения, София, 1932, 358 и сл.

въпрос и всички по-значителни културни почини на българската колония в столицата, той има възможност да изучи добре личности и събития, за които говори, да бъде сравнително правилно ориентиран било върху общите подбуди и условия, било върху отделни достойнства и пороци. Теглейки сумата на всичко известно по българските работи от 1839 г. до Кримската война (1853), Раковски намира основания да изтъкне като важен фактор ентусиазма, правилните схващания и неустрашимостта на Неофит Хилендарски. И той е дотолкова прав, доколкото малцина разбират тогава това, което той долавя с погледа на историк и на агитатор: че главното в раздухването на борбата против Фенер е ясната концепция, непоколебимата воля, организационният талант и вдъхновената проповед на монаха-учител, написал по-късно изповедта си Мати Болгария.

Според Раковски Неофит бил се явил «като от бога проводен посланик българъм да посее първое семе възродившаго ся днес народнаго духа»; той бил «първи двигател» по черковния въпрос, от него идела «първая мисъл» за една българска черква в Цариград, която да обедини неосъзналите се още като народност българи; и «най-много тому славному мъжу сме длъжни всички» за пробуждането на племето ни от вековна летаргия. «Той първи почна — продължава Раковски — явно да проповяда по България и да възбужда народа да иска исторически си права, той дойде в Цариград и се улови първи в явна борба с фенерска патрикана, пострада толико от гръков и най-после принеси жъртва и живота си за народа.» И като привежда едно неизвестно дотогава писмо на Неофит от 1841 г., «писано от негова свята българска ръка», Раковски завършва трогателния си разказ за онова, което знае по участието му в събитията от 1839 до 1845 г.: «От тия само думи блаженопочившаго отца Неофита може всеки да разсъди доколко е он бил духом развит и какви

благородни чувствувания са обладавали негово българско сърце! Негова най-свята длъжност е била на света да напомни бедному си роду и да го избави от тяжкия окови духовнаго фенерскаго иго! Затова он презре сичко на свят, изложи в опасност и самий си живот и най-после издъхна в калугерски влажни тъмници железавързан с най-последная реч в уста си «България мила Мати!» Ние казахме, че нему сме длъжни за първое развитие на роднаго духа в тях времена.»

РЪКОПИСНОТО НАСЛЕДСТВО НА НЕОФИТ. Искрено обзет от милост за невинния страдалец и от удивление пред неговото мъжествено постоянство, Раковски ще изложи майсторски, макар и само епизодично, дейността му в Цариград с усилията за заемане на Търновската митрополия, с коварната измама от свои и от чужди и назначението му за протосингел, с първото му заточение, повторната му агитация в Цариград и злополучния му край при второ заточение — при което някои значителни факти от живота на Неофит са избягнали от вниманието на Раковски, а други биват неточно предадени, щом той няма възможност да събере подробни сведения. Намирайки се далече от преките свидетели, които биха могли да попълнят собствените му спомени, Раковски се заблуждава върху известни обстоятелства и най-важното не разполага с никакви данни за потекло, образование и първи стъпки на героя си в полето на обществената дейност. Обаче Раковски и не мисли да се задоволи с тая първа скица на своята характеристика. Очевидно той се носи с мисълта да я попълни с нови сведения за живот, проповед и трагична съдба, като поправи неволно допуснатите празнини и грешки и даде една истинска и обстойна биография. Материали за това той се надява да намери в ръкописното наследство на Неофит, което трябва да бъде публикувано тъкмо тъй, както е сторено с Житието на

Софроний,[6] открито и напечатано за първи път все тогава от Раковски в Дунавски лебед, 1861. Вземайки повод от тази щастлива находка, Раковски си поставя за цел да издири где се намират и какво представляват автобиографските книжа и писма на Неофит, за които е слушал нещо, когато е бил в Цариград. Имаме всички основания да предполагаме, че той може да ги издаде като принос за новата българска история и като допълнение към онова, което вече е разкрил около ролята на Неофит по черковния въпрос. Защото в края на 1860 г. той се отнася писмено до младия си приятел в Цариград, настоятеля на Дунавски лебед, Йосиф Дайнелов, за да му поръча да провери от търговеца Никола Тъпчилещов за писмата на Неофит, изпращани от заточение. Писмото на Раковски от Белград не ни е запазено, но за него съдим по отговора на Дайнелов от ноември 1860 г., гдето се казва:

«На г-а Н. Тъпчилеща хоратувах за отец Неофитови писма. Той каза ще пригледа и ми извести. Каза ми още, че от документи ви кому бях дал препис, повечето издирил и надява се всичко да издири. . .»[7]

Малко по-късно, на 14 декември 1860 г., Дайнелов бърза да съобщи на Раковски нещо по-опрѣделено за тия писма:

«Н. Тъпчилеща едва днес ми каза, че отец Неофитови писма, що държал, незнам коги се уплашил (по Търновска борба с фан. Неофита му се чинело) и ги изгорил сички; днес държал едно-две, които нямали никаква важност, така ли е, или не, не знам, щу според доверието му аз го повярвах. Той ми рече да ви пиша, че Гри. Григориевич, учащий се в богословското училище на Халки, имал *сичката История на отец Неофита на ръкопис и че биле на намерение да пишат на Н. Павлов да напише портрети*

[6] Дунавски лебед, бр. 55—61, 17 окт. — 1 дек. 1861.

[7] Непубликувано. Архив на Раковски. Нар. библиотека, № 7627.

как се е мъчил от. Н. от гръците, които да се разпръснат в приличното време из България. Ако го направят, добро е, защото калоферци много хоратуват, а малко вършат, ако че и всички да сме по зла чест такива. . . *Не е зле, ако се отправите към Г-а Григориевича за някои въпроси*, за които сте в недоумение.»[8]

Най-сетне Раковски попада на една добра следа — и радостта му, че е успял може би да издири целия архив на Неофит, ще е била навярно голяма. Интересно е за нас да узнаем от това писмо на Дайнелов за намерението на някои цариградчани-калоферци да поръчат на художника Николай Павлович, създателя на българската историческа живопис с патриотически тенденции, за изобрази на платно страданията на Неофит. Тази идея, внушена навярно от описанието на Раковски в *Горски пътник* и в *Дунавски лебед*, остава обаче неизпълнена и така се оправдава напълно скептицизмът на Дайнелов. Така се губи и една възможност да се използува за пропагандни цели трагедията на Неофит: отлитографираната картина би могла наистина да буди състрадание към невинната жертва на фанариотската отмъстителност и да настройва борчески духовете в периода на разгорещената вражда между българи и гърци.

Раковски е обаче възнаграден за търсенето си. Ако приятелят Н. Тъпчилещов не е запазил поради малодушие или сериозна опасност нищо значително от преписката на хилендарския заточеник, в замяна цяла една архива, «всичката история» на този се е съхранила у един млад човек, който минава за добър патриот и който е стоял твърде близко до Неофит и до неговия верен другар Иларион Михайловски. Григорий Григориевич, към когото е насочен Раковски от Тъпчилещов и Дайнелов, следвал тогава на о-в Халки в гръцкото богословско училище.

[8] Непубликувано, Архив на Раковски, № 7622.

Роден към 1828 г. в с. Сорока, Бесарабия, той напуща през пролетта на 1848 г. манастира си Немцу, за да отиде на Света гора; престоява тук известно време, сближавайки се в «Хилендар» с тежко болния Неофит, за когото се грижи с голяма преданост; става по-късно послушник на заточения Иларион и приема иночески чин. През 1850 г. той следва в училището на Карея (Света гора), в 1851 г. приема дяконски чин, а през 1863 г., завършил в Халки, бива назначен за главен учител в българската школа на Фенер, Цариград. В 1872 г. той е ръкоположен за доростоло-червенски митрополит, като през 1875—1878 управлява временно и овдовялата Търновска епархия на стареца си Иларион. Заслужава да се отбележи, че на младини Григорий проявява най-чисто родолюбие и че той съумява да си спечели обичта и почитта на всички, които ръководят народната черква.[9]

Особено ценни са за нас грижите, които Григорий полага, за да облекчи предсмъртните мъки на Неофит, починал на негови ръце, и за да спаси от разхищение или пропадане ръкописните трудове и преписката му. Част от книжата си Неофит му предал приживе, а друга част Григорий получил отпосле от хилендарските калугери по заръка пак на Неофит, който предвиждал злата участ на книжата си, ако те останат у манастирските братя, затова завещал да бъдат те предадени изцяло на младия му благодетел и почитател. Хилендарци, повечето българи по народност, не уважили напълно волята на заточеника, страдал толкова и от тях, и не само усвоили много от ръкописите му, които отпосле съвсем не върнали, но и разкъсали и унищожили част от собственоръчния му живопис, понеже бил насочен против тях. Каквото можал да изтръгне и прибере, Григорий го запазил, отнасяйки го после в Цариград. И благодарение почти изключително

[9] Вж. в. Вести, Цариград, г. IX (1898), бр. 17 от 22 декември, кратка биография на Григорий, починал на 16 декември 1898.

на него ние можем да говорим днес за книжовно наследство на Неофит, можем да пишем и биография. Раковски, комуто се пада заслугата да предизвика съобщителността на Григорий, опазва също тъй с пиетет изпратените му преписи от оригиналите, така че останалото недостъпно в архивата на Григорий може да се дири отчасти в неговата собствена ръкописна сбирка.

ПИСМА И СЪЧИНЕНИЯ, ЗАПАЗЕНИ У ДЯКОН ГРИГОРИЙ. Отправен от калофереца Н. Тъпчилещов и русенеца Йосиф Дайнелов към дякон Григорий (с мирско име Георги Немцов), Раковски не закъснява да пише и на тогова, запитвайки най-първо за някакво ръкописно съчинение на Неофит, което на времето било предадено в Цариград на руския консул от Варна А. Рачински, известен с интереса си към българското черковно движение.[10] Григорий отговаря на Раковски на 13 март 1861 г., като прави следните разяснения: 1) въпросното съчинение не било, както мислел Раковски,[11] *Плач бедния Мати Болгарии* (и Раковски ще е допускал това, види се, по сведения от Цариград много по-рано); 2) то било малкият оня *Разговор с един бесарабски българин*, у самия този българин, именно младия Григорий; 3) Григорий предал «Разговора» на приятеля си А. Границки, за да го обработи в езиково отношение и приготви за печат, а Границки изпратил препис от него в Москва, както съобщил за това на Григорий сам Рачински; 4) най-важното, диалогът *Плач бедния Мати Болгарии* (както навярно е гласяло заглавието на познатата нам днес *Мати Болгария*) заедно с някои писма на Неофит се намирали сега у Григорий, предадени нему в предсмъртен час («когато умираше на моите ръце») от нещастния борец за народна

[10] За Рачински срв. Ив. Д. Шишманов, СбБАН III (1912), 56 и сл.; Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV (1921), 4.

[11] В незапазено писмо до Григорий от февруари или март 1861.

черква. Григорий завършва писмото си с думите: «. . . ако можите да ги употребите, можем да ви ги изпратим, а другите различни писма останаха в монастир, който съвсем не знам що ги (на) правиха калугерите.»[12]

Раковски може да въздъхне спокойно след тези разкрития, които вадят наяве нещо скъпоценно от завета на Неофит, макар част от кореспонденцията и да била изгорена от Тъпчилещов или унищожена заедно с други ръкописи от някои безмилостни хилендарски братя. Раковски е писал в мемоарите си по черковния въпрос малко преди получаването на това писмо: «Он (Неофит) е писал нещо си в последни си дни под наслов *Мати България*, но не зная то драгоценно съчинение в кои ръце се находи сега; мисля да е отнесено в Русия от някого си българина и е паднало в ръце г-на Рачинскаго, занимающаго се твърде много в черковни български въпрос!»[13] И ето той е изненадан да узнае, че «драгоценното съчинение» на отец Неофит не е пропаднало, а се намира в сигурни ръце, отгдето може да се получи заедно с други също тъй важни документи. Няколко месеца по-късно, на 22 август 1861 г., Раковски напечатва в *Дунавски лебед* като допълнение към ония свои статии едно писмо на Неофит от 12 септември 1841 г., отправено до самия него, което не било попаднало навреме в ръцете му и което дълго време скитало, докато той го получи след цели 20 години, на 14 юли 1861 г., от руския професор в Одеса В. Григорович.[14] Вземайки повод от тая нова публикация, дякон Григорий, който не само е възприел идеалите на Неофит, за да стане един от най-ревностните елинофоби в Цариград, но следи внимателно и журналистиче-

[12] Вж. писмата на Григорий (от архива на Раковски), поместени в края на книгата.

[13] Дунавски лебед, 2 февруари 1861. Раковски, Съчинения, 379.

[14] В. Григорович ще се е сдобил с това писмо при пътуването си из България — вероятно през 1844 г. в Цариград.

ската дейност на Раковски, когото той цени необикновено високо, отправя на 30 септември 1861 г. ново писмо до редактора на *Дунавски лебед*: едно, за да му изкаже готовността си да бъде сътрудник на емигрантския лист, и, друго, за да му съобщи по «свята длъжност», че пази *Мати Болгария* и други документи от Неофит и че е готов да ги изпрати на редактора, «ако стане нужда». Той пише буквално: «Като се намярват при мене *много негови писма, копия от прошенията*, що се даваха тогива на В. Порта, как и *Мати Болгария* негово собствено съчинение, защото покойният умрел у монастир Хилендар на моите ръце. . .»[15]

Раковски ще поиска да се възползува гоя път от предложението на горещия си почитател и пише в този смисъл едно писмо до Григорий, което хвърля младия патриот в «неизказана радост». Раковски му изисква именно, както научаваме от отговора на Григорий, всички по-важни Неофитови писма и копия от пълномощията, дадени някога от цариградските еснафи на Неофит и Иларион. Григорий обещава да ги изпрати, добавяйки още, че у него се намирали: 1) «Кратко жизнеописание» на Неофит, във формата на разговор между заточеника и бесарабски българин (самия Григорий); 2) друго «первообразно Неофитово съчинение, като разговор между разни лица, в което се *описва намерението на царска Русия спрямо Българя*»; 3) «един друг кратък разговор, описующ *състоянието на наше отечество и Мати Болгария*». Колкото се отнася до първия ръкопис, оригиналът останал у Григорий, а Границки го преписал «с малки поправки», приготвяйки го за печат («за да го издадеми»). Вторият ръкопис, диалог в оригинал, попаднал в ръцете на Рачински, подобно на преписа от първия. Третият бил пак у Григорий. Първият и третият ръкопис Григорий изпраща в пощенски пакет до Раковски. Оставало още едно, *четвърто* съчинение на

[15] Непубликувано. Вж. в края на книгата.

Неофит: «*писмо общо от страната на сичките в страност българи до живущите в България*», но това «кратко» съчинение се намярвало временно в ръцете на Драган Цанков, тогава в Цариград.

Днес ние знаем от архива на Раковски, че под първия ръкопис трябва да се разбира споменатият, запазен само фрагментарно «Разговор с един бесарабски българин», мемоарен труд на Неофит, а под третия — някой по-малък диалог, близък може би по съдържание до *Мати България*, която, ако се вярва на П. Р. Славейков[16], била позната в няколко преписа или редакции. («Аз съм видял от нея — казва Славейков — три издания, едната у отец Иларион, която е и печатана»: печатана, разбира се. от В. Друмев в *Периодич. списание*, 1875—1876.) Вторият ръкопис, в който се засягали руско-българските отношения, и то от становището на някаква русофобия — предтеча може би на оная, която застъпва Раковски в брошурата си от 1861 г., *Преселение в Русия* — трябва да се смята за жалост окончателно пропаднал по вина на консула Рачински, който не е споделял възгледите на Неофит по въпроса, както не е одобрявал и българския сепаратизъм в борбата против фенерската патриаршия. Четвъртият ръкопис, пазен известно време у Драган Цанков, водач на униатското движение, е оцелял навярно в т. нар. «Разговор на любородните», за който ще говорим по-нататък.

КАКВО ИЗПРАЩА ГРИГОРИЙ НА РАКОВСКИ. Дякон Григорий изпраща на Раковски в Белград не самите оригинали, а копията, приготвени отчасти тогава, отчасти по-рано, и то от ръката на един ученик и съзаточеник на Неофит, «родолюбивото дяконче» Никола, което починало в Света гора още преди Неофит. Изпращайки ръкописите, Григорий съобщава, че успял

[16] П. Р. Славейков, СбНУН, X, 392.

да ги изтръгне с «голям труд и даже с вънкашна сила» от калугерите, макар Неофит и да бил поръчал преди смъртта си на всички съборни старци да бъдат книжата му «до едно» предадени на великодушния момък, дошел от Бесарабия. На 27 ноември 1861 г. Григорий изпраща на Раковски «две знаменити копия» (черновките) от турските прошения, писани някога от българските пълномощници в Цариград Неофит Хилендарски и Иларион Макариополски, с които се измолвало от правителството позволение за направата на българска черква в Цариград, за назначаването на български владици, за отварянето на българско училище в столицата и за отпускане на място около Таксим (Цариград) за отделни български гробища. «Такива работи в онези времена (т. е. 1844 — 1845) желаеха и се трудиха да добият, за които нашити сега със сичките средства нито мислят» — говори с меланхолия Григорий, виждайки спънките, които в 1861 г. се правят на българските искания, и нерешителността на цариградските българи при отстояване на националната програма. Григорий пази тези документи като неоценими реликви, те са за него свещен спомен от великия покойник и той моли настойчиво редактора на *Дунавски лебед* да му ги върне, след като ги препише, защото «сичкото ми имание в них се състои, изгубих них, изгубих живота си, изгубих себе си, такъв голям съюз между нас има». Григорий е сякаш магически обвързан към сянката на стареца-мъченик от Хилендар чрез тия ръкописи и те са най-свидният му нравствен капитал, без който той не би могъл да живее. Ръкописите имат за него обаянието на една табуирана вещ, включила духа на покойника — народен светец.

На 9 декември 1861 г. Григорий потвърждава изпращането на нови преписи от съчиненията на Неофит заедно със собствени дописки върху положението в Цариград. И тоя път, уморен от преписване, той забелязва: «Имам толко много материал да ви дам, щото *трябва най-много*

два тома да ги правите, ако искате совершено нещо да стани.» Значи Раковски ще е тъкмял да издаде нещо като събрани съчинения на Неофит и Григорий предвижда невъзможността да се вмести всичко в един том, толкова обилни били материалите. На 14 февруари 1862 г. Григорий пише за последен път на Раковски по този въпрос. Той е сломен от вестта за спирането на *Дунавски лебед* (24 декември 1861) — на това се дължи донякъде и болестта му, която му пречи да продължава по-усилено преписването на Неофитовия архив, — но пак изпраща «значителен материал» по черковната история, както и познатата си биографска скица за Иларион Макариополски, поискана от Раковски.

От всичко следва, че Раковски събира грижливо всякакви материали за едно пълно издание на Неофитовите ръкописни трудове и за една по-обстойна биография на инициатора на черковния въпрос. Той ще е влязъл за тая цел в преписка не само със «свещенодякона» Григорий, но и с други свои познати, както показва това писмо на приятеля му Стоян Д. Балкански от Цариград, 9 август 1861 г.:

«Надявам се да сте приели *стиховети на отца Неофита*, кои ви бях притворил в по̀ преминало. . . от 25 пр. м. *Негови писма* има няколко Г. Н. Бракалова на къщата му в Калофер, кога е бил в заточение; аз бях преписал едно в Калофер от отец Хрисанда ученика му (кой ми е много разказвал заради него) и го бях пратил тука в хана до Стоян Буйнова и Илия Рачева, кои ми казват, че Ви го пратили.»[17]

Стиховете и писмата, за които става тук дума, трябва да търсим между съответните изповеди на Неофит от първото и второто му заточение (1841 — 1848); тях ние намираме отчасти запазени в книжата на Григорий и в архива на

[17] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 6.

Раковски. И прав е издателят на някои от тези документи, Йордан Попгеоргиев, когато изтъква, че спирането на *Дунавски лебед*, както и новите политически и революционни залисии на Раковски, особено образуването на легията от 1862 г., са били попречили за издаването на Неофитовите ръкописи или за съставянето на един систематичен опит за биография.[18] В замяна Раковски скъпи за всичко изпратено от Григорий, така че то заедно с целия останал архив на Раковски можа да бъде предадено от наследниците му в Етнографския музей, гдето се съхраняваше доскоро, преминавайки по-късно в архива на Възраждането при Народната библиотека в София. Би трябвало да добавим още, че Григорий не изпраща всичко, останало от Неофит, на Раковски и че по една или друга причина той задържа у себе си такива документи от първостепенно значение, каквито са: 1) изложението на Неофит до Мехмед Али паша по делата на търновския митрополит (1844); 2) прошението до Високата порта от жителите на гр. Свищов (1844); 3) подобно прошение от жителите на гр. Търново (1844); 4) прошението до Мехмед Али паша от цариградските български еснафи (1845); и други още някои мемоари и писма, всички писани от ръката на великия хилендарец. Както ще посочим по-нататък, някои от тях бяха изнесени вече в печата, откак архивата на Григорий Доростоло-Червенски мина в собственост на Светия Синод, а други, по-голям брой, могат да се явят тепърва сега на свят.

ТАКТИКАТА НА КРЪСТОВИЧ И БОГОРИДИ. Вестта за кончината на Неофит Хилендарски пристига в Цариград току след излизането на самия Раковски от продължителен затвор (май 1848). Разорен материално, с разклатено здраве, гонен от свои и от чуж-

[18] Й. Попгеоргиев, СбБАН. XIV. 6.

ди заради буйния си протест срещу гъркомани и други врагове на народното дело, 28-годишният Раковски е решил да върви неуклонно по пътя на дълга си, не забравяйки никога примера на горчиво оплаквания заточеник. След напразни опити да се предаде на мирни занятия, да заживее като адвокат, предприемач и търговец, той изведнъж се озовава при избухване на Кримската война (1853) начело на хайдушка чета в горите на Котленския Балкан, а после, след сключването на мира, заживява като емигрант-публицист и като революционер. Доколко душа и ум са изпълнени от образа и завета на Неофит, личи не само от всичко, което Раковски предприема, за да възкреси тази скъпа памет, но и от знаменателното мото към книгата му от 1864 г. *Българский вероизповеден въпрос*, взето тъкмо от едно непубликувано писмо на Неофит Хилендарски: «Ах! свещеная должност! ти, която у всичките в устата словом са нахождаш, а весма редко у някои си делом ся изполняваш! за то са порабощаваме от грековладици и от грекомани фанариотски толико години!. . .» (Отец Неофит Петрувич Котленец в писма си.)[19] И ако според историка на Френската революция Мишле наградата на един живот била «да се намери истината и да се изкаже тя по сърце», несъмнено Неофит и Раковски в чудно единение на воли и с дълбоко съзнание за отговорност пред потомството успяват да заслужат тая върховна награда. Слово и дело съвпадат у тях по линията на тоя дълг, на това упорито търсене на правдата, в която трябва да живеят отделната личност и цялото общество, и малцина могат да им се равнят откъм енергично отстояване на жизнените народни интереси в два решителни момента на новата ни история: началото на 40-те и началото на 60-те години.

Колко странно са устроени хората, какви дълбоки

[19] Съчинения на Г. С. Раковски (1922), 483. Срв. и Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 62.

различия откриваме у тях дори когато те биха догонвали една и съща цел! Ето например Гаврил Кръстович. Съученик някога на Раковски и помощник после на княз Стефан Богориди, той се числи също тъй между предните дейци по черковния въпрос, храни искрена любов към това, което той нарича «божие дело», т. е. народната просвета и отхвърлянето на духовното иго. Но той е антипод на Раковски и на Неофит в тактиката си, той не страда от гяхното буйно, неистово родолюбие, не отива в изблика си на омраза към всичко гръцко в темпераментното изживяване на елинофобията си до такава крайност, не е изобщо неудържима в поривите си натура, каквато са ония двама негови съграждани. Висок турски сановник, той ще изпадне под влиянието на прекалено боязливия Богориди, ще се проникне донякъде от неговия бюрократически дух и ще отстоява исканията на цариградската българска община поне в опасния стадий на борбата против патриаршията с твърде много резерви. Може би той вижда по-добре всичките трудности за преодоляване на вековни предразсъдъци у турците; може би той знае по-отблизо цялата лукава политика на фенерската патриаршия с готовността ѝ да потуши жестоко всеки опит за подкопаване на гръцката черковна хегемония. Във всеки случай той няма да разбере нито импулсивния характер на Раковски, нито нравствената твърдост на Неофит и ще погледне малко отвисоко на дръзката им проповед, довела ги до самоволно изгнание или заточение. Като съобщава на приятеля си Райно Попович в Карлово (писмо от началото на 1844 г.) как някои бележити българи в Цариград желаели «с патриотическо усърдие» да подадат прошение до княз Богориди за освобождаването на Неофит от първото му заточение, Кръстович забелязва: «Дано досегашните му поне тегла да *го вразумят за напред!*» Това е твърде коректно казано от страна на държавния чиновник, добре гледан от везири, който скъпи за спокойствието на

царщината, но то не говори за сила на характера и за правилна оценка на личността, която си е поставила такива благородни задачи. Тежко и горко наистина за един народ, когато всичките му будни синове са се дотолкова «вразумили», щото да не смеят като Богориди например да се застъпят, макар и най-предпазливо, за един народен страдалец от страх, че ще бъдат заподозрени «в някоя лоша мисъл къмто царството»; или като самия Кръстович, който — несравнено по-голям патриот — се пази да го не угадят някак гърците, че съчувствува на много по-тактичния и по-сдържан другар на Неофит, Иларион Михайловски, и не желае ръкополагането му за български владика, затова изчаква сгодно време за ходатайство пред надлежните лица.[20] Докъде би се стигнало по тоя път на муден опортюнизъм и не биха ли се похабили най-добрите народни сили, ако се спъваше така проявата на енергия и доблест? Изглежда, че нищо не е тъй далеч от мисълта на благоразумни хора като Богориди и Кръстович — поне в ония години, — както безстрашната подкана на Неофит от затвора: «Дерзайте. . ., орете винограда господен. . .», или смелата мечта на Раковски по-късно за «маломинутна с възторг смърт», «сладка за свобода смърт.» Неофит не държи за нищо в живота си, щом трябва да се съкруши фенерското иго, и той, у когото не стихва никога, нито всред най-тежките терзания, «духът ратоборен»,би могъл да повтори в последен час познатите думи на един трагичен герой: «Примерът на моята смърт ще ги насърчи повече.» След толкова напразни опити да заинтересува Стефанаки бей било за съдбата си, било за българската черква, Неофит се е убедил в 1844 г., че не трябва да очаква никаква намеса от тая страна; ето защо той съветва и другите българи да не главоболят повече «*покойнаго* Богориди»[21].

[20] М. Балабанов, Гавриил Кръстович, 1914, 179, 183, 191.
[21] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 28.

ИЛАРИОН МАКАРИОПОЛСКИ, НАТАНАИЛ ОХРИДСКИ И ОНУФРИЙ ПОПОВИЧ. Нямаме изрични свидетелства за това, как се посреща смъртта на Неофит в 1848 г. от близките му другари или от поиздигнатите българи в столицата и провинцията, с изключение на краткото съобщение на съзаточеника му Илариoн, който от Хилендар пише на приятеля си Онуфрий Попович (12 юни с. г.): «. . .мой другар *многострадалний архиманд. Неофит 4-го юниа освободи са.* Всемилостивий бог помиловав его, посла архангела своего Михаила, който не щя да пита има ли патриаршеска епистолия или ферман царски; пущали го Геро Софрониа от Кареа, или не, но поведе го за ръка, та му рече, хайде рабе благий, при бога в царство небесное, да те освободя аз вечно, *а твойте българи са канят, ти не може да се наканят. . .*»[22]

Илариoн предава кратко факта, безсилен да говори по-обстойно. Сломен духом, той има само думи на милост към нещастника, избавен от теглото си чрез смъртта, само чувство на смирение пред вишния промисъл, отсъдил място за праведника в «царство небесное». За другите — силни князе или слаби човешки синове — Илариoн ще намери само горчива усмивка: тях едва ли би ги трогнала една жестока орис, едва ли би ги раздвижило за настойчив протест едно незаслужено страдание. Съзаточеникът на Неофит изпраща тих укор към българите в Цариград, които уж все се канят да действуват и все не успяват да сторят нищо било от уплаха, било от залисия по частните си работи. Нали един почтен търговец като Никола Тъпчилещов бе намерил тъкмо тогава за благоразумно да премахне всички улики за връзка с Неофит, като изгори писмата му от заточение? Обаче времената се менят бързо и споменът за Неофит пробужда някои съвести. «Не само

[22] Вж. М. Арнаудов, Илариoн Макариополски, 1925, 333.

правдата ми и кръвта ми, но и от гробът пръстта ми ще вика к богу» — е писал в 1842 хилендарският мъченик на игумена Йосиф Соколски, верния си приятел, в минута на люто огорчение от мълчанието и страха на сънародниците си, пропуснали да се застъпят по-енергично за избавянето му «от смъртоносни беди и напасти». След смъртта му тоя глас от гроба, глас пророчески, ще прозвучи като мощен ек в душите и ще подканя неспирно за възмездие, за изпълнение на един висок дълг, за поддържане на една свещена борба. Пробуденото чувство на срам и национална обида ще развърже скованите воли и ще подири изкупление за греха към Неофит, ще иска да наложи неговата правда — прогонване на чуждата йерархия и извоюване на българска народна черква. Така страдания и върховни жертви действуват като очистител на съвестите и така трагичната съдба на Неофит ще допринесе невероятно много за създаване на едно стихийно народно движение против Фенер.

Подобно на Иларион цени нравствената личност и участта на Неофит и Натанаил Охридски, възпитаник на Киевската духовна академия, който в 40-те години подкрепя пропагандата за черковни правдини на българите, а в 1852 г. е издал една бележита за времето си брошура по тоя въпрос. Тук македонският българин (родом от с. Кучевища, Скопско) обосновава исторически исканията на българите за свое духовенство и като разкрива коварните замисли на Гръцката патриаршия, изброява жертвите на фанариотския терор, на първо място отровения от патриаршията Дионисий Контаров и нещастния му приятел Неофит Бозвели. «Къде отиде и е вече — пита Натанаил — по четирих лет заточении отец Неофит? Скончался и он как и мнози други его предшественици и братя мученическоя кончиноя.» И като прави намек за предателското залавяне на Неофит и Дионисий, уж с намерение да бъдат ръкоположени епископи от патриарха, Натанаил

се обръща към фенерските кръгове: «Какъвих ищете еще? Или ние ще ме ви ги пращаме на посвятение, а вие щете ги пращате за ваше користолюбие богу жртва?»[23]

Ние имаме още едно свидетелство от съвременник и сподвижник на Неофит, именно от архимандрит Онуфрий Попович, родом от с. Енина, Казанлъшко. Гонен от търновския владика подобно на Неофит само поради това, че почитателите му го искали за епископ на тракийската област от Търновската епархия, той оказва, както ще видим, някои услуги на заточения на Света гора Неофит. Онуфрий прочита през 1861 г. изложението на Раковски по черковния въпрос в *Дунавски лебед* и намира там някои непълноти и грешки, които иска да поправи. С Раковски той се познава отдавна; на 13 юни 1861 г. той може да му припомни писмено: «Ако сте ви мой най-добрий приятел г-не К(апитане) Георгие Раковский, знаете како сам Вас у Цариград волил и любил? . . . Зер толико е била наша българска любов; само лице к лицу; додеся назад юбръним и друг друга заборавим. . .»[24] Още по-добре, отколкото Раковски, познава Неофит обаче архимандрит Онуфрий. И като чете писания с толкова преданост и възхищение исторически очерк на Раковски, гдето изпъква в неподозирано по-рано сияние образът на нещастния хилендарец, той разбира ясно какво е загубила България и какво са пропуснали да сторят приятелите му. Онуфрий се заема да попълни празнините у Раковски, главно да разкаже всичко онова, което сам знае за участието на Неофит в черковния въпрос, и така пише една дописка до редактора на *Дунавски лебед*, останала, кой знае защо, неизпратена. [25]

[23] Н. Б о г д а н, Приятелское писмо от българина к гръку. В. Чехах, в Зл. Празе, 1852, 17.

[24] Непубликувано писмо на «Архимандрит Онуфрий Попович, Хилендарский» в архива на Раковски, № 7083.

[25] Срв. В. Н. З л а т а р с к и, Архимандрит Онуфрий Попович, Известия на историч. д-во, София, 1911, кн. III, 61 и сл.

Оставяйки да говорим за нея по-нататък, ще отбележим тук само трудностите, на които се натъква Онуфрий още тогава, в 1861 г., да ни съобщи някои биографски вести за Неофит, особено за потеклото и дейността му преди повдигане на черковния въпрос. «Сега чак, по смерти Неофит и по 20 години, питам как са зовеше баща му да му пишим житието» — признава Онуфрий. Миналото на Неофит се губи в мрака на XVIII в. и дори най-близките му другари не знаят нищо за род и родители, за първи стъпки в живота, за наченки на народно труженичество. (Само от Раковски ние узнавахме, че Неофит се именувал по баща Петрович.) Онуфрий би могъл да ни даде все пак някои подробности от житието на Неофит — извън няколкото епизода в оная непечатана дописка, — но той не идва изобщо до такъв биографски опит.

П. Р. СЛАВЕЙКОВ КАТО ПОСЛЕДОВАТЕЛ И ПОЧИТАТЕЛ НА НЕОФИТ. Сравнително най-често покрай Раковски се сеща и пише за Неофит вторият най-даровит български публицист в 60-те години, тъй коренно различният по темперамент Петко Славейков. Редакторът на в. *Македония* се смята дори в известен смисъл ученик на Неофит. Защото още твърде млад, 14—15-годишен, той е могъл да види и да чуе Неофит в родния си град Търново и макар да не е възхитен отначало, да запомни нещо от проповедта на този, когото синът на Славейков, Пенчо Славейков, ще нарече покъсно «Ахасфер на нашето възраждане»[26]. В статия за Иларион Макариополски от 1872 г. Петко Р. Славейков казва: «Момче още, на 1840 аз бях видял в Търново отец Неофит и веднъж само бях го чул да говори по народочерковните ни работи, но признавам, че думите му не произведоха впечатление в детскийт ми още ум и не по-

[26] П. Р. Славейков, Избрани съчинения. Книга I, София, 1900. Предговор от П. П. Славейков, 4.

кртиха тъй силно душата ми.» Невръстният, но любознателен син на Рачо Казанджията не е подготвен да схване правилно Неофитовите филипики против гръцкото духовенство; нему се вижда дори «стидно и грозаво» да бъде последовател на човек, който с «таквизи груби манери» нападал противници и защищавал правата на народа си.[27] Всичко дръзко и изобличително в думите, всичко нашенски демократично в обноските на Неофит се е хвърляло като досаден контраст към изтънчените нрави, лукавото поведение и витийските проповеди на владишките сателити. Но минуват само малко години и Славейков е вътрешно преобразен. След като учи през 1843 г. в свищовското училище, гдето слуша с болка за заточението на Неофит, впечатлителният младеж е спечелен за българската партия в избухналия тогава спор по владишкия въпрос в Търново и когато започват демонстрациите срещу владиката Неофит, той пише една поетическа сатира, гдето осмива владиката и предходника му Панарет — тъкмо в духа и стила на Неофит. . . Ние знаем от собствения великолепен разказ на Славейков, в предговора към неговите *Български притчи*, какви са последиците от разпространяването на тая ръкописна сатира между «поборниците на българщината»; както знаем и това, че тези поборници се състояли по онова време «от няколко души из най-долнята класа граждани, повечето пришълци от селата и няколко повъзрастни ученици», които били «новобращени от отец Неофит Хилендареца (Бозвелията)». Предишният скептик е станал ярък привърженик: «От тези ученици — бележи Славейков — аз бях най-малкия.»[28]

Най-рано има Славейков случай да спомене за Неофит в една ръкописна статия от 1849 г., писана навярно, когато

[27] П. Р. Славейков, Летоструй, изд. Хр. Г. Данов, VIII, 1873, 35 и сл.

[28] П. Р. Славейков, Български притчи или пословици. Част I. Пловдив, 1890, IV—V.

той е отишъл в гр. Елена, да се учи у прочутия тогава Никола Михайловски.[29] Посещавайки еленската «даскалоливница», той дружи със сърдечния приятел на Неофит, Андрей Робовски, и има възможност да узнае от него за тежките страдания и смъртта на Неофит в затвора. Той е изпитал на собствен гръб жестокия бич на фенерските агенти и упражнява перото си в едно изложение — невидяло никога свят, — което стоварва вината за бавния развой на българската просвета тъкмо върху тях. Не са ли те и особено търновските владици Неофит и Атанасий, които гонят и клеветят българските учители, мамят и ограбват народа ни и заточават просветените ни свещеници? «*Хилендарскаго Неофита пламенният ревнител болгарски след като го три пъти заточаваха най-напокон в старости, с мужественият му ученик Николая в вечно заточение заточиха.*» Славейков припомня как този нещастен ученик Николай се хвърлил храбро от кулата, за да побегне, но как пострадал и загинал след това. «Старецът негов Неофит и он оставляя на високиа Атон поръчвания българолюбни, *остави животът*, когото премина по много в страдания заточен сущ още.» Явно е: до Славейков, учител през 1848 г. във Враца и отново ученик през 1849 г. в Елена, е достигнала някаква вест за смъртта на Неофит и той оплаква съдбата на загиналия, както оплаква и тежките лишения на съзаточеника Неофитов, Иларион Макариополски («сухи корички да яде, недялна вода да пие, на гола рогозка да лежи, когато неговите съотечественици с дълги чибуци до джамлии прозорци опитват сичките веселости земни. . . Еленците не помислюват поне за него»). Не по-малко Славейков тъжи и за смъртта на котленеца дякон Дионисий — кандидат за епископ във Видин, отровен от патриаршията — и за отстраняването от България на Неофит Рилски (изпратен

[29] С. С. Бобчев, П. Р. Славейков и един негов ръкопис, Периодич. списание, XI, 1901, 549 и сл., 576 и сл.

за учител на о-в Халки, за да няма между българите образовани калугери). . .

Цялата статия на Славейков от 1849 г. (открита и публикувана едва в 1901 г.) диша протеста на младия учител, увлечен страстно от борбата за народност и замислил да прави печатна пропаганда против заклетите врагове на българския напредък.

Върху съдбата на Неофит, когото погрешно смята за *три пъти* заточаван, Славейков се връща години покъсно във вестника си *Гайда* от 1863 г. — в една статия, гдето се порицават недостойните гонения срещу българското духовенство от страна на фанариотите. Тук се казва: «В празник и тържествено направиха те официалното унищожение на Търновската и Охридската българска патриаршия. В празник Иларион Критски изгори патриаршеската (българска) книгохранителница в Търново. *В празник Неофит Търновски окова в железа и обруга седините на новия наш изповедник и мученик Отца Неофита Хилендарски (Бозвелията)*. В празник пак (по Великден беше, туй го всеки знай и никой не трябва да го забравя (жестокий архиепископ константинополски изскуба из ръцете на народа и проводи на заточение двамата наши светители и поборници на църковните наши правдини — Илариона Макариополскаго и Авксентия Велескаго.»[30]

ГРИЖИ ЗА ПАМЕТТА И ПИСМАТА НА НЕОФИТ. Славейков вижда българските водачи в нимбуса на мъченици за вяра: толкова високо иска да ги издигне той пред поколенията. От това становище той ще скърби живо за лекомислената забрава, легнала върху великите подвизи и имена на народните светители. И ето, няколко месеца след оная статия, той ще има случай да припомни един неотложим дълг на сънародниците си с къса памет. Като взема повод от факта, че гърците в Цари-

[30] Гайда, г. I, бр. 2 от 30 юни 1863.

град правили през октомври или ноември 1863 г. «коливо за поминовение на гръцкия поет Александър Суцо») — на същия този Суцо,[31] който възпламенява сънародниците си чрез патриотическите поеми *Туркоборска Елада* от 1833 г. и *Скитникът* от *1839* г., упражнявайки известно влияние и върху *Горски пътник* на Раковски и като изтъква, че при този помен в цариградската черква «Св. Йоан» служили първи йерарси, владиците Софроний Артянски и Венеамин Преславски, Славейков се предава на такива нерадостни мисли: «Не сми ли и ний народ, немаме ли и ний заслужени хора, спомена на които да ни въодушевява в'подвига ни? Българската в'Цариград черква съществува стана от толкова години, но ни веднъж, доколкото ний знаем, не са е внесло в'нея коливо и да се служи за поминовение на отец Неофит Хилендарски, *първия виновник за съществуването на тази черква и най-първия двигател на черковното ни днешно питанйе.*»[32] И той привежда примера на старите гърци, които наистина затривали най-добрите си и заслужили хора, но «скоро пак са свестявали, та и паметници им въздигали. У нас слава богу и туй назадничаво добро нема» — живите не зачитаме, мъртвите забравяме; «готовановци» и «забравановци», ние «не щем ни да знаем за тез, които са станали жертва за нас».

Славейков е може би повлиян от статиите на Раковски в *Дунавски лебед* (1860—1861), когато подчертава заслугите на Неофит като «първи двигател на черковното ни днешно питане». Но той отива по-далеч и подсетен от панихидата за един гръцки патриот, иска да смути със сатирически подмятания спокойствието на светски и черковни български първенци, отнесли се тъй нехайно към паметта на онези, «които са станали жертва за нас». Нима Неофит не е личност много по-голяма за нас, отколкото

[31] Вж. М. А р н а у д о в, Раковски и Горски пътник, СбБАН, IX, 1917, 49, 148.

[32] Гайда, г. I, бр. 13 от 30 ноември 1863.

един Суцо за гърците? И защо, ако гърците имат смелост да честват паметта на един революционер в самия Цариград, българите да не сторят поне обикновен помен за несравнено по-значителния като народен герой и тъй лоялния пред властта монах-мъченик? Изобщо като племе ние не сме си изработили още усет за този род заслуги, за нравствени ценности, свързани с една изключителна индивидуалност. Факт е например, че някои ръкописи на Неофит, пръснати из България, не са били достатъчно грижливо скътани, не са дори запазени от ония, на които са били поверени. В *Гайда* от 15 юли 1866 г. Славейков помества едно твърде важно за историята на новата просвета писмо от В. Априлов (15 май 1845) и при този случай прави следното признание:

«Желателно би било, щото и другите наши съотечественици, които имат скътани таквиз драгоценности от нашите предшественици, да благоволят да ги извадят на бял свят чрез вестниците за назидание и утвърждение на нас, живущите в по-благоприятни времена от тях, но често не имущите тяхната ревност и деятелност. *В детинство си ний помним с каква жадност сми прочитали някои от патриотическите писма на покойнаго отца Неофита Хилендареца, исповедувами, че много сми и заели от тях*, но сега не ни се е случило да ни мине на ръка някое от тях. Дали па няма някое спастрено у някого?»[33]

Отговор на запитването не е последвал, макар писма от ръката на Неофит да е имало доста у разни лица: апатия или страх тегне още над българската интелигенция.

СРАВНИТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ИЛАРИОН И НЕОФИТ. За Неофит Хилендарски има случай да си спомни Славейков отново, когато в 1866 г. пише историята на Габровското училище и когато

[33] Гайда, г. III, бр. 14 от 15 юли 1866.

трябва да изтъкне грижите на В. Априлов и Н. Палаузов не само за просветното дело в родния им град, но и за общото възраждане на българската народност. Априлов специално има верен поглед за истинските задачи на българското образование и за нуждите на историческия момент. Той скърби в писмо от 17 август 1840 г. за несполуката на българите да се снабдят с владика от свой род и подчертава главната вина за това: «нашето несогласие стана на това причина». Защото той знае за позорното подкупване на българските пратеници в Цариград от патриарха и за готовността на някои чорбаджии и големци измежду българите да зарязват «общото добро», щом бъдат разположени от «хитрите владици с дарби и армагани». Славейков дава право на Априлов и в подкрепа на досещанията му разказва по собствени сведения как патриаршията употребила всички хитрости, за да отблъсне кандидатурата на Неофит за търновски владика, как тя «приласкала» търновчанина Н. Кетенджиоглу и другарите му, за да им натрапи за владика пак грък, младия фанариот Неофит, и как Неофит трябвало да се примири с поста на протосингел срещу обещанието да бъде ръкоположен после епископ във Враца, Ловеч или Русе. «Отец Неофит — заключава в бележката си Славейков — нямаше друго що да стори, освен да пристане на това обещание и да иде в Търново, но година не сключи и вместо епископ, с букаги окован, като най-лош злодей бе пратен на заточение.»[34]

Шест години след тая случайна бележка Славейков се връща в 1872 г. отново към Неофит, и то във връзка с характеристиката, която трябва да даде на току-що починалия Неофитов другар Иларион Макариополски.[35]

[34] П. Р. Славейков, Габровското училище и неговите първи попечители, Цариград, 1866, 20—21.

[35] Летоструй, бълг. народен календар, VIII г., 1873, издава книгоиздателство Хр. Г. Данов, 35 и сл.

Славейков осветлява духовния лик и заслугите на Иларион по една сравнителна метода като Плутарх; той съпоставя двамата ратници за народна черква откъм темперамент, интелект, тактика и открива предимство у Иларион. Защо? Защото Иларион бил тих, сдържан и скромен, имал по-високо образование и умеел да подкупва сърцата с добре аргументираната си беседа. Докато Иларион импонирал със «сериозност и тежест», с хладнокръвие и благост, с умереност и такт, Неофит печелел привърженици чрез пламенни речи, резки критики и безогледна решителност. «Буйните и страстни проповеди на Неофит, който е имал случай да обходи по-голяма част от България и да размърда простата маса на българите в Цариград, виждаха се като нещо грубо на по-развитите хора, но те действуваха по-силно на неразвитите умове. Състоянието на работите и самото положение на народа като да изискваха този начин на действие, както сми били и сами ний принудени много пъти да си послужим с този манер.» Макариополски може да вдъхва уважение към българщината, но е безсилен да оборва гърцизма пред широките народни маси. . . «От това като истинский предтеча на възраждането на народа отец Неофит възбуждаше внимание и приготвяше неразработените умове, които изпосле увличаше и въвождаше в попрището на подвигът сам Михайловски.» Двамата значи се допълват взаимно в смисъл, че по-активният Неофит разклащал доверието към фанариотската олигархия, когато Иларион се явявал теоретик, способен да затвърди пробудените чувства и убеждения. «Михайловски не идеше във възторг като дяда Бозвели, кога говореше, не поразяваше събеседниците си с набор думи, често хубави и увлекателни, но често колкото язвителни и поразителни, толкоз и нескромни, повечето пълни с волнодумни изходки.» Славейков държи страната на Михайловски с оглед към онова, което лично нему, легалния и хрисим борец, се ревне повече, което издига

един общественик в очите на благоразумните. Той не подценява никого — и затова завършва биографския очерк с думите: «Това като казваме, ние не искаме да унизим отца Неофита и да отнемем от важността на подвига му, а казваме, че само да покажем различието на характера и начинът на действие у двамата първи подвижници за възпроизвеждане на българщината.»[36]

Както забелязахме вече веднъж, [37] касае се тук за представители на две поколения и за два различни типа обществени дейци. «Неофит, открит и непримирим, е повече героичен образ подобно на Паисий, а Михайловски, предпазлив и примирителен, повече културен, подобно на Кръстович.» Предпочитания могат да стават в зависимост от лични разположения и разбирания, но исторически и двата типа борци са еднакво важни, еднакво необходими. И нека пътем забележим: по-стар ратник, Неофит пръв чертае новата програма и пръв става жертва на патриаршеските закони — чрез което си извоюва неоспорвана от никого преднина в развоя на черковния въпрос. Михайловски излиза на сцената във втората фаза на борбата, когато групата на съзнателните патриоти се е вече разрасла и опасността не е тъй страшна. *Единствен* отстоява идеала и вдъхновява масите само Неофит в 1839 — 1841г

ОПИТ ЗА БИОГРАФИЯ НА НЕОФИТ ОТ П. Р. СЛАВЕЙКОВ. Близо четвърт век след тая характеристика, излязла от вещото перо на Славейков, ние четем една нова статия за Неофит пак от него, но без неговия дух. Бодрият някога водач и писател е достигнал до преклонна възраст, загубил е много от проницателността на ума си, живостта на фантазията си, сигурността на паметта си и не ще може да изпълни възложената му от редакцията на *Сборник за народни умо-*

[36] М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 1925, 99 и сл.
[37] Пак там, 102.

творения задача тъй сполучливо, както е вършил това порано в подобни случаи. Редакторът на издавания от Министерството на просветата *Сборник* Ив. Д. Шишманов поръчва именно на дядо Славейков да напише една биография на Неофит, която би обгръщала всичко чуто и запомнено; защото в същност за Неофит се е знаело дотогава извънредно малко, съвсем несъразмерно с крупното му значение за духовното ни възраждане. Славейков приема задачата и написва един очерк от 1895 г., [38] който съвсем не задоволява критиката. Той се ползува при работата си от два главни извора: първо, от своя собствен ръкописен опит за «житие», изгорял в пожара на Стара Загора (1877) заедно с толкова други поетически, исторически и етнографски материали на стареца, и, второ, от показанията още преди освобождението ни на калофереца Христо Тъпчилещов, на котленеца Матей Хаджипетров и на слугата Неофитов, Дим. Паничков. Но и собствени записки, и чужди спомени се възпроизвеждат тъй несигурно в една старческа глава, изморена от дълъг труд и тревожни преживявания, че новият очерк се оказва твърде съмнителен откъм достоверност на фактите и невероятно забъркан откъм хронология. Трябва много да се съжалява за пропадналото в Стара Загора житие, особено поради поместените там писма на Неофит до габровските чорбаджии, които едва ли ще са същите ония, които откриваме в копията на Неофит от архива на Раковски. Разбира се, ние можем да вярваме на Славейков, когато предава голямото си възбуждение на младини при прочита на едно Неофитово писмо в 1843 г. през есента като ученик в Свищов. Той, 18-годишен, навярно е хипнотизиран от стоицизма на заточеника, опива се от чудно хубавите думи, с които излагал теглата си «този храбърник страдалец». Но самото съдържание било отпосле забравено. «Аз пом-

[38] П. Р. Славейков, Отец Неофит Хилендарец или Бозвели, СбНУН, XII, 1895, 379 и сл.

пех — казва Славейков — тези негови думи реч по реч и много пъти *с тях съм се раздумвал и утешавал в моите страдания*; но сега, откак лежах третия път от болестта си, толкоз съм ги забравил, щото не ми идват на ум ни стотата част.» Още по-зле, отколкото тия добре запечатани някога думи, ще помни Славейков слушаното по-късно, което освен това е било предание, минало през много уста и прекройвано волно и неволно. Така неговите бележки от 1895 г. ни вдъхват много съмнения — освен когато случайно намерят опора в други извори — и, както показва собствената ни анкета, прав е Шишманов да бъде скептик към тях, намирайки, че всичко в това «романно изложение» трябва да се проверява грижливо.[39] По-нататък ние ще имаме често случай да заемаме критическо становище по съобщенията на Славейков, претегляйки ги всякога, когато факти или празнини на традицията изискват тяхното разясняване.

В. ДРУМЕВ И ПУБЛИКУВАНЕТО НА МАТИ БОЛГАРИЯ. Ако Славейков е все пак в състояние да възстанови нещо от загубеното си обстойно житие на Неофит, не тъй честит в намеренията си е друг един наш именит книжовник, именно Васил Друмев, послешният митрополит Климент Търновски. Като редактор на Браилското *Периодическо списание* авторът на *Иванко* помества в книга IX—X и XI—XII (1874, 1876) една оправена откъм правопис редакция на *Мати Болгария*, знаменития диалог на Неофит, придружавайки я с някои общи обяснителни бележки относно личността, идеите и епохата. Тия бележки са анонимни; и че те са излезли тъкмо от перото на Друмев, се научаваме от съобщението на В. Д. Стоянов, един от основателите на Книжовното дружество в Браила и сътрудник на *Периодическо списание*. Като печата именно

[36] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XVIII, 1901, 5—6, 49.

в същия орган на дружеството две неизвестни писма на Неофит Хилендарски от 1847 и 1848, отправени до Андрей Робовски,[40] първите писма, които се явиха на свят след ония до Раковски (1841) и до Йосиф Соколски (1842),[41] Стоянов отправя читателя към «доста обширното и най-сполучливо оценение върху Неофитовите велики заслуги за народа ни», излязло «от гениалното перо на първий днес български белетрист, г. Василя Николаевича Друмьова». Сам Стоянов изтъква при този случай «насърчителния и назидателен пример» за гражданска служба, даден от Неофит — тоя «решителен и честен характер, с блага душа и сърце, с безкрайна любов, постоянство и самопожертвуване за нашето общо народно благо»[42]. Стоянов ни отпраща и към кратката си бележка за Неофит в един етнографско-исторически очерк за Котел, печатан пак в *Периодическо списание*, 10 години по-рано. Там Неофит е споменат между другите велики котленци, покрай Софроний, Богориди, Берон, Кръстевич и пр., като го хвалят, загдето е действувал с «гигантско усилие» за свестяването на българския народ и отърсването му от гръцкото духовно иго и загдето е смогнал да състави и напечата «твърде полезни за народа ни книжки», между които най-значителна е географията на България (1835). Окончателното решение на черковния въпрос, мисли Стоянов, се дължи най-много на отец Неофит и другаря му Иларион, «които по Неофитово време положиха в душата и сърцето на народът най-яката и непоколебима основа за въздигането на зданието на българската църковна независимост»[43].

[40] В. Д. Стоянов, Периодическо списание, кн. III, 1882, 158 и сл.

[41] Писмото до Раковски в Дунавски лебед, 1861, бр. 47 от 22 август; това до Й. Соколски в сп. Читалище, I, 1872, 446, изд. от Милан Т. Ради(во)ев.

[42] Периодическо списание, I, 1872, кн. V—VI, 48—44.

[43] Периодическо списание, кн. III, 1882, 154.

Васил Друмев е подсетен да публикува *Мати Болгария* на Неофит навярно от статията на Марин Дринов върху Паисий (книга IV на браилското *Периодическо списание* от 1872) и от житието на Софроний, препечатано и коментирано от В. Стоянов (книга V—VI на същото списание, 1872). Той иска да прибави към двете крупни фигури на ранното ни възраждане третия техен достоен приемник, отец Неофит, като изнесе между друго спомената по-рано някак тайнствено негов най-значителен труд, диалога *Мати Болгария*. Отгде се е сдобил Дринов с ръкописа, не ни се обажда. Възможно е само едно предположение: че той го е получил от по-стария си покровител Григорий Доростоло-Червенски, от когото тъкмо по това време е бил сам ръкоположен за дякон (16 юни 1873) и после за епископ Браницки (21 август 1874). На Григорий дължи по всяка вероятност Друмев и всичко друго от ръкописното наследство, поменато в «предговора» към *Мати Болгария*. В този предговор (стр. 1—13) Друмев е дал една обща характеристика на Неофит, обещавайки да състави по-нататък и «животоописанието» му. За личността и делото му той има вече най-висока оценка. Името на знаменития мъж е неразривно свързано с началото на нашето възраждане, на «великата оная борба между светлината и тъмнотата», увенчана със славен край. Неофит ни е завещал не само «примера на своята голяма преданост и любов към народът и църквата. . ., но и много свои умствени трудове, с които той така чудно е защищавал народната правда.» По вина на обстоятелствата не се е явил още в печата нито един от тези трудове. «Но у нас — бележи Друмев — има един *списък, написан от него самаго,* от който списък се вижда, че той е имал около 20—25 *преведени и оригинални умствени трудове — в ръкопис*. От тия трудове някои ние имаме на ръце, а другите дали съществуват или са се изгубили — това не знаем.»[44]

[44] Периодическо списание, кн. IX—X, 1874, второ изд., София, 1882.

ПРОПАДНАЛИ ТРУДОВЕ И ПИСМА НА НЕОФИТ. Печалното е, че и това, което Друмев е имал на ръка, бива изгубено безвъзвратно — освен напечатаната тогава *Мати Болгария*. Колко неблагоразумно отлага Друмев публикуването на всичко достъпно нему в очакване за допълнителни материали! По-късно той не ще има свободно време за писателски труд, а самите оригинални документи пропадат безследно, навярно при обиска в квартирата му и задигането или унищожаването на част от личната му архива със собствени и чужди ръкописи (1893).[45] Какво са представяли ръкописите на Неофит, Друмев загатва само с тия думи: «У нас има на ръце за сега *доста материал* за това интересно животоописание (думата е за проектираната от Друмев биография на Неофит). *Освен един откъс от животоописанието му, писано от него самаго* (навярно «Разговор с един бесарабски българин»), ние имаме *още много негови собственоръчни писма, особено от затворът,* които той писал до разни свои приятели и в които описва мъките и теглилата си. . . Но понеже всичкият този материал виде ни се недостатъчен за пълното негово животоописание, ние, както казахме, отложихме обнародването му за в следующите книжки, за когато се надяваме да получим потребното допълнение.»

Въз основа на материала, който има на ръка, Друмев уверява читателите, че тъкмяната биография на Неофит щяла да бъде и «много интересна, и много утешителна за всинца у нас», понеже от нея щяло да проличи как «твърдата воля, убеждението в правдата, силната любов към правото народно дело, решителността, енергията и готовността даже и да се жертвува човек за това право дело» надделявали «най-големите и повидимому непобедими мъчнотии и несгодности»; и още — «какъв велик и достоуважаем поборник и защитник на нашата народна правда е

[45] Вж. сборник Климент Търновски, под моя редакция, София, 1927, XXII и 364.

бил вечно незабравимият наш свещеномонах Неофит Бозвели». Завършвайки в книга XI—XII на *Периодичното списание* печатането на *Мати Болгария*, Друмев отново се извинява за отлагането да напечата биографския си очерк, понеже «и до този час (1876) не му била доставена «тази част от животоописанието. . ., без която, обнародвано, то би излязло щърбато»[46].

Заради по-доброто и по-пълното Друмев изоставя относително доброто и непълното. Ние не само не ще четем никога неговия очерк за време и живот на Неофит, но не ще узнаем и какъв е бил оня списък на Неофитови трудове, с кои писма и ръкописи е разполагала редакцията на *Периодическо списание* и как е изглеждал оригиналният текст на *Мати Болгария*. За последната той ни уверява, че съществувала «в разни екземпляри, които по формата и идеите са еднакви, но се различават по разкритието на предметът». В същност Друмев изглежда, че знае извън своя ръкопис само една друга версия, тая, която била запазена у Д. Шишманов в Свищов и която може да бъде по всичко съдено само печатаният отпосле от проф. Ив. Д. Шишманов ръкопис на Неофит: «*Просвещений Европейц, полумершая Мати Болгария и син Болгарии*», който обаче нямаме право да смятаме за разновидност на *Мати Болгария*. Така или иначе Друмев не ни говори нищо за състоянието на притежавания от него ръкопис, за истинското му и пълно заглавие, за езика или правописа му, последния тъй чувствително преработен при печатането, и за датата и потеклото му. Той се ограничава само да изложи основните идеи на *Мати Болгария*, които според него били две или три: т. е. Неофит искал да разясни, че злочестините на народа ни идели от фенерското духовенство; че между правителство и народ трябвало да има «взаимна любов и преданост»; и че «в науката, в

[4] Периодическо списание, кн. XI—XII, 1876, 10—11.

истинната просвета се състояла силата и трайността на правителството и нашето спасение и истинско благополучие».[47] А за езика на оригинала Друмев забелязва кратко: «Язикът на *Мати Болгария* е старинний, т. е. словеноболгарский, какъвто въобще е езикът на нашите списатели по онова време. *Правописанието, понеже не е всякъде еднакво*, ние предпочетохме да употребим правописанието на Дружеството.»[48] Друмев няма скрупулите на литературни историци и филолози от по-късно време при издаването на текстове с историческо значение и пропуска така да ни даде в автентична форма един важен паметник на книжнината от епохата на Възраждането. Защото съвсем не е било необходимо да се издава *Мати Болгария* по правописа на Книжовното дружество, щом тя е съчинена 30 години преди въвеждането на този правопис. С такава неоправдана промяна, продиктувана от несериозни практически мотиви (да се улесни преписване и печатане), е изгубен един съществен белег на Неофитовия език и един незаменим критерий за правилна оценка на текста от тая страна в сравнение с другите Неофитови ръкописи.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И ЕМИГРАНТСКАТА ПУБЛИЦИСТИКА. Въпреки толкова недостатъци изданието на Друмев спасява нещо твърде значително от книжовното наследство на Неофит и ни дава възможност да схванем един от най-важните етапи в еволюцията на неговата мисъл и проповед. Колкото и неподготвен като издател на произведението, редакторът на *Периодическо списание* разбира по интуиция цялата стойност на едно жизнено дело и на един ръкопис, понеже стои вътрешно твърде близко до традицията в

[47] Периодическо списание, кн. IX — X, 9, 11.
[48] Пак там, 12.

нашата църква и в борбата за народност, подета от Неофит. Със своя усет за историческото значение на *Мати Болгария* Друмев е във всеки случай на много по-прав път, отколкото съвременникът му Любен Каравелов, който от предпоставките на строгия си позитивизъм и на безпощадното си отрицание за всичко остаряло осъжда рязко посмъртното публикуване на Неофитовото съчинение. Заел в своя букурещки«вестник за наука и литература» *Знание* (1875) крайно скептическо становище при появата на «Периодическо списание», осмеял при това и поетическа риторика, и патриотическа история на някои наши писатели, той не вижда изобщо «здрав разум и разумна критика» при редактирането на това списание, не вижда дори (в увлечението си против хрисимата насока на емигрантската мисъл) каквото и да било оправдание за основаването на Книжовното дружество.[49] И ако той намира известната статия на М. Дринов върху правописа «неудовлетворителна», народните песни (с изключение на тия в двете книжки IX и X) за «развалени, прекроени и изопачени» и стиховете на И. Данев с право за твърде слаби («не заслужават ни една лула тютюн»), все тъй високомерно и иронично ще бъде отречено значението и на *Мати Болгария* — като че тя е писана тъкмо тогава и изнесена като нещо актуално. «Защо — пита се Любен Каравелов — да не напечатаме дълбоките размишления на отец Неофит (ако нямаме древности, то и «Мати Болгария» ще да погъделичка нашето патриотическо настроение — в безрибието и ракът е риба). . . Щом се печатат толкова излишни и несериозни работи, мисли Каравелов, имат може би оправдание и тези «дълбокомислени» диалози на хилендарския монах с тяхното наивно и остаряло родолюбие.» «Тия две книжки (на Пер.

[49] Знание, г. I, бр. I, Букурещ, 1875, стр. 14. Срв. очерка ми в сп. Българска мисъл, IV, 1929, кн. 2, 89 и сл.

спис.) — продължава той — освен наивните и сантименталните охания и ахания на отец Неофит Бозвели» съдържали и други статии с доста «множество недостатки». Но очевидно Каравелов смесва в темпераментната си полемика произволно годно и негодно, хвърляйки в един кош и стихове на Данев, и приноси от Дринов или Друмев, без да спазва мярка в отрицанието и присмеха си. Тази преценка върху Неофитовото произведение внася чувствителен дисонанс в отношението на епохата към един литературен документ на миналото и тя показва само колко далеч стои ученикът на Чернишевски и Добролюбов от преклонението на Раковски и Славейков пред заслужилия борец за национална идея. Каравелов иска да прави на всяка цена опозиция към несмелата, легалната пропаганда в България и със свойствената си безцеремонност не се стеснява да приложи един абсолютен мащаб и там, гдето това е исторически неоправдано. Пристрастието му в случая е тъй явно, както и при възвестяването на прословутия лозунг: «Свободата не ще екзарх, иска Караджата». Всичко отпосле идва да покаже, че екзархът и ръководената от него политика на мирно културно проникване на българската идея (в Македония) са поне толкова необходими, колкото и въоръжената, непримирима акция на революционерите. . . Отец Неофит не биваше да бъде отречен подобно на Паисий и на Софроний само затова, че не е могъл да предугади или да сподели идеите върху народност и социални реформи на Бакунин и Херцен. Такова становище покрай всичко друго има неудобството да внася пълен анахронизъм в разбирането на личности, на методи и на идеологии. Любен Каравелов не можеше да схване църковния въпрос в пълния негов обсег и с всичкото необходимо безпристрастие, понеже бе се отчуждил от някои страни на българската действителност и на българската душа.

МЕМОАРИТЕ НА КАРАПЕТРОВ, ДИМИТРОВ И БУРМОВ. С Друмев се приключва редицата на ония наши писатели, които могат до Освобождението да кажат нещо по-достоверно за Неофит въз основа на лични спомени или на традицията за него в близки до покойния кръгове. Трябва много да се скърби, гдето нито Григорий Доростоло-Червенски, нито Иларион Макариополски, двамата най-добре запознати с живота и делото на «храбобо̀рния» заточеник духовни лица, не ни оставят никакви свои мемоари, тъй като всички по-млади дейци от епохата след Кримската война не са били вече в състояние да знаят нещо напълно сигурно по тая част. Новото поколение, изправено пред нови задачи, не се връща към миналото, не търси историческите предпоставки на мощно разраслото се народно движение, не скъпи за една памет, която е неразривно свързана със самата идея за това движение. Така спомените за Неофит и колкото ги е имало, бледнеят постепенно, превръщат се в легенда с твърде съмнителна реална основа и се записват едва когато няма вече кой да ги контролира откъм достоверност. Историци като К. Иречек и Светослав Миларов, които долавят правилно ролята и заслугите на отец Неофит, не знаят да съобщят в своите книги нищо повече от онова, което са прочели у Раковски или Друмев. В общия си очерк върху църковния въпрос Иречек (1876) посвещава няколко прочувствени реда на този «огнен и непреклонен» темперамент;[50] а Миларов по-късно (1885) нарича Неофит «трети първороден апостол и мъченик новобългарски», «велик агитатор и вдъхновител на народната маса», «човек с огнена душа, с пламенна фантазия и неизчерпаемо въодушевление», който «най-ясно е положил началото (принципа)» на борбата против гръцкото духовно робство и е

[50] К. Иречек, История Болгар, Одесса, 1878, 701.

нмал «светлейшата в новата наша история мъсъл: да се издействува направата на една българска черква в Цариград, при която да се установи един център» на борбата срещу патриаршията.[51]

Повече от Миларов знае да разказва за Неофит, т. е. за цариградската му дейност и заточенията му, П. Карапетров[52], който обаче е непосредствен свидетел на събитията само след 1858 г., а за всичко дотогава черпи сведения от записки и спомени на по-старите дейци и особено от баща си Карапетра, панагюрец, преселен в Цариград и сподвижник на Неофит. Сведенията му обаче не се отличават с по-значителна определеност и вън от това, че той прави неизповядани заемки у Раковски и у Бурмов, мемоарите му не са твърде придирчиви за последователност на факти и на дати, както ще изтъкнем това на съответното място. Още по-слабо доверие вдъхват общите съобщения за Неофит и черковната борба на Г. Димитров в книгата му *Княжество България* (1895), гдето най-свободно и дилетантски са използувани мемоарите на Раковски и Карапетров, без да се споменава това и гдето покрай всичко друго са дадени като спомени било собствените предположения, било измислиците на разни безотговорни лица.[53] На грешките в този компилативен труд се спираме по-нататък.

За жалост нищо ново не изнася за живота на Неофит и голямата книга на Т. Бурмов *Българо-гръцката църковна разпря* (1902), печатана в някои свои глави през

[51] Св. Миларов, История на български народ, Пловдив, 1885, с. 150.

[52] П. Карапетров, Няколко думи за българския храм в Цариград, Мисъл, I. 1892, кн. XI и XII, препеч. в Сбирка от статии, Средец, 1897, I и сл. и отчасти в Кратка история на българската черкова, Средец, 1895, 72 и сл. Срв. и П. Черновежд (т. е. Карапетров) в СбНУН, VI, 1891, 418 и сл.

[53] Г. Димитров, Княжество България, Пловдив, 1895, ч. I, 168, 290, 289 и др

80-те години[54] и построена в голяма част върху лични спомени на автора, един от крупните дейци по черковния въпрос след 1858 г. Бурмов, който получава от Григорий Доростоло-Червенски копия от някои прошения до Високата порта и патриаршията, писани от Неофит,[55] не смята за нужно да очертае по-обстойно дейността му, като се възползува от живи още свидетели, особено от митрополит Григорий. Той цитира *Мати Болгария* и други познати документи и характеризира личността на Неофит само като силует, без подробности, които биха ни въвели в неговия дух и съдбата му. Ценни са само някои вести върху политическата обстановка, при която действуват Неофит и Иларион, и върху причините на техния неуспех и на заточението им[56] — и особено когато те се съпоставят с данните по същия въпрос в мемоарите на един близък свидетел на всичко, полския емигрант Михаил Чайковски,[57] който съчувствува на българите и оказва в 40-те години ценни услуги на ония двама народни дейци в борбата им за национална йерархия.

КРИТИЧНИ ИЗДИРВАНИЯ НА ИВ. Д. ШИШМАНОВ. След толкова приноси на лица, вземали непосредствено участие в разрешението на черковния въпрос или градили върху устна традиция, завещана от първото поколение, дошло беше време за едно критическо разчистване на биографския материал с цел да се посочи какво собствено можем да смятаме като положи-

[54] Р. В и т е л о в (Бурмов), Българо-гръц. църковна распря, Периодично списание, кн. XVI и XVII, 1885, 98, 203.

[55] От Григорий заема някои подобни фрагменти и д-р В. Х. С. Берон, Археологич. и историч. изследования, Търново (1886), 423 и сл.

[56] Т. Б у р м о в, Българо-гръц. църк. распря, София, 1902, 22 и сл.

[57] К. С у х о д о л с к а, Българите в неиздадените мемоари на М. Чайковски, СбБАН, X, 429, 449 и сл.

телно установено, какво трябва да се отхвърли или провери като несигурно свидетелство и какви празнини остава да се запълнят. Да се мисли за една по-обстойна научна биография беше преди толкова години още твърде рано: нов материал нямаше, а запазените тук и там ръкописи на Неофит не бяха видели свят. Но налагаше се една старателна ревизия на всичко, приемано за истина, около живот и дейност на Неофит и време беше да се изтъкне необходимостта от публикуване на достъпното в архивите от компетентни историци на нашето възраждане.

За тая задача се залови пръв проф. Ив. Д. Шишманов. Предприел няколко щастливи екскурзии в по-отдалеченото наше литературно и политико-обществено минало, посветил няколко студии на личности като Венелин, Априлов, Фотинов, Добровски и други дейци от втората и третата четвърт на XIX в., той се натъква по необходимост и на загадъчната, тъй малко проучена фигура на Неофит. Особено когато му попада на ръка един непознат по-рано ръкопис на Неофит, близко сроден наглед с *Мати Болгария*, той иска да си изясни тяхното взаимно отношение и да определи как се изявява там идеи и стилни похвати на автора. Ръкописът е същият, за който споменаваше Друмев в статията си от 1874 г. като труд, запазен от свищовския гражданин Д. Шишманов. Иван Шишманов проучва наследения от баща си ценен ръкопис и го подлага на един щателен анализ от гледището на литературния историк и психолог, за да открие духовния образ, мислите и езика на непосочения пряко автор, който не е могъл да бъде друг освен Неофит.[58] Във връзка с това той разглежда всички извори за биографията на Неофит, за да изтъкне тяхната цена, техните предимства или не-

[58] Ив. Д. Шишманов, Един непознат труд на Неофит Бозвели, неговата цена за историята на нашето възраждане и неговите отношения към Мати Болгария, СбНУН, XVIII, 1901, 252 и сл.

достатъци и да покаже кои факти от биографията могат да бъдат взети за окончателно установени. Необикновено важен извор за бъдния биограф биха могли да бъдат според Шишманов и съчиненията на Неофит. «Тъкмо в случаи — пише той, — гдето биографичната критика и при най-доброто желание не е възможна, принципът: да се търси списателят зад неговото произведение, авторът зад книгата, е много на мястото си.» Този метод в духа на Иполит Тен предполага обаче публикуване на всички съчинения, или — ако е дума за учебниците например — поне на ония места, «които могат да характеризуват в някои отношения автора, неговите наклонности, неговите чувства, неговите стилни начала, неговата образованост и т. н.». Сам Шишманов ни дава точния, филологически издаден текст на открития ръкопис — *Просвещений европейц, полумершая Мати Болгария и син Болгарии,* — за да предприеме съпоставки в стил, речник, основен тон на изложението и дори в някои графоложки симптоми за авторство, да разкрие чрез анализ на съдържанието епохата, когато възниква този ръкопис и тъй родствената в много точки *Мати Болгария,* и да проследи съдбата на Неофит от първото му пристигане в Цариград до трагичния му край. Шишманов полага много труд, докато се ориентира в тия противоречиви, неточни и непълни сведения, с които разполага книжнината ни дотогава, и, разбира се, въпреки всичкото си остроумие и желание да не става жертва на чужди заблуди, пак не е могъл да се спаси от някои погрешни изводи, какъвто е например изводът за три заточения на Неофит срещу действителните *две*. Тъй или инак неговата студия беше първата сериозна крачка към научно обосноваване на биографската и литературно-историческата характеристика на Неофит и от нея насам биографията на великия апостол влиза в една нова фаза.

ИЗВОРИТЕ НА МАТИ БОЛГАРИЯ. Все тъй ценна е и втора една студия на Шишманов, излязла 25 години по-късно и посветена на «Изворите на Мати Болгария».[59] Авторът намираше още в 1901 г., че ще бъде уместно, «ако поне с оглед за 25-годишнината от политическото ни възраждане (т. е. 1878–1902), което дължи толкова много и на Неофит Бозвели, ликът на тоя, въпреки някои недостатъци, рядък мъж ни се представи поне в главните му контури, ако ли е още рано да мечтаем за един портрет с правилно разпределение на светлините и сенките и с точност на колорита». Това пожелание не беше реализирано тогава, и то само защото липсваше оня надежден материал, ония издания на всичко ръкописно, които, както признаваше и сам Шишманов, «трябва да предхождат всеки опит за едно свързано изложение на Неофитовия живот и дейност». Тъкмо с оглед към този род предварителни публикации и проучвания Шишманов беше обещал в края на първата си работа да се занимае един ден с «интересния въпрос за изворите на Мати Болгария». Думата бива удържана и в 1926 г. излиза новата студия, посветена еднакво на *Мати Болгария и на Просвещений европейц*, взети откъм прототипа им в чуждите литератури.

Паисий има за своята история от 1762 г. първообраз у Мавро Орбини, дубровнишки абат; Софроний се вдъхновява за Житието си от автобиографията на Доситей Обрадович; Петко Славейков се осланя по-късно за своите първи стихове на гръцка и сръбска лирика; Неофит Хилендарски не ще мине — и, бихме казали, естествено, като всички български писатели от тази епоха, — без да почерпи уроци отвън, без да използува за своите са-

[59] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Нови студии и зобластта на Българ. ското възраждане, I, В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели, СбБАН, кн. XXI, 1926, 498 и сл.; «Н. Бозвели. Изворите на Мати Болгария».

тирически диалози нещо аналогично другаде и по-специално тъй близките нему гръцки и сръбски литературни опити. Още А. Теодоров-Балан беше открил (1905), че *Мати Болгария* се родее донякъде с една *Мати Сербия,* излязла по-рано от диалога на Неофит и пропита от същите патриотически и просветни тенденции — и той заключаваше основателно, че при несъмнените сходства във формално и идейно отношение непременно трябва да се допуска и зависимост.[60] Шишманов дойде да подкрепи това заключение, като разшири сравнението и с други сръбски произведения от този род — особено «*Сербие плачевно пакипарабощение лета 1813*» — и като посочи някои още по-стари първообрази на *Мати Болгария* в гръцката литература, като например диалозите-памфлети «Τῆς Ρούμελης το τραγουδι» (Плач на Гърция) и Ῥωσσο—Ἄγγλο — Γαλλος (русин, англичанин и французин), и двата от края на XVIII в. Сходствата досягат в тези случаи композиция, образи, тенденция и други елементи на изложението, така че не остава никакво съмнение за влиянието, упражнено върху Неофит Хилендарски от гръцка и сръбска страна. Важно обаче беше да се изтъкне също, че като се вдъхновява от сръбски и гръцки оригинали, «Неофит не подражава рабски». Той мени фабула, въпроси, стил и т. н. и навред старанието му да обрисува тъкмо българските културно-исторически отношения независимо от отпечатъка, който налага на съчинението му неговият личен темперамент.

Все в същия том от своите студии върху Българското възраждане, в отдела, посветен на Неофит Рилски (чиито дневници и кореспонденция се печатат там за първи път), Шишманов изнесе някои интересни писма на Христодул Костович и Илия Попвасилев от 1834 — 1835 и 1840 — 1841,[61] които хвърлят известна светлина и върху живота

[60] А. Теодоров-Балан, Мати Сербия посестрима, Периодическо списание, кн. LXVI, 1905, 126 и сл.

[61] Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 158 и сл., 222 и сл., 396.

на Неофит Хилендарски, когато той печата книгите си в Крагуевац или хаби сили за завладичването си.

И. ПОПГЕОРГИЕВ И АРХИВЪТ НА НЕОФИТ. В 1900 г. се яви първото по-подробно разглеждане на «Неофит Хилендарски като книжовник-педагог» от Н. Ванков,[62] а в 1910 г. първата по-обстойна характеристика на *Неофит Бозвели като борец за църковната ни свобода* от Йордан Попгеоргиев.[63] Ванков се спира обстойно на възгледите и методите, застъпени в Детоводството на Неофит от 1835 г., за да изтъкне как народният учител и учебникар Неофит, макар и калугер, е съумял да разбере душата на детето, да се пригоди към светското образование и да пръска чрез учебниците си своя ентусиазъм за просвета и народност. Неофит вярва във възможността да се превъзпитат младите души, вярва и в бъдещето на народа си, издигнат умствено и нравствено и освободен от обаянието на елинизма. Заслугите му в тая област не бива да се подценяват само затова, че центърът на дейността му се измества по-късно към черковния въпрос. Като книжовник-педагог Неофит смело може да се сравнява с най-видните свои събратя оттогава, така че и без втория период на своето труженичество той би бил — само чрез Детоводството си — «такава светла личност в историята на литературата и училището през времето на Възраждането, каквито са Берон, Априлов, Неофит Рилски и др.».

[62] Н. Ванков, Училищен преглед, г. V, 1900, кн. 7—8, 583 и сл.; сравни и по-краткото изложение у същия, История на учебното дело в България, Ловеч, 1903,187 и сл.; Развой на учебното дело и училищното законодателство в България, Търново — Кюстендил, 1906, 111 и сл., както и библиографските му бележки за «Славяно-болгарское детоводство» на Неофит, в Периодическо списание, кн. LXVIII. 1907, 124 и сл.

[63] Първоначално статия в Училищен преглед, 1910, а после отделна книга под същото заглавие, Стара Загора, 1911, 69.

Йордан Попгеоргиев, след като в течение на години събира и издава множество сурови материали по черковната борба на българите, достига и до архива на Неофит Бозвели. Първо, той преписва всичко онова, което постъпва по този въпрос в архива на Възраждането при Етнографския музей, а после и съставя един общ очерк, за да изтъкне «безкрайната любов към отечеството и безпримерните заслуги на отец Неофит». В очерка си той изоставя всичко, което няма пряка връзка с черковната дейност на Неофит (печатане книги, учителство, грижа за българска печатница в Габрово и т. н.), и се интересува главно за жизнената му драма от 1838 до 1848 г. Изложението използува непознати по-рано документи, между другото и писма на Неофит от 1844—1845 и двата по-обемисти ръкописа: *Разговор на любородните и Разговор с един бесарабски българин,* за който споменава и дякон Григорий в 1861 г. Георгиев изоставя всичко анекдотическо на предходниците си, старае се да се придържа във фактите и разказва просто и стегнато, без да се впуска в каквито и да било точни разяснения освен тия за положението в Търновско до 1838 г. Очеркът му, макар и кратък, имаше добрата страна да изтъква безпретенциозно-прагматически връзката между личност и събития.

Снел преписи от всички ръкописи на Неофит, постъпили в Етнографския музей чрез наследниците на Раковски, Й. Попгеоргиев ги обогатява с 21 нови документа и ги напечатва в *Сборника* на Академията, за да даде така възможност на всички да се ползуват от тях. Тук влизат двата разговора на Неофит, няколко негови писма от 1844—1845 г. до приятели и първенци в провинцията, до Търновската митрополия, до В. Априлов и т. н., прошенията му (от името на разни общини) до Мехмед Али паша от 1844 г., до патриаршията, великия везир и Високата порта от 1845 г., стихове от началото на 1846 г. и др. Изданието е, общо взето, грижливо, макар и да до-

пуска някои грешки, и ползуването от него може да замени донейде архивните справки (освен за някои филологически тънкости).[64]

ПО-НОВИ ПУБЛИКАЦИИ. ЗАДАЧИ НА ТАЯ КНИГА. За да приключим прегледа си на позначителните приноси от по-ново време, засегнали някак живота и дейността на Неофит, би трябвало още да споменем и следните статии: на *проф. В. Н. Златарски* за «Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец» (1911),[65] гдето се съдържат важни вести за Неофит след 1836 г.; на *Ст. Станимиров* «Страница из живота и дейността на архиепископ Йосиф Соколски» (1924),[66] гдето се говори за дружбата на Неофит с тоя игумен от Габровския манастир; на *А. П. Стоилов* «Из дейността на о. Неофит Бозвели и смъртта му» (пълномощно на цариградските българи от 1845 г., прошение от тях в 1848 г., две писма на Иларион от 1848 и 1849 г.[67]; на същия «Две неизвестни стихотворения от Н. Бозвели» (1911)[68]; на същия «Разговор на един бесарабски българин» (1921), гдето се дава изцяло текстът, ръкописът на дякон Григорий, с библиография за печатаното върху Неофит[69]; и на Д. Мишев «Начало на българската пробуда» (пълномощно на еснафите и изложение на Неофит до Високата порта от 1845 г.[70]

[64] Й. Попгеоргиев, Материали по църковната борба (Архива на Н. Бозвели), СбБАН, XIV, 1921, 1—82.

[65] Известия на Историч. дружество, кн. III, 1911, 39 и сл.

[66] Известия на Историч. дружество, кн. VI, 1924, 91 и сл.

[67] Сп. Преглед, София, I, 1907, кн. II, 84 и сл.; кн. III, 144 и сл.

[68] Училищен преглед, г. XX, 1921, кн. IV, 129 и сл.

[69] Духовна култура, София, 1922, кн. 13—14, 57 и сл.; срв. същия текст у Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 78 и сл.

[70] Църковен архив, кн. I и II, София, 1925, 5 и сл., 30 и сл.

Остава да забележим, че в книгата си, посветена на *Иларион Макариополски* (1925), ние сме изложили — доколкото това влиза в рамките на общия очерк — доста обстойно дейността на отец Неофит от момента, когато той пристига в Цариград и подема с Иларион борбата против Фенер до печалния му край в заточение.

В настоящия труд всички ония въпроси, свързани с личността и делото на Неофит Хилендарски, са подложени на ново обстойно разглеждане, което иска да установи какво собствено знаем достоверно за една толкова значителна фигура на Ранното българско възраждане и какъв е истинският й влог в развоя на образованието, на духовния живот и по-специално на църковното движение през първата половина на XIX в. Касаеше се да се напуснат общите места в оценката на един жизнен подвиг и да се потърси най-дълбоката връзка между личност и среда, между лична инициатива и колективни стремежи. Касаеше се още да се хвърли светлина върху всички моменти от живота на Неофит, за да имаме неговата автентична биография, отхвърлила предположенията и проверила смътните спомени. Ако по-рано липсата на документи и на строг метод е оправдавала писането по предание, днес, когато имаме на разположение толкова сигурни материали, особено писма и мемоари от ръката на самия Неофит, не е позволено вече да се ограничаваме с бегли впечатления и дълг на историка се явява да сложи всичко на здрава основа, като изучава житейски обстоятелства и прояви на духа с помощта на обективни свидетелства. Разбира се, подобна работа не се удава всякога лесно — и то не само защото все пак има големи пропуски в писмената традиция, но и защото проблемата е преди всичко от сложно социално-историческо и психологическо естество. Ако с оглед на празнините в биографията ние трябваше да спираме на точката, до която беше възможно да стигнем, с оглед на историческия процес и

на характера на лицето ние стояхме пред трудности, които биха могли да бъдат до известна степен преодолени. Тук се налагаше по-пълна анкета върху предпоставките на Българското възраждане; тук се изискваха проникване и анализ, които изваждат наяве интимни подбуди, строй на ума и етос на личността. В тая посока ние положихме всички усилия, за да изясним вътрешни и външни двигатели в живота на Неофит, да го очертаем както върху фона на епохата му, обусловила неизбежно развитието и съдбата му, така и в комплекса на изпитаните влияния и на вкоренените му идеи, дали тласък на волята му. След опитите си върху двама по-млади сътрудници на Неофит, именно Г. С. Раковски и Иларион Михайловски, ние смятахме за наша най-близка задача да посветим една монография и на онзи, който има всичкото право да се смята техен истински вдъхновител и който става изкупителна жертва на тъй мощно подтикнатото от него движение за българска народна черква. В основите на величествената сграда, издигната с ревността на толкова прозорливи дейци, лежи като дух-крепител несъмнено сянката на смелия котленец, напътвал и ободрявал до последния си дъх.

Ползувайки се от пръснатия на много места материал, изваждайки на светлина някои непубликувани досега документи, открити в архива на Св. Синод и предадени някога от Григорий Доростоло-Червенски, предприемайки проучвания в разни посоки, за да си изясним събития, лица и време, и отнасяйки се критично към съобщения или мнения, които не почиват на факти или не сведочат за правилно тълкуване, ние искахме да издигнем чрез този труд един паметник на трагично загиналия автор на «Мати Болгария», съчетал тъй неразлъчно светско и духовно начало в своята дейност, дал чувствителен тласък на националното ни свестяване и начертал с примера си светли завети на българската народна черква, на която

той е служил с безгранична преданост и героично самопожертвуване. Безкористен идеалист, неустрашим проповедник на един висок дълг към отечество и народ, той е имал морала на праведник и патоса на вдъхновен пророк. Може би въодушевлението му и буйният му нрав да са го увличали да бъде безпощаден към ония, които той с право е смятал за лоши българи или лоши християни; но увлеченията му са имали най-чисти подбуди и сам е изплащал с нечувани страдания крайностите на своето слово и на своята самонадеяност. Слабостите и грешките му обаче са нищо пред добродетелите му и тъкмо в отдалечаването на времето той ще расте пред поколенията като символ на гигантската борба, поведена от слабия и непризнат български народ против мощното тръцко духовенство. Като един от най-изразителните и влиятелни представители на българския дух Неофит заслужава дълбока почит. Но той става достоен и за нашата любов чрез своята пламенна вяра, чрез своето велико мъченичество и своето чисто българско сърце.

НОВООТКРИТИ РЪКОПИСИ НА НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ. Горните редове носеха дата 15 юни 1927 г. Последващите глави бяха привършени през есента 1928 г. В момента, когато целият ни труд беше готов и трябваше да се предаде за печат, ние бяхме изненадани от едно откритие, което налагаше основна ревизия на някои места от биографската част и значително допълване на литературно-историческата. Именно на 23 октомври 1928 г. ние бяхме честити да намерим между книжата, останали от наскоро починалия русенски владика Василий и изпратени от заместника му Михаил на софийския митрополит Стефан, един голям пакет ръкописи на Неофит Хилендарски, спасени сякаш по чудо от архива на Григорий Доростоло-Червенски и съхранявани на тавана на Русенската митрополия. Ние бяхме ходили

през 1924 и 1926 г. на два пъти в Русе тъкмо за да дирим подобни документи от ръката на Неофит Хилендарски и Иларион Макариополски, но въпреки всичката любезност на дядо Василий, приемник на Григорий, никой не беше в състояние да ни окаже някакво съдействие. Може би сам добрият старец Василий не е подозирал, че в един прост сандък, изоставен на тавана, се съхраняват покрай толкова ненужни или маловажни неща и оригинални документи от по-голяма цена за историка, именно значителен брой ръкописи на Неофит Хилендарски. Едва когато миналата година е трябвало да се предаде по завещание всичко намерено на наследниците, пакетът с тия ръкописи се отправя за Софийската митрополия, гдето го видяхме и ние, търсейки следи от архива на Неофит.

Предоставен ни за кабинетна работа от новия собственик, високопросветения софийски митрополит, пакетът беше подреден и проучен. Оказа се, че той съдържа почти толкова ръкописен материал, колкото всичко досега известно от Неофит! Каква радост за всички почитатели на тоя славен труженик и какъв насърчителен подтик за историка на делото му! Поразени от откритието, което даваше съвършено неизвестни сведения и документи за характеристиката на човека и на писателя, ние трябваше да се занимаем по-дълго с находката и после да попълним грижливо изложението си. Нека читателят си представи само всичко оново, което излизаше наяве, за да разбере и вълнението, с което посрещнахме откритието и значението на тази ценна рудница ръкописи, смятани за навеки загубени!

Пакетът съдържаше, първо, *около 100 писма на Неофит, изпращани между* 1841—1848 год., главно от заточението му. Навярно това са ония писма, които В. Друмев е виждал в архива на Григорий и за които той съобщаваше, че рисували ясно мъките и теглата на Неофит в затвора. Някои от тях са самите оригинали, други пък —

черновки, каквито по хубав обичай е запазвал Неофит при всеки случай. По-голямата част е датирана от 1843 — 1844 г., когато Неофит се намира в «Хилендар», «Зограф» или «Дионисиу» и страда тежко морално и физически. Но има и от Цариград, 1844—1845, когато е свободен, както и от второто му заточение в «Хилендар», 1846—1848, при което още през април 1848 г., само един месец преди смъртта си, той може да припомни на приятели, които са го забравили, че «времянно то колело ся върти, обраща и всячески ся завраща». Повечето от тия писма са адресирани до ученика му Николай, родом от Самоков, който бил послушник в Зографския манастир и по едно време се учел в Карея на негови разноски. Когато Неофит побягва за Цариград, той води със себе си и Николай; а когато бива заточен за втори път, последва го и Николай, за да издъхне наскоро в Света гора. Писмата до Николай (1842—1846) дишат истинска бащинска привързаност към този ученолюбив и отчаян момък, когото болният и лишен от подкрепа старец съветва да се уповава на бога, да се учи, да се домогва до чистота на помисли и дела и да не губи надежда за спасението си. Неофит изказва тук душата си, разочарованието си, тревогите си; излага ни отношението си към близки и далечни люде, постъпките си за освобождение, лютите си болки. . . Към тези писма, извънредно важни за проникване в интимните чувства на Неофит и за разбиране на положението му през първото заточение, идат други, отправени през първо и второ заточение и от Цариград до старците в Зограф (от чието поведение се оплаква горчиво), до архимандрит Максим в Лясковския манастир, до търновските чорбаджии (които запитва: мирна ли е съвестта им, 1843), до приятелите му в Габрово и други места (на които се чуди защо мълчат и защо не дирят правото на българския народ), до котленци (подканя ги да подадат жалба за освобождаването от затвор на Стойко, бащата на

Раковски, 1845), до Хрисант Новакович в Калофер «уви! . . ., драхлая старост! дебнишким прихожда»), до търновския владика (от когото постоянно си иска парите), до Константин Огнянович (описва му как е бил заточен в 1841 г. и как страда в 1846 г.), до «благодетели» в Цариград (трогателна изповед за страшните му неволи, болестта му и немотията му, които го карали да желае смъртта: «грешная ми душа неисходит и в оний свят неотходит, яко да свободится от бед, напастей и от крайния нужди и нищети!») и т. н. Запазени са и някои писма до него, между другото и от Емануил Васкидович (1845).

НЕПОЗНАТИ ДОСЕГА ЛИТЕРАТУРНИ ТРУДОВЕ. Новооткритият архив ни запознаваше обаче и с нещо друго, също тъй важно: *съвсем неизвестни литературни опити на Неофит,* между които особен интерес представляваше черновата на загубената «Мати Болгария» (1846—1847). Както бяхме предположили и по-рано, тоя труд на хилендарския заточеник наистина е носил първоначално заглавието «*Плач бедния Мати Болгарии*»; хипотезата ни получаваше така пълно потвърждение. Жално беше само, че от диалога бяха запазени само два листа, така че по този малък фрагмент не можеха да се правят всички заключения било за езика на загубения чист препис, използуван за печат от В. Друмев, било за истинския вид на основната редакция. За тая загуба ни възнаграждаваше донейде — и не само от становище на филолога — наличността на няколко други диалози, писани по-рано и необикновено важни за литературната дейност на Неофит. Един от тях, доста дълъг, озаглавен «*Любопитно простий разговор*», изглежда да е писан в 1843 г. след възникване на «Просвещений европейц» и преди «Разговор на любородните». В него вместо европееца се явява българин от чужбина като син на Мати Болгария и още един местен българин; самата

Мати Болгария отсъствува. И този българин от чужбина води покрай другото разговор с «троица погречени Триновски чорбаджии» и със селяни на език, сравнително по-прост, по-естествен и доста отдалечен от тоя на късната «Мати Болгария». Втори диалог, по-кратък, възникнал навярно през 1844 г. в манастира «Дионисиу», носи заглавие «*Здраваго разума разговор*» на двоица любородни, сущи Мати Болгарии рождби» и той, подобно на все тъй краткия «*Вопрос любороднаго в Бесарабии* рожденаго Мати Болгарии сущаго сина», една малка брошура, пришита към разговора, има агитационна задача — да разкрие корените на злото, което измъчва българския народ. Трети диалог, без начало и край и без заглавие, е някаква беседа между старец-калугер (Неофит) и ученика му Николай: Неофит портретизира себе си и очевидно се касае тук за възпроизвеждане на истински случки и разговори, записани за поука на младия човек. Четвърти диалог най-сетне представлява *оригиналът* на оня «Разговор с един бесарабски българин», който някои отдаваха на дякон Григорий, съдейки по преписа, изпратен от него на Раковски. Сега обаче е ясно, че се касае пак за произведение на Неофит, понеже имаме неговия език и ръкопис заедно с някои малки поправки, внесени от Григорий в чуждия оригинал. И тук начало и край липсват заедно със заглавието и това трябва да се смята за особено голяма загуба, понеже тъкмо в тоя си диалог Неофит е правел пълна изповед, давал е множество автобиографски черти. Хилендарските старци разкъсват, както се знае вече», «житието » на Неофит, недоволни от това, че той ги е брулел за греховете им.

Значи, като говори Друмев, че бил виждал «Мати Болгария» в разни обработки, които се отличавали не толкова по форма и идеи, колкото по начина да се разкрива същият предмет, той има пред вид както изнесения от Ив. Д. Шишманов «Просвещений европейц», така

и първите два от тези непознати тогава диалози и особено оня «Любопитнопростий разговор», който е литературно-исторически и езиково особено ценен.

На трето място архивът на Неофит съдържаше няколко *речи и слова,* казани или писани по разни поводи и насочени към повдигане на просветните грижи или на нравственото съзнание у слушатели и читатели. Една такава реч е озаглавена «Реч по природний должности, к славеноболгарским любородцам» (тема: как да употребяме времето си с полза). Друга: «Реч за злобното изкореняване и за доброто насаждаване», датувана от 29 септември 1847 г. «Хилендар» и приподписана: «в знак любви за единоплемяннихте любородци, списано от арх. Неофит Петров: Кот: и испроводино.» Трета: «Реч за добродетелта.» Четвърта: «За любови ближняго» (писана пак в заточение на 1 август 1847) и т. н. Тук може да бъде причислено и длъжкото «*Предисловие*» към един незапазен труд, което е датувано от 16 януари 1846 г., «Хилендар» и носи накрай бележката: «В скорбех и печалей списано от архиман. Неофит Петров Котлянца и иногда Хилендарца.» Между разбърканите книжа от този род намерихме и един превод на известното Карамзиново разсъждение върху «Любовта к отечеството».

Четвърта група образуват *стихотворните опити* на Неофит, отчасти черновки на печатаните вече, отчасти съвсем нови излияния на мъки в затвора или сатири против народните врагове.

На пето място най-сетне трябва да поставим *преводните съчинения* на Неофит — около две хиляди чисто изписани страници, които ни дават нагледна представа за внушителния книжовен труд на болния и злочест старец дори когато е изоставен от всички. В предговора си към един от тези преводи (*Писмо Самуила раввина,* из руското съчинение «Собрания полезних цветов» на архиепископ Теотокий) той заявява:«. . . и ако ся нахождам в туй

бедствено състояние — но никогаш несм ся отрекл, за да не послушам гласат на любородните доброжелатели, според моята си възможност за общенародната полза, да преведа някоя по наш язик от другаго, полезная книжка. . .» Верен на един вътрешен глас и на голямата си любов, той се предава в «Зограф», «Хилендар» и «Дионисиу» на упорни писателски занятия, убивайки така мъката си през дългото заточение. Той е бил учител в Свищов и другаде и от практика знае слабите познания на грамотните по черковнославянски; затова се наема да приготви едно *Сочинение осмочастних речей*, после *Чин художнаго словоследования о осмих частей слова*, после една обстойна *Славенская граматика художнословия* (в Зограф 1842). Но той е и духовен наставник и до сърцето му лежи особено близко както популяризацията на Светото писание, така и повдигането на нравственото равнище на православното паство. Един голям ръкопис (около 300 стр.) е озаглавен За *Словото Божие* с мото: «Испитайте Писания, яко вий мните в них имети живот вечний» (Ев. Иоан, 5, 39). Друг, по-малък, е *Слозо на святую великомученици Екатерину*. Трети от 276 стр.: «Восточния церкви *Православное учение*, содержащее все, което, комуто християнину си ищи спасението, надлежи да знае и да чини», написано от руския йеромонах Макарий и преведена на славеноболгарский от архиман. Неофит Петров Котлянца, в 1843-го лета». Четвърти от 271 стр.: «*Философия нравоучителная*, сочиненая графом Емануилом Тезуром», за която накрая е казано: «приписана скришно в Зограф мн. от Зографските убоготворени брински постници. . . от архиман. Неофита Петровича Котлянца, сос коравави селзи, в смертоноснодосадното си заточение — 1843-го месяца августа 29-го». Неофит е недоволен от преписа си с неговата руско-славянска редакция, затова сяда да преведе цялото съчинение отново под заглавие «Философия нравоучителная сочиненая от графа Емма-

нуила Тезура» (276 стр.) и със забележка накрая: «Переведена от русскаго на славеноболгарскаго язика от архиман. Неофита Котлянца в беляк любви и за полза единоплеменному болгарскому обществу — в 1844-го — в неговий заточителний у Света гора в Дионисиатский Мн. беднонапастний четворогодишний затвор. Месеца Иулия — 14-го дня.» Езикът тоя път е познатият Неофитов новобългарски.

По-нататък отец Неофит превежда *Писма за разните истини*, *Св. писания*, както и други някои богословски книги без заглавие (загубени са началото и краят им). Превежда също и книги или статии със светско съдържание, като са му попадали те на ръка в манастирските библиотеки, като например една сбирка във вид на христоматия, гдето влиза «Идилия» от А. Х., «Вадим, славенская повесть» от Жуковски, «Аллегория» от Т. Глинка, «Невинность» от Карамзин, «За добрите сердечни свойства» от Батюшков, «Гимн деятельности» от Мерзляков и др. През 1844 г. той съставя един *Писмовник* с образци за разни видове писма (12 на брой). Редица други фрагменти от разпокъсани ръкописи не можеха да бъдат по-точно определени откъм предмет и автор. Но и те дават свидетелство за това, как бедният заточеник не е щадял сили и труд, прекарвайки по-голямата част от дългите дни и нощи в преводи за обогатяване на българската книжнина, «за полза нашему болгарскому народу», както е казано от самия него.

Чрез всички тези новооткрити материали, които поставят в значително по-пълно осветление личността и дейността на Неофит, издирването на ръкописно градиво за неговата биография и литературна характеристика може да се сметне почти за приключено. Оставаше за нас да вземем всичко това под внимание, за да се доближи изложението ни до възможната засега най-пълна картина на живот и дела.

Ссфия, 31 януари 1929 г.

ПЪРВА ГЛАВА

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ

ЕПОХА НА КЪРДЖАЛИИ И ЕНИЧАРИ. Животът на Неофит Хилендарски (1785—1848) принадлежи към две значителни епохи от историята на турската империя. До 1829 г. — сключването на одринския мир — тази тъй силна и застрашителна някога военна държава върви сякаш към пълна разруха и анархия, довеждайки народите си и особено българския до нечувани бедствия; след това — и без да се менят основно тенденциите на упадък и разложение — идат първите решителни опити за държавно преустройство в дух на равенство пред закона и на известни граждански свободи. И макар да не се сбъдват големите надежди на султаните-реформатори, все пак настъпва някакво относително подобрение в националното и културното развитие на българите, спечелили отчасти съзнание за своите права.

Неофит, съвременник на тези две епохи и преживял всички дълбоки покруси и всички напразни усилия на народа си, показва пред нас един двойнствен образ. Отначало той е духовник, наставник и учител, числейки се към малката група учители и проповедници, които поддържали скромното килийно учение и се грижели за огрaмотяването и духовното спасение на злочестите си съплеменници. Отпосле, когато се туря край на вътрешни размирици и когато правителството показва известно разбиране за просветно-религиозните нужди на раята и за нейните политически права, особено след Танзимата от 1839 г., той мени тактика и цели и от тих книжовник и

педагог се превръща в носител на духовно-революционни лозунги, минава в лагера на дейните националисти и насочва проповедите си против фенерското духовенство, главния виновник за окаяното морално състояние на българския народ. И както напредничавите реформатори от трона, султаните Селим III и Махмуд II, стават трагическа жертва на смелостта си да смажат реакцията при липсата на едно обществено мнение, готово да ги подкрепи що-годе, така и Неофит при невъзможността да се опре на една внушителна българска сила, която би имала каквото и да било значение пред властта, и свършва печално дните си в заточение. Жестоко гонен от фенерската патриаршия, която в защита на вековните си привилегии не иска да признае дори съществуването на българска народност, той изнемогва в борбата и е накрай почти изоставен от страхливите си и неорганизирани сънародници. Тук и там — еднакво съзнание за дълг, еднаква воля за пробуждане на заспалите народни енергии, еднаква смелост в името на високи национални интереси и еднакъв отпор на консервативните елементи, брутални и коварни в отстояване на застрашеното си изгодно положение. Каквото са еничари и улеми за султаните-реформатори и техните малобройни съмишленици, това е фенерската светска и черковна камарила в Цариград за Неофит, подранилия апостол на движението за българско народно духовенство.

Когато четем съчиненията на Неофит Хилендарски, останали в ръкопис, гдето той развива своите идеи върху големите неотложни задачи на Българското национално възраждане, ние постоянно се натъкваме на исторически спомени, които говорят за ония две епохи в развоя на турската империя. Силите на мрака, враговете на свободата, крепителите на духовно и икономическо робство той нарича постоянно «еничари» и «кърджалии», понеже от ранно детинство и в зряла възраст тези кърджалии и еничари му се хвърлят в очи като най-ярко очертани фак-

гори на потисничеството и произвола. Гонителите на българщината между самите българи, гъркоманите чорбаджии, които са жалко оръдие на фенерското духовенство в България, той означава най-често като «еничарски духове», понеже тези ренегати «угнетяват по-зле от кърджалийци и еничари горките българи» (*Разговор на любородните*, 24 дек. 1840). И макар в 40-те години на XIX в., когато настъпва съвземане у българите, оная паплач от изхабена войска или мародери да е напълно унищожена, пак споменът за нея изпъква като едничко сравнение за насилия и надменност на провинциалните чорбаджии, сателити на гръцките митрополити. «Кърджалийците отдавна се затриха, еничарите съвсем се поразиха» — мисли Неофит и пак тези техни наследници, които някога, за да могат по-безнаказано да грабят, са се записали членове на еничарските орти и са се сдружавали с кърджалийските главатари, остават да «беснуват» в явно противоречие с провъзгласените от хатишерифа (1839) начала за верска свобода, граждански мир и равноправие. «То е известно — казва *Мати Болгария*, — че от небрежение държавнаго правления стават таковия кърджалийски безчеловечни обири, грабежи и палежи по областите, таковия яничарски безсовестни и пребеззакони убийства, глоби и всякакви безчинства. . . Обаче всяко нещо до време, най-вече злото за много не отхожда. Ето и султанското държавно правителство, че се вразуми от бога и кърджалийците съвсем затри и яничарите порази и съсипа.» Непоправим оптимист от становището на вярата си в едно провидение, Неофит се доверява и на царската дума от становището си на лоялен гражданин, който не допуща, че централната власт би отишла против своите собствени и общи държавни интереси. И той се старае да внуши на читатели и слушатели, на тия нерешителни селяни или граждани, твърдото си убеждение в крайното тържество на подетото народно дело. За него е нещо

сигурно провалянето на всички ония, които спъват българското национално самоопределение и българското просветно развитие; и за неговата тактика е твърде удобно да представи своите заклети противници като противници на царската воля и на държавния напредък.

СВИДЕТЕЛСТВА ЗА КЪРДЖАЛИЙСКИТЕ ОПУСТОШЕНИЯ. ПАЗВАНТОГЛУ. Ученическите и монашеските години на Неофит съвпадат с най-страшните кърджалийски и даглийски нашествия. Ако е вярно това, което твърди историкът Теодор Линднер, че началната история на османската държава била «над мярата тъжна и написана грозно в кръв, пожарища, опустошения и бедствия, с неизмеримо обилие на нещастия, които тя носи на съседните държави»[1], още повярно е, че периодът на залез означава несравнено по-големи злощастия за покорените народи. Отслабена веднъж военната мощ на Турция, попаднали финансите, администрацията, съдебното дело и другите й обществени учреждения в пълна дезорганизация, страната върви към анархия, която тежи особено пагубно върху безправните християнски народности и най-вече върху българите. Интересното е, че тъкмо когато някои султански съветници правят отчаяни опити да спасят надвесената над бездна държава, размириците вземат най-застрашителни размери, така че времето на Селим III (качен на престола в 1789 г.) вижда появата и свирепствата на хайдушките военни орди, известни под името «кърджалии», т. е. полски разбойници и «дагли-ешкияси», т. е. горски разбойници. Как възникват първоначално тези чети от по няколкостотин или няколко хиляди конници, не е добре известно. Може би зародишът им се крие в ония разбити, недисциплинирани войски, които след всяка нещастна война в

[1] Th. Lindner, Weltgeschichte, V, 1921, 26.

XVII и XVIII в. тръгват на своя глава да плячкосват страната и които се прочуват особено след примирието в Свищов и Яш през 1791 и 1792 г.[2] Не само тогава, но и покъсно тези орди, водени от смели главатари, нахлуват внезапно в села и градове, превръщат в пепелища жилищата, пленяват населението и се оттеглят, несмущавани от никого, в горите или в зимните си квартири. Ние знаем от впечатленията на един очевидец като французина Пуквил, пътувал през 1801 г. из България, колко грозна е картината на опустошените селища. Наблизо до Хасково той и другарите му виждат «пресните следи от тази лава, която носи смърт и разрушение в залятата област», виждат ужасите и отчаянието на едно беззащитно население, «четирсет левги опустошена земя, гдето царува мълчанието на гробовете, гдето се срещат само трупове и изгорени колиби». «Надеждата на орача, едва родена, беше унищожена и бъдещето загубено; жителите бяха забягнали или бяха станали жертва на тези свирепи бестии. . . Пълно отчаяние цареше навред. . .» Това пише с тона на дълбоко възмущение от дивашките настъпления на авантюристи и престъпници един културен пътешественик.[3]

Но не само чужденците, а и местните наблюдатели са ни оставили потресаващи свидетелства за дейността на кърджалиите в епохата от 1792 до 1806 г. Не само българските летописци,[4] преживели лично ужаса или слушали от очевидци за преживяното, но и официални документи от султанската канцелария ни говорят подробно за тази кървава и позорна епопея, зачернила цял един народ, обезлюдила голям дял от България и изложила на страшно изпитание и господари, и поданици. Раковски ни из-

[2] J. W. Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, VII, 1863, 223.

[3] F. C. H. Pouqueville, Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie etc. III, 1805, 231.

[4] Срв. Т. Васильов, Пер. спис., кн. II, 1882, 148 и сл.

лага злодеянията на кърджалиите в Тракийско и специално историята на един техен главатар от български род Индже войвода.[5] Най-пълни сведения обаче дават султанските фермани и бюрултии, изпращани до румелийския валия в София и до други военни или административни органи, натоварени с преследване на опасните размирници. Тези документи, скрепени с печата на падишаха, ни разкриват без всяко стеснение и най-подробно както положението в страната през ерата на кърджалиите, така и напразните усилия на експедиции и потери да се справят с безредието. Някакво срамно безсилие ни облъхва от султанските укази и заповеди заедно с едно огорчение, което ни кара да разбираме цялото отчаяние от разрухата на държавата.

Така султан Селим признава откровено пред валията Хакки паша в 1793 и 1795, че империята, «разклатена от корен», преживява «най-лоши и критически минути» поради тази революционно-хайдушка вълна, обхванала държавата тъкмо сега, когато отговорните фактори се чудят как да стегнат войската, за да отблъснат външните врагове на дин-исляма. Кърджалиите «като някои паразити и влечуги са наводнили и нахлули в много села, паланки и градове, а населението, особено раята на тези места, кански е пропищяло от техните нечувани нападения и грабежи». От ден на ден те все повече се увеличавали, преследвайки строго начертана цел — «да опустошат и обезлюдят най-хубавата страна на империята». Те убиват, горят и разсипват всичко чуждо; «земледелските работи, поминъкът и вземане-даването са окончателно спрели, поради което и средствата на държавната машина са подбити и на императорското съкровище са нанесени най-чувствителни загуби», «държавните закони не се зачитат

[5] Г. С. Раковски, Горски пътник, 1857, 279 и сл.; Дунавски лебед, бр. 6 и 7 от 19 и 27 октомври 1860, срв. Съчинения, 460 и сл.. Г Димитров, Княжество България, II, 86 и сл.

и се пренебрегват, като че ли в империята съществува пълна анархия»; и «за безопасност на раята не може и дума да става», щом тези «хищни зверове, алчни за грабежи и богатства», са се впуснали да пленяват и да плячкосват, така че «животът, имотът и честта на раята са оставени на произвола на съдбата и на божието великодушие». Кърджалиите «навсякъде, гдето минели, превръщали всичко в прах и пепел с огън и меч. . ., имотите обсебяли, обезчестявали моми и жени, убивали, изгаряли села, градове и жилища с покъщнина и други имоти и какви ли още нечувани и невидени престъпления и насилия не вършили» и т. н. Ферманите, като изтъкват доколко «това положение на населението и раята е плачевно и непоносимо» и как «бедната рая, притеснявана най-безмилостно, ще бъде принудена да се разпилее по гори и планини», предписват на провинциалните власти да въдворят ред и да обезпечат мир и спокойствие с помощта на изпратените от столицата войски и със съдействието на всички «влиятелни лица, градски и селски първенци отсам и оттатък Балкана». И с оглед към появата на кърджалиите султанът съобщава на валията си как те се впуснали «като хищен орляк» към градовете Хасково, Гюмюрджина, Димотика, Пловдив, Т. Пазарджик «и изобщо в Одринската област, гдето най-много вързлували злините и гдето бил източникът на т. нар. «дагли-ешкияси». От този размирен лагер около Одрин кърджалиите били потеглили на запад и на север. Една чета вързлувала «триумфално» в Самоковско, като заробвала жени и деца и взела трибут десет кесии акчета от първенците на Самоков, за да не нападне града; населението от околните села образувало обаче «един вид постоянна стража за защита и отбрана на бедната рая». Друга тайфа потеглила към Плевенско, Ловешко, Търновско и Никополско, гдето «раята кръвно пищяла от свирепости и насилия». Изобщо «буйният поток на всички тия дивашки орди се разстила в

посока към всички градове, села и страни на Румелия» и султанът се виждал принуден да предпише на най-добрите си бостанджи-башии и храбри бюлюк-башии да потушат «по най-безжалостен начин» тоя нетърпим вътрешен враг.[6]

Не толкова славните бостанджи-башии и бюлюкбашии и верните царски войски турят край на тази анархия, колкото самоотбраната на самото население, което се вдига на крак и се въоръжава и укрепява добре. Имаме сведения например, че врачани са се борили заедно с турците против разбойническите шайки на кърджалиите и че държали оръжието си до нахлуването на русите в 1811, когато султанът, изплашен да не би българите да се съединят с русите, пратил войска да им прибере «селяха».[7] Опасността за народа е идела отвсякъде, защото дори еничарите, разпасани и алчни за плячка, предпочитали сами да минат в грабеж, отколкото да се сражават с безстрашните даглии.[8] Освен това размирните елементи, поставили се над закон и право и над държавен принцип, намират на първо време известна поддръжка от страна на ония местни аяни, субаши и деребейове, които, възползувани от безсилието на централната власт, стават автономни управители на областите си и отхвърлят всяко подчинение към султана. Едните и другите се радват на тайна протекция дори в Цариград, в средата на портенските и дворцови сановници, които срещу значителни подкупи спъват военните мероприятия и осуетяват бързото въдворяване на реда и сигурността.[9] Не особено пакостно действува примерът на един такъв отстъпник, какъвто е Пазвантоглу. От 1794 г. той се провъзгласява за господар на Видинския край и се брани ловко срещу всички експедиции на

[6] Д. Ихчиев, Турски държавни документи за кърджалиите, СбНУН, XXII—XXIII, 1—71.

[7] Й. Попгеоргиев, СбНУН, XX, 14.

[8] К. Иречек, История Болгар, Одесса, 1876, 627.

[9] У. W. Zinkeisen, ц. с., VII, 225.

султана. Пазвантоглу поощрява и използува кърджалийските пълчища; нещо повече — той си дава вид като че остава верен поданик на султана и ако все пак не признава разпоредбите от Цариград, то е, защото бил враг на новите военни наредби (низами-джедид) и на техните инициатори, лошите съветници на падишаха, които са обложили народа с тежки данъци.[10] Разбира се, за народа не милее никой и как този народ — в Плевенско, Врачанско, Ломско, Видинско и т. н. — страда от глад, гонения, чума, грабежи и палежи на пълчищата арнаути и турци, потеглили срещу Пазвантоглу или постъпили на негова служба, това знаем отлично от живия разказ на един такъв непосредствен свидетел, какъвто е епископ Софроний Врачански. От 1794 до 1803 г. той преживява неизказан ужас в тоя край, търпейки лишения и рискувайки често да загуби живота си подобно на цялото си паство, подгонено от кърджалии, субаши, царски войски и Пазвантови наемници. Дни и месеци народният пастир трябва да се укрива в пещерите на Стара планина, да бяга в снежни бури или в дъжд от едно място на друго, да се преоблича като турчин или овчар, да търси убежище в ханища и хареми — с една дума, да бъде истински мъченик на дълга си, споделяйки безкрайните злощастия на народа.[11]

ОКАЯНО ПОЛОЖЕНИЕ НА ПРОВИНЦИИТЕ ОТ XVI В. НАСАМ. Тази мрачна картина заедно с хаоса в цялата турска империя се подготвя собствено от много по-рано. Още в XVI в. по стъпките на военни поражения и на разложение в еничарство и администрация идат морални и материални бедствия на поробеното население, които ни са само отчасти познати. «Тази държа-

[10] J. W. Zinkeisen, ц. с., VII, 233; К. Иречек, ц. с., 629 и сл.; Г. С. Раковски, Горски пътник, 280.

[11] Софроний, Житие и страдания, изд. А. Теодоров, София, 1906, 25 и сл.

ва — пише в 1571 г. Iacopo Rogazzoni — се обитава в по-голямата си част от християни, които търпят невероятни притеснения от турците; но повечето от тях са изпаднали в такава сиромашия и неволя, щото едва смеят да вдигнат очи и да погледнат турчина в лице; и макар земята им да е плодородна, те се грижат да добият само толкова, колкото им е нужно за изплащане на разноски и поддържане на живота; каквото биха изкарали в повече, ще им бъде отнето от турците.» Герлах намира все тогава, че положението на християните, които са далеч от Цариград, било твърде лошо; защото «кадии, бегове, спахии, яничари, щом са на село, се отнасят с тях, както си щат; което тия имат, трябва да го дадат; но които живеят близо до Цариград, могат да се оплакват и да постигнат нещо с пари»[12]. Пословицата «Бог високо, цар далеко» говори тъкмо за такова отчаяно и безизходно положение на раята. Ако при покоряването на балканските народи в края на XIV в. непоносимите по-рано феодални тегоби и фискални задължения отчасти намаляват, като същевременно се зачитат верски и национални традиции на покорените[13], то по-късно, когато упадъкът напредва и става неудържим, спахии и еничари се предават на грабителство в своите ленни владения, данъците се увеличават, религиозната търпимост изчезва и гнетът върху християните расте успоредно с неуспехите срещу покровителите на тези християни в чужбина. Повикът на раята срещу подтисничество и насилие, дочут от случайни пътешественици в XVI и XVII в.[14], не намира обаче отзвук горе, гдето апатия и поквара са взели окончателно връх. Из страната вилнеят безнаказано — още преди появата на кърджалиите, та и по-късно до 1828 г. — т. нар. делии. Тези азиатски кон-

[12] J. W. Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, III, 360.

[13] N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, II, 197.

[14] Н. Милев, Сборник Ив. Д. Шишманов, 1920, 135 и сл.

ници, които на полкове скитат от село на село, от град на град, организирани подобно на «еничери оджага» в т. нар. «зюмре оджаги», заробвали и отвличали в Азия много млади момци, прочувайки се с това, че вземали свръх безплатното ядене и пиене и «диш-хакъ» (заплата за работата на зъбите). Българите достигат дотам, че нямат право да носят шарена дреха (а само черен калпак и черно просто облекло) и да не смеят да белосват къщите си и да яздят по-добър кон — в знак на покорство и смирение пред завоевателя.[15] Тяхното унизително положение и безправие стига дотам, щото се затрива всяка национална гордост и всяка самоувереност, така че когато после млади хора постъпват на военна служба у разни турски деребейове или образуват цяло отделение самостойна конница в наемната войска на Пазвантоглу или се групират в доброволчески команди за отбиване на кърджалийски обсади, като имат разрешение от паши и султани да носят оръжие, те не попадат вече в изкушение да се повдигат против четиривековното иго, не се дори сещат да използуват благоприятните обстоятелства и да се освободят[16], макар това и да не било тъй трудно, както показва примерът на по-щастливите в това отношение сърби.

Злото в провинцията идва и от изродената чиновническа йерархия, от безсъвестната продажност и подкупност на всички ония, които като беглербейове, санджакбегове и субаши имат в ръце не само администрацията, но и съдебната полиция, та и цялата екзекутивна власт от името на централното правителство. Ни един от тях не се задоволява със законните си доходи, у всекиго се таи безогледна алчност и всички са се предали на злоупотреби и изнудвания, опропастявайки както държавните финанси, така и жизнените интереси на области и население, чиито покровители би трябвало да бъдат. «Всеки, който е

[15] Г. С. Раковски, Горски пътник, 192, 249, 257.
[16] Г. С. Раковски, Житие (1866); срв. Съчинения,9

заел веднъж служба, трябва да промишлява само за това, как да я използува и изкористи по-добре за своята кесия; защото се касае не само да се задоволят свързаните с нея не тъй незначителни изисквания, но и да се спести нещо за в случай на нужда.»[17]

В мемоара си до император Рудолф II от 22 февруари 1598 г. дубровчанинът Павел Джорджич, който използува революционното настроение в България, за да подготви един обширен политически заговор с помощта на търновския фанариотски владика Дионисий Рали и на никополския български първенец Теодор Балина, говори между другото как до смъртта на великия везир Мохамед Соколович (1579) българите били сигурни и спокойни под турското владичество и как след това положението станало лошо, особено поради настъпилата поквара в администрацията и правосъдието. «Подир смъртта на Мехмед паша (Соколович) не продължаваха вече да се дават административните служби на беговете и съдебните длъжности на кадиите според достойнството и заслугите им. . ., а с пари; така щото продажбата на съдийските места е била и е причина, че оттогава насам кадиите присъждат в полза на оня, от когото получават по-голяма сума пари, и тия лошавини извършват без никакъв свян. С това не се свършва злото. . ., (защото) и единият, и другият пол са принудени да се подлагат на гнусното сладострастие на спахиоглавните и еничарите, които още при това на сила им отнемат разните имущества. . . Освен това много са измъчени (българите) и от данъците», понеже - казва Джорджич - «вместо 60 аспри на глава взели да искат 400—500 и дори 800 и 1000 аспри».[18]

Подтикът към тази система на обир идва от най-високо място: службите се продават от везири, еничарски аги и

[17] J. W. Zinkeisen, ц. с. III, 192, 135, 136.

[18] Н. Милев, Един неиздаден документ. . . Известия на Историческото дружество. IV (1915), 95.

други влиятелни сановници в Цариград, те се заемат от ония кандидати, които наддават най-много във формата на парични и други подаръци или такси; и когато после един такъв беглербег, субаша и пр. отиде в провинцията, той трябва да изкара разходите си както чрез продаване на по-малки служби, така и чрез рушвети от тия, които се нуждаят от административна, съдебна и друга закрила. Трябва във възможното най-кратко време да се спечели загубеното и осигури бъдещето, щом не се знае докога чиновникът ще запази службата си при тия чести смени. И това става за сметка на подчинените, които биват обирани, скубени и опропастявани. Цялата страна се обрича така на разорение и неволя; в касите на малки и големи тирани начело с властниците в Цариград тече жизненият сок на покорените народи и държавата се напътва към анархия и сиромашия, които я правят лесна плячка на великите сили.[19]

ЕНИЧАРИТЕ И РЕФОРМИТЕ НА СУЛТАН СЕЛИМ. Еничарството е сигурно най-голямата язва на империята в периода ѝ на упадък. Както е установено вече, първи еничари («йени-шехри», нови войници) са били в началото на XIV в. при Урхана, пленените и насила обърнати в исляма хиляди християнски деца, които са изпращали за две-три години в Мала Азия, за да усвоят турски език и османската дисциплина. При Мохамед II този институт бива поставен на по-здрави начала, така че еничарството се превръща в кръвен данък на християните, вземан под формата на всяко десето дете за нуждите на войската, на цивилното управление или на дворцовата служба. На тези новосъздадени отряди е съдено да играят голяма роля в завоевателните походи и във вътрешния държавен живот на Турция след завзема-

[19] Zinkeisen, ц. с. III, 87, 100—105; N. Jorga, ц. с. III, 173, 183.

нето на Цариград. Тук не ни интересува по-отблизо ни потекло, ни организация и история на еничарството, което има за емблема котела и което нарича главатарите си по готварски прозвища: чорбаджи-баши, ахчи-баши и т. н.[20] Искаме само да изтъкнем, че край на убийствения за българите кръвен данък се туря от султан Мурад IV едва в 1638 г., когато, от една страна, натоварените със събиране на християнските деца бирници вършат големи злоупотреби при откупване и укриване на малолетните жертви на исляма, а, от друга, числото на еничарската преторианска гвардия е нараснало неимоверно (достига в XVII в. до 40 000 души), като се вмъкват там и чисти турци, за да имат и те облагите, свързани със званието. Старият дух и желязната дисциплина на еничарството са загубени вече в XVI в., щото еничарите са спечелили право да се женят, да се занимават с разни доходни занаяти и да наследяват привилегиите си и заедно с това те са станали истинска опасност за трона и за страната, като подчиняват султаните на своите капризи и тероризират систематически ту търговци и занаятчии в Цариград, ту население и чиновници в провинцията. В Цариград те са истински господари на положението, те качват и свалят султаните чрез заговори, те имат в ръце най-доходните професии и техните 196 «орти» броят до 400 000 членове, от които поне 60 000 са заплащани, макар да не вършат никаква работа, да не ходят вече на война и да са изпаднали в голяма леност. В провинцията положението е още по-лошо: тук еничарите са пълновластни господари на живот и имот. Белгийският дипломат Бусбек (1553), който видял за първи път еничари в Будим — облечени с

[20] Hammer, ц. с. I, 97, IV, 804, Zinkeisen, ц. с. I, 118 нт., 127, III, 205 нт., 214 нт., 236 нт. Срв. Г. С. Раковски, Дунавски лебед, бр. 10 от 15 ноември 1860; Г. Димитров, Княж. България, II, 28 и сл.; Г. Кръстович (?), Бълг. книжници, кн. II, 1859, 217 и сл.; и др.

дълги дрехи до земята и с позлатен рог на чалмата, — узнал, че те са били пръснати по цялата страна, във всеки град и във всяко по-голямо село, за пазене на реда и за защита на християни и евреи от изстъпленията на мохамеданите.[21] Но вместо да служат на това си назначение и да покровителствуват покорените народи, те са се превърнали в истински бич — грабят села и градове, без да смее някой да се оплаче, защото отмъщението в такъв случай е жестоко. Убият ли християните някой еничар в едно село, неговите другари отиват като хищно ято там и опустошават всичко с огън и меч.

Особено силно се чувствува вредата от еничарството в ерата на реформите. Същите ония, на които империята дължала някога блясъка и силата си и които вдъхват такъв страх на чуждите армии, сега са станали страхливи паразити, готови да тласнат в бездна и султан, и държава. След като побягват от тяхната тирания в Одрин, султаните са заставени да се върнат пак в цариградския си сарай и да търпят тук бунтове, запиране и дори убийства. При такива обстоятелства Турция губи бързо северните си провинции (в Унгария, Русия и др.), Черно море престава да бъде изключително турско езеро, руски войски кръстосват из Влашко и Молдава и вътре в Румелия и Анадола се вестяват местни династии, които отхвърлят владичеството на Портата.[22] Султан Селим III е твърдо убеден в отживелостта на еничарския корпус. Добър патриот, образован в съвременен дух, повлиян от западните идеи за преобразования и въодушевен от искрено желание да обнови старата слава на империята, той няма достатъчно решителност и издръжливост, за да се справи с огромната си задача, на първо място да повдигне чрез смели реформи финансовата и военната мощ на Турция. Държавниците, способни да го разберат и да му дадат сериозна поддръжка, са малцина;

[21] К. Иречек, Периодическо списание, VI, 1883, 5.
[22] G. Rosen, Geschichte der Türkei, I, 1866, 3.

прословутите «нови наредби» (низами-джедид), изработени особено при съдействието на 90-годишния везир Махмуд Челеби ефенди, пробуждат фанатизма и суеверието на големите народни маси и на еничарите, които се виждат застрашени в своите интереси и права. Реформите предвиждат устройството на една войска по образец на оная, която е нанесла жестоки поражения на турците; учредяването на особена военна каса, от която да се издържа тая войска (заплати, облекло), както и да се набавят необходимите оръжия, муниции и други запаси; изземването за тая цел на ония ленни имоти (914 зиамети и 8356 тимари в Европа), чиито притежатели не са изпълнили своята повинност или пък са починали, и т. н. Новата войска по европейски тип се сдобива с особени казарми, съвременни пушки и артилерия и големи диапозити с припаси; тя се обучава при най-строга дисциплина, за да не се огъва при първия напор на противника, както еничарите. Но еничарите схващат бързо опасността за себе си от този нов ред и почват да съскат и спъват реформеното дело. Нима османлиите спечелваха някога големите си успехи чрез такива войски? Нима не е обидно за исляма да се подражава на неверниците? И трябва само султан Селим да издаде хатишериф за въвеждането на редовни военни набори в 1805 г., които засягат и еничарите, за да кипне негодуванието на тая сган и на невежественото турско население, по природа враг на всякакви нови идеи и наредби, за които не се говори в корана. Партията на староверците взема сега надмощие и когато настъпят някои външни и вътрешни заплитания, ще се образува бързо заговор, който не само ще заставя уплашения султан да отмени всичките реформи на «низами-джедид», но го и сваля от трона му (май 1807 г.), за да го замести с ограничения и готов на всички отстъпки към еничарите султан Мустафа.[23]

[23] Zinkeisen, ц. с. VII, 318 и сл.; 406 и сл.; B. Poujoulat, Geschichte des Osmanischen Reiches, Leipzig, 1853, 235 и сл.

ПЛАНОВЕ НА МАХМУД II. УНИЩОЖЕНИЕ НА ЕНИЧАРИТЕ. Една нова революция изкачва наскоро (юли 1808 г.) — вместо трагично загиналия Селим и детронирания Мустафа — Махмуд II, 30-ия султан в 18-ото поколение на династията, която владее от пет века. Турция би рухнала тутакси при това безначалие вътре и тази беззащитност навън, ако не е съперничеството на великите сили, които не могат да се споразумеят за една подялба. Наполеон Бонапарт дава поддръжка на заплашената от русите и англичаните Турция и катастрофата е избягната, докато други политически комбинации и дипломатически или военни ходове не доведат до нови сътресения.[24] Но Махмуд II наследява нещо от патриотическото въодушевление, реформения дух и съвременното свободомислие на Селим и тутакси след заемането на трона той одобрява предложението на великия си везир Мустафа Байрактар да се вземат мерки за повдигане на дисциплината във войската, за подновяване на редовните й упражнения, за отстраняване продажността на офицерите, за въвеждане на ново въоръжение, за стягане на еничарите и пр. Еничари и улеми виждат, че тук се готви прикрито възстановяване на «низими-джедид», но избухналият наскоро конфликт с Русия покрива временно старата вражда и спира реформеното дело. Едва след войната (1809—1812) Махмуд II, който се вдъхновява от смелостта на Петър Велики, решава да мине към изпълнение на плана си. В едно тържествено събрание на големците в империята (22 май 1826) под председателството на шейх-исляма великият везир Мохамед Селим държи дълга реч върху злините, от които страда Турция, говори за непослушанието и развалата всред еничарите, изтъква необходимостта от европейска тактика във войската; а мюфтията, дълбоко развълнуван, отваря корана и прочита

[24] B. Poujoulat, ц. с. 250 и сл.; Г. П. Генов, Източният въпрос, I, 1925, 142 и сл.

там: «Войната е игра, която се печели от най-хитрия. Оборвай неприятеля със собственото му оръжие.» В една заповед, която намира одобрението на присъствуващите, се заявява, че мюсюлманите са длъжни да изучат военното изкуство, за да побеждават по-лесно неверните. По изричното желание на султана тази заповед бива подписана от всички.[25] И ето под претекст да се турят в действие «старите наредби» («низами-аатих») и да се изпълни както буквата на корана, така и взетото решение, Махмуд въвежда «една редовна войска» («муалем-ешкинджи»), в която трябва да постъпят и по 150 души от всяка еничарска орта. Прочетен нужният за това хатишериф на 28 май 1826 г., еничарите тутакси плямват в непокорство. Но Махмуд е взел предпазни мерки, за да не се повтори съдбата на братовчеда му Селим III, и на 16 юни с. г. той изтребва на историческия Ет-мейдан по-голямата част от еничарския корпус заедно с множество непреклонни улеми и дервиши от бекташийския орден. Една заповед забранява да се споменава за 25 години името еничар. Нова война с Русия (1828—1829), приключена с Одринския мир, и въстанието на Мехмед Али в Египет поглъщат обаче всичките грижи на нещастния султан; нему е отнета всяка възможност да осъществи мечтания режим на равноправие между поданиците от разни народности и едно финансово, стопанско и административно заздравяване. Главната предпоставка за това, силната армия, е отстранена, а чрез нея и доверието на мюсюлманския свят в инициативите на реформатора. «Опрян на една благонадеждна армия, султанът би могъл да прокара необходимите реформи в управлението на страната, да оживи умъртвените членове на държавния организъм отново и да стане страшен за съседите си.»[26] Бидейки твърдо решен по собстве-

[25] B. Poujoulat, ц. с. 248; G. Rosen, ц. с. II, 8.

[26] Freiherr von Moltke, Der russisch-türkische Feldzug, 1822 и 1829, Berlin 1845, 401.

ните си думи «да загуби със сабя в ръка това, което неговите прадеди са спечелили със сабя в ръка», упоритият Махмуд туря всичко на карта, фалшифицира дори монетите, за да си набави средства и да се противопостави на външната опасност. Но войската му е дезорганизирана, флотата му унищожена при Наварин, в Гърция бушува въстание и той, изоставеният от всички в конфликта с Русия и окончателно сломен духом след поражението, не може вече да накара поданиците си да гледат на него като на господар-баща и да ги привърже към един трон, който дотогава само ги е плашил и отпъждал.

Към края на царуването си той има собствено някаква слаба утеха за прокарване на принципите, които го въодушевяват, и за повдигане на престижа си между народа. От 29 април до 6 юни 1837 г. Махмуд предприема една обиколка из провинцията, като пропътува с голяма свита част от Източна България и спира в градовете Варна, Шумен, Русе, Пловдив, Казанлък, както и в някои села около тях. Българите отвред се стичат да видят падишаха; от столетия такова пътуване им се е струвало тъй невероятно, както ако една мида напуснеше скалата си или една костенурка — черупката си по забележката на духовития спътник на султана, германския генералщабен офицер, инструктор в турската войска, Хелмут фон Молтке.[27] Султанът има благи думи за раята, излязла да го посрещне, и щедра милостиня за бедните и болните, както и за черквите, които се нуждаят от поправка. Той събира внимателно и поднесените му заявления и оплаквания, за да ги проучат секретарите му, и чрез последните той заявява в Шумен и Казанлък, че законите и наредбите му ще се изпълняват точно. «Вий гърци (т. е. българи), вий арменци, вий евреи сте всички такива слуги на бога и мои

[27] Freiherr von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahrer 1835 bis 1849, 6 Aufl., Berlin, 1893, 142.

поданици, каквито са и мюсюлманите; вий сте различни по вяра, но всички ви закриля законът и моята царска воля. Плащайте си данъците — целта, за която се събират, е вашата сигурност и вашето благополучие.» Народът, изглежда, е отнасял хубави впечатления от тия обещания, понеже дотогава той не е виждал от господарите си друго освен тежки данъци, ангария и насилия.[28]

АБДУЛ МЕДЖИД И ТАНЗИМАТЪТ

(1839). Одринският мир (септември 1829 г.), чрез който Русия установи фактически автономия на дунавските васални княжества, Влашко и Молдава (при извоювана вече свобода на Сърбия и Гърция) и засилва своето влияние върху неосвободените още българи, беше голямо дипломатическо поражение на Портата, сякаш последно предупреждение към нея да се приспособи чрез реформи към европейската политическа система, за да не бъде съвсем унищожена. И ето султан Абдул Меджид, възкачен на престола след смъртта на изтощения Махмуд през юни 1839 г., побърза да се обяви за солидарен със завета на баща си. Нещастни войни навън (особено поражението в Египет), разклатени издъно отношения вътре карат меродавните държавници да се заемат сериозно с прокарване на реформите, смятани като неизбежна предпоставка за едно държавно заздравяване. В това отношение особено деен се показва Решид паша, министърът на външните работи. Запознат с парламентарния режим и обществения живот в Англия и Франция, той взема присърце спасяването на Турция, като я представя пред цивилизования свят загрижена да изплува из азиатския деспотизъм и разложението си. Благодарение на неговите усилия бива победено съмнението на великия везир Хозре, човек от старата ди-

[28] Freiherr von Moltke, ц. с., 187, 148, 149. Срв. G. Rosen, I, 254.

пломатическа школа, скептик към промените. Но тронът пък е тъй достъпен за новите идеи! На 22 октомври (2 ноември) 1839 г. младият, едва 17-годишен султан провъзгласява в двореца си Гюлхане — всред най-тържествена обстановка, в присъствието на министри, велможи, цялото дипломатическо тяло, улеми, шефове на разните религиозни и народни общини (т. нар. милетбаши, т. е. освен патриарсите римо-гръцки и арменски, също представителите на униатите арменци, католиците и евреите) — своята висока заповед за «ново устройство», т. нар. танзимат. Прочетен бива и знаменитият хатишериф за това. Този хатишериф осигурява на всички поданици — без разлика на религията — живот, чест и имот, отстранява старите неправилно събирани чрез предприемачи данъци («илтизам»), въвеждайки нови, нагодени към податните сили на всекиго, предвижда ограничение на разходите за войската и флотата, забранява рушвета за чиновниците и заклева всички изпълнители на закона да съблюдават свято тези наредби, чиято цел е процъфтяването на империята и народите ѝ.[29] Сам Абдул Меджид определя главната цел на своята реформа с думите: «Да направя политическите, гражданските и религиозните условия така равни между мюсюлмани и християни от всяко вероизповедание, щото да няма под законите на султана освен един-единствен народ с разни раси и религии; с една дума, да се национализират тези отломки от народности, които обитават земите на Турция, чрез толкова справедливост, милост, равенство, търпимост, щото всяка от тези народности да се чувствува заинтересувана в честта, съвестта и сигурността си за поддържане на империята във формата на една монархическа конфедерация под закрилата на султана.»[30] А Риза па-

[29] Ed. Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, I, 1882, 257; срв. G. Rosen, ц. с. I, 14; също и Л. Милетич, СбНУН., XV, 1898, 357 и сл.

[30] A. de Lamartine, Histoire de la Turquie, I, 18.

ша, наследник на Решид паша, говори в 1842 г. пред представители на гръцкото, арменското и израилското духовенство, събрани на о-в Митилин, от името на султана: «Мюсюлмани, християни, израилтяни, вие всички сте поданици на един и същ император, деца на един и същ баща. . . Мюсюлмани или християни, богати или бедни, цивилни, военни или религиозни сановници, нека всеки поданик има пълно доверие в суверена, който държи равна сметка за всички. . .»[31] Да се изравнят народностите откъм права, да се спечелят те за един нов държавен национализъм и да се асимилират те в името на турското политическо и военно възраждане — ето ръководната мисъл на танзимата, подсказана от благосклонните към Турция велики сили и възприета с готовност от държавниците, които гледат по-далеко и по-ясно всред тия злополучни обстоятелства.

Разбира се, голяма пропаст дели думи от дела, обещание от изпълнение, понеже дори да са напълно искрени тези султанови лозунги за равноправие, те се натъкват на тъпо безучастие, покварени нрави и заслепен шовинизъм у владетелското племе. Хатишерифът от 1839 г. пробужда фанатизма на всички ония, които са презирали раята и са живеели на неин гръб. И тъкмо желанието да бъде компрометиран този държавен акт насърчава за големи престъпления паши, субаши и мохасили, след като се разгласяват реформите и християнското население започва да се позовава на тях и да се тъжи пред управители. Тук се крият и корените на някои въстания в България, например на Нишкото от 1841 г. «Новите наредби, публикувани по заповед на султана с оглед на справедливостта и благополучието на всички поданици на Н. В., засегнаха болезнено преди всичко предразсъдъците на някои мюсюлмани, израснали в старите на-

[31] E. Engelhardt, ц. с., I, 69.

вици на произвол и безредие» — пише руският консул Кодинец, анкетирал по заповед на император Николай I онова въстание.[32] Царските фермани важат в Турско по общо убеждение само три дена, след което стават бяла книга: така и Гюлханският хатишериф бива отнесен бързо от вятъра, както с хумор бележи Раковски, и «щастливата наредба» (танзимат-хаирие) се прекръщава иронично в «гяурска наредба» (танзимат-гяурие) от скептичните и враждебно настроени турски ходжи и сановници. В резултат данъците остават все тъй тежки и несправедливи, както и по-рано, понеже бирниците са все същите необразовани улеми (по пословицата «ески гас, ески хамам» — старо блюдо, стара баня); министри и големци, поставени под закрилата на закона, се предават още по-безнаказано на грабителство и подкуп; в империята нахлуват разни шарлатани, авантюристи и престъпници от Запад, които се вмъкват между турската интелигенция, заемат важни служби и насаждат разврат и безбожие (новата секта «дини-джедидие»); и когато се изчерпва богатството, златото и среброто, направят се банкноти, често фалшифицирани, чрез които населението бива чувствително ощетявано.[33]

ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ СЛЕД ГЮЛХАНСКИЯ ХАТИШЕРИФ. Народът посреща отначало реформите с известна радост като малка макар стъпка към социална и религиозна свобода, като реален израз на едно признание отгоре за безподобното безправие долу. Какви чувства, какви надежди вълнуват просветените българи при публикуването на този държавен акт, показва ни например анонимното стихотворение на Неофит Рилски, писано през 1839 г. в

[32] Ст. Романски, СбНУН, XXVI, 103.

[33] Г. С. Раковски, Изступлений дервиш, 1864, 21 и сл. 28, 58.

Копривщица. Даскалът-поет величае възторжено този подвиг на султана-юноша, но не вярва в добросъвестното прилагане на хатишерифа, щом знае варварския нрав на турците и тяхната омраза към всичко, което стеснява властта им над раята: и попаднал за момент в революционно настроение, той очаква спасение само от «еднокръвната» сестра на злощастна България, от Русия, която е помилвала вече Елада, Влашко и Сърбия и е дарила един такъв приятел на българите, какъвто е историкът Венелин.[34] Напротив, Неофит Хилендарски, който иска да се покаже лоялен (макар тайно да мисли като събрата си от Рилския манастир), не само величае султана, но се чувствува щастлив, че живее в това «богодаровано султанско злато време», и вярва поне на първо време в добрите бъднини на поробеното и разгонено в разни земи българско племе, откак в «Гюлбахче, у султанските сараи. . . под санджак шериф, сос клятва» са издадени новите канонамета.[35]

Великият везир Решид паша, един от най-ревностните привърженици на реформите и главен сътрудник на Махмуд и Абдул Меджид, не си прави илюзии върху законните домогвания на подвластните християнски народи, преди всичко българите, и негодността на турския народ да възприеме новия ред. В един свой мемоар от 1841 г. до Метерних той се изказва по следния начин върху перспективите на борбата между господари и рая: «Християнските поданици на Портата добиват всеки ден все повече просвета; пред очите им са, от една страна, гръцкото кралство, от друга, княжествата Влашко, Молдава и Сърбия, които са добили големи правдини и са се освободили от робството. При това положение на нещата как ще могат поданиците християни да търпят

[34] Р. Косев, Мисъл, II, кн. 4—5, 271 и сл.

[35] Неофит Хилендарски, Просвящений европейц изд. Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XVIII, 100, 102.

по-нататък това тираническо управление и унизителните обноски, на които са подложени? Особено пък, ако мюсюлманите продължават да тънат в невежество и фанатизъм, тогава когато християнските населения по необходимост ще се просвещават все повече и повече. Ако при това тия населения бъдат насърчавани и насъсквани от някоя чужда държава, ще може ли слабата сила, която остава на турското правителство, да противостои дълго време? Пък не е ли противно на здравия разум, щото един невежествен народ да заповядва на културни и просветени народи?»[36]

ВПЕЧАТЛЕНИЯ НА ФРЕНСКИЯ АКАДЕМИК БЛАНКИ. Противно на здравия разум абсурдното и неморално в живота на турската империя се търпи не само поради безсилието на покорените да отхвърлят игото, но и поради твърде действителната подкрепа, която се дава на отживелия деспотизъм от страна на велики сили, загрижени само за своите собствени политически и икономически интереси. Съдбата на нещастните българи обръща дотолкова внимание на меродавните политически фактори на Запад, доколкото тя засяга тъй или инак техните хладно обсъждани планове за спасяване на един гнил държавен организъм. България и българите са при това твърде малко познати на външния свят и само по изключение се намират личности, които спохождат страната, отнасяйки дълбоки симпатии за едно население, което правителството залъгва с празни реформи. Един такъв приятел на българите, възторжен поклонник на миналата им слава и вдъхновен вестител на тяхното възкресение из забрава, е карпаторусинът Юрий Венелин, напечатал в 1829 г. своята знаменита българска история и споходил в 1830 г.

[36] Н. Милев, Сборник Ив. Д. Шишманов, 155.

част от Северна България, за да събира археологически, езикови и фолклорни документи.[37] Каквото значение се пада на Венелин за опознаване на русите с българския народ, същото добива за французи и другите европейци пътуването на френския икономист, член на Института, А. Бланки през есента на 1841 г.[38] «В Европа не знаят, че цяла България е християнска и че турската власт е разположена там като един вид гарнизон в завоювана страна» — пише той. В Мизия и Тракия имало според Бланки долини, по-малко проучени, отколкото някои територии в Западна Америка, и най-добрите карти на тия земи били пълни толкова с грешки, че по-скоро биха заблудили пътешественика, отколкото да го упътят. Предприел своето пътуване по поръка на министър Гизо, за да разбере от собствени наблюдения положението в България след жестоко потушеното от албански пълчища Нишко въстание (1841), той изнася пред смаяна Европа много по-автентични и подробни данни, отколкото беше дал малко по-рано геологът Ами Буе в книгата си за Европейска Турция от 1840 г.[39]

Още преди да публикува пътеписа си, в 1842 г. Бланки чете в Парижката академия за нравствени и политически науки един «рапорт върху социалното положение на народностите в Европейска Турция», гдето на всеуслишание се изтъква, че въпреки предубеждението на дипломатите тези народности са способни да се издигат до степен на свободни и независими народи, което и

[37] М. А р н а у д о в, Наченки на българската народоука, Училищен преглед, XXVI, 1927, кн. VI—VII, 850 и сл. Очерци по българ. фолклор, 2 изд., 1968, 152 и сл.

[38] B l a n q u i, Voyage en Bulgarie pendant l'année, 1841, Paris, 1843. Срв. Л. Д о р о с и е в, в Сборник Луи Леже, София, 1925, 190 и сл., и С т. Р о м а н с к и, СбНУН, XXVI, 74 и сл.

[39] A m i B o u é, La Turquie â Europe, Paris, 1840, 4 тома. Срв. Г. Н. З л а т а р с к и, Периодическо списание, LXII, 809 и Л. Д о р о с и е в, ц. ст., 118.

трябва да стане в интерес на човещината и културата, без да се повтарят скандалите при разпокъсването на Полша. Отличен наблюдател и честен мислител, Бланки забелязва: «Гробовен мир цари сега в тези хубави долини, гдето хиляди християни чакат с безпокойна покорност часа на гражданското и религиозното освобождение.» Защото, «каквото и да бъде усамотението, в което са държани християните на Изток в течение на столетия от подтисническата политика на Турция, те не са станали напълно чужди на идейното движение, което възроди стара Европа». Ученият е пропътувал от Белград до Цариград цялата страна, ходил е от град на град, от село на село, разговарял е с всички значителни хора и накрай той е спечелил сигурната надежда, че българите подобно на сърбите имат «l'etoffe d'une peuple indépendant,» следователно французката политика — която иска да спаси мира в Европа, като противопостави на домогванията на някои велики сили, жадни да се разширяват на изток за чужда сметка, една независима славянска държава, подобна на гръцкото кралство — е оправдана и възможна.[40]

РУСКИТЕ ВОЙНИ НА БАЛКАНИТЕ. ГРЪЦКАТА «ЗАВЕРА» от 1821 г. Заключението на Бланки улучва правилно и домогвания на заробените, и крайно разрешение на Източния въпрос. Настроението на българите е значително изменено от времето на кърджалиите, честите войни на Русия, както и примерът на свободните балкански княжества, са подготвили духовете в България достатъчно. Връзките със Запад, гдѣто някои българи поддържат търговски връзки и дирят по-висока наука, също допринасят за проникване на идеала за независимост. Особено засиленото влияние на

[40] B l a n q u i, Rapport sur l état social des Populations de la Turquie de Euorope, Paris, 1842, VI—VII.

Русия в пределите на Балканския полуостров и временната окупация на по-големи или по-малки части от България дават мощен тласък на българските копнежи за освобождение. Още в договора от Кючюккайнарджа (юли 1774), с който се нанася такъв чувствителен удар на турския престиж в очите на покорените, на Русия се гарантира «постоянно покровителство на християнската религия и на нейните черкви (член» 7); и оттогава Русия тълкува този член в смисъл, че ней се пада протекцията на християнските поданици на султана и че тя има право на застъпничество всякога, когато права и интереси на тези поданици бъдат застрашени от турска страна.[41] Естествено в проектите на руския император не влиза ни най-малко етническото самоопределение или националната автономия на българите: самата помисъл за това би се сметнала за една голяма наивност в ерата на грубия империализъм, поддържан от всички европейски държави при намесата им в турските работи. Русия може да иска ту зачитане на своите икономически и териториални интереси в преговорите с Турция, ту осъществяване на политически планове във външната ѝ политика, какъвто е например планът за възстановяването на Византийската империя, предлаган в 1782 г. от Екатерина II на австрийския император Йосиф II, при който на новия византийски трон трябва да се качи внукът ѝ, великият княз Константин. . .[42] Подялбата на Турция става всякога мимо желания и домогвания на покорените християнски народи, обаче последните, без да подозират истинските подбуди на великите сили, все очакват и подготвят едно смъкване на игото с чуждо съдействие. Постоянната намеса на Русия във вътрешния живот на турската империя, макар и

[41] G. Rosen, Geschichte der Türkei, II, 151; Г. П. Генов, Източният въпрос, I, 91.

[42] Г. П. Генов, н. с., I, 92, 114, 161.

продиктувана от същите егоистични мотиви, от които се ръководят и западните сили, когато си осигуряват много по-рано покровителство на католици и протестанти в Турция, пробужда копнеж за свобода и надежда за помощ от единоверната северна сестра.

Така беше и у гърците по-рано, в периода на тяхната Хетерия и на тяхната Завера. Дълго време гръцките емигранти в Русия и гръцкото население в Цариград и на полуострова си въобразяваха, че Русия не само гледа благосклонно на техните планове, но е готова и да се намеси с оръжие в полза на тяхното въстание; шепнело се от ухо на ухо, че сам царят не бил чужд на агитацията за гръцка свобода. Хетерията, основана на чужда територия, в Одеса (1814), като конспиративна организация си поставя за цел «въоръжения съюз на всички християни в турската империя за тържеството на кръста над полумесеца». Инициаторът ѝ, някой си Скуфа, посещава в 1817 г. Цариград и оттук търси връзка с гърците на юг, основава клонове в Пелопонес, Мала Азия, островите, разпалва навред патриотическа ревност за героическа саморазправа с турците.[43] Но когато удари решителният час, когато през март 1821 г. Александър Ипсиланти застава начело на хетеристите в Молдава с намерение да подаде ръка на въстаналите във Влашко и в Гърция, император Александър I побърза да осъди тази постъпка като престъпна и дори да предложи на султана съдействието си за потушаване на революцията. На самия Ипсиланти императорът поръчва да предадат съжаленията му, че се е увлякъл от химеричния дух на деня и е поискал да осъществи по пътя на бунта «естественото желание на гърците да подобрят съдбата си, за да извоюват независимостта си».

Въстанието, откак пламва и в стара Гърция, минава

[43] G. G. Gervinus, Insurrection et régénération de la Grèce I (1863), 146 и сл.

много перипетии, то угасва и възкръсва, дава много жертви — между другото бива изклано цялото население на о-в Хиос, а цариградският патриарх Григорий бива обесен навръх Великден (22 април 1821) на портата на патриаршеската черква — и накрай след бурно проявения филелинизъм на европейското обществено мнение и разнообразни опити за сътрудничество между руската, английската, френската и австрийската външна политика се достига до Петербургския протокол от 4 април 1826 г., сключен между Англия и Русия, според който се създава от Гърция една васална и трибунална държава със свободно вътрешно управление. И само след като Портата отказва да признае този протокол и потвърждението му от по-късно чрез Лондонския протокол (6 юли 1827 г.), Русия се вижда принудена да обяви на 29 април 1928 г. война на Турция. След известни неуспехи отначало руската армия, поверена по-късно на Дибич Забалкански, нанася решително поражение на турците при Кюлевча, минава Балкана и се озовава пред Одрин и Цариград.

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В ЗАВЕРАТА. ОДРИНСКИЯТ МИР (1829). Неочакваното развитие на военните действие смущава извънредно много Турция и нейната покровителка Англия; то изпълва обаче с ентусиазъм сърцата на всички българи, повярвали най-сетне, че свободата ще изгрее тоя път и за тях. «Успехите на гръцкото въстание, слабостите на Турция да го потуши, развитието и разпространението на човеколюбивите идеи, връзките с въстаниците и с комитетските агитатори, повдигането на всичките православни против общия враг — всичко това беше единственият и главен предмет на ежедневните мисли и грижи на всички» — свидетелствува Селимински.[44] Мнозина

[44] Библиотека Д-р Селимински, II, 27.

видни българи са били членове на гръцката хетерия (като Васил Априлов) или са вземали участие по-късно в борбата за освобождението на Елада, както например прочутите герои на гръцкото въстание Марко Божар (от Воден), Хаджи Михаил (от Копривщица), Хаджи Христо (от Пловдив), Хаджи Петро (от Сливен) и други смели мъже, които не са намирали в родината си условия за революционната дейност, та са предлагали услугите си ту на гърци (в полковете на Ипсиланти в Румъния), ту на сърби (още при въстанието на Кара Георги) с надежда, че след Гърция и Сърбия ще дойде ред и на България. [45] Както свидетелствува Априлов, който в течение на 30 години не е отказвал парична помощ и всякакви услуги на гърците в Одеса, особено при избухване на Заверата (1821), «многие Болгаре пролили кровь свою, сражаясь за независимость Греции; между ими первое место занимает ныне еще здравствующий Хаджи Христо, Начальник греческой кавалерии. . .[46] Или, както казва Раковски: «В съзаклятието патрика Григория имало е и много знаменити българи, кои, убедени от единоверието или заслепени от елинизма, съдействували са твърде много не само с изобилни пожертвувания имения си, но и със самий си живот. По сичките градища и знаменити села в България имало е българи съзаклетници за гръцкото от турская власт освобождение под речта *за вяра!* А в откритието на това съзаклятие, като обесиха турците патрика им Григория, тутакси ся изпратиха няколко си паши по разни направления по цяла България да оберат оръжието от българите, което им беше свободно да но-

[45] Г. С. Раковски, Горски пътник, 232. Срв. и Д. Мишев, България в миналото, 199, 351; «Начало на българската пробуда», Църковен архив, I—II (1925), 14. Обстойно за М. Божар—Боцарис у Pouqueville, Hist. de la régénér. de la Grèce. Paris, 1824, срв. IV, 492; и у Ch. A. Brandis, Mitteilungen über Griechenland II, Leipzig 1842, 47.

[46] В. Априлов, Денница, 75.

сят, и да избесят по-първите българи. . . Това се изпълни в 1821—22 г., за кое и днес има живи свидетели.»[47] Раковски отива дотам да твърди, че в бунтовнишкото движение, «наречено *Завера* с българско название и от самите мними гърци», повечето участници били българи, албанци и аромъни. А Селимински, като изтъква, че революционният гръцки комитет намерил много прозелити и между българите във всички по-важни градове, съобщава: «Във време на гръцкото въстание (1821) цели военни отделения, съставени от българи и командувани пак от българските войводи, известни на всички сегашни българи и гърци, помагали на гърците. Поради това нашият народ, компрометиран в разстояние на 7 години, бил поставен във военно положение и изложен на неописуеми злини.» И още: «Тези славни борци за вяра и отечество не преживяха да видят свободно и своето отечество. Други, издадени с целите си семейства, загинаха било от турски нож, било като бежанци само с гола душа. . . Такива са били х. Михаил Василев от Сливен, х. Сава от Търново и др.» Селимински добавя: «Гръцкото въстание в 1821 г. възбуди гнева на султан Махмуд и против българите, та те цели 4 години бяха подложени на най-жестоки преследвания. Всякаква клевета се вярваше като истина и наказанието веднага следваше.»[48]

Когато обаче Дибич Забалкански сключва мир в Одрин и изтегля войските си на север, без да е спечелено нещо особено за България, настъпва у българите страшно отчаяние. Ние имаме трогателния разказ на Раковски за постъпките на видни сливенци и котленци да позволи Дибич на самите българи да воюват срещу Турция, за да не останат пак под нейното мъчително иго —

[47] Г. С. Раковски, Бълг. вероис. въпрос (1864), Съчинения, 506.

[48] Библиотека Д-р Селимински, I, 42, 82; V, 14; IX, 56.

особено страшно в тоя момент, когато от българска страна е било дадено пълно съдействие на руската армия и когато оттеглянето на тая армия предоставя беззащитното население на произвола на отмъстителните и озверени поради неуспеха си турски редовни и нередовни войски. Дибич, който държи на руските условия в договора и не иска да смущава отново мира, за да не постави изтощена Русия в трудно положение, отказва да даде съгласието си на българите и когато те упорстват, понеже виждат илюзорността на дадената от турците амнистия, той ги заплашва, че ще обърне топовете си срещу тях. Така всички ония, които не желаят да изпитат турското отмъщение, предпочитат да се преселят във Влашко и Бесарабия, изоставяйки бащини огнища и имот — и българското революционно движение замира в прегръдките на руския главнокомандуващ.[49] Сливенецът Йордан Генович се обръща на 1 април 1830 г. с писмо от Брашов до близките на сръбския крал Милош Обренович да действуват пред този, за да се настанят в Сърбия до 100 000 семейства от Сливен, Ямбол, Казанлък и други градове, които не желаят да останат под властта на турците.[50]

В един обстоен очерк за «голямото народно преселение в 1830» д-р Ив. Селимински допълва сведенията на Раковски, давайки ни потресаващи картини на ужасите, изпитани от тракийските българи и специално сливенци.[51] И като посочва как при всяка война на Русия срещу Турция турците се продоволствуват за сметка на българите, увеличават данъците, пленяват селата,

[49] Г. С. Раковски, Горски пътник, 284 и сл. Срв. друга версия (на Д-р Селимински) у П. Кисимов, Историч. работи, IV (1903), 82—84.

[50] Г. Баласчев, Известия на Истор. дружество, I, 1905, 18 и сл.

[51] Библиотека Д-р Селимински IX, 35 и сл.

убиват всяка промишленост и търговия, налагат тежка ангария и цялото население от мъже, жени, деца, старци е в служба на военния лагер, описва ни какъв страх и трепет е обзел населението, застрашавано свръх всичко това от побой, насилие над честта и грозни злодеяния. «Колкото руските войски напредваха от победа към победа, толкова турците, отчайвайки се, изсипваха отмъщението си над беззащитните българи.» И когато след мира русите се оттеглят, радостта се превръща в скръб, «целият народ, разочарован, почна да се тревожи, мислейки за грозното бъдеще» и дълги керван напускат родината, изоставяйки къщи, лозя, воденици, ниви, всичко в отлично състояние, за да се спаси от варварската власт поне една «гола душа». Известно е, че още през 1804 г. двама българи — Атанас Николаев от Тетевен и Ив. Атанасов Замбин от Враца пристигат в Петроград, за да измолят от руското правителство по силата на Кючюккайнарджишкия и на Яшкия мир да се застъпи то за подобрение участта на българите, тъй зле пострадали във време на войните и на кърджалийските вилнения. Известно е тъй също, че и след войната от 1810—1812 г. в Румъния и Русия забягват, търпейки големи лишения и несгоди, много българи — само от гр. Русе при оттеглянето на Кутузов 635 семейства — при което в помощ им идва същият А. Николаев, както и епископ Софроний, тогава в Букурещ.[52] Според Селимински през 1829 г. в Сливен от 4000 семейства останали само 65. Така и населението от Стара Загора, Нова Загора, Ямбол, Карнобат и околните села последва примера на сливенци и към Силистра или Исакча се насочват 16 565 семейства, събрани на Айтоското поле, за да се прехвърлят в Русия, Влашко и Бесарабия. «Може да се каже с положителност — заключава Селимински, — че половината бъл-

[52] В. Н. Златарски, Политич. роля на Софрония Врачански, Годишник на Соф. университет, XIX, 1923, 7, 63.

гарско население на Тракия, между Одрин, Стара Загора, Балкана и морето, и това от Източна България, между Варна, Силистра, Исакча и морето, се изсели, поради което тези области опустяха.»[53]

ЗАГОВОРЪТ НА Г. МАМАРЧЕВ ОТ 1835 г. В ТЪРНОВСКО. Но веднъж запалената искра не угасва, жаравата тлее под пепелта и чака само сгоден случай да избухне в нов огън. Случаят идва скоро. Същият оня Георги Мамарчев (1786—1846), вуйчо на Раковски и котленец като него, който взема участие като доброволец в Руско-турската война от 1806—1812 г. (в т. нар. «Земское болгарское войско») и който в 1829 г. начело на 500 български доброволци иска да провъзгласи от старата българска столица Търново българската свобода — след като е оказал на руската армия голяма услуга с доблестното си държане при обсадата на Силистра, — същият той, в когото е надеждата на първенците българи и на храбрите български синове, когато искат позволение от Дибич да се разправят сами с турците и да извоюват подобно на гърци и сърби свободата си след неблагоприятния за тях Одрински мир, замисля и устройва в 1835 г. един таен заговор за въстание. Ако през 1829 г. той, наричан тогава Георги Боюка, не успява да изпълни намерението си, понеже бива заподозрян, че работи по внушение от полски офицери в руската войска, за да се обърка положението на русите на Балканите и се подготви въстание в Полша и бива арестуван и изпратен в тила,[54] пет години по-късно той ще пристъпи с неотслабна воля към реализиране на съкровената си патриотическа мечта. Като руски ко-

[53] Библиотека Д-р Селимински IX, 56 и сл., 92. Срв. за изселванията и моята Северна Добруджа, Сб. НУН, XXXV, 1923, 20 и сл.

[54] Библиотека Д-р Селимински, IX, 75 и сл.

мендант или кмет на Силистра (градът се държи в залог от русите до изплащане на турската контрибуция), Мамарчев се споразумява с неколцина влиятелни и смели свои приятели от Търново и околността и изработва в Плаковския манастир плана на едно въстание с широки размери: след Пасхата трябвало да се съберат край Търново до 2000 строителни работници под предлог, че ще потеглят за Варна да поправят разорената от русите крепост, после щели да нахлуят в града, да свалят аянина и да провъзгласят борбата за освобождение, при което Велчо Атанасов щял да поеме управлението на Търново. . .[55] Но жалко предателство осуетява всичко: заговорът бива разкрит на митрополита и на управителя в Търново и след като пряко замесените патриоти (отец Сергий, игумен на Плаковския манастир, Иванаки Йонков, Велчо Атанасов Джамджията, Хаджи Йордан Брадата, Никола Гайтанджията и др.) биват избесени или мъченически избити, Георги Мамарчев бива отведен (като руски поданик) в Цариград и после заточен в Коня, Мала Азия. Ако вярваме на Раковски, който пръв излага тия събития, по сведения, получени от самия Мамарчев, султан Махмуд поискал да види лично Мамарчев, неустрашимия този българин, и от разговора си с него извлякъл доста поука и нов импулс, за да реформира империята си.[56]

ВЪСТАНИЯ В НИШКО И В БРАИЛА (1841—1842). Задушено в Търново, въстанието из-

[55] П. Кисимов, Историч. работи, II, 1900, 80; срв. версията у Ю. Ненов, Автобиография, Сб. НУН, XIII, 365.

[56] За Г. Мамарчев и т. нар. «Велчова завера» от 1835 срв. Г. С. Раковски, Горски пътник, 238 и сл.; Изступлений дервиш, 45 и сл.; Съчинения, 519; В. Берон, Археологич. и историч. изследования, 1886, 211 и сл.; Ю. Ненов, Сб. НУН, XIII, 364 и сл.; Ст. Романски, Г. Мамарчев и доброволческата му команда от 1828—1829, СПБАН, XXI, 1921, 173.

бухва — по друг повод, но из същото недоволство на пробудения вече роб — другаде, именно в Нишко, през 1841 г., и в Браила, Румъния, малко по-късно, през същата и на следната година.

Въстанията, или частните буни, в Северозападна България започват още през 1835 и 1836 г. — в Нишко, Пиротско и Берковско — и тяхната причина се крие ту в насилия, убийства, безчестия и обири на турските управители, ту в неправилно разхвърляне на данъци и произволни глоби от светски и духовни гръцки власти.[57] Населението излизало против насилниците с тояги и коси, като разчитало на помощ или на оръжие от Сърбия. Не трябва да се забравя, че в походите срещу Турция австрийските войски са достигали неведнъж през XVII и XVIII в. до Нишкия край, пробуждайки копнежи за освобождение у българите, и че сръбските въстания от началото на XIX в. са намирали симпатия и подкрепа и в тая област, отгдето излиза с чета и знаменитият Хайдут Велко. Особено след като Сърбия става автономно княжество, българите от близките до сръбската граница села, виждайки как спокойно и сигурно се чувствуват сърбите, започват да понасят по-мъчно неволите на робството. Към това идват възмутителните своеволия на мохасилите (бирниците), които оценявали имотите много по-високо от тяхната реална стойност и товарели народа с 3—4 пъти по-големи данъци, както и притесненията на паши и сердари, които искали да докажат, че държавните реформи от 1839 г. са без значение за тях. Понеже всички протести и оплаквания пред надлежните места остават без резултат, населението се вдига — въстава не против законното управление на султана, а против ония, които не прилагат справедливите на-

[57] Г. Димитров, Княжество България, II, 134 и сл.; Ст. Романски, Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841, СбНУН, XXVI, 1912, 8.

редби на хатишерифа и практикуват нечувана корупция и подтисничество. Народът от цялата долина на Българска Морава и на Нишава хваща оръжието или гората на 6 април 1841 г. и чака потвърждение на правото си за самозащита срещу един озверял комендант, какъвто бил нишкият Сабри Мустафа паша. Но този паша събира набързо турски и арнаутски пълчища, докато пристигне редовна войска, и предава на плен, пожар, клане, жестоки мъки и безчестия целия край и всички хванати; запалени били така 225 села, 10 000 души били прокудени в Сръбско, на хиляди възлизал броят на посечените и извършени били най-грозни зверства и опустошения. Въстанието бива потушено с нечувана жестокост. То намира жив отглас във всички дипломатически, правителствени и обществени кръгове на Европа.[58] Но анкетата на Високата порта и на специалния руски агент нямат никаква последица, щом за великите сили е ясно от по-рано, че тук се касае за «един симптом на общо състояние на нещата в една империя, която се разкапва», както се изразява княз Метерних. «Въстанието беше потушено — пише малко по-късно Бланки, пропътувал тези места, — но терорът царуваше в дъното на душите. Трябва да сте видели мрачната безнадеждност на българския селянин и дързостта на албанските орди, за да си съставите идея какво е изстрадало християнското население в тоя кратък и мрачен период.»[59]

Събитията в Нишко дават повод на благородния Бланки да заяви пред цяла Франция: «Режимът, на който са подложени българите, е обида за достойнството на човешката природа,» възбуждат за дела не европейските правителства, призовани напусто от същия Бланки да направят поне веднъж в историята една «коалиция в интерес на човечеството» (както те са правили досега «коа-

[58] Ст. Романски, СбНУН, XXVI, 62 и сл.
[59] Blanqui, Voyage en Bulgarie, 179.

лиции на политическите интереси»), а един неизвестен дотогава млад българин, революционер по дух и роден организатор — Г. С. Раковски. Попаднал под влиянието на вуйчо си Георги Мамарчев, чийто смел план би искал да приложи някак, той е насърчен от успеха на едно ново революционно раздвижване между гърците, което подготвя въстания в Крит и в Тесалия за тяхното присъединение към гръцкото княжество. Раковски става един от най-активните членове на «Македонското дружество» в Атина, извикано на живот, за да подготви по примера на гърците и в съгласие с тях политическото освобождение на българския народ. В дружеството влизат революционно надъхани български студенти и ученици, между тях и Иларион Ст. Михайловски, интимен сподвижник на Раковски; последният от Цариград, гдето следва в Куручешме, на два пъти посещава Атина през 1840 г., за да държи връзка с другарите си. И щом избухва новата гръцка «Завера» в Крит и в Тесалия и малко по-късно Нишкото въстание, което прави силно впечатление навред в България, Раковски пламва от желание да се намеси в борбата. Но потушено веднъж движението в Западна България, той потегля от Цариград за Браила, гдето се било замътило също някакво патриотическо дело. Обаче опитът на една браилска чета, организирана от Васил Х. Вълков и Влад. Татич, да мине Дунава през лятото на 1841 г. бива коварно осуетен,[60] и Раковски, който пристига твърде късно, не може да стори друго, освен да събере някои от разпръснатите четници и да помисли за ново въстание, в по-голям мащаб и по-добре обмислено. Прочее той се свързва с гръцката революционна централа в Атина (чрез тесалоепирското дружество) и организира една чета, в която влизали и българи, и гърци. Браила имала по това време голяма

[60] Ст. Романски, Браилски историйки, I, СбБАН, III, 1914, 32 и сл.

българска и гръцка емиграция — забягнала от Анхиало, Василико, Сливен, Ямбол и други градове (след Одринския мир) и взела в ръце търговията на важното дунавско пристанище. Тук Раковски под булото на учител по старогръцки и френски обединява младежите и ги подготвя за плана си: от Бесарабия да нахлуят около 1000 въстаници и да се съединят с тия от Браила и Галац, за да задигнат оръжието на браилския влашки гарнизон и да минат в България. . . Но заговорът бива разкрит, въстанието избухва преждевременно на 10(22) февруари 1842 г., то бива лесно потушено и Раковски е осъден на смърт от извънреден съд в Букурещ. Младият, едва 20-годишен ръководител на въстанието успява обаче да се изплъзне като гръцки поданик от отговорност и да забегне под гръцко покровителство далече от Влашко и Турция в Марсилия (Франция).[61] И така се слага край на последния опит за съгласуване на българските и гръцките революционни стремежи — след началото, положено още в края на XVIII в., когато поетът-мъченик на гръцката свобода Константин Ригас (1753—1798) се е обръщал с възторжен позив «към българи, албанци, сърби и ромейци да обхванат с един и същ пожар цялата империя от Босна до Арабия».[62] Отсега нататък българи и гърци ще тръгнат по различни пътища, тъй като легалната борба за народно българско духовенство ще бъде насочена именно против гръцката черковна олигархия, покровителка на хетерията и на панелинските политически блянове.

ПРОСВЕТНОТО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ. Благоразумната част на българското обществе-

[61] Ст. Романски, Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842, СбБАН, XIV, 1920, 1 и сл.; М. Арнаудов, Г. С. Раковски, 29 и сл.; Иларион Макариополски, 40 и сл.; М. Г. Попруженко, Юбилеен сборник на Габр. Април. гимназия, 1900, 86 и сл.; В. Тодоров-Хиндалов, Нар. движения и въстания, 1929, 14 и сл.

[62] Gervinus, Insurrection et régénération de la Grèce, I, 89.

но мнение осъжда почина на Раковски, както ще осъди година по-късно новия злополучен опит на капитан Васил Х. Вълков да организира чета в Браила и да мине Дунав при Свищов, за да вдигне, откак проникне в Стара планина, общо въстание в България (1843).[63] Поклонниците на мирния напредък виждат реалните опасности за беззащитното население, щом се предизвика отмъщението на фанатизираните турци, и цялата илюзорност на една свобода, която не е подготвена чрез бавен ръст на умствената национална култура. Когато Васил Априлов узнава от Одеса за готвеното в Браила прехвърляне на въстаници отсам Дунав, за да се размири цяла България, той се обръща към приятелите си, замесени в него: «Аз и сега, и друг път ви писах, че предприятия като летните (т. е. браилските през 1841 г.), ако правят, са безсмислени, неразчитани и луди и който им помага и ги советува, прави зле на братята си, защото ще се загубят невинно окаяните и ще вземат на главата си грехат на много невинни жертви. . . Както и друг път ви казах, който обича доброто и счастието на родат си, да го советува да си гледа работата . . . Советувайте ги. . . да гледат едно учението. . .»[64] И трезвен темперамент, и дълъг житейски опит напътват Априлов към легалните методи за извоюване на национални права и той ще бъде по-близко до схващанията на един Неофит Бозвели, който отхвърля всяка политическа пропаганда, за да държи твърдо на независимата българска йерархия като на главна стъпка към национално самоопределение.

В едно българско въстание по примера на гръцкото

[63] Ст. Романски, Въстанически заговор на В. Х. Вълков, Годишник на Соф. университет, Ист.-фил. фак., кн. XVIII, 1922, 9, 16, 34, 46 и сл.

[64] Писмо от 28. XI. 1841, у М. Г. Попруженко, ц. ст. в Юбилеен сборник на Габровската гимназия, 98.

Априлов вижда само сигурните загуби в човешки живот, спирането на спокойното икономическо и културно развитие — и съвсем несигурните придобивки за народната автономия, неподготвена още в духовете и в обективните условия. Важно в очите на Априлов е да се използува разположението на отговорните фактори в управлението и да се подтикне образованието, т. е. училищната просвета и книжовната продуктивност; за всичко друго трябва да се изчака сгоден исторически момент. Цялата разлика между мирни дейци и революционери е собствено в преценката на момента, тъй като и революционерите не отричат значението на просветата. Само че докато априловци смятат за нормално и здраво развитието от просвета към свобода, принципиалните им противници държат на една конспиративна дейност, която би отстранила по-бързо отживелия режим и така би отворила вратите на пълната и нестеснявана от нищо духовна култура. Да се усвои едната или другата насока на мисъл и дела е въпрос на характер, на жизнена съдба, на лични предпочитания. И ние виждаме как всяка значителна личност в Българското възраждане клони по вътрешна и външна необходимост ту към мирен обществен труд, ту към непримирима революционна дейност, при което не е изключена възможността и за компромиси между двете форми на активност, щом революционерът е принуден от обстоятелствата да стане в даден момент мъдър труженик, а просветителят — дързък съзаклятник и бунтовник.

ХАТИШЕРИФЪТ ОТ 1845 г. Самото султанско правителство в духа на хатишерифа от 1839 г., също се е погрижило да подтикне образователното дело, изхождайки от съображение, че не може да има истински реформи без просветени граждани. През януари 1845 г. султан Абдул Меджид се явява във Високата порта и прочита написания собственоръчно от него хатишериф, в

който изказва искрената си болка от бавното материално и морално повдигане на империята и надежда за основаването на училища и благотворителни заведения. Султанът предписва на великия везир и на останалите министри да осигурят икономическото подобрение на всички народности в държавата и понеже това зависи от «отстраняването на невежеството както в религиозните, така и в светските неща», той смята «за най-неотложна задача откриването на необходимите училища, в които да се усвоят науки и принципи на разните изкуства и индустрии». Султанът нарежда още да се отвори като благочестив институт «една обширна болница, предназначена за бедните от всяко племе и от всяка религия, дори за чужденците».

Разбира се, и при тези хуманни инициативи не минава без реакция от страна на улемите, крепители на мъртвати традиция, ала все пак сътрудниците на султана успяват да отворят след големи усилия специални школи за медицинската, военната и техническата наука и да преустроят в един по-светски дух както основните училища (мектебе), провъзгласени за безплатни, така и по-високите школи (медресе).[65]

Българите посрещат с радост и този жест на султана, както по-рано танзимата. Най-близкият сътрудник на Неофит Хилендарски в отстояване на българската черковна автономия, Иларион Макариополски, превежда още същата година «това царско начертание» на български, като го придружава с едно възвание към народа, в което препоръчва настойчиво да вземат българите присърце волята на господаря си и «да устроят на здраво основание народното просвещение за всякаго чина» (духовен, търговски, политически, земеделски), като възненавидят невежеството.[66] Такъв позив прави твърде често и Неофит

[65] E. Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, I, 75 и сл.

[66] Й. Попгеоргиев, СбНУН, XXIV, 45; М. Радивоев, Иларион Макариополски, 29.

Бозвели в своите писма, проповеди, слова и диалози от това време, издигайки просвещението до панацея срещу всички язви на народа. *Мати Болгария*, която символизира съвестта на пробудения, съзналия дълга си апостол на по-високо битие, убеждава, заклева с възторжени думи чадата си, сравнявайки се с пророк Еремия: «Дойдете, милии ми рожби, страху Господню да ви научa и от залудното ви суеверство и от слепотното ви невежество да ви отлуча, в богодарованото. . . спасителное, вечноблаженное и благоблагодатное просвещение да ви привруча;» «просветете се, и чрез просветения разум оттървете се от тая ядоутровна. . . болест» (гръцкото духовенство). И още по-рано, в *Просвящений европейц*, Неофит се обръща към синовете на Мати Болгария все тъй енергично: «Не виждат ли, не чувствуват ли, не договеждат ли се, не разсуждават ли, или не познават, чи чрез просвещението обществата се украшават и държавствата се возблагодаряват», и пр. И той намира, че е може би за предпочитане да си останат забягналите в чужбина българи там, «да живеят мирно и благополучно, от малки в школьо да ходят, да се просвещават, всякакви искусни художества (занаяти), торговщини, деятелности и благочинства, укращающеся, да се обучават; а не да дойдат между тия еничерски духови, м. чорбаджии, и смертно да страдаят».

ЗНАЧЕНИЕ НА ВЕНЕЛИН И НА АПРИЛОВ ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ. И преди хатишерифа от 1845 г. българите са познали значението на едно интелектуално възраждане чрез училището и науката, при което подтикът идва едновременно и от север (Русия), и от юг (Гърция). От север достига менторският глас на Юрий Венелин, извадил с един замах от забрава българския народ пред удивения славянски свят и указал на ония съкровища в недрата на народа, които правят българите достойни за по-голямо внимание от културния

чужденец, както и за по-добра съдба в бъдещето. Историята на Паисий (1762), колкото и разпространена между по-събудените българи, не можеше да създаде оня национален ентусиазъм, който дойде чрез *Древные и нынешние болгаре* (1829) на Венелин, гдето романтиката на миналото, извикана тъй внушително от един авторитетен русин, се съчетаваше с живата мъка за тъмното и жално настояще. Посочвайки всичко онова в историята, което прави българите виден и заслужил член на славянското семейство народ, Венелин разкриваше в поетическото, битовото и езиковото предание на днешните българи, тъй пренебрегнато и непроучено, ценни свидетелства за изчезналата старина и бисери на колективното творчество, каквито няма европейският Запад. И подтиквайки българите към всичко това, което може да ги направи интересни за учения свят и да им спечели симпатиите на свободните общества, той даваше мощен тласък на просветителите и патриотите да престанат да се прекланят пред гръцката образованост, за да подирят изворите на поука и просвета в своето собствено духовно наследство. Сам той предприема в 1830 г. едно научно пътуване в България, в тая «класическа страна на славяните», за да се запознае пряко с българския народ и да схване чрез лични наблюдения етнографическия лик и живия говор на нещастното племе. Но по-ценни от всичките му публикувани и непубликувани материали се оказаха неговата темпераментна защита на българското национално дело и неговият горещ позив за отърсване от летаргия и за упътване към духовна независимост.[67]

Делото на Венелин беше дело на един освободител: с

[67] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XVI—XVII, 1900, 5 и сл.; СбБАН, кн. XVIII, 1919, 1 и сл.; М. Арнаудов, Наченки на българската народоука, Училищен преглед, XXXVI, 1927, кн. VI—VII, 850 и сл. Очерци по българ. фолклор, I, 1968, 152 и сл.

един замах той не само развързваше скритата национална енергия, скована от предразсъдъка за плебейското ни потекло и безславното ни минало, но и отстраняваше обаянието на елинизма, тъй страстно прегърнат от всички напредничави граждани, които дирeха по-изискана духовна храна и по-висок културен идеал. Чрез историята си от 1829 г., чието появяване съвпада тъй щастливо с Руско-турската война, донесла известно раздвижване и обнадеждване на българския народ и чрез писмата си от 1837 г. до В. Априлов, гдето се разкриваха такива светли перспективи за българската национална кауза, намерила един съвсем неочакван съюзник в домашните поетически и езикови паметници, които трябваше само да се избродят — Венелин стана изведнъж вдъхновител на българската интелигенция и теоретик на домогванията ѝ за една просвета, сложена на български основи. Неговите мисли намериха благодарно ехо — ехо, което усилва и пръска по-нашироко гласа на учителя — главно у Васил Априлов, представител дотогава на гъркоманията. Този има достатъчна нравствена доблест да се отърси от заблудата си, да признае с гордост скромното си българско потекло и да заработи с младежки ентусиазъм за интелектуалното въздигане на изостаналите си сънародници. Най-крупен израз намери това негово увлечение не толкова в публикациите му от 1841 до 1847 г., гдето се зачекват въпроси на просветата, езика, черквата и историята, нито в преписката му с приятели и съмишленици, които той подтиква за неотслабна работа в полето на книжнината, етнографията и учебното дело, колкото в отварянето на Габровското училище (1835), истински разсадник на новите методи за обучение и на новото гражданско и политическо съзнание.[68] Със забележително правилния поглед на самоука, налучкал изведнъж най-неотложните нужди на духовното

[68] Срв. моя очерк в библ. Български писатели, I, 1929, 127 и сл., и книгата ми за Априлов, 1935.

ни развитие в този исторически момент и задоволителното разрешение на проблемата за книжовен език, той съединява здравото чувство на националиста, почувствувал от собствен опит пагубното влияние на модния в българското общество елинизъм и грамадната полза, която може да се извлече от приобщаването ни към руската културна струя, към идеалите и славянофилските настроения на Венелин. Възпитаните в гръцки училища българи забравят рода си и изповядват надменно γραικὸς εἰμαι! Те са загубени за нас, те са се напоили с чужд дух, те се срамят за славянското си «варварско» потекло.[69] И те са дейно подпомогнати от гръцката духовна йерархия в България, от гръцките владици, които «се суетят да ни не пуснат да се образуваме, за да сме всякога под тяхната ръка». Какви «малодушни и непроницателни съотечественици» са тия гъркомани, оръдие на една чужда политика и на чужди национални интереси! Колко срамно за «три милиона славянски народ по Турско да иска да се крие зади десет греци».[70]

РЕАКЦИЯ ПРОТИВ ГРЪЦКИЯ ДУХОВЕН ГНЕТ. В писмо до Селимински от 20 октомври 1840 г. Априлов въстава против отиването на български юноши да следват в Атина — защото от тях ще излязат елинисти като тия, каквито имаме вече, т. е. заразени от гъркомания — и му нагяква, че вместо да потегли от Букурещ, гдето е бил по-рано, към север, запътил се за юг: «должно было ему направить путь не к Югу, а к Северу, ибо, если когда либо болгаре увидят у себя правильныя учебныя заведения, и народную литературу, то это будет не иначе, как посредством изучения своего собственнаго

[69] Писмо до Райно Попович от 20 окт. 1840. Пер. спис. XXV—XXVI, 47 и сл.; Денница новоболг. образования, 1841, предисловие.

[70] Мисли за сегашното болг. учение, 1847, 45; Писмо до В. Чалъков от 30 ноември 1839, у И в. Г е о р г о в, СбНУН, XXIV, 1—2.

языка, помощию русских и славянских книг, выходящих в великом числе в России. . . Истина сия рано или поздно восторжествует и болгарское юношество обратится к усовершенствованию своих познаний и своей литературы, к учебным заведениям своих единоплеменных братьев».[71]

Истината обаче е тая, че и възпитаните в самата Гърция българи — по свой собствен почин и под влиянието на априловци — са престанали в 30-те години да бъдат слепи оръдия на елинизацията, за да се превърнат в пламенни патриоти и ревнители на родната си книжнина. Казваме по свой собствен почин, понеже и те сами се проникват от съзнание за пакостните домогвания на гръцките културтрегери и от тези последните тъкмо се научават (срв. д-р Чомаков) да обичат рода си и да правят жертви за неговата пробуда в национален дух. Това става и под влияние на Априлов, понеже Селимински възприема идеята за възпитание на българите в Русия, а Иларион Михайловски, завършил гимназия в Атина и най-тясно свързан със Селимински по идеал за народна просвета, прави постъпки да замине да продължи висшето си образование в Русия.[72] Но за да схванем цялото грамадно значение на този обрат в настроението на ръководната българска интелигенция, ще трябва да се върнем малко по-назад, за да проследим ролята на гръцкото духовенство в България и влиянието, упражнявано от него върху българския народ в периода на най-големия му социален и нравствен упадък. Реакцията против гръцкия духовен гнет като явен симптом на настъпилата промяна образува първото по-широко организирано, сложено на по-трайни начала и наистина популярно-идейно движение, което ще може да обедини българския народ в едно ново национално самосъзнание. И отсега нататък под това знаме на църквата

[71] В. Априлов, Денница, 119—120.
[72] Срв. М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 74.

ще се подреждат всички недоволни от стария ред на нещата, всички борци за еманципация не само в духовно, но и в обществено-политическо отношение; и в тая борба, която насочва волите срещу непоклатими доскоро догми и всепризнати авторитети и учреждения, ще се постигне едно небивало по-рано сцепление между представители на българщината от разни краища на поробеното отечество, за да се възпита така българинът за по-високите форми на национално съществуване и национална самоотбрана.

ВТОРА ГЛАВА

ГРЪЦКОТО ДУХОВЕНСТВО В БЪЛГАРИЯ

ЦАРИГРАДСКАТА ПАТРИАРШИЯ И ОТНОШЕНИЕТО Й КЪМ БЪЛГАРИТЕ. Факт несъмнен е, че след падането на Византия цариградската вселенска черква става почти едничка наследница на гръцките национални домогвания и главна хранителка на гръцките езикови и културни традиции. Потвърждавайки това, един нов историк на гръцкото образование си задава въпроса: върху кои области в същност се е простирало «благотворното» влияние на фенерската патриаршия, кои провинции на «поробена Гърция» са останали след 1453 г. под духовното владичество на един институт, проявил толкова преданост и грижи за спасение на паството? И този историк отговаря: «Те са и в началото на завоеванието същите, които знаем днес», а именно — извън свободното гръцко кралство — Епир, Албания, Тесалия, Македония, Тракия, Мала Азия и множество острови на Архипелага. Всички тези области били свързани в едно неделимо цяло по силата на етнография, общи идеи и чувства, чрез език, нрави и национални убеждения и все към тях тежнеели съседните народи, изпитали същата политическа съдба и приели същото православие. «Ако — продължава този историк — патриархът обдарява и *България* с обществени училища, както правят това покъсно и гръцките князе за княжествата Влахия и Молдова, то е било от състрадание, за покровителство, както прилича на духовния глава на православните, и за да се

вдъхне на тези непросветени народи любов към образованието, способна да ги напъти към цивилизуване.»[1]

Позволено ни е да се усъмним в тази официална гръцка теза за потекло и смисъл на фенерско-византийската пропаганда на Балканския полуостров. И не без основания не можем да стесним чувствително границите на «неделимата» и хомогенна гръцка народност, като потърсим и по-други мотиви за оная патриаршеска милост към православния народ извън пределите на Гърция. Защото е добре познато с каква остра неприязън се отнасят към гръцката духовна власт всички защитници на националния принцип у нас от Паисий насам и как тъкмо в опозиция към «гръцката велика идея» се догонва и постига културният идеал на българите.

Истината по въпроса не може да се забулва днес с никакви софизми. Обективното проучване на миналото, особено през епохата на Възраждането, ни дава най-правилен критерий за оценка на едно тенденциозно мнение, поддържано от гръцка страна. Без да отричаме влиянието на вселенската църква върху цялостния живот на християнските народи на полуострова, както и не би могло да бъде иначе при обаянието на Византия и при усвояването на православието чрез нея, ние няма да тълкуваме връзките на Фенер с българската народност след покоряването на турците в такъв хуманен и чисто религиозен дух, в какъвто иска да ни ги представи един едностранчив и пристрастен защитник на патриаршията. Далеч от ония чисти подбуди, от гая милост към поробения и от благородното желание да се издигне той умствено, патриаршията се движи от груби материални интереси и задоволява един властнически инстинкт, поставен в услуга на дълбоко таената мисъл за възстановяване на Византийската империя; и при отстояване на тази егоистична или национална

[1] G. Chassiotis, L' Instruction publique ches les Grecs depuis la prise de Constantinople. . ., Paris, 1881, 7.

политика тя не знае мярка в своето презрение към най-нещастния от всички поробени народи в Турция, не се издига нито за момент до оная висота на човешки и християнски добродетели, на която стоят например християнските мисионери всред първобитните племена на новия свят. Накратко казано, Цариградската патриаршия, отрекла в IX в. тъй упорито правото на българите да имат свой независим черковен глава и свой черковен език, върши по отношение на тях по-късно същото противоапостолско дело на денационализация, каквото догонват и хетеристите от 1821 г. с бляна си за основаване на една гръцка империя, включила и всички български области (срв. рапорта на хетериста княз Александър Маврокордато за $5^1/_2$ милиона «гърци» без споменуване на българите).[2] Невежествено и фанатично, турското управление оставя на мира поне езика и вярата на българите, за да потъпче само порива към политическа свобода; когато гръцката духовна опека, отстранила хитро всяка помисъл за черковна независимост у потомците на Борис и Симеон, посяга и на тях, за да опита сега по-решително един замислен отдавна експеримент за обезсилване и поглъщане на българския елемент, тъй опасен някога за Византия. Това, което сполучва тъй бляскаво еничарският институт, като отнема на българското племе най-здравите му поколения и го обрича за дълго на физическо омаломощаване, то се достига в един чисто нравствен смисъл и от патриаршията, когато тя се опитва да задуши българската просвета и да подчини народа ни на една бездушна и користолюбива гръцка йерархия.

ВСЕЛЕНСКИЯТ ПАТРИАРХ — ГЛАВА НА ВСИЧКИ РОМЕИ. Още от първия момент на своето опомняне след тежкия удар и на закрепването си

[2] A. Prokesch-Osten, Geschichte des Abfalls der Griechen, III, 1867, 20, 52.

по милост на завоевателя Цариградската патриаршия хвърля алчен поглед към българските епископски катедри, замисляйки да ги обсеби повсеместно и окончателно. Ловка в дипломатическите хитрини и способна на всички интриги, тя успява да изтръгне от Високата порта признанието си на едничка духовна власт над всички християни от източно вероизповедание в империята и да осуети възстановяването на автономната българска черква, подчинена на патриарха още след заточаването на Евтимий. Условията са благоприятни за плановете на патриаршията. Мохамед II има честолюбието да изгради империята си върху началата на една последователна централизация, той иска да отстрани всеки повод за непокорство и въстание и предпочита да види християнската си рая подчинена на една единствена йерархия, която би осигурявала спокойствие в тъй разнородните провинции. Планове на султани и скрити надежди на патриарха съвпадат по линията на автократски претенции и неограничено господство, за изравняване на народностите под знака на държавната или черковната власт и така патриаршията ще се види въоръжена с една светска юрисдикция, която превишава и най-смелите териториални и светски домогвания на византийския патриаршески престол. Отсега нататък патриархът е духовен началник на всички някогашни «ромеи», представител пред Портата на техните религиозни и граждански интереси, при което в понятието «ромеи» (Ῥωμαῖοι) влизат не само същинските граждани на бившия нов Рим, Византия, но и всичките останали гърци и християни на полуострова, доколкото са били владени от Византия или са влизали в нейната културна сфера. «Рум-милети», ромейски народ, са в очите на турското правителство толкова гърците от Пелопонес, колкото и българите от Македония или Мизия и едва към средата на XIX в. тук ще настъпи известна диференциация, като се обособи — след епически усилия на българите за отстоя-

ване на етническото начало — т. нар. «булгар-милети», на който се признава правото на своя собствена духовна йерархия, отделна от гръко-ромейската.

На 29 май 1453 г. Мохамед II влиза в превзетата с пристъп и предадена на плен и сеч столица на последния византийски император и се запътва право към храма на божествената премъдрост. Прочел тук молитвата си в олтара и превърнал чрез това величествената «Св. София», в която някога всички василевси са приключвали с гържествена служба триумфалните си походи, в джамия, той наблюдава невъзмутимо в течение на три дни как се плячкосва Цариград, как в една неописуема вакханалия се затриват или разхищават редките художествени паметници, отвличат се мъже и жени, горят се икони, разпродават се за нищо и никакво най-ценните съчинения на Платон, Аристотел или черковните отци; и на 1 юни, откак изпраща войска и флота вън от Цариград, за да обсъди спокойно плановете си за политическо устройство на новото владение, той поръчва да се избере нов патриарх на мястото на починалия, като се спазят старите наредби за случая. Чрез глашатая той приканва всички скрити жители, останали живи след сечта и заробването, да излязат на свобода и всички забягнали да се завърнат по домовете си, гдето няма да ги безпокои никой. Малцината епископи и първенци избират тогава набързо за патриарх известния учен теолог Генадий (Георги Схоларий) и него султанът приема с големи почести на трапеза и на разговор, за да го дари на излизане по примера на василевсите и по осветения от традицията протокол със скъпоценен жезъл и отбран кон. Сановниците, везири, паши, еничари трябва да придружават избраника до синода на патриаршията. Едновременно с това новият патриарх получава ферман, с който се гарантирала безопасността му и се освобождавал както той, така и всичките му митрополити

от всякакви данъци.[3] Трудно е да се каже дали още тогава или малко по-късно патриархът спечелва формално ония привилегии, които ни са засвидетелствувани от берати и фермани при избирането на други патриарси, но сигурно е, че още отначало гръцката черква се поставя в същите правни отношения към държава и народ, в които тя остава до края на XIX в. Именно понеже християните не могат да имат еднакви политически права и еднакво социално положение с мохамеданите, на тях се определя особено черковно-административно управление с особено автономно законодателство по религиозни, съдебни и граждански въпроси, гдето върховна инстанция е патриархът. Патриархът се разпорежда своевластно в своята религиозна община, обхванала разни народности с еднаква вяра, и той, който бди за покорност на православните и ги защищава пред върховната власт, има в замяна правото да назначава, съди и наказва епископите си, да събира данъци за издръжка на вселенската черква, да решава брачни дела и т. н.

ПОДЧИНЯВАНЕ НА ТЪРНОВСКАТА ПАТРИАРШИЯ (1393). При това положение българите изгубват досущ тъй своята черковна автономия, както и другите християнски народи, попаднали под Турция. Патриаршията използува дадената ѝ власт и държавната идея за тъждеството на верската и националната единица, за да прокара систематически елинизацията на инородните православни епископства. Щом поданиците с еднакво вероизповедание не могат да образуват повече от една религиозно-административна община, естествено се явява потъпкването на българското национално съзнание, което

[3] Hammer, ц. с., I, 426 и сл.; Zinkesen, ц. с., II, 7 и сл.; Jorga, ц. с., III, 197 и сл., III; Н. Скабаланович, Бълг. църк. преглед, III, 1897, кн. VI, 38 и сл.; кн. VII—VIII, 75 и сл.; Г. С. Раковски, Изт. дервиш, 37, Горски пътник, 211.

няма никаква нравствена стойност в очите на завоевателя-мохамеданин, и заменяването му с общото чувство на християнска солидарност, диаметрално противоположно на стария сепаратизъм. Патриархът ще потърси тутакси случай да подчини чуждите патриаршески и митрополитски столове, за да изкорени всяка помисъл за национална самоуправа в черквата, и бидейки верен на принципите, наложени му от светската власт, ще гледа да улесни поне възраждането на една *духовна* Византия.

Търновската патриаршия не съществува фактически като българско учреждение още откак българската столица била разорена от Баязид в 1393 г. На мястото на Евтимий, жив още, но заточен, ние виждаме да бъде изпратен от цариградския патриарх в 1394 г., значи 60 години преди падането на Византия, молдовският митрополит Йеремия, когото молдовците отказали да приемат за свой архиерей. И за да разберем това намесване на Цариградската патриаршия във вътрешните работи на българската черква, когато тя е вече в турска територия, а Цариград още в ръцете на византийците, трябва да не забравяме, че изобщо цариградският патриарх предявява в XIV в. претенции за каноническо господство над българската черква и че при подялбата на българското царство (между синовете на Йоан Александър) господарят на Видинското царство, Срацимир, е подчинил областта си — от омраза към брата си Иван Шишман — не на Търновската митрополия, а на Цариградската.[4] Имаме ли пред вид, как при покръстването на цар Борис (865) Цариградската патриаршия отказва упорито на българите правото да имат свой патриарх и им назначава само един гръцки епископ и как тя се съгласява да признае — в твърде условни термини, които не изключват известно подчинение — автокефалността на българската черква начело с патриарх едва в 927 г., ко-

[4] М. Д р и н о в, Исторически преглед на българската църква, Съчинения, II, 1911, 107.

гато под натиска на политическите обстоятелства византийският император трябва да признае царското достойнство (βασιλεύς — цар, а не ῥηξ, чех — крал) на българския господар,[5] ние няма да се учудваме на постоянната готовност на Цариград да тури ръка отново на Търново. По съобщение на Йеракс, велик логотет в 1572 г., синодът при патриаршията бил решил веднага след поробването на Цариград, че е дошло време да се изпълни сега това, на което се противопоставяли по-рано царете, които провъзгласили някои епархии за автокефални — именно да се подчинят на цариградския патриарх и Търновската, и Охридската, и Ипекската патриаршия. Търновската се била съобразила веднага с това решение, а двете други могли чрез разни светски влияния да се запазят, като обещали на султана да плащат отделен данък.[6] Дринов забелязва: «След осиротяването на българската черква в 1393 г., което няма съмнение, че е било съпровождаемо с много и големи бедствия и превратности в българската земя, константинополският патриарх е побързал да постави както в Търново, тъй и по другите български епархии свои митрополити и епископи. Тези негови разпореждания не са срещнали големи препятствия от страна на българите, които в онова време не са имали кога да бранят своите църковни правдини.»[7]

За да се обясни слабата съпротива на българите при това посегателство на Цариградската патриаршия и завоевателната политика на последната в навечерието на византийското сгромолясване, не е нужно да се търси някаква намеса на султан Баязид в смисъл например, че той ще съдействува на цариградския патриарх и ще

[5] В. Златарски, История на българската държава, т. I, част 2, 1927, 84 и сл., 526 и сл.

[6] Г. Балачев, Финансовото положение на охридската архиепископия. . ., София, 1908, 10.

[7] М. Дринов, Съчинения, II, 110.

налага духовната му власт на покорените българи. Баязид най-малко би могъл да поддържа престижа на враждебно настроената Византия чрез подобно подчинение и ако той не пречи на това, то е навярно по силата на онази веротърпимост, която изобщо проявяват монголо-татарските завоеватели, запазвайки още нещо от прастарите си традиции. Както предполага Ю Трифонов,[8] касае се може би тук за два мотива от психологическо и политическо естество, които свеждат подчинението до пряко разбиране между българите и вселенската патриаршия. От една страна, българите са могли да вярват, че «Цариград ще устои срещу ударите на турците и че подобрението на тяхната участ е свързано с успеха на византийците». Безплодната обсада на Византия от Баязид и пленяването му от Тимур, както и други исторически обстоятелства карат българите да подхранват надежда за трайния успех на византийския император и да се покажат отстъпчиви пред искането на цариградския патриарх за връщане на търновската диоцеза към общата православна черква в знак на верско единение пред общия враг. От друга страна, при лошото материално положение на Цариградската патриаршия «подчинението на българската черква под нейното върховенство ще се е диктувало между другото и от парични съображения». Цариградската патриаршия се е намирала през XIV в. в доста затруднено финансово положение поради намаляването на империята, та не само е искала доброволни приноси от епархии извън Византия (напр. в Русия), но задължавала и митрополитите си да внасят в патриаршеския ковчег определена годишна помощ. Така са постъпвали цариградските патриарси и по-рано, например при Втората българска държава, когато патриарх Герман се съгласил да изпълни просбата на Асен II за възстановяване на българското патриарше-

[8] Ю. Трифонов. Унищожението на търновската патриаршия. . ., СбНУН, XXII—XXIII, 10, 14 и сл.

ство срещу задължение на последното да плаща «дани оуроки, яко един от иже под Константина града митрополити». Тези данъци ще са тежали тогава, както и покъсно в периода на робството, доста на народа, но те са били важен стимул на Цариградската патриаршия да се добере до подчинение на българските епископи, за да прибави към нравственото си удовлетворение за разширена област и задоволените си материални интереси.

ЗАКРИВАНЕ НА ОХРИДСКОТО АРХИЕПИСКОПСТВО (1767). Когато бива унищожена самостойната Търновска патриаршия и бива превърнат столът на Евтимий в едно архиепископство (митрополитство), което пази под скиптъра на гърци само сянката на автономия в старите предели на диоцезата, в България остава дори до XVIII в. едно единствено независимо епископство — Охридското. Някогашната патриаршия в Охрид се явява навярно продължение от Доростолската и после Средечка, и то около 990 г., след превземането на Източна България от Цимисхий. Закрепена при цар Самуил, Охридската патриаршия запазва и след 1018 г. (падането на Самуиловото царство) своята независимост, като взема само титула «архиепископия». Така тя преживява цели осем века като страж на православните българи в Западна България, при което нейните представители си присвояват под турско владичество самоволно титлата «патриарх».[9] Обаче и тя заедно със своя глава, наричан Ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἁ'Ιουστινιανῆς Ἄχριδων καὶ πάσης Βουλγαρίας (така и търновският м и т р о п о л и т е «архиепископ на цяла България» до късно през XIX в.), има накрай съдбата на Търновската. Редица цариградски патриарси напразно се опитват да я подчинят, за да обсебят доходите ѝ и да я направят инструмент на своята елинизаторска политика. Въпреки доносите си, че Охридската и Ипекската

[9] И в. С н е г а р о в, Охридската патриаршия, София, 1919, 14.

(сръбска) патриаршия поддържали тайни връзки с Австрия и подготвяли народни въстания, те срещат съпротива както от страна на турското правителство, което държи на създаденото status quo и на данъка , внасян от охридския архиепископ в царската хазна в размер на патриаршеския данък, така и от страна на местните турски първенци, които са имали облаги от това автономно епископство.[10] Най-после лукавият Самуил Ханджери, провъзгласен за вселенски патриарх в 1763 г., успява да омаломощи елинизираната отдавна по дух Охридска архиепископия и да я закрие на 16 януари 1767 г. чрез подкуп на великия везир и с помощта на великия драгоман при Високата порта, фанариота Йоан Ипсиланти.[11]

Както добре разяснява това Г. Кръстович в една магистрална студия, основана особено на документи от държавния турски архив, унищожаването е станало благодарение на прошение и махзар от цариградския патриарх и синода му. В тях се изтъквало, че Охридската патриаршия била изпаднала в дългове и угнетявала подчинените си митрополити и поданици, та било необходимо съгласно с желанието на самия охридски патриарх Арсений и на просбите, подадени от неговите митрополити, да се заличи протоколът ѝ от книгите и да се присъедини тя към Цариградската патриаршия, която да се задължи да изплати на царската хазна данъците ѝ (харача или мирията). В махзара се казвало още, че ако занапред след изплащане на данъка или чрез козни постъпи някакво прошение за възобнова на Охридската патриаршия, да остане то без внимание.[12] Вярно е, че последният охридски архиепископ

[10] Е. Голубинский, Краткий очерк православных церквей, Москва, 1870, 141, 292.

[11] Г. С. Раковски, Български вероисповедан въпрос, Съчинения, 505.

[12] Главно въз основа на Г. Кръстович, Τὰ κατὰ τὰς Ἀρχιεπισκοπὰς Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου (Цариград 1869), разглежда въпроса Г. Баласчев, Финансовото положение на Охридската архиепископия и нейното унищожаване, София, 1908, 26 и сл.

Арсений, българин по народност, е трябвало да подаде насилствено писмен отказ от престола си и да бъде заточен на Атон, а султанското ираде по случай закриването е забранявало всякакви протести, което, както е ясно, става по искане на цариградския патриарх, застрашен от волята на народа и на местните власти в Охридско.[13] Отстраняването на Арсений оставя дълбока тъга у паството му и цял век живее тук споменът за него, както показва пламенната реч и патриотическата ода на охридчанина Григор Пърличев.[14]

РОЛЯ НА ХРИСТИЯНИТЕ-РЕНЕГАТИ И НА ЦАРИГРАДСКИТЕ ГЪРЦИ. Патриарх Самуил, който се ползува между гърците с репутацията на голям ревнител за разпространението на елинизма, не би могъл да постигне нищо, ако не е бил дейно подкрепян в своята черковно-национална политика от влиятелната фанариотска котерия, добила през XVII и XVIII в. голямо значение в държавния и търговския живот. Познато е как Портата умее да използува услугите на инородците, правейки ги послушни оръдия на своята система за отбрана, управление и завоевания. Още при Мохамед II и неговите наследници твърде малък брой сановници и пълководци в Цариград са от чиста турска кръв. Българин-ренегат от благороден род е първият адмирал на турската флота, оня Балтаоглu, който обсажда по вода Цариград и чието име остава и досега за пристанището на Босфора.[15] И от гръцки произход е най-значителният

[13] М. Дринов, ц. с., 112; П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 939; Ив. Снегаров, Унищожението на Охридската патриаршия Македонски преглед, II, 1926, кн. 9, 65 и сл.; H. Gelzer, Geistliches und Weltliches aus dem Orient, 1900, 116.

[14] Македония, 1867, 22 юли; В. Кънчов, СбНУН, IV, 60; Г. Пърличев, Автобиография, СбНУН, XI, 1894, 398.

[15] Hammer, I, 401, 473; N. Jorga, II, 203.

сътрудник и велик везир на същия султан, бейлербегът на Румелия, Махмуд паша, без съвета на когото не се предприема нищо в политиката или във военните походи.[16] Веднага след покоряването на Цариград най-богатите и знатни родове, доколкото не искат да се обрекат на бездействие и на отказ от всяко влияние, предпочитат да приемат исляма, за да спасят имота си и да получат важни обществени служби. Само малцина остават християни и мечтаят за възвръщането на свободния гръцки василевс. Беглербегове, везири, дипломати, юристи, военачалници са в XV в. и по-късно разни ренегати от гръцко, сръбско, българско, арменско и друго потекло и опитът показва, че новообърнатите са тъкмо тъй ревностни крепители на трона и на турската слава, както и еничарите. В XVI в. възниква в столицата една нова гръцка буржоазия, която взема в свои ръце търговията и става предприемач на някои държавни приходи, но все още се бои да блести външно и предпочита просто облекло, което не буди подозрение. Същевременно изпъква и новата гръцка аристокрация от банкери и съмнителни потомци на старите благородни родове и князе: тя обича лукса, строи разкошни дворци, язди на коне, съпроводени от еничари, и отбягва простолюдието. Неин най-влиятелен представител около 1570 г. е търговецът Михаил Кантакузен, интригант и безогледен кариерист, наричан от турците «шейтаноглу», а от сънародниците си, горди с него, «божествен» техен закрилник и «сиятелнейши и високо благороден» стълб на християнството. Той спечелва неограниченото доверие на великия везир и прокарва пред него всичко, което желае. В ръцете му се намира митническото облагане и много други данъци, той държи солниците при Анхиало, той назначава на служби, вдига и сваля патриарси и митрополити според това, как те му заплащат, сменя князете във Влашко като неограничен сатрап, заточава

[16] H a m m e r, I, 434 и сл.; N. J o r g a, II. 201.

неудобните нему гърци, стотици села са негова собственост и във време на война издържа на свои разноски 20 до 30 галери.[17] Делейки подкупите си с турците и станал тъй необходим за тях, както е и цялата гръцка плутокрация, която услужва с пари и на правителство, и на алчни сановници, той става истински бич за черквата и за провинциите, като насажда неизкоренима корупция и погазва по-високите завети на елинизма. Тук ние стоим вече пред една добре организирана система за проваляне на държава и на поданици и на българите специално. Както бележи Гелцер, «от края на XVI в. и особено в XVII и XVIII в. гърците променят политическия си фронт. Предишните си надежди да бъде спасен християнският народ било от Запад, било от Русия те напускат съвсем. Напаки, по-горните духовни и светски слоеве на гърцизма се сдружават със своите ислямски господари за едно доходно предприятие — да оплячкосват до насита раята, подвластното население. Досега черквата е щадяла по възможност народностите. Сирия и Палестина имат като началници на черквите си сирийско-арабски прелати, които наистина са безукорно правоверни, но едва знаят гръцки. Така се щади донякъде в почти изключително славянския север на Балканския полуостров българската и особено сръбската народност — патриарсите в Печ и техните епископи са обикновено от сръбско потекло. Сега настъпва пълен обрат. Гърци от Цариград и Смирна, от Пелопонес, от Крит и островите заемат все по-често и по правило от средата на XVIII в. без изключение всички митрополитски престоли в турската държава все едно дали подчинените вярващи говорят гръцки, арабски, български или сръбски. Във връзка с това в богатите манастири на Атон и други места, които по актове на основателите си принадлежат на българите, георгийците и други негръцки

[17] Hammer, II, 468; Zinkeisen, III, 366; N. Jorga, III, 211.

народности, постепенно се загнездят гърци и стават изключителни господари. Фанариотското духовенство, несвързано със своите диоцезани чрез никаква национална или езикова връзка, се държи съвсем отчуждено към тях и се предава на възможното най-голямо забогатяване.»[18]

ПСИХОЛОГИЯ НА ФЕНЕРСКАТА КЛИКА. Коренът на голямата напаст за християнския свят от славянско и друго негръцко потекло е във фанариотската олигархия, вплела в мрежите си и Високата порта, и вселенската черква.

Фанар (Φανοριάν) е гръцкият квартал край Златния рог в Цариград, кръстен така по фара, който отдавна е изчезнал. Тук след опустошението и отвличането на голяма част от населението в робство султан Мохамед II поръчва да докарат насила колонисти от другите гръцки градове и острови, от Трапезунд, Синоп, Евбея, Тасос, Самотраки и пр., така че византийско-елинският елемент получава отново своето надмощие по брой в столицата. Тук се намира патриаршеската черква и тук е средището на всички национални гръцки предприятия, бащинията на ония мними князе и действителни слуги на султана, които ще играят такава важна роля в историята на Турция от XVII в. насам. Един български историк отпреди Освобождението произвежда името Фанар-Фенер от «фанаер» (нечисто място), тъй като след покоряването на Цариград гърците били събрани в тази част на града, южния бряг на Златен рог, гдето се изхвърляли всякакви нечистотии.[19] И да не улучва истината, тази тенденциозна етимология иска да изтъкне един национален характер, една расова психология, която има такива страшни последици за българите. Никой друг като нашите Раковски и

[18] Heinrich Gelzer, Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient, Leipzig, 1900, 15.

[19] Х. Даскалов, Возрождение болгар, Москва, 1858, 6.

Селимински, единия възпитаник на гръцката «Велика народна школа» в Куручешме, а другия — на Атинския университет, и двамата отлични познавачи на гръцката историческа литература и на гръцките съвременни нрави, не е рисувал тъй обстойно и документално и в такива мрачни багри пороците на фанариотската клика, потискала тъй немилостиво «дебелоглавите българи». В *Горски пътник* Раковски клейми ромеите-фанариоти като лукава и злобна раса, горда, непостоянна и неблагодарна и способна на всички нравствени падения, когато трябва да обере или да осмее варварина-българин; а в *Изступленій дервиш* той влага в устата на султана-реформатор Махмуд II следната характеристика за тях: «Тий са един долен и худаго поведения народ; тий са ласкатели, угодници, придатели; тий сами себе си измежду си издават; в тях не съществува чувство честолюбия и народност; тий са безчестни. . ., тях колко да ги гони, пцува и обезчести човек от една страна, тий от друга страна се увирят безстидно и се прилепяват при него като лепки.»[20] И в *Български вероизповеден въпрос* от 1864 г. се повтаря тая крайно неблагоприятна характеристика, като се подчертава «омразата и злобата» на гърците към българите; старанието им да подчинят «чрез сплетни и предателства» патриаршиите в Търново и Охрид и да «потъпчат и слеят в себе си» чрез религията християнските народности. «Тая зган направи гнездото си в Цариград около патриаршията, коя беше и ся находи и до днес на место назъваемо *Фенер*. А от това място тая сбирщина взе името *фанариоти*, кое днес има равно значение с предатели, подзорници, сплетници, народоубийци и, и, и...»[21] Селимински пък в своя *Исторически спомен* от 1855 г., гдето подробно разглежда машинациите на фанариотите, «тая сбирщина от

[20] Г. С. Раковски, Горски пътник, 194, 200, 206; Изступлен дервиш, 33 и сл., 42.

[21] Г. С. Раковски, Съчинения, 500

разни племена, народи и съсловия», и гдето разкрива псевдоблагородното потекло на фанариотските фамилии въз основа на имената им Суцос (млекар), Схинас (въжар), Калимахос (баш-пехливан) и т. н., пише: «За това думата фанариот е равна на лукав, турски шпионин, предател на християните, немилостив грабител, професионален мошеник, пред по-силните лакей, а пред по-долните най-надменен, по съвест безбожен, неблагочестив, суеверен в религията, лицемерен към всички.»[22] И че този напълно отрицателен портрет на фанариота не е дело само на отмъстително въображение и обидено национално достойнство, показва ни например свидетелството на един Герлах от XVI в., на един Пуквил от края на XVIII в. или на един съвременен историк гръкофил като Гервинус. Възпитаникът на Тюбингенския университет открива преди три века у гърците в Цариград суета, безчестие, лицемерна набожност и невежество; френският пътешественик вижда у жителите на Морея, тъй близки по кръв, култура и национални качества до фанариотите, хора «dissimules, astucieux et vains,» които не знаят мярка в лъжата и имат «l'esprst d'intrique qui semble leur être naturel;» свещениците им са «presgue tous fourbes, avides, mechants, adonnés au vice, a la rapine»[23] а ученият и спокойно-критичен Гервинус изтъква упадъка на византийците още от епохата на римското владичество и невероятната нравствена поквара под турското робство. Егоизъм и лицемерие са очебийните черти на гърка, безвъзвратно пропаднал в началото на XIX в. В подозрителния му поглед чужденецът чете постоянна сметка за интерес; безочлив на думи, той е нерешителен и страхлив на дело. За пари той е в състояние да извърши всякакво долно дело и кражбата му е тъй естествена, както и лъжата. «Ако аз изгоря един грък — казвал

[22] Библиотека Д-р Селимински, I, 77; срв. и Х р. Даскалов, Возрождение Болгар, 3 и сл.

[23] Pouquille. Voayage en Morée, I, 244, 248, 301.

Али паша Янински, — то син му ще открадне пепелта.»[24] И макар много от тези пороци да са присъщи на южните народи изобщо, пак не може да се отрече, че гъркът ги притежава в особено голяма степен по силата на старо наследство, политическа съдба и смешение с източни племена, които внасят в невежествената и груба среда на Цариград толкова първобитни понятия, толкова срамно унижение и толкова сурови инстинкти.

ВЛИЯНИЕ НА ГЪРЦИТЕ ВЪРХУ УПРАВЛЕНИЕТО. Фенерските гърци, които благодарение на този си характер и на по-високото си образование могат да станат постепенно един важен фактор в социалния, икономическия и политическия живот на Турция, съумяват да се издигнат в лицето на своите най-съобразителни и талантливи представители до истинска необходимост в управлението, особено от момента, когато военната мощ на империята е залязла и когато не на бойното поле, чрез храбростта на еничари и пълководци, а в преговори с дипломатите на чуждите държави трябва да се спасяват интересите и целостта на държавата. Роденият турчин, слабокултурен, мързелив и фанатизиран, не обича да учи чужди езици, не владее и изкуството да общува с европейци, за да разбира добре техните открити или покрити маневри в преговори върху политически и всякакви други въпроси. Така Високата порта има нужда от преводачи, съветници, посланици и посредници и така угодливите гърци, майстори в ориенталските методи за извъртане на фактите, се турят на разположението ѝ, за да я спасяват от трудни положения. Както правилно бележи Раковски, «турская же държава, учредивша ся крепко в Константинопол град, трябаше да има непреривни сношения граждански и търговски с европейските безмощни тогдашни

[24] Gervinus, Insurrection et régénération de la Grèce, I, 134; Brandis, Mitteilungen über Griechenland, III, 17.

кралевства. От того ся ражда нужда знания европейских языков за турците. Но турци според тогдашнаго си духа правоверства не само не учеха странни язици, но още не допущаха едному *гяурину* да им говори прямо на странен язик, ако и он да е бил даже и посланик някого си европейскаго царя, мислещи чи ще им се оскверни слух!»[25] Потребни стават преводачи и за такива на първо време се вестяват евреи и ренегати, най-често италианци и поляци. «Победителите попадат в зависимост от победените.»[26] Евреите имат това предимство, че търпят всяко унижение и безчестие. «Тии са били и първите турски лекари, съветници и подзорници (шпиони), както и първи им търговци — безиргян-баши. Фанариоти са обърнали на това внимание и трудели ся се да усвоят тая еврейска служба, на кое са с време и успели.» Отначало този пост не се радва на почит и т. нар. «граматикос», за да бъде повикан при началството, трябва да чака при слугите. Отпосле значението им расте постепенно, особено откак при Мохамед IV някой си Панайот Никусий от Хиос, човек с прозорлив ум и разнообразни знания, става помощник на великия везир Кюпрюли Ахмед и получава титлата «диван-терджумани», свързана със значителни доходи. Панайот бива заместен след смъртта си (1673) пак от един хиоски грък, Александър Маврокордато, шеф на знаменитото семейство, който като дипломат, учен историк, медик и запознат с повечето езици на Изток и Запад оставя множество съчинения по медицина, история, етика. . . Необходим при воденето на всички по-значителни мирни или военни преговори, той получава новата титла «вътрешен съветник», която наследниците му по служба запазват до въстанието в 1821 г. И подобно на този пост във Външното министерство все от

[25] Г. С. Раковски, Български вероизповеден въпрос, Съчинения, 502.

[26] G. L. v. Maurer, Das griechische Volk. I, 1835, 22; срв. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, II, 1854, 60 и сл.

фанариоти се заема доходното и влиятелното драгоманство при флотата («терсане-терджумани»).[27]

Групирайки се около Портата, тези преводачи, специални пратеници или тайни съветници печелят уважението на турците, издигат се обществено и финансово и стават класа,която се налага навред. Верни на началството, те са дясна ръка на реиз-ефенди, министъра на външните работи, и нито война се обявява, нито договор се сключва без тяхното меродавно мнение.[28] Но има и нещо друго. Както бележи проф. Йорга, «те са се убедили достатъчно, че турските врагове са много по-малко опасни за тяхната религия, тяхната култура, техния национален живот, техните надежди за бъдещето, отколкото най-добрите християнски приятели на Запад. От своя политически идеал за възстановяване на ромейското царство те обаче не се отказват: само че сега те се надяват да достигнат до него по друг път, не чрез унизително изпросена помощ от чужди владетели, именно като въздигнат това царство отново и незабелязано чрез овладяване на черкви, румънски княжества и цялата външна политика на държавата».[29] Докато Панайот Никусий, водейки всички дипломатически преговори, прикрива изкусно гръцките си предубеждения, то хитрият, полиран и дискретен Александър Маврокордато ще промени цялата външна политика в свой интерес и ще подготви за потомството си наследството на влашко-молдавските княжества. От началото на XVIII в. войводи тук, отвъд Дунав, са изключително фанариоти и Румъния става с чифлици, черкви и училища сякаш гръцка колония. Патриаршията е изцяло в зависимост от Маврокордато: вселенски или йерусалимски патриарх може да

[27] A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, II, 64; Maurer, ц. с., I, 23.

[28] Библиотека Д-р Селимински, I, 76; Раковски, Изступл. дервиш, 34 и сл.; N. Jorga, ц. с., IV, 280.

[29] N. Jorga, ц. с., IV, 281.

стане само оня, който се радва на протекцията му срещу добро възнаграждение. Той открива оная «ера на направляваната от гърци Турция, на победоносния и навред господствуващ фанариотски дух», която тъй добре продължава политиката на гордите и честолюбиви фанариотски семейства от някога.[30] До средата на XIX в. продължава това гръцко-турско сътрудничество във външна и вътрешна политика, тази лукаво-предана служба на фенерските преводачи и чиновници при разните министерства, така че прав е донякъде Раковски да нарича правителството, което тъй коварно разтака българския черковен въпрос «турско-фанариотски кабинет»[31]. Докато порано посланици при толкова европейски дворове (Виена, Берлин, Лондон, Париж) са разните Аргирополо, Рали, Мавроени, Теологос, Ромаданис, Негрис и пр., сега, към 1864 г., те са пак фанариоти (Мусурис в Лондон, Аристархис в Берлин, Конеменос в Петербург, Фотиадис в Атина и др.), които настройват и правителство, и чужди кабинети неблагосклонно към българските народни искания. От тази затворена фанариотска каста излизат не само дипломатически представители, губернатори, драгомани, главни терджумани и шпиони, но и патриарси, митрополити и епископи, всички първи сановници на «Великата черква» в Цариград, и тя управлява всички християнски провинции на Турция, докато новият дух на национална еманципация и пробуденият турски шовинизъм не отстранят влиянието ѝ[32].

ПОКВАРА В КРЪГОВЕТЕ НА ПАТРИАРШИЯТА. Патриаршията, блюстителка на източното християнство и на елинските национални традиции, има своето седалище в тоя квартал на фанариотите и това

[30] N. Jorga, ц. с., IV, 281 нт, 285; Maurer, ц. с., I, 23.
[31] Раковски, Българ. вероизп. въпрос, Съчинения, 492.
[32] N. Jorga, ц. с., IV, 368, 470.

съседство и тия интимни връзки се отразяват гибелно върху нейния живот. Имаме основание да мислим, че положението на гърци и на християни изобщо би било много по-завидно при познатото равнодушие на турците към чуждите верски и национални особености, ако в техния върховен религиозно-граждански институт не беше се затвърдил духът на раздор и користолюбие. Толкова досадно е понякога това лудо състезание на интриги, груби материални интереси, доноси и взаимни изобличения, щото Портата е принудена да заплашва патриаршията със закриването ѝ. Тук ние имаме работа не само с корупцията, развита след покоряването на Цариград, но и с едно печално наследство от миналото. Калугерски разпри, догматически спорове, разврат, предателство и продажност на свещеническите санове са се практикували нашироко във Византия в навечерието на пропадането ѝ. Докато турците опустошават околностите на столицата и подготвят щурмуването ѝ, вътре привърженици и противници на сливането между римската и гръцката черква са се хванали за косите и надмощието на противния лагер, осъдил хенотикона, т. е. декрета за черковната уния, лишава Цариград от помощта на западните католишки сили. Император и народ искат споразумението, обаче в кръговете на патриаршията и на висшето духовенство то се осъжда решително и някои, като великия адмирал Нотарас, пред почитат да видят тържеството на турската чалма вместо тържеството на латинската шапка.[33] Несъмнено е обаче, че като гнездо на интриги и непростени нравствени компромиси патриаршията и синодът ѝ се прочуват особено след покоряването на Византия, когато робството засилва отрицателните черти на тази котерия и я тласка към все по-голямо падение. С оглед към новите функции на патриарха, спасил и черковно единство, и национално съще-

[33] H a m m e r, ц. с., I, 399; Г. С. Р а к о в с к и, Горски пътник, 210.

ствуване на византийците, като възприема и техните отрицателни черти, Цинкайзен казва: «Всичко, което преживява бурята, повалила византийския царски трон, последните издънки на старите знаменити родове, издънките от прежния дворцов блясък на Византия, развалините на оня отживял етикет до най-малките интриги и машинации, които държат такова широко място в местните кръгове на един обеднял и морално западнал дворец, всичко това намира сега в палата на патриарха своя сборен пункт и се развива за нов живот, който не може да бъде задушен дори под натиска на послешните времена. Патриархът става, с една дума, не само черковен, но и политически глава на нацията, той задържа като такъв решително влияние върху подвластните на османите провинции и би се издигнал завинаги до известна висота на мирово значение, ако неговата светска мощ не беше ограничена, подкопана и разклатена в основа не толкова чрез насилията на султаните, колкото чрез онова византийско интригантство, което е печално наследство на патриархата от императорските времена.»[34]

ПРОДАЖБА НА ПАТРИАРШЕСКИ ТРОНОВЕ. Най-страшна язва в духовния живот на източната черква се явява несъмнено симонията, т. е. купуването и продаването на патриаршески и владишки тронове. В случая действуват толкова самородни фенерски недъзи, колкото и примерът на турската развалена бюрокрация. Безсилни да ограбват чуждите държави чрез войни, турците започват да изнудват собствената си държава и своите поданици. Ние знаем например как султан Сюлейман (1520) покровителствува подкупничеството на своите големци, така че великият везир Рустем продава санджаците по определени такси и взема подкупи от предприемачите на султанските и държавните имоти, разсип-

[34] J. W. Zinkeisen, ц. с., II, 14.

вани от разни експлоататори евреи; или пък великият везир на трима султани, бошнакът Мохамед Соколи (XVI в.) става «по-богат от всеки немски княз» благодарение на това, че продава всички държавни служби и разбира отлично рушветчилъка; или как до болезненост алчният за пари султан Мурад III (1574), за да натрупа своите два и половина милиона, изисква от кандидатите за молдавския и влашкия трон грамадни суми и не минава без свой пай при раздаване на духовни санове (на гърците) и на държавни служби.[35] Естествено везири и големци трябва на свой ред също да използуват користно поста си, който им струва скъпо или пък е твърде несигурен, щом не годността на кандидата, а подкупи и подаръци определят назначаването. Техните подчинени в столицата и в провинцията, разните субаши, аяни, аги, кадии и т. н. съперничат във вземане на рушвети и бакшиши от първенците на йерархическата стълба и прав е Фридрих Велики, когато казва, че турците биха продали за пари и самия си пророк.[36] Тази практика, превърната в система, която като чума опустошава държавните финанси и като пиявица изсмуква населението, се шири все повече с течение на времето и тя характеризира най-добре неспирния упадък на турската държава. Тя заразява неминуемо и «Великата черква», гдето са налице всички условия за подобно разтление. И, което е една жестока ирония спрямо черквата, самите фанариоти стават на свой ред учители на турските везири и чиновници, като ги свикват с «намазване на ръцете» за получаване дори на патриаршеското достойнство.

Когато Георги Схоларий заема патриаршеския трон, той не само бива приет от султана с всички почести, но и освободен от каквито и да било данъци. Тази привилегия,

[35] H a m m e r, II, 837, 350, 440, 564; N. J o r g a, ц. с., III, 173, 177, 183.

[36] G e r v i n u s, Inserrection et regeneration, I, 8 и сл.

както и свободният избор на патриарха от синода, бива запазена и за неговите непосредствени наследници Исидор, Йоасаф и Марко и едва при петия от тях традицията бива променена, именно при оня трапезундец Симеон, който с помощта на сродниците си потурнаци и чрез интриги заема патриаршеския стол, като обещава да внесе при постъпването си 1000 дуката в царската хазна уж като доброволен дар за султана.[37] Оттогава нататък тая вноска става задължителна, изисква се като непременно условие за утвърждаване на избора, така че вече наследникът на Симеон, пловдивският митрополит Дионисий, трябва да плати 2000 дуката. За отбелязване е, че не от правителството идва починът за този род наддавания и назначения: той е подсказан от самите кандидати, които чрез долни интриги, влияния и обещания си осигуряват поддръжката на министри и дворцови чиновници. Когато оня Симеон бива избран за втори път и когато той отново предлага хиляда дуката, съобщават му, че сумата е вече удвоена от предходника му и той е принуден да внесе също толкова. Само три години по-късно сръбският калугер Рафаил съумява чрез ласкателства и подкуп да спечели благоволението на Портата и да завземе патриаршеския престол срещу задължението, че ще плаща извън встъпителната вноска още по 2000 дуката ежегоден пешкеш (трибут); и султанът склаия да одобри избора на този жалък авантюрист за мястото на свалеия Симеон. Но когато Рафаил не успява в течение на една година да изплати сумата, той бива също свален и пратен в затвора, в отделението при неверните чиновници и държавни предатели. При Мохамед II се сменяват така девет патриарси, оръдия на фанариотската и правителствената камарила. При Баязид II годишният патриаршески данък се качва на

[37] J. W. Zinkeisen, ц. с., II, 11, III, 363; N. Jorga, ц. с., III, 200 и сл.; Г. С. Раковски, Гор. пътник, 212; Н. Скабаланович, ц. с., IX—X, 57.

3500 дуката, а при Сюлейман I — на 4000. Работата стига дотам, че Теолептос от Янина отива направо в Портата, за да си закупи патриаршеския стол (1514), и едва след това синодът бива свикан, за да утвърди кандидата канонически. Великият везир Дервиш Мохамед паша издава (1657) смъртна присъда против патриарх Йоаникий само защото един друг кандидат е предложил за патриаршеския стол поголяма сума; пък и сам Йоаникий е свалил предходника си Партений с пари и с обвинения за някакво споразумение с Русия, така че митрополитите успяват да спасят патриарха си само като съберат набързо и дадат на везира сумата, предлагана от съперника.[38]

УПАДЪК НА ВЕЛИКАТА ЧЕРКВА.

Патриарсите губят престижа си пред правителството и стават играчка в ръцете на сарафи, на царедворци, на харемски надзиратели — на всички отговорни и неотговорни фактори, които се разпореждат с доходните служби в империята. Те биват качвани и сваляни в зависимост от сплетни и подкупи и щом се намери кандидат, който би платил повече, титулярят се сменява чрез нагласени оръдия. Министърът на външните работи подшушва на безхарактерните и подкупни синодални членове, че би желал да види за патриарх еди-кой си свой любимец, и членовете, които очакват облаги от новия патриарх, изнамират тутакси, че досегашният не бил вече достоен, че е потъпкал някои канони и пр. Чрез спазване на всички външни формалности верните слуги на светските господари провъзгласяват за избраник кандидата на правителството, за да остане и той дотогава, докогато се радва на милостта им. Превърната така патриаршията в извор на доходи, няма нищо странно, ако патриарсите не стоят дълго на трона си и ако в течение на 388 години, от 1453 г. до

[38] Hammer, ц. с., III, 456.

1848 г., са били сменени 140 патриарси. Интриги, продажност и любоугодничество лишават званието от предишното му достойнство и блясък и турските властници не зачитат вече за нищо невенчания василевс на ромеите. Когато той бъде повикан при министъра на Портата, явява се благоразумно с приготвени кесии злато: той не е сигурен, че няма да бъде прогонен още на третия ден от поста си, щом откаже да плати искания бакшиш, и че няма да бъде заточен на Родос, гдето всякога са готови килиите за свалени патриарси.[39] Толкова ниско е паднал гордият някога глава на Μεγάλη Ἐκκλησία. Великият везир Рустем заповядва на патриарха да махне кръста над патриаршеската черква, който се издигал високо и сякаш владеел над Цариград, и никой султан вече не приема на тържествена аудиенция и не обдарява новите патриарси. Вместо това «представяха ги само пред великаго везира, кой им даруваше по една врънха червена дреха (биниш), коя им облачаше яничерски главатар, и ги връщаха назад с неколцина голи яничери до патриаршия съдружно»[40]. Такси и рушвети се запазват, както по-рано, и всеки пет години отначало (и четири, и три по-късно) агенти на патриарха, калугери или по-висши сановници обхождат под закрилата на един еничарин провинциите на рум-милети, Морея, Кандия, Тракия, Влашко и т. н., за да събират данъка, нужен за изплащане дълговете на Великата черква. Пътува понякога и сам патриархът за тая цел, както например оня Йоаким, който, за да избегне натиска на тефтердарите, отива да проси подаяние от князете на Иберия, или оня Пахомий, който посещава Молдовия.[41] Защото данъкът е станал много тежък, достигнал е с бакшиши и рушвети за влиятелните царски хора до 10 000 дуката годишно (по свидетелството на Герлах в XVI в.), по-късно

[39] N. J o r g a, ц. с., IV, 22.
[40] Г. С. Р а к о в с к и, Горски пътник, 213.
[41] N. J o r g a, ц. с., III, 202—203.

и до 20 000 дуката (според някои гръцки свидетелства). «То количество е вероятно — бележи Раковски в 1857 г., — понеже и днес се разнасят по един и два милиона гроша за всяко патриаршеско променение. Аз зная по-добре.»[42]

ИЗБОР НА ПАТРИАРСИ; НАЗНАЧАВАНЕ НА ВЛАДИЦИ ЗА БЪЛГАРИЯ. Как става изборът на патриарси и на митрополити в последно време, към началото и средата на XIX в., какви срамни търгове се разиграват, каква спекулация се развива за сметка на високото отличие, какво състезание на просташко честолюбие, подкупност, интригантство и коварство се наблюдава около синода на Великата черква, знаем го също добре от показанията на някои посветени в тайните на патриаршията хора, какъвто е например нашият Раковски. Живял продължително в Цариград, изучил отблизо гърците и нравите им, спечелил достъп до високи правителствени места, той има възможност да наблюдава странните действия в патриаршеските кръгове и да ни остави твърде любопитен разказ, който претендира за историческа обективност. Всички други свидетели, гърци и чужденци, потвърждават правдивостта на неговото изложение. За избора на патриарси или митрополити чрез протекцията на султанските жени и на разни гъркини, любимки на високопоставените лица, има сведения още от времето на Мурад III, когато една бележка от ръката на султанката Хасеки е стигала, за да се назначи един господар в дунавските княжества, един санджак, един патриарх или един митрополит.[43] В по-ново време тази практика се запазва, така че «една жена худаго поведения (Емеджидина, красна гъркиня) имеяща връзки и познанства с някои си отоманци, възкачила е на патриаршеский стол Евгения. Някой си лукав придател фанариот, имянем Комис хром,

[42] Г. С. Раковски, ц. с., 212; Изст. дервиш, 39.
[43] N. Jorga, ц. с., III, 182.

не пред много години въздигна на патриаршеский стол едного съвсем безкнижника гърка Антима, прежде гребца бивша едного паша! И от последния даже до днес патриарси ни един не се е поставил на патришкое седалище с честен и узаконен начин, и без разноска на два и три милион грошове. Всяк е имал своего изедника защищителя и предстателя.»[44]

За да устоят на материалните си задължения и да покрият грамадните разходи по избора си, патриарсите не се задоволяват само с волни помощи от населението в подвластните диоцези; те рано посягат и върху назначението на всички митрополити и епископи от източната черква, смятано дотогава от компетенцията на местните православни общини, автономни в определянето на своя пряк духовен началник. Ние имаме сведения от XV и XVI в., които ни дават известно основание да извадим заключение, че в България тогава епископи и митрополити са могли още да бъдат посочвани от паството по определения ред и че само когато епископските събори не са имали кандидати или тоя кандидат не е бил одобряван от патриаршията, последната е изпращала без допитване свои хора. Както предполага Ю. Трифонов, изборът на търновски митрополит измежду българите и по народен начин може да се допуща още за XV и XVI в., «когато населението се е вече окопитило от удара на заробването, но още не се е била развила голяма развала в турското управление»[45]. Но след това няма случай да е предлаган митрополит отдолу и патриархът упражнява най-свободно правото си да назначава по свое усмотрение архиепископи и митрополити на овдовелите катедри. Най-многото — позволява се на митрополитите да ръкополагат сами епископите си, както се вижда например от бератите на софийския и видинския митропо-

[44] Г. С. Раковски, Горски пътник, 216.
[45] Ю. Трифонов, СбНУН, XXII—XXIII.

лит в XVIII в., без обаче на теория това да отменя правото на патриарха и синода му да назначават и уволняват епископите, което се вижда и от берата на патриарх Неофит (1789). Задържайки това общо право, върховната черковна управа предоставя в известни случаи, ако не и принципиално, на някои по-важни митрополити свобода да си назначават сами епископите, както е например при търновския «екзарх на цяла България», който ръкополага в 1784 г. своя кандидат, българина Софроний, за врачански владика (поради липса на гръцки кандидат за опасното тогава място), получавайки берат направо от султана.

Правилото е да разполага духовната централа с всички места в провинцията. Тя не може иначе, както изтъкнахме, и по чисто фискални съображения. Д-р Селимински, отличен познавач на работите, пише в своите спомени: «Надменността, користолюбието и алчността, три главни страсти на Вселенската цариградска патриаршия и на другите изобщо гръковладици, са обърнали благочестието в средство за снабдяване с пари и божиите и свещените дела в средство за грабеж и преследване. Епископските места в Турция се продават на владиците на търг, тъй щото с време се покачиха много цените им, които наведнъж или ежегодно по определена сума плащат ръкоположените владици на вселенския патриарх, на така наречените отбрани владици, на големците и на силните при турските власти банкери, търговци, фанариоти, паши и други подобни. Заради това горните винаги се стараеха да запазят за себе си правото за избиране на епархиалните владици, а не да се отстъпи това право на епархиите; това наричат в същност на цариградския патриарх изборно право. Туй става не за интересите на народа и за блясъка на православието, но за да имат възможност по желанието си да уволняват, да преместват, да избират и да назначават каквито, когато и където

те желаят; а, от друга страна, претоварват епархиите с нова и непоносима тежест поради подобните чести промени.»[46]

Продажбата на търг се изтъква (в началото на XVIII в.) и от един руски пътешественик, монаха Лукянов, който на път за Ерусалим остава смаян, когато чува в Цариград как патриархът го пита за дарове и когато вижда как патриарх и митрополити пушат след литургия чибуци (архидяконът напълня дълъг чибук и го поднася на патриарха, а протодяконите — на митрополитите и на епископите), държат се неприлично в черква и тънат в разкош и разврат. Благочестивият поклонник, който има такава висока представа за вселенския патриарх и носи в душата си най-чиста вяра, си спомня тогава за гръцките калугери, дошли да просят милостиня в Русия и приемани най-радушно от сънародниците му. «Те в Москва се оплакват, че турците ги мъчат, за да изкарат повече милостиня, а като се върнат в Цариград с пълни джобове, накупуват си кой митрополитство, кой епископство, после вече не щат и да знаят човека. . . Напразно те се оплакват в Москва от турците: ние с очите си видяхме, че турците никакви насилия не им чинят нито във вярата, нито пък в други неща. Ако да бяха ги мъчили турците, те нямаше да носят копринени, комчатни ряси. . . Гръцкият патриарх дава черквите под наем, като взема за всякоя по 200 или 150 талера годишно. Всяка година той прави нов търг за черквите и който наддаде за някоя черква макар и два талера, нему я отстъпва. Там и митрополит митрополита сваля: заплати ли някой повече на патриарха за някоя епархия, взема я: това му е разправата. От това там се срещат много митрополити без място, които се престъргват по цариградските улици. . . Такива са гърците, те по-зле и от турците постъпват, като търгуват тъй с божите черкви.»[47]

[46] Библиотека Д-р Селимински, I, 52.
[47] М. Д р и н о в, Съчинения, II, 126—127.

ТЕХНИКА НА ВЛАДИШКОТО РЪКОПОЛАГАНЕ: СЪСТЕЗАНИЕ И КАЧЕСТВА НА КУПУВАЧИТЕ. Знаем ли как един далечен наблюдател е уязвен в сърцето си от тая картина на падение и от тази профанация на религията, можем да разберем цялата мъка, целия душевен потрес и саркастически порив на един пряко докоснат в националните си и верски чувства българин, който вижда неизказаните тегла на народа си от гръцкото висше духовенство и търси език на възмущението си. Четейки диалозите и писмата на Неофит Хилендарски, ние не се чудим на тази злъчна омраза към виновниците на народното бедствие, влизаме напълно в патоса на тези парливи филипики против гръцките владици. Все тогава, към средата на XIX в., зрее в душата на неговия горещ почитател и последовател Раковски същото безкрайно отвращение към фенерската клика и него споделя философски настроеният им съмишленик д-р Селимински. И двамата се спират в мемоари и полемични брошури или статии обстойно на голямото зло, давайки ни обилен материал за характеристика на гръцкия черковен деспотизъм в България.

Преди всичко Раковски. Трезвен политик и екзалтиран историк, революционер по дух и романтик по симпатии към простия народ, с холеричен темперамент и с буйно въображение, той ненавижда от дън душа угнетителите на българската съвест и враговете на българската самобитност. Неуморно той ратува в течение на тридесет години за отхвърляне на фенерското иго и непрестанно разкрива тъмните страни на гръцката йерархия, която трябва да бъде заменена с национална българска. Положението в Цариград и в страната му е познато най-точно. Връзки с влиятелни лица на турска служба, поглед във византийски, арабски и новогръцки извори за историята и наблюдения над съвременната действителност при най-разнообразните му обществени и частни

предприятия го убеждават, че е крайна необходимост да се повали този най-опасен враг на българското политическо и духовно възраждане, елинизмът, загнезден в черквата. И в множеството си публикации той зачеква от разни страни черковния въпрос, за да обоснове нужди и права на българите в конфликта им с патриаршията. Избора на владици за българските епархии, установената техника на търга той рисува по «света длъжност» и без да крие негодуванието си, но и с грижа да бъде верен на истината и да не изпадне в някакво «пристрастие».[48] Духовитият му сатирически разказ буди и днес най-жив интерес.

Два вида личности се представят според Раковски за митрополити: едните се наричат външни, а другите — вътрешни. Външни са ония, чиято кандидатура се поддържа от някой провинциален паша или каймакамин (чрез представителя му, капу-кедхудаси в Цариград), от някой виден грък на турска служба, от някой арменски или еврейски банкер или от търговец, който действува като агент на заинтересувани висши чиновници. Често пъти такива претенденти за владишки или епископски чин прибягват до услугите на скопци в Сарая (хадам агалара), на гъркини или арменки пашовски наложници, на чибук-оланлара) момчета от гръцка или арменска народност) при големите турски сановници. . . Те се наричат от светата патриаршия «талипидес», купувачи, и те възбуждат сребролюбието на ония посредници чрез обещания за значителни възнаграждения в злато и подаръци. «Тук няма евангелска цел, тук няма апостол Павлово правило епископства, тук няма никаква съборна законна уредба! Днешная светая великая Христова называемая православна източна църква в Цариград достигнала е и се е уподобила на турское здание попе-

[48] Г. С. Раковски, Горски пътник, 208 сл.

чителства финанции, де се продават годишния даждия от десетини, митарства и др. Тамо кой има средство някого си силнаго и кой наддаде, той може да купи... Истото същества и в фенерска продавница на епархии, коя днес безстидно наричат патриаршия вселенная!

«Днес чибукчия, сутре дякон, в другий ден архидякон, протосингел, след мало епископ, митрополит, и всесветейший патриарх новаго Рима, всевселенний!

«Днес банкрутирал безкнижник някой си грък и толики търговци онеправдал, патриаршия го задячва, запопва, само да се съгласи и да плати, ето ти го после владика!

«Днес свирач или играч по кръчми и кафени (кючек) — патриаршия го приема за певец, облача чу черна шапка (σκοῦφον), дълъг биниш (ῥασον), визтени томана (гащи), слугува всесветейшему в звание кафеджия, и добива негово благоволение, ето ти го търновски митрополит!»

Пример за това е варненският и преславският митрополит Порфирий, който играе такава мизерна роля в наклеветяването на Георги Раковски и на баща му Стойко от котленските чорбаджии и става причина за тяхното затваряне и разорение. Той е бил по-рано по свидетелството на Раковски[49] «простак гърк от село Мудания близ Бруса, прежде бивший гребец (каикчия), а после слуга готвар едному от главних митрополитов във Фенер».

Патриаршията не би могла да се оправдава за такъв избор с някакво мнимо насилие от правителството, защото в действителност тя се радва на свобода, осигурена чрез султански хатихумаюни и никаква намеса в обредите и наредбите ѝ не е позволена. И че това е тъй, показва изборът измежду вътрешни купувачи, т. е. разни дякони, архидякони, архимандрити, протосингели и пр. Тук решават вече синодалните старци, т. е. владиците на Фенер,

[49] Г. С. Раковски, Съчинения, с. 374.

които владеят някоя богата епархия, но заседават в Цариград, гдето представляват и останалите епархии. Тези старци поддържат каса и канцелария, издават полици и търгуват. Те знаят отлично сребърната тежест на всяка опразнена епархия — и те тъкмо услужват на кандидатите, като им заемат пари под тежка лихва; защото никакво друго качество не се иска от просителите — «стига само да покажат, че имат готово сребро и злато или че могат лесно да ҷайдат да платят за коя си епархия наддава, и ръкоположение е готово! . . . Без сребро и злато нищо не става, нито се върши; понеже тако заповядат сегашна божествена и священа правила!»

Щом се опразни една епархия поради смърт или уволнение, тази епархия се смята «поприщна добивка оному, кой има повеч преимущества на лукавщина и кой повече наддаде и превари! . . . Отваря се пъприще, почва борба, припкат телали. . . Представят се лица от разни вишеизложената звания. Упределява се количество патриаршескаго честолюбия — φιλότιμον τοῦ πατριάρχου, и мирскому началнику патриархии фанариоту (той е великий називаемий Λογοθέτης ὁ — словолъжец — μεγας Λογοθέτης); съборному — τοῦ συνοδικοῦ. Не са заборавят и истии телали. По евангелско правило се определява всем заплата! дава ся емство (гаранция) за все то от страна лихоимца. Съгласиха ли ся вся мнения? Сега е нужен Ҷалхас чародей, за да налучи кому талиплию се е потвърдила упразнения епархия! . . . Тойзи е сам вес техен избор! Ҷакъв и да е талиплия, безкнижник, пиянец, безчестен, злонравен, имеящ силнаго защитника, християнина православнаго, или иновернаго отоманина, или чифута, и да нейде сребро от лихоимца, и да даде повеч, абие ся избира и ръкополага митрополит! Божий благодат слязва на вишедавшаго! Стиднейшее кръчмарство! от кое съпричаствуват и всесвятейшии и благочистивейшии миряни!»

НОВИЯТ ВЛАДИКА В ЕПАРХИЯТА СИ; СЪБИРАНЕ ВЛАДИЧИНАТА. И какво понататък? Картината, нарисувана с такъв сарказъм, ни подготвя за онова, което ще дойде след избора. Отвращението и горчивият присмех имат място не само при сраминте спогодби в Цариград, но и при всичко недостойно и позорно в дейността на епископите в епархията им. Още Неофит Хилендарски ни запознава в драстични подробности с пристигането на новия владика в България, с церемониала, по който този бива посрещнат от граждански власти, чорбаджии и народ, и с мерките, взети навреме, за да бъдат задоволени влиятелните лица и «сандардисани» простите данъкоплатци. Раковски и Селимински също ни говорят за тая среща между пастир и вярващи. Изложението по-горе ни дава вече идея каква дейност могат да развиват владиците с такъв нравствен ценз, «какова злоупотребления и грабителства вършат такова безчестна лица и с такой начин изпровождаеми в България гърци владици, или паче кръвопийци вълци!» Още Паисий дава тона на тия изобличения против гръцката йерархия, като изтъква как българите «много насилие неправедно от гръчески владици трпат» и като заключава: «Тако и они йерарси, що с турска сила, а не со архиерско правило творят болгаром велика обида и насилие, и они по свое дело и безсовестие въспримут мъзду свою от богу. . .»[50]

Според Селимински, щом пристигне със свитата си, владиката отива най-напред «да представи своя ферман пред управителя, после посещава турците и християнските първенци, на които раздава подаръци. Второ, обикаля из епархията си, гдето налага данъци на всички съсловия от народа, на свещеници и на черкови. Трето дело е да създаде своя партия от гражданите. Четвърто,

[50] Паисий Хилендарски, История славеноболгарская, Изд. Иванов, София, 1924, 63.

да всее между гражданите раздори, между чорбаджиите спорове и често пъти да вникне в домашните тайни на гражданите, за да държи всичко под своята власт. По този начин фанариотските владици затвърдиха абсолютна власт из българските епархии, изгониха из черквите езика на народа ни и въведоха насилствено гръцкия език в свещенодействията, който език народът не знае. Запретиха да се преподава в училищата на български език и узаконихa да се преподава на гръцки. Преследваха българското духовенство до смърт, а, напротив, даваха пълна свобода на постоянните или временните гръцки монаси. . . Тях имаха за шпиониране на народа из епархиите.»[51]

Тъжна е картината на това гонене на българския език и на това насърчение на калугерите шпиони, плъзнали из страната като учители, изповедници или просяци. Но преди да говорим за тъй пакостното отстраняване на народната реч от черкви и училища, от книжнина и обществен живот и за насаждането с помощта на т. нар. таксидиоти невежество и суеверие, нека изтъкнем грозния режим да се ограбва населението от натрапените му архипастири. Сръбският архимандрит Герасим Зелич, съвременник на Паисий, който през 1784 г. посещава Света гора, ни е оставил в житието си някои твърде интересни разговори с българските монаси. От тия той узнал, че повечето епископи и свещеници в България били гърци, че населението се свързвало с тях чрез преводач, че епископите, недоволни от народната милостиня и заплатата си, определена със султански ферман, събирали по 100—500 гроша за погребване на по-богатите граждани, вземали големи такси за кръщаване и венчаване и проклевали ония, които се отказвали да плащат исканата сума. На големи празници епитропите-гърци

[51] Библиотека Д-р Селимински, I, 53.

четели в черква писмените клетви на епископа: «Каквото им се роди, да не оживее; житото, което посеят, да не покара; да нямат в работата си ни щастие, ни божа благословия, да им угасне огънят, да им опустее къщата; зверове да се плодят в къщата им, а не християни. . .» И народът, изплашен от такива люти клетви на владиката, събирал исканата сума и молел за опрощение. «Народите в Турско — заключава в тъжните си размишления Зелич, — които вярват в Христос, горят между два огъня, и то вече 400 години.»[52] И както в XVIII в., така е и в XVII. Ние знаем от рапортите на католишките епископи и мисионери в България, че владиците в страната били все гърци, макар населението и да било българско, и че тези владици, придружени от еничари, вдъхвали страх и трепет при събиране на владичината като връзвали и затваряли неспособните да плащат и вземали от къщите каквото намерят.[53]

Дошли в една страна, която не познават ни откъм език, ни откъм традиции, равнодушни към жизнените и религиозните нужди на чуждия на тях народ, загрижени единствено за изплащане на грамадните си дългове в Цариград (по откупуване на сана) и за материалното си обезпечаване след напускане на епархията, гръцките владици гледат преди всичко да осигурят събирането на своя данък, омразната на народа «владичина». Имайки закрилата на властта и екзекуторски права, «деспотът» туря в действие всички мерки, за да натрупа в късо време голямо богатство: защото той не знае докога ще може да граби безнаказано, дали няма да бъде свален от патриарха след година-две. И ето той увеличава про-

[52] Б. Пенев, Начало на Българското възраждане, София, 1919, 13—14.

[53] Н. Милев, Католишката пропаганда в България през XVII век, София, 1914, 45 и сл.; Д. Мишев, Българите в миналото, 192 и сл.

изволно установените от по-рано такси, като обезоръжава чорбаджии и турски чиновници с подкупи; обикаля лично епархията си, придружен от тежка свита, чиято издръжка понасят бедните селяни, и освещава черкви, свети вода и пр.; продава за определени срокове свещенически служби или игуменски места в манастирите; ръкополага за свещеници недостойни или неграмотни хора срещу значителни такси — и тези свещеници трябва после с клетви и просби да събират помощи от народа за изплащане полиците си; сключва или разтрогва бракове без спазване на законните условия само защото му се плаща скъпо; върши търговия с разни кръстчета, щампи, икони и други свещени неща, търсени от набожното население; обира златни и сребърни вещи от черквите, за да ги съхранява уж срещу грабеж, а в същност за да ги обърне на пари за себе си; и т. н.[54] Пълния списък на тези произволи и безобразия ще ни даде Неофит Хилендарски в своята *Мати Болгария* заедно с темпераментните си тиради срещу търговците в расо, забравили и апостолски правила, и лично достойнство, и човешко състрадание. Тях ще засягат често и Раковски, и Селимински, и Славейков, и всички съвременници с будно национално чувство, възнегодували при гледката на този позор и на това насилие. И навярно най-мощният импулс за повдигане на българския черковен въпрос идва тъкмо от това предизвикателство на гръцките владици в тяхната престъпна самозабрава.

Тя е престъпна не само в очите на българите, изпитали върху си жестоката ръка на деспота, но и в оценката на просветения и благороден чужденец, узнал на самото място възмутителните похвати на патриаршеските пратеници. Само че, докато българите реагират чрез сатира, чужденецът, по-спокоен и незасегнат пряко, съзерцава

[54] С в. М и л а р о в, История на българския народ, 1885, 112.

с хумор жалката картина. Ученият Фалмерайер ни рисува в 40-те години как «монсиньорът» от Низворо (Халкидическия п-ов) завършва встъпителното си слово в черква с темата, която повтаряли всички епископи на византийското царство: «Подкрепете светата черква, утешете разплаканата и преследвана черковна невеста чрез щедра, богоугодна милостиня!» После епископът застава безсрамно при вратата, докато дяконът му събира на сребърен поднос «първите последици на апостолическото му красноречие», звънката милостиня. Завършено това, общинският съвет се свиква на заседание, за да определи данъка на селото, с който ще се утеши «плачущата Богородица»; и когато този данък не се внесе доброволно, събира се той екзекуторски.[55]

НАЛАГАНЕ ДАНЪЦИ И ГЛОБИ; СЪДЕЙСТВИЕ НА ГЪРКОМАНИТЕ ЧОРБАДЖИИ. По-специално случаите на грабеж, насилия и поквара на гръцките владици ни се представят с множество подробности, някои от които са твърде характерни за мантелитета на фанариотското духовенство и за състоянието на българския народ.

Първо, свещеническите чинове се продават тъкмо тъй на търг, както видяхме това за патриаршеския и владишкия престол. Ние имаме разказа на Софроний от 1767 г., когато шуменският владика му поискал 70 гроша, за да го ръкоположи свещеник в родното му село Котел, ала по-късно се отметнал: владишкият иконом съобщил на бедния Стойко Владиславов — «да знаш, како не има да те учини владика свещеник, почто другий подаде сто и петдесет гроша, того хоче да хиритониса». С мъка намерил Стойко още трийсет гроша, за да склони владиката; и ръкоположен така, той става по-късно енитроп

[55] J. Ph. Fallmerajer, Fragmente aus dem Oriente, II, 1845, 170—171.

на икономa, започва «по гречески обичай» да ходи по събиране владишките берии, «да глоби человеците зарад сродство и зарад другия вещи» и да си навлече омраза и големи неприятности.[56] Второ, тези берии се вземат по най-жесток начин чрез «таксилдари», които оголват сиромасите и запират в затвор ония, които им се възпротивяват: така Григорий в Търново още в 1863 г. А българите от Силистра все тогава в мезлиша, че «откак престанал владиката да ходи по селата им, оттогава се видели те с менци и с брадви» — по-рано им ги вземали за изплащане владичината. «Санким — бележи един дописник — владиката силистренски, както и сичките гърци владици, за иерешките си правдини не са зимали на народа и менците, и саханите, и брадвите, и чергите им и не са изгребвали и семето на хората от хамбарите да го земат за владичина, пък хората да няма какво да си посеят да ядат и царски данък да плащат.» Силистренският владика събира при това 1000 гроша вместо узаконените 50 за запопване.[57]

Трето, владиците са агенти на панелинизма и врагове на всичко българско. Дълбоко проникнати от максимите: «всеки не грък е варварин»(πάς μην' Ἕλλην βάρβαρος) и «всеки православен е грък» (πάς ὀρθόδοξος Ἕλλην)[58]; убедени, че «българинът не е човек» (Βουλγάρος ἀπάνθρωπος)— по свидетелството на Крижанич от XVII в. [59], — те залягат да създадат около себе си атмосфера и нрави, благоприятни за денационализация на паството, което трябва да се влее в гръцкото етническо море и да стане инструмент на византийското величие. Пристигнал в един град, гдето няма още никакви връзки и ни-

[56] А. Теодоров-Балан, Софроний Врачански, 9, 11

[57] П. Р. Славейков, Гайда I, 1863, 21, 67.

[58] Х. Даскалов, ц. с., 39; Библиотека Д-р Селимински, I, с. 35; Г. С. Раковски, Български вероисповеден въпрос, 1864. Съчинения, 511.

[59] К. Иречек, История Болгар. 662.

каква опора, владиката гледа да спечели на своя страна нотабилите, особено чорбаджиите. Някога защитници на народа си, тези мними аристократи охладняват към род и език и усвояват свирепия нрав и алчността на пришелеца от Босфора, който ги е разположил с ласки, внимание и протекция. «Това съсловие — бележи Селимински, — един път заразено от антинационалните идеи на фанариотските архиереи, съвършено се отцепи и създаде отделна от другите граждани каста, която живееше и действуваше под диктовката на владиците и вземаше участие в техните грабежи и злоупотреби, защото под покровителството на владиците не се боеше от обвинение и преследване от страна на народа. От тази каста най-сетне някои почнаха да се вмъкват в турското управление по препоръка на владиката. От тях се създаваха винаги шпиони, предатели, клеветници. Към тази каста се присъединиха и настанените на временно или постоянно местожителство гърци и куцовласи. И така това съсловие стана най-отвратително съсловие на нашия народ.»[60]

Раковски не пропуща случай в мемоари и публицистика да бичува пороците на чорбаджийската класа, винейки я, както Селимински, в антинационални и антисоциални тежнения. В тая точка на програма и схващания той е верен ученик на Неофит Хилендарски, у когото намираме такава изчерпателна — и крайно отрицателна — характеристика на чорбаджийската гъркоманска клика в Търново. Раковски вини за хвърлянето си в цариградския затвор еднакво преславския владика Порфирий и котленските чорбаджии: единият бил такъв, каквито са «без изключение сичките гърци архиереи, куито са наложени по България — всякоги употребляват пречистата вяра за средство на грабителството и злобата» (*Неповинен българин,* 1854); другите — забравили род и вяра – «прилепяват се лесно при всякаго

[60] Библиотека Д-р Селимински I, 36 и сл.

закупника на десятнини, при гръцки лукави владици фанариоти и вместо да защитяват народная правда според царския заповеди и фермани, они истии показват път развращения на вишеречения управители, закупници (на царските десетъци, илтизами и беглици, които събират в троен размер и насила) и владици, и съдружащи се с тях пият ненаситно кръв беднаго българскаго народа». И още: «Тии чорбаджии, кои са съхранили за титул си старое имя яничерско, съхранили са и тяхна злоупотребления, живеяще как то те някогаш от грабителства от пота народа» (*Българска Дневница,* 1857).[61] Раковски е прав, когато довежда прозвището на чорбаджиите, тия някогашни избраници на народа и посредници между него и властта, във връзка с еничарската организация (там *чорбаджия* е началник на табура, натоварен да се грижи за раздаването на храната, главно чорбата); както е прав и в историческата си констатация, че институтът се изражда бързо, щом обществено-полицейските длъжности на народните избраници (векили, коджабаши, мемлекет-чорбаджии) биват използувани за лични цели, при което наред с всички други данъци и «владичината» се събира в по-големи размери и с разни насилия.[62] С него е съгласен и много по-сдържаният в преценките си Априлов, когато бележи за чорбаджиите: «Неглубокомысленные и слабые местные старосты (*кметы, чорбаджи*), будучи хорошо приняты и обласканы митрополитами и архиепископами, допускали все, что от них, и чрез них, требовалось. Они сами, в сем случае недруги своим братьям, горя, может быть, непростительное страстию обогатиться, служили орудием користолюбию иноземцев, и доставляли им средства угнетать народ.»[63]

[61] Г. С. Раковски, Съчинения, 41, 123. Срв. М. Арнаудов, Раковски, 147.

[62] Срв. С. С. Бобчев, Канун-наме от 1857 за чорбаджилъка . . , СпБАН, XXIX, 1923, 79, 89, 96.

[63] В. Априлов, Денница, 18.

ВЛИЯНИЕ НА ВЛАДИШКАТА ПАРТИЯ ВЪРХУ ЕЗИК, НРАВИ И НАРОДНОСТ. Тази гръцка партия под шефството на владиката не се ограничава само с изгоди от икономически характер. Тя иска да минава за някаква аристокрация, тя се смята за призвана да цивилизова върховете на обществото, като насади по-изискани форми на живота, отстрани простащината и замени грубите обноски и обръщения с по-деликатни. По неин почин се «облагородяват» нрави, понятия, език на гражданите, въвеждат се обичаи и облекло, близки до тия на Фенер, дават се нови названия за роднинство и семейни отношения: боба̀ (баща), нинѐ (майка), нини́ (по-голям брат), дзидзи́ (по-голяма сестра), татàс (кум) и др. Употребяват се в разговора гръцки думи, ако не се води той целият но гръцки, макар и на развален диалект; а пък който може да пише с чудовищния азиатски стил, свойствен на патриаршията, той се счита за най-образован. Известно е как в XVI в. хуманистите на Запад не само изучават основно класическите езици, меродавни в черквата и в науката, но и латинизират или елинизират личните си имена, за да се чувствуват приемници на миналото, граждани на древния Рим или на древна Гърция: Fischer («рибар») става Piscator, Müler — Molitor, Schwarzert — Melanchton и т. н. Гдето пък преводът се удавал трудно, там е била достатъчна някаква промяна на звукове или на окончанието, за да изглежда името древно: Meier става Marius, Watt — Vadianus и т. н.[64] Нещо подобно, но без по-дълбоко вътрешно сродяване наблюдаваме и у българите през XIX в. Иван Шопов, студент в Атина през 1843 г., ни е оставил дълъг списък на българските лични имена, погърчени (преведени) под влияние на елиномanията, за да изглеждат по-благозвучни и чисто елински. Вълко става Ликаон, Вълчан—Ликон,

[64] D. Strauss, Ulrich von Hutten, II.

Грозан—Кротон, Главчо—Кефалос, Добри—Агатон, Драган—Харис, Желязко—Халкон, Живко—Зои, Златан—Хрисантис, Кръстьо—Ставрос, Любен—Агапиос, Момчил — Романос, Бою — Полемон, Продан — Онисимос, Рада—Ефросина, Спас—Щир, Стоян—Евстатий, Цвятко—Антимос и др.[65] Не само имената, но и душите биват погърчени и много българи се наричат гърци дори когато не знаят нито дума по гръцки както е случаят например с преселените от Свищов, Габрово и други места българи в Сърбия, които издържат гръцка черква и се наричат с гордост елини. На една мраморна плоча Раковски прочел в Темешвар, гдето нямало ни един грък: «Εὐὸστησε Ζλάτκος φιλογενὴς Ἕλλην απο Γἀμπροζου», «състави Златко родолюбец, елин от Габрово». «Чюдно нещо Златко имя от Габрово да бъди елянин-грък!» провиква се иронично авторът на Горски пътник.[66] Не напразно в XIII в. ние имаме любопитния позив (акростиха) на един погърчен цинцарин, именно на Данаил от Москополис, в началото на неговия четириезичен речник (1760—1770), гдето сякаш напук на пламенния Паисий и за да се угоди на гръцкия владика в Битоля всички не гърци се приканват така: «Албанци, власи, българи, чуждоезичници, възрадвайте се и се пригответе да станете всички вие гърци. Отхвърлете варварския си език и нрави, та след време те да се струват на вашето поколение като басня. Рода си да цените заедно с отечеството, като го направите от албано-българско на елинско.»[67] Но защо да се учудваме на този цинцарин, когато един високо просветен българин от сърцето на България, от Търново, известният д-р Никола Савович, прекръстен Пиколо, мисли все тъй възторжено за гръцката народност, отричайки своята? Може би него има пред вид Априлов, когато в своята *Денница* говори с болка на сърце

[65] Библиотека Д-р Селимински, I, 36, 80.
[66] Г. С. Раковски, Горски пътник, 269.
[67] Ю. Иванов, Сборник Л. Милетич, 162 и сл.

за въвеждането на гръцки език в толкова български семейства и на гръцка литургия в българските черкви. «Нельзя без сожаления, — пише той — вспомнить о скудоумии жителей сих мест (думата е за Сливен, Ямбол, Пловдив, Одрин и Търново), котория, будучи чистыми болгарами, не имея между собою ни одного греческаго семейства, не зная даже по гречески (кроме разве: καλήμέρα — καλήσπέρα) решились отправлять литургии на греческом языке. . . Жалостно смотреть на этих, достойных сожаления, людей, а еще более потому, что они не могут понять своего заблуждения.» Особено се изтъква това у търновци, които били образовани, знаели правилно гръцки, учили са немски, френски, румънски, може би и английски, а са забравили («к стыду своему») собствения си език и са готови да возопият: «Не, не, ние не сме българи, а чисти гърци!»[68]

ЕЛИНИЗМЪТ НА Д-Р НИКОЛА ПИКОЛО. Случаят с търновеца Никола Пикола (1792—1862),възпитаник на гръцкото училище в родния си град, после на Бейската академия в Букурещ, на университета в Болоня (Италия) и на Медицинския факултет в Париж, е твърде поучителен за историка на нашето възраждане. Известно време професор по философия на о-в Корфу, после инспектор на санитарните учреждения в Букурещ (по време на руската окупация 1828 — 1833) и най-после гръцки филолог във френската столица, гдето се ползува с голям авторитет между учените елинисти, Пиколо е напълно равнодушен към потеклото си. Той се проявява като отличен преводач на гръцки (превежда от френски литературни и философски съчинения) и ни най-малко не мисли в 40-те години, когато се засилва българското движение против фанариотите, да изповяда своята българска народност, да подкрепи българската

[68] В. А п р и л о в, Денница, 72.

кауза, тъй ревностно поддържана в Париж от един Александър Екзарх и Теохар Савович, сестринек на Пиколо, да напише два реда на български. Подобно на оня равнодушен Златко, «елин от Габрово», високо ученият парижки българин е «елин от Търново», и той ще има грижата да посети през 1840 г. родния си град, за да постави надгробна плоча с гръцки надпис на «нежно обичаните си» родители, родом от Търново и Казанлък, но няма да разбере смисъла на това, което става тук, засилената борба за еманципация на българите от фенерската тирания, няма да повярва в бъдещето на българското национално движение и ще продължава да се смята поклонник на гръцката култура и непоклатим привърженик на гръцко-българската племенна и езикова уния под егидата на елинизма. Полският патриот М. Чайковски, който тъкмо по това време ратува за сближение между българи и турци в името на Българското възраждане, го вижда в Париж и ни предава така впечатлението си от разговора с него: «Партизанин на идеята, че славяните (разбира се, българите) и гърците трябва да се слеят, той поддържаше, че Ахиловите мирмидони и Александровите македонци били словени, погърчени под влиянието на една по-висока култура. Той твърдеше, че всички славяни (разбира се, балканските и главно българите) трябва *да последват тоя пример*, за да се извадят по-сигурно от влиянието и владичеството на Русия, на която той беше върл враг.»[69] Доколко последното е вярно и как то би могло да се помири с чувствата, които изявява Пиколо в книгата си за руската окупация във Влашко,[70] остава да се уясни: може би русофобството на самия Чайковски внася тук една съответна нота в мненията на Пиколо. Но че последният е хладнокръвен към българ-

[69] К Суходолска, Мемоарите на Чайковски, СбНУН, X, 442.

[70] Paul Kisseleff et les principautes Valachie et Moldavie, Paris, 1841.

ските усилия за отцепване от фенерското влияние и не споделя ни най-малко идеите на племенника си Теохар Пиколо, не подлежи на съмнение.[71]

Откак гръцки език става официален на висшето гръцко общество и всеки гражданин вмъква в разговора си по някоя гръцка дума, под името «грък» се разбира гражданинът изобщо и «българин» може да бъде само селянинът.[72] Името «българин» губи постепенно своя национален смисъл, за да означава просто християнин, и любопитен е анекдотът, разказан от Сиприен Робер, според който хора от народа облажавали тоя учен французин, загдето всички в отечеството му били «българи,» т. е. немюсюлмани.[73] Общо взето, тази елиномания не е тъй екстензивна, тя обхваща само градските центрове и горните слоеве, ония, които са имали културни или търговски връзки с гръцкия свят; до самия народ тя не успява да стигне.[74] Ако, от една страна, В. Григорович не среща в Охрид (1845) ни един българин да разбира славянско писмо, тъй като повечето граждани са минали през гръцко училище и владеят отлично гръцки език[75] или в Сливен в началото на XIX в. само един гражданин знаел да чете и пише кирилица, която се считала нещо като йероглифи[76]; от друга страна, дядото на Натанаил Охридски с българския си усет му поръчвал всеки ден: «Дете, да се не учиш на този гръцки, цигански език, защо ке ти отсечу язичето!»[77]

[71] Срв. за Н. Пиколо: М. Бала'банов, Страница от полит. ни възраждане, 117, както и очеркът на Т. Янков, Българска мисъл, III, 1828, кн. III, 224, гдето се смесва Никола Пиколо с Теохар Пиколо.

[72] П. Кисимов, Исторически работи, I, 9.

[73] C. Robert, Les Slaves de Turquie, II, 1852, 248.

[74] Ив. Снегаров, Македонски преглед II, 1926, III, 91 и сл., 101.

[75] В. Григорович, Очерк путеш. по Европ. Турции, 1877, 102.

[76] Библиотека Д-р Селимински, I, 35.

[77] Натанаил Охридски СбНУН, XXV, 98.

Григорович скланя тъкмо към схващането на този чист, непокварен в усета си за възпитание и народност българин, като се възмущава от «византийското високомерие», което не признавало човешко достойнство иначе освен под условие на гръцка принадлежност и на няколко зазубрени гръцки фрази, зад които стои истинско невежество.[78]

ТЕРОРЪТ НА ФАНАРИОТСКАТА ПАРТИЯ. ПОТУРЧВАНЕ НА ЧЕПИНСКИТЕ БЪЛГАРИ. Фанариотската партия оздравява положението си чрез две средства: лъжата и терора. «Чрез лъжата — казва Селимински — фанариотите приспиваха властта и я движеха, както и където си искаха; а пък с терора заплашваха народа, щото никой не се осмеляваше да се обяви против непростените беззакония на архиереите. Впрочем с подкуп, интриги и обвиняване на невинни граждани, с глоби и с черковно афоресване на честни и християнски семейства успяха да упражняват абсолютен политически и религиозен деспотизъм върху всички и по всичко. И така никой не смееше да се противи на никое несправедливо и отвратително дело на фанариотина владика, за да не попадне под неговия гняв и после под гнева на властта, защото такъв вече съвършено загинваше.» Така владиката и компанията му завземат всички общински работи и никоя от тях не се върши без смъкване на много пари от общинарите. «Нашият народ усещаше злото, познаваше неприятелите си, но не се осмеляваше да направи нито най-малката постъпка, за да се отърве, защото отвсякъде беше заобиколен от шпионите на фенерския владика.»[79]

Както се казва в едно оплакване от 1846 г. до руския архимандрит Порф. Успенски (то е подадено от букурещките българи), цената на една архиерейска епархия в България достигнала до 550 000 гроша и тази сума се

[78] В. Григорович, ц. с, 168.

[79] Библиотека Д-р Селимински, I. 38.

плащала отчасти на вселенския патриарх, отчасти на синодалните старци и влиятелните пред Портата паши, банкери, евреи и разни фанариоти. Сумата се внасяла или веднага при ръкополагането, или по части ежегодно след това. Силните при Портата препоръчвали владиката пред провинциалните власти, а пред централното управление оправдавали безнаказано вършените от него злоупотреби. Не е чудно следователно, ако оплакванията на народа не се приемали от турските управители и самият той се обвинявал от тях пред правителството в размирие и бунт, та бил принуден да търпи безропотно безобразните дела на владиците си.[80] Или, както се казва в друго оплакване от същата година до княз Стефан Богориди (пак от букурещките българи): «Гръцките владици, които праща патриаршията в българските епархии, най-напред се обличат, защото идат с дрипави дрехи, после насищат глада си и после пълнят кесиите със суми, които произхождат от грабеж, кривди и симонически продажби. И така, след като удовлетворят своята алчност за пари с всевъзможни несправедливости и злоупотреби върху беднейшия ни народ, забравят съвсем своя дълг, който им се налага не само от здравия разум и от човешките идеи, но и от духовния им сан. . . С това те доказват, че не влизат в обора на овцете през вратата, но отдругаде, като крадци, разбойници и насилници, за да крадат и погубват всичко, без да се грижат за овцете (Йоан, I, 10).»[81] Разбира се, Богориди, когото някои смятат погрешно за способен да се противопостави на фенерската политика, не ще вземе никаква бележка от тези добре познати нему навици на владиците, понеже е сам в услугите на патриарха и поддържа най-добри връзки с неговите органи в провинцията и особено с търновския митрополит. Към ония факти и съображения букурещките патриоти добавят:

[80] Библиотека Д-р Селимински, II, 6.
[81] Библиотека Д-р Селимински, II, 10.

«*Целият ни народ* отдавна знае плачевното състояние на нашата черква и често е предлагал и посочвал на патриаршията изправителни средства. Обаче не само не е бил удовлетворяван, но и тежко обвиняван.» Патриаршията има грижа да подвежда правителството «да привлече развратните елементи в своя полза, да подкупи, да заплаши, да наклевети, да изпрати в заточение, да арестува и да отрови. . .» Но за всичко това се държи сметка от народа, който, загрижен сега да се оправдае срещу обвиненията, може по-късно да предизвика нежелателни за властта «големи нравствени и религиозни промени». Изложението се приключва с припомняне пред видния царски сановник Богориди «да счита въпроса за *всенароден*, а не само като въпрос на една епархия» и да съдействува той «да се прекратят за в бъдеще изложените погоре враждебни действия на патриаршията». Това предупреждение идва само една година след второто заточаване на Неофит Хилендарски, оправдавайки неговия остър език и протестирайки за жестокото му наказание.

Оплаквания от този род, скрепени с цитати от евангелието, не помагат много, защото владиците знаят да хвърлят прах в очите на правителството, като обвинят българите в бунтовнически намерения и като заловят и пратят в затвор ония по-образовани българи, които проповядват против тяхната система на духовно управление. Облечени в доверието на правителството, загдето уж се грижат да надзират българския народ за гражданската му благонадеждност, те разполагат с безконтролна власт да наказват (дори с бой) лица от духовно звание и да пращат на заточение както свещеници, изпаднали в немилост, така и граждани, дръзнали да се противопоставят на владишките разпоредби. Примери за това могат да се приведат доста[82]; някои от тях из режима на послед-

[82] П. Кисимов, Историч. работи, I, 68; Г. С. Раковски, Горски пътник, 219 сл., Изт. дервиш, 39 и сл.

ните гръцки владици в Търново ще посочим по-нататък. А тук ще припомним само важния исторически случай от XVII в., когато по наклеветяване от пловдивския гръцки владика Гаврил цялата Чепинска долина е трябвало да се потурчи, за да избегне общо клане. Тогава, в 1657 г. именно, в чепинското село Константово се явява с много еничари Мохамед паша, който е потеглил на бой срещу венецианците в Морея. Като туря във вериги всички кметове и попове, той им казва — по разказа на летописеца Методий Драгинов: «Брех хаинлар вас Али Осман падишя милува та не давате царево (чепинци били освободени от данък срещу задължение да дават войници) само кога трябва помагате на нашата воскя и ние ви милуваме като нашите еничере, а *вие сти искали да дигате глава на ваш цар*. . .» И когато чепинци отхвърлили това обвинение, защото всички момци били доскоро с царската войска по Тунис, Триполи и Египет, пашата рекъл: «Лажете, *мене обади карабашот ва Филибе* (Пловдивски митрополит проклети Гаврил).» Те възразили: «Он нас не заповеда, таче оти му не даваме верим (владичина), та ни клевети.» Но оправданието не помогнало и така измъчените от глад чепинци е трябвало да избират — по вина на безсъвестния митрополит, който е гледал да подчини под духовната си власт независимата покрайнина — между ятагана и потурчването.[83] Чепинци предпочели да спасят живота си, приели мохамеданството и така пак владиката не можал да тури ръка на тях. Загубва само (и как чувствително!) чистата и независима българщина в Родопите.

[83] Ст. Захариев, Географ.стат. описание на Т. Пазардж. кааза (1870), 67. Срв. Р. Чолаков, Духов. култура, кн. 24—25 (1925), 81 и сл. и К. Иречек, История Болгар, 583.

ТРЕТА ГЛАВА

ГРЪЦКА И БЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА

НЕВЕЖЕСТВО И НЕГРАМОТНОСТ НА ГРЪЦКОТО ДУХОВЕНСТВО В БЪЛГАРИЯ. Между причините за недоволство на българския народ и особено на по-издигнатите кръгове и лица от натрапеното гръцко духовенство, твърде значително място трябва да отделим и на невероятната апатия, с която пратениците на Фенер се отнасят към българската национална просвета. Потънали сами в невежество, гръцките архиереи презират и българския език в училището или черквата, и българското народно образование. Тяхната тирания се простира не само върху българския дух, доколкото той не се поддава или се противопоставя на елинизацията, но и върху всяко умствено издигане на страната, доколкото то би пречило на безконтролната експлоатация на послушното паство. Голяма част от висшето гръцко духовенство е изостанала твърде назад в своето умствено развитие и най-малко от всичко мисли за пробуждане на роба от дрямката на дълбокото невежество. Герлах, немският пътешественик от XVI в., който отблизо е изучил състоянието на Турция, отбелязва с тъга липсата в цяла «Гърция» на академии и професори. «Съществуват тук — бележи той — само scholae triviales (първоначални училища), в които децата се учат да четат часослов, октоих, псалтир и други книги за богослужението. Но между свещениците и монасите ще намериш твърде малко такива, които разбират тези книги. . .» Ученият пастор не може да се начуди, като вижда в дома на пловдивския митропо-

лит накачени копия, саби, стрели, но не съглежда нито една книга. Той е поразен от незнанието на старогръцки, а понякога и от неграмотността на целия гръцки клир.[1] Същото наблюдение правят и други пътешественици. Те виждат, че гръцкото духовенство дори когато е заможно, тъне в невежество и остава неграмотно. Който свещеник знаял да записва името си, носел една мастилница на пояса си и минавал за «учен». Дори към средата на XVIII в., когато някои духовни лица отиват да следват в Италия и други европейски страни, Шоазьол Гуфие намерил на о-в Патмос, че от 80 монаси едва трима знаели да четат.[2]

Това положение между гърците трае изобщо през цялата епоха на робството, но то бие особено в очи през XIX в., когато и в България започва да прониква повисоко светско образование. Към 1825 г. нашият Селимински се връща след дълго отсъствие в родния си град Сливен, донасяйки тук идеите за свобода и за пробуждане на народа, почерпани в Италия и Австрия. И той намира в този провинциален град две партии, настроени една против друга: на една страна надменните първенци-чорбаджии, които се наричат «гърци», на друга — еснафът и търговците, наричани «торлаци». Първите стояли под покровителството на местния владика Герасим — човек «без всяко образование, който по нищо не се отличавал от обикновените свещеници; а тези едва знаели да прочитат гръцки, без обаче да разбират смисъла. Разбирането се считало от тях за нещо «второстепенно и излишно», и те навеждали за свое оправдание познатия тогава гръцки стих: «Молитвеник — хранителник; друга книга — губи време.»[3] Факт е също, че дори в средата на XIX в. грък-

[1] А. П. Лебедев, История греко-восточной церкви II, 1901, 382; К. Иречек, История Болгар, 602.

[2] Choiseul Gouffier, Voyage pittoresque I, 102. Срв Maurer, Das griechische Volk, II, 27.

[3] Библиотека Д-р Селимински, IX, 1928, 38.

кият владика в Ниш се обръща към българите, които искали да си отворят ново училище, с думите: «Защо ви са по-добри училища? Нима децата ви трябва да станат еретици? По-добре е да съберем пари за постройка на черква! Големи, просторни храмове в чест на бога са най-добрите училища.» Явно е, бележи по този повод професор Гелцер, отличен познавач на положението в източната черква, че «тук се иска принципиално да остане народът в невежество»[4]. И Натанаил Охридски, като защищава в 1852 г. правото на българите да имат свое родно духовенство, основателно разкрива мотивите, по които не са се допускали българи за владици. «Ако би било допущено, то мнози, твърдо мнози блъгаре би ся явили скоро и много по-достойни от цариградских грък владик, кои помимо користолюбии и *не знаят ни да пишат* ни нищо друго и кои освен утвърдених на изуст молитв ни слова далее, а то се спънват; а подпис много сплетен и как гордиев възел, изглждуящи китайски и азиятскими иероглифами, и що е в нем они не знаят пиле ли е али пате. . . Блазе вам блъгаре, а на пастухи вашиа еще повече блазе!»[5]

Между самите гърци в началото на XIX в. има такива, които виждат ясно пороците на фенерското духовенство и специално неговото безгрижие за образованието. Така известният д-р Стефан Канелос (+1822), който има заслуги за новогръцката литература, пише:

«Съдействието и влиянието на духовенството върху успеха на народа (гръцкия) са нищожни, ако не и отрицателни: и най-невежествените могат да достигнат до високи степени. . . Понякога синодът вижда между членовете си хора, чието достойнство се заключава в това, че са имали пряко или косвено сношение с турските сановници; имали сме понякога най-невежествени патриарси; низшето духо-

[4] H. Gelzer, Geistliches und Weltliches, 117.

[5] Н. Богдан, Приятелское писмо от блъгарина к гръку. В Чехах, в Зл. Празе, 1852, 18.

венство е тъй необразовано, щото без преувеличение то може да се нарече убежище на тунеядството и невежеството. Много празноскитници, негодни за нищо, прибягват до това духовно съсловие, в което намират и почести от страна на народа, и възнаграждение за тяхната празност и нужди. . . Без да гледам на великата си горест и националната си гордост, аз съм длъжен да призная, че в последно време нашите архиереи не само не са ни принесли никаква полза, но, наопаки, повредили ни са твърде много. Докато целият народ с възторг и непоколебима ревност се зае за образованието си и бележи успехи, достойни за удивление, духовенството с всички сили, непосредствено или посредствено, му противодействува, лъчът на философията направи за мнозина ясно беззаконието на техните големи злоупотреби и на техния живот, диаметрално противоположен на духа на православната черква. . .»[6]

Ако за самата Гърция и от гърци се казват такива горчиви истини за ниското нравствено и умствено равнище на духовенството и те се потвърждават от показанията на един Пуквил,[7] който около 1800 г. се възмущава от грубост, суеверие, невежество, мръсотия и долна порочност на поповете, като ги вижда да «профанират най-свещените обреди», да «мърморят наизуст молитви, от които нищо не разбират», «да участвуват в разбойнически чети и пиратски походи и да усвояват занаята на площадните карагьозчии», какво остава да се мисли за бедните попове в България, назначавани измежду иноезични или съвсем неуки кандидати, чийто едничък ценз в очите на епископите е да предлагат по-голям откуп за енорията си? От другите селяни те се отличават само по расо и като тях тънат в невежество, бидейки често и неграмотни. Архи-

[6] Х. Даскалов, Возрождение Болгар, Москва, 1858, 63—64.

[7] Pouqueville, Voyage en Morée, I, 301—302.

мандрит Антим Ризов, родом от Струмица (Македония) и завършил богословие в Атинския университет, пише в 1847 г. на Априлов в Одеса, за да изкаже болката си от това невежество. Удивлява го общата неграмотност в отечеството му, «а найпаче частното мое Струмица, где видиш *българе попове до едного да служат по гръчки, пък да не знаят едно слово гръчко*; слушаш вси българе да говорят в църквата Κυριε Ἐλέησον! пак да не знаят, что говорят. . . Проливах горки слези и казувах: Господи, нещеш ли някогаш да се умилосердиш и над нашият народ и да го избавиш от това окаянство!»[8] Шуменският владика имал за протосингел по свидетелството на Софроний, «грека неученаго, некнижнаго», който силно ненавиждал поп Стойко, «понеже тоест вещ природан: учен человек ученаго люби, и прост простаго. . .» В Котел свещениците българи се отнасяли към Стойко не по-добре: «ненавидеха ме, почто они вси на то време бяха орачи. И. . . нерачах да им се покорявам, като бяха така прости и неучени.»[9] Няма нищо чудно, ако селянинът не разбирал нищо от службата на такива свещеници, не знаел дори молитвите и минавал в очите на високомерния грък-гражданин за «дебелоглавец» и за «неодялано дърво» (χονδροκέφαλοι, ξυλα ἀπελέκετα).[10] Но това има и своята добра страна: оставайки чуждо на гръцката литургия и на гръцкия език в училище, българското селско население може да запази така по-добре своите прости, народни черти и своята чиста реч.

Голямото зло съглежда още пророкът на Българското възраждане Паисий. Всичката отговорност за невежество на пастири и народ той търси в гръцката елинизаторска, подтиснически и грабителска висша йерархия. . . «Патриарси цариградски с турска помощ и насилие пак осво-

[8] А. П. Стоилов, Училишен преглед, XII, 1907, 544.

[9] А. Теодоров-Балан, Софрони Врачански, 9.

[10] В. Григорович, Очерк путешествия, 170; К. Иречек, История Болгар, 658.

или (след покорението на България) Търновска патриаршия под своя власт; и на пакост и злоба, що имеют на болгари още из прво време, не поставляют от болгарскаго езика епископи болгаром, но все от гречески език. И не радат отнюд за болгарски школ или учение, но обращают све на грчки език; за то су остали болгари прости и неучени искусно писание, и много се от них обратили на гръчаска политика и учение, и за свое учение слабо брежат. Тая вина болгаром от гръчаска духовна власт.»[11]

ПРЕСЛЕДВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТУРГИЯ И НА БЪЛГАРСКАТА ПИСМЕНОСТ. Едно от най-тежките обвинения, които българската интелигенция хвърля върху гръцките духовни власти, е обвинението за гонене и затриване на българската писменост. Индиферентни към просветата и врагове на българското национално съзнание, владиците не могат да търпят ни българско богослужение в черква, ни какъв и да е спомен от българска книжнина. В грижата си да премахнат всичко, което би напомняло за миналото, те забраняват както българските черковни книги, така и обучението по славянски. Факт е, че в 1840 г. В. Григорович бил свидетел в София на това, как българският език се гонел от училището и как във всички седем черкви «се четяло за българите по гръцки»[12]. Все по това време и в Търново по свидетелството на П. Кисимов «във всички градски черкви се чете и служи на гръцки», богомолците изговаряли «Кирие елейсон» и други молитви, «без да разбират значението им», и истинско чудо било да каже някой даскал «Отче наш» или «Верую» по български.[13] Признавайки за едничък културен език старогръцкия, фенерската

[11] Паисий, История словеноболгарская, изд. Иванов, 1924, 63.

[12] В. Григорович, Очерк путешествия, 135.

[13] П. Кисимов, Историч. работи, I, 5, 10.

йерархия в българските земи търпи само елинските школи и свещениците трябва да заучават наизуст съвършено непонятни тям черковни текстове. И когато някои от тези свещеници намерят достъп до владиката, те, «слаби по ум и по любов към отечеството», по думите на Априлов започват да се смятат сами гърци. «Това е послужило — добавя Априлов — за повод на гъркоманията, тъй срамна и пагубна за българския народ.»[14]

Множество показания, които естествено не могат всякога да се контролират и в които често се промъкват тенденциозни подозрения, говорят за системно унищожаване или изгаряне на старобългарски ръкописи предимно от черковен характер, при което примерът идва от най-високо място, от патриаршията в Цариград. Ако вярваме на Раковски, пръв патриарх Самуил, който закрива Охридската архиепископия, нарежда да се горят българските книги и да се служи в черквите само на гръцки, не и по български, като възлага тая задача на калугерите-таксидиоти, изпратени от Света гора. «Той българогонец явно почна да гори българските стари книги и да треби от лице земи всяка българска древност и старини и тогава ся изгони български язик от черквите и въведе ся гръцкий. Проводиха ся от Атонская гора простаци и нехранимайковци калугери гърци да пазят да ся не чете нигде български и да въведат в училищата гръцки язик. От него време се откриват и сега още старобългарски книги, зазиждани в зидове и засечени в хрелупи по гори. Види ся, че благоразумни българи са ги съкрили да отбягнат священий гръцки калугерски огън.»[15] Същият Раковски излага как «не преди много години» в Стара Загора грамада старобългарски ръкописи били предадени на огън всред черковния двор по съвета на търновския митропо-

[14] В. А п р и л о в, Денница, 47.

[15] Г. С. Р а к о в с к и, Горски пътник, 214; Бълг. вероисповед. въпрос, Съчинения, 506.

лит, който лукаво сравнил тия ценни паметници с вещи, на които е изсипано свято причастие и които трябвало да се изгорят. Навярно тъкмо тоя случай в Стара Загора има пред вид Селимински, като разкрива «подземната политика» на фанариотите да унищожават книгите на народен език, по силата на която Иларион Търновски заповядал да хвърлят в огъня, когато Селимински бил в оня град, «някогашни книги на уж неблагочестивите прадеди» като «противни на православната религия». Все Раковски съобщава за подобен предателски подвиг на преславския владика Порфирий (или на Герасим Дерковски?). Като узнал този, че в с. Тича до Котел се пазели старобългарски книги в черковните скривалища, «без да попита селяни повелял та се изкопали в църковний двор дълбок трап и погребал тия мъченици български стари ръкописи»[16]. Нещо подобно узнал от един български игумен руският учен Гилфердинг: като пристигнал в 40-те години на XIX в. гръцкият архиерей в един български манастир, за да освети черквата, и като видял тук множество книги, писани на славянски, поръчал да ги съберат и хвърлят в една яма; «тъй всички книги изгорели, след което влади ката поръчал да засипят пепелта с пръст».[17]

Г. Димитров съобщава в книгата си *Княжество България*, че прочел на един печатан служебник от 1554 г. (Венеция), който видял в с. Дермендере (К.-агачко), следната ръкописна бележка: «Лето 1784 да се знае кога стана ясак у наше село да се служи по славенски адрианополски владика викна нашио свещеник Продана и прати поп Атанас грек и на други села дойдоха попове все греци и книги български гориха.»[18] В *Гайда* на Славейков се изтъква често как гръцките владици (напр. силистренски

[16] Г. С. Раковски, Горски пътник, 165; Библиотека д-р Селимински, I, 38.

[17] Срв. А. П. Лебедев, Ист. греко-восточ. церкви, I, 122

[18] Г. Димитров, Княжество България, I, 162.

и търновски) затваряли българските училища и глобявали българите, за да поддържат гръцките училища; че като не знаели български или го знаели толкова, «колкото знае дядо Семчовия катър ингилишки», те са усвоили една макиавелистична политика и с «нашите камъне нашата глава бият»; гонейки българските учители и монаси, за да не се съвземе българският народ, те издържали с български пари гръцки училища и гръцки надъхани питомци. В 1823 г. софийският митрополит Йоаким поръчал да изгорят в с. Церовене, Берковско, стари книги и кръстове — под заплаха, че иначе няма да стъпи в селото им, — като ги заменил с подарени гръцки черковни книги и икони.[19] А Неофит Хилендарски пък твърди в един свой ръкописен диалог (*Разговор на любородните*) под дата 1840 как гръцките митрополити гонели българския език от черкви и унищожавали българските кожени ръкописи, подклаждайки с тях огъня, на който варели в казани ракията си.

И за търновската патриаршеска библиотека или за част от нея, запазена уж до 1822 г., се предава от разни съвременници, че тя имала същата нещастна съдба. Пръв Венелин съобщи за слуха, чут от него в 1830 г. от сина на един свещеник из Търново, според който тази търновска библиотека, в която се съхранявали пергаментни ръкописи, била изгоряла «вскоре по водворения в Тернове греческих екзархов». Годината свещеникът не посочвал, «но как можно заключить, мисли Венелин, то случилось около 1794 года». Изобщо на Венелин говорили, че гърците, не разбирайки български, не усещали никакъв ентусиазъм за поддържане на българската писменост и «что даже били гонения на церковно-славянския книги!»[20]. Тежкият грях за изгарянето на търновската библиотека се приписва

[19] П. Р. Славейков, Гайда, I, 68, 112, 120, 130; II, 60.

[20] Ю. Венелин, О зародише новой болгарской литературы, Москва, 1838, 9, 13.

обикновено на митрополит Иларион Критски, който, като поправял митрополитската черква, поръчал бил да хвърлят в огъня скритите в каменна стаичка старобългарски пергаменти.[21] Обаче свидетелствата са, от една страна, тъй противоречиви, а, от друга, тъй сплетени с предания за черквата «Св. четиридесет мъченици», щото нищо сигурно не може да се установи поне по отношение на митрополит Иларион. Имайки пред вид разположението на последния към Габровското училище и разрешението, дадено на Емануил Васкидович или на Неофит Рилски да преведат Новия завет на български народен език (преводът обаче на Васкидович не вижда свят, а тоя на Неофит бива запретен от партиаршията в 1840 г.),[22] Ив. Шишманов и Й. Иванов изказаха съмнение в мълвата, обвинила митрополит Иларион,[23] а Ю. Трифонов, предприемайки обстойна критика на разните съобщения, дойде до заключение, че тя била лишена от всяка историческа достоверност.[24] Но разбивайки така една легенда, едва ли можем да мислим за реабилитация на Иларион като приятел на Българското възраждане. Защото изглежда, че Иларион е следвал една двойнствена политика към българите: поддържайки именно по необходимост и от лицемерие някои просветни инициативи у тях, той е искал да затвърди позициите на гръцкото духовенство и на елинизма в България. Достатъчно е да припомним само как в 1836 г. този същият Иларион побеснява от гняв, когато научава,

[21] В. Григорович, Очерк путешествия, 166; П. Р. Славейков, Гайда, I, 162; К. Иречек, История болгар, 164 и сл.; М. Радивоев, Иларион Макариополски, 12, и др.

[22] Ив. Д. Шишманов, Нови студии. . ., СбБАН, XXI, 1926, 66, 146.

[23] Ив. Д. Шишманов, Нови данни за ист. на Българ. възраждане, Българ. преглед, IV, 1927, кн. XI, 58 и сл.; Й. Иванов, Сборник, Л. Милетич, 169.

[24] Ю. Трифонов, Преданието за изгорена старобълг. библиотека в Търново, Сп. БАН, XIV, 1917, 1—42.

че Онуфрий Хилендарски проповядвал по български в черквите на Търновската епархия и се готвел за епископ в Стара Загора и как той обругава и прогонва бедния български архимандрит,[25] за да разберем доколко той може да бъде искрен доброжелател на българската народност и просвета, както е склонен да вярва и В. Априлов.

Неприязнено поведение към славянската книжнина държат по свидетелството на В. Григорович и калугерите от гръцките манастири на Атон («Ватопед», «Ксенофон», «Симопетра», «Филотея»), които изгаряли или хвърляли в морето «непотребните» на нея вещи (ἄχρηστα πράγματα) — старобългарските пергаменти; също така и игумените гърци на някои български манастири (серския «Ив. Пречиста», охридския «Св. Наум»). Движени от филелински фанатизъм или от надменно пренебрежение към всичко «варварско», тези смирени старци разсъждавали: «Славянската книга или заключава в себе си същото, каквото и гръцката, или е написана от българин, а може би и от сърбин, следователно не струва нищо.» В манастира «Ватопед» славянските ръкописи били обречени веднъж на изгаряне. «Количеството ръкописи било в този случай толкова голямо, щото, според както уверяват, в наложената с тях пещ изпекли манастирския хляб», съобщава В. Григорович.[26]

ПАКОСТНОТО ВЛИЯНИЕ НА КАЛУГЕРИТЕ-ТАКСИДИОТИ. Най-удобно оръдие на фанариотската тъмна пропаганда, която убива българското национално съзнание и насажда невежество, представят многобройните калугери-таксидиоти, наводнили цялата страна на рум-милети. Все на патриарх Самуил се приписва в догонване на оная «преизподня цел» изпращането от Атон на тия малограмотни просяци, «пъклени духове»,

[25] В. Златарски, Известия на истор. друж., кн. III, 1911, 56 и сл.

[26] В. Григорович, Очерк путешествия, 82—83, 97.

които трябвало, от една страна, «да съблачат беднаго народа», а, от друга, да учат българските свещеници да четат гръцки и да пазят «да се не разпространява български език и народное чувство». Ходейки между народа, таксидиотите изтребвали и горили според Раковски драгоценната му писмена старина, узнавали са като изповедници най-тайните му мисли и дела, които понякога издавали, учели са го да казва вместо «Христос воскресе» «Христос анещи» и вместо «Добро утро» и «На добър час» — «Кали мера ре» и «Ора кали ре» и са го карали да пише с гръцки букви своя материн език. Какви пакости на българския дух са причинявали тези «безбожници черни калугери», това, мисли Раковски, «всяка благочувствена душа българска може чувствително с въздиханием размислити, и неутешно плакати»[27].

Д-р Селимински и тук потвърждава и допълня изложението на Раковски. В своя «Исторически спомен» (1855) той гледа на таксидиотите, изпращани от манастирите на Света гора, Синай, Ерусалим и други гръцки места, като на една йезуитска система за шпиониране, елинизиране и ограбване на българското наивно население. Сляпо покорни на владиците, в чиито епархии се подвизават, те им плащат ежегодно по 1000 — 3000 гроша, за да получат позволително за събиране милостиня; и те им стават тъкмо такива уши, за да узнават всички семейни и обществени тайни у българите, каквито са и псалтовете — учители от гръцки произход, които, едва грамотни, поради липсата на по-достойни хора за това поприще са се наели да огramотяват българската младеж, т. е. да я погърчват. Трябва само да знаем каква школа минават в манастира тези калугери-таксидиоти, за да си представим какво те могат да вършат. Подбрани измежду най-долното простолюдие, тъпи, суеверни и лениви, те стават най-напред

[27] Г. С. Раковски, Горски пътник, 214; Съчинения, 9—10, 506.

манастирски слуги и вършат каквото им се заповяда от игумена; после се учат да попрочитват, и то само житиета на отдавна умрели постници и монаси, в които се разказват «баснословни бабини дивотии»; черкуват се сутрин, на пладне и вечер, като изговарят думи, които не разбират; постят през цялата седмица; после, усвоили донякъде черковния ред, ръкополагат се за свещеници; и накрай, след като изучат занаята да експлоатират благочестието на набожните прости хора, изпращат се навред, за да привличат поклонници и да събират помощи за манастира си. Те проповядват убийствената за народното окопитване доктрина на търпение, покорство и себеотречение, учат, че турската власт е от бога и че ние страдаме за греховете си, и си служат с непростени лъжи и суеверия, за да оскубят клиентелата си. Всеки калугер кани да бъде посетен неговият манастир, понеже там се изливала най-много божията милост, там се опрощавали най-сигурно греховете. И лековерният народ тича по ония места с надежда «да се удостои с всичките земни и небесни блага, с които той действително обсипва безделните и лениви калугери». Тези таксидиоти показват на народа парчета от честния кръст, благовонни мощи от мъченици в ковчежета, сълзи от иконите на светци — всичко това приготвено от шарлатани, които не знаят мярка в отвратителната профанация на религията. Селимински узнал от някои калугери как се приготвят тези фалшиви реликви и бил сам свидетел, когато в манастирите на Атон се продавали косми от брадата на Исус, елей от приношенията на персийските мъдреци, лековити камъчета от р. Йордан и други подобни мошенически фабрикати, на които се приписвала свръхестествена сила.[28]

Най-голям успех имат тези агенти на невежеството и суеверието между българския народ. Немският учен

[28] Библиотека Д-р Селимински, I, 38, 45, 81, 85, II, 55, IX, 53.

Фалмерайер, който познава отлично не само Близкия Изток, но и духовната република на Атон, разказва: «Красноречиви и смели братя, снабдени с копия от чудотворни икони или със свети мощи, обикалят от време на време островите и близките провинции на Румелия и Анадол, за да поддържат и оживят кредита и духовната слава на Света гора чрез речи и примери. Срещу известен дар в пари или в натура вярващите християни, особено детински благочестивите българи, докосват или целуват светото ковчеже и потеглят често на тълпи под ръководството на монаха за Света гора, посещават обикнатите манастири и оставят срещу известна сума имената си за благочестиво поменуване. . . Често тези «финансови агенти» възбуждат подозрение, че внасят в манастирската каса само малка част от доходите, но въпреки това благочестието на славяните поклонници носи своята утеха.[29] Навред у нас е имало този род агенции на гръцки и други манастири: от Враца например ние имаме документи за дейността на ватопедските калугери, които минавали за майстори в приготвянето на свети мощи, както и за синаитските калугери, които образували широко разклонена мрежа за експлоатация в България, като се изхитрявали да откупват от митрополитите правото за постоянно събиране на милостиня в епархиите им, без да плащат данък на турските власти.[30]

Докъде стига нахалството на някои таксидиоти, узнаваме от съобщението на духовития Славейков. През 1843 г., като бил ученик в Свищов, той видял калугери от Троянския и други манастири да просят по къщите като милостиня чорапи за Богородица, пастърма за нея по салханите, вино от къща на къща все за нея. Учителят Васкидович ги посъветвал да не се подиграват така с името

[29] J. Ph. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient, II, 1845, 127.

[30] Й. Попгеоргиев, СбНУН, XX, 33.

на божата майка, но те взели да го хулят като еретик и безбожник. Той се видял тогава принуден да държи слово в черква и да поръча да им кажат: «Богородица пастърма не яде, вино не пие. . . и с чорапи не може да ходи.»[31]

Разбира се, не всички калугери и таксидиоти попадат под този жесток укор на съзнателните християни и събудените българи и сигурно между тях е имало хора с достойнство, искрена вяра и морал, хора с национално чувство и с жажда за просвета, личности с устремите на Паисий и Неофит Хилендарски. Но тъкмо тях гръцките владици не гледат с добро око и в манастира си те не водят поклонници за скубане, а служат на своето религиозно и обществено призвание.

ДУХОВЕН И НАЦИОНАЛЕН ПОДЕМ; ВЪЗДЕЙСТВИЕ ВЪРХУ ПАИСИЙ И ПЪРЛИЧЕВ. Защото редом с обскурантизма и прозелитизма на гръцкото духовенство от Гърция ни идва и едно идейно движение с най-благодатни последици. В гръцките училища от средата на XVIII и началото на XIX в. се заражда един дух на свободолюбие и национален подем, които заразяват и мнозина български питомци там въпреки усилията на панелинизма да спечели славофоните за делото на византийското възстановяване. Имаме всички основания да мислим, че свещеният гняв против присмеха на сърби, руси и гърци и едва скриваната нравствена болка от турския политически гнет са зародени у нашия Паисий отчасти под влиянието тъкмо на онези мощни духовни вълни, които идват от юг, разведрявайки хоризонта над България. Колкото и неук, надареният с голяма интуиция и подготвеният от домашната историческа традиция, от спонтанните проблясъци на национално съзнание хилендарски проигумен долавя тези внушения на гръцката

[31] П. Р. Славейков, Гайда, I, 47, 129 и сл.

школа, намерили достъп дори в Атон, и така добива смелост да пише историята си, за да я хвърли между народа като страстен апел и като самоуверено предизвикателство към противника. Паисий знае отлично причините на българската изостаналост. Няма ли политическа и духовна свобода, няма ли просвета на роден език — няма и напредък, няма национално достойнство. В наивен тон и с оная доза откровеност, каквато позволяват условията, Паисий разсъждава: «Но Болгариа на стреде турчином, близо Цариград; за то су весма озлобени и попрани болгари от турков, якоже видит се; за то не могут никакву хитрост или мудрост книжовною възприети. Руси и москови *имеют царство и свобода църковная* за много время, поставили школи, и тако по мало от гръци и от латини и от прочи язици възприели мудрость писмена. . . Тако и србие, кои су под турчина даници, горе су прости и нищетни от болгари;а кои су под Немачка държава, они мало по искусни читати и писати, защо *имеют свобода църковна;* и от скорая времена почели учити се на школи, и имеют *архиереи от свой язик* и прилежни су своему *народу учати се.* Некои от русияни и от србие немачки поносят и ругают се болгаром, защо су прости и некнижни в писане; но они руси и србие да благодарат бога, да ги е покрил от *попрание агаранское и от грѣческая власть архиерейская. . .*[32]

Че надменността и присмехът на гърците могат да докосват тъй болезнено националното честолюбие на българите и да разпалват тъй бурно патриотизма им, вадейки ги от страшната упойка на елиномanията, знаем и от други примери. В съседство с Атон, в българска Македония, именно в Охрид, дори в 1861 г. българската азбука била известна само на трима души и учени мъже уверявали, че българите нямат писмен език. Сам Димитър Мила-

[32] Паисий, История славеноболгарская, изд. Иванов, 1924, 61.

динов преподавал отначало на гръцки език: иначе и не могло да се мисли тогава — «гърцизма в Охрид от векове беше се вкоренил и досега все расъл и расъл», пише Григор Пърличев в своята тъй увлекателна автобиография. Но ето тъкмо този сантиментален, жаден за по-висока наука Пърличев, който обръща страстен поглед към Атина («не се найде ни един да ме посъветва да ида в Росия;а пак тогава само името на Атина и Янина звучеше у нас») и който с вълнение целува гръцката земя, когато преминава турско-гръцката граница в 1849 г.; този поетически надъхан мечтател, който владее дотолкова отлично езика на Омир, щото може да поправя езика на професорите си в университета и да спечели първа награда в поетическия конкурс; той не може да понесе иронията на състудентите си заради своя български произход и своето бедно облекло. Засегнат чувствително от презрението, с което студентите се отзовават за минаващите край университета надвечер костурски майстори: «Ето минават воловете» (ἴδου, περνοῦν τὰ βώδια), и сит на ругатни и ненавист, с които гърците тъй дълго са удостоявали българите — след като дълго е бил убеден, че сам не струва нищо само защото е бил българин, — Пърличев обръща гръб на похвали и съблазни, отказва се и от гръцка стипендия, и от гръцките си литературни опити, за да отмъсти за коварната смърт на Миладиновци, да корени гърцизма в отечеството си, да проповядва пламенно в черква против фанариотското духовенство, да популяризира българска история в училището и да учи учениците на «сладкия» им майчин език. «Гръцката политика беше да знаем само гръцки и нищо друго.» Занапред «ще се оре и ден и нощ» за възкресяване на българщината в Македоният; и народният дух, и народната писменост ще крепнат тук в борба срещу върлия им гонител, гръцкия владика Милетий в Охрид, когото Пърличев предизвиква без страх.[33]

[33] Григор Пърличев, Автобиография, СбНУН, XI, 1894, 346 и сл.

Такова становище държат далеко от родината на Паисий и Пърличев котленецът Раковски и габровецът Априлов. Първият, като припомня как българите в Плоещ, всички все преселници от Сливен, пишат български език с гръцки букви, а свещениците им четат и пишат на гръцки, без да разбират ни дума като папагали — ще учи: «Спасително дело би било за България поне отсега да почнат да мислят и да действуват за свое народно образование.» Така ще могат и българи от робската страна да се изучат на свобода при тях, както е ставало и при гърците, преди да имат независимостта си. «И тяхное ново просвещение в странни места ся е възродило изпърво, и желаемий плод роду си принесло.»[34] Вторият пък, Априлов, като взема повод от запрещението на цариградския синод да не се чете и да се прокълне новобългарският превод на Новия завет от Неофит Рилски (1840) и като допуска, че причината за това могла да бъде, гдето между синодалните членове нямало «природни българи», препоръчва на българите да изучават децата си, за да могат тия «като учени да стават и свещеници и владици», та да въведат в черквите литургия на български и книги на славянски «и всичкото духовенство да е от българи учени, които да проповядват на български език православието, за да може всеки да го разбира».[35]

Подобни идеи и подобен ентусиазъм за българската книжнина откриваме и у други съвременници и особено у страстния защитник на българската просвета и йерархия Неофит Хилендарски. Умственото движение в гръцките земи като предпоставка на съвременна култура и на новите политико-национални домогвания вдъхва вяра и у по-прозорливите българи, които научават тъкмо по гръцки пример да се чувствуват съзнателни родолюбци и да посвещават сили и живот за превъзмогване на унизителното положение на народа си.

[34] Г. С. Раковски, Горски пътник, 271.

[35] В. Априлов, Българските книжници, 1841, 39,

ГРЪЦКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В XVIII и XIX В. В Гърция се е извършила в течение на последните два века интересна революция. Докато през XVI и XVII в. там се наблюдава същият упадък на грамотност и национално чувство всред широките маси, както и у нас, по-късно, под влияние на фанариотската бюрокрация и на разцвета на гръцката търговия, настъпва голям обрат, така че съзнанието за умствената и обществената изостаналост подтиква по-високите класи към ревностно поддържане на просветата. Фанариотите в Цариград използуват, както видяхме, невежеството и неспособността на миродавните турски кръгове, за да се издигнат постепенно като твърде влиятелен фактор. Те са разбрали добре, че само чрез светско образование и знание на езици могат да закрепят позициите си, да бъдат необходими в управлението, и те се грижат за отваряне на училища и за изучаване на западни и източни езици, на италиански и френски или на гръцки, арабски и турски, без които не може да се мине при честото общуване с политическия и търговския свят. В училищата, основани или насърчавани от видни фанариоти, се стичат за наука способни младежи отвред, убедени, че така ще си отворят най-сигурно път към държавни служби, почести и благосъстояние.[36] Този стремеж към образование бива засилен особено към края на XVIII в., когато много гърци успяват да се замогнат чрез търговската си флота и да натрупат значителни богатства. Мирните договори от Кючуккайнарджа (21 юли 1774) и Яш (6 януари 1792) дават неочаквано тласък на гръцката търговия, щом чрез тях руската флота добива свободен достъп в турските морета и под руско знаме могат да плуват и гръцки кораби, засилили дейността си на Левант и поради събитията във Франция (Вел. фр. революция). Минала търговията в Турско главно в гръцки ръце, особено у

[36] A. Ubiccini, Lettres sur la Turquie, II, 1854, 65.

хидриоти, специоти и ипсариоти, към които се показва твърде благосклонен адмиралът Хюсеин паша, забогателите гърци усещат потребност от наука, от разширени знания, каквито не могат да дадат старите школи. Погледът им се обръща към Запад, гдето са възтържествували нови идеи в живота и в науката и гдето Волтер и Русо чертаят нови пътища на общественото и умственото развитие.[37] Промишлената класа ламти да се приобщи към по-висока култура и просвета и тях тя ще търси не само в далечните им огнища, в свободната от деспотизъм чужбина, гдето следват вече доста любознателни студенти, но и у дома си, в поробеното отечество, гдето се насажда и крепне новото национално съзнание, свързано с революционни настроения. Ако някога патриарх Генадий, покъртен от разрухата на византийската православна образованост, се провикваше: «Где са нашите училища на мъдростта?» (ποῦ παιδευτήρια τῆς σοφίας), сега потомците му след четири века унижение и тъма се домогват не до суха манастирска схоластика, а до хуманитарни и положителни знания, способни да ги възродят национално и да им осигурят едно свободно отечество.

В дългия период от падането на Византия (1453) до избухването на гръцкото въстание(1821)простият християнски народ учи в «общинските основни школи (κοιὰ σκολεῖα), гдето се преподава прочит на часослов и псалтир, писане и малко смятане. Но специални помещения за тези школи няма и обучението се води в манастирски или черковни килии главно за подготовката на свещеници. Между тия знанието на старогръцки е тъй ограничено, щото според Турнефор (1717) надали имало в началото на XVII в. 12 души в цялата страна, които да го знаят добре.»[38] Методите на пинакидата и на фалангата, прилагани и у нас

[37] Maurer, Das Griechische Volk, I, 1885, 18.

[38] Gervinus ,Insurrection et régénération de la Grèce, I, 92; Chassiotis, L'Instruction Publique chez les Grecs, 14.

до средата на XIX в., са тук правило. Колкото се отнася до по-високата наука, тя е също в жалко състояние, тъй като учредената от Генадий Схоларий на Фенер току след подчинението на Цариград Велика народна школа, Μεγάλη του Γένους Σχολή (преместена по-късно в Куручешме), гдето на първо време се задържа старото литературно и философско образование, постепенно запада, а други огнища за нея не се създават. Но в началото на XVIII в. настъпва известно оживяване благодарение главно на споменатия Ал. Маврокордато (1636—1708), който си е спечелил не само голямо влияние върху държавните работи, но и завидно филологическо образование. Той свиква по-първите фанариоти, убеждава ги в нуждата от изучаване на старогръцки и на древната литература и философия и изпросва от Портата позволение да се отворят гръцки училища в Европейска и Азиатска Турция. И бързо никнат цветущи гимназии в Цариград (тук след 1756 г. покровител на наука и учени става патриарх Самуил), в Янина, Солун, Букурещ, Яш, Одрин, Пловдив, Костур и т. н., в които прониква светски дух и западно влияние.

ДЕЙНОСТТА НА ЕВГЕНИЙ ВУЛГАРИ. Най-голям подтик на умственото развитие дава след Маврокордато (чийто род добива за услугите си към просветата името «Медичи на Гърция»)[39] знаменитият корфиотец Евгений Вулгари (1716—1808), завършил богословие и философия в Падуа. Директор на школата в Янина (1743), после в Кожани (1746) и на Атонската академия (1753—1757), той е при патриарх Серафим (1757—1761) най-голямото светило на Цариградската патриаршеска школа. Всестранните знания на този рядък мъж, доживял до дълбока старост, му създават голям авторитет. Историкът Кума го нарича втори Платон, а Мануил

[39] А. П. Лебедев, История греко-восточ. церкви, II, 405.

Гедеон, изложил обстойно съдбините на Цариградската школа, не намира за възможно да постави наред с Евгений «никого от последвалите го учени»[40]. Евгений издава на старогръцки съчинения по математика и физика, учебници по логика и метафизика, приноси към историята на черквата и на ересите, поетически опити (елегии, епиграми и ямби), превод в хекзаметри на Вергилиевите Георгики (по поръка на императрицата Екатерина). Особено популярен става той, когато бива повикан да ръководи «академията», основана на Света гора при манастира «Ватопед». За пръв път тук се коментират класиците в истински научен дух и се проповядват философските системи на Лок и Лайбниц. Заведението се издига бързо, славата на учителя расте и привлича ученици от съседните земи, дори от Русия и Италия, и в този забравен кът на света при тая магическа гледка към морето възкръсва сякаш за нов живот древна Елада. Но заслепеното калугерско котило се уплашва да не пострадат дисциплината, вярата, притокът на поклонници и на доходи отвън, започват се интриги и доноси пред патриаршията, хвърлят се обвинения против новите идеи и морала на учителя, докато най-после отвратеният до погнуса човек напуска Атон, за да потърси убежище в Русия (там става архиепископ херсонски). Развалините на внушителната някога сграда, която изпълва с възторг едни, със страх други, се виждат и досега — като тъжен паметник на дива омраза и на мракобесие. След Евгений, набеден във волнодумство, понеже не следвал старите авторитети и Аристотеловата философия, главен учител в Атонската академия става Атанасий от Парос. Той учил, че «който пътувал по

[40] J. Ph. Fallmerajer, Fragmente II, 136; G. Chassiotis, ц. с., 30, 38, 43. Порфирий Успенский, Первое путешествие в Афонские монастыри, ч. II, отд. I, 1889, 62 сл.; А. П. Лебедев, ц. с., II, 401, 432; H. Gelzer, Vom Heiligen Berge und aus Makedonien, 1904, 27.

Европа, бил вече затова атеист», и че математиката водела към атеизъм, тъй като «първи неин резултат било отрицанието на постите». Така се изражда едно дело, за което не е подготвена достатъчно почва. Но трябва да изминат още две-три поколения, за да се оцени достойно подвигът на учителя и да намери той поклонници не само в цяла Гърция, но дори и в България. Нашият Фотинов превежда едно от посланията на Вулгари в своето *Любословие* (1844), преправяйки името му на «Евгений Волгарин»[41].

Един от най-дейните учители в тази епоха, монахът Козма (1714—1749), има апостолското вдъхновение да обиколи всички земи на турската империя, за да проповядва божието слово; и той посещава Цариград, Тракия, Македония, Тесалия и други провинции, заклевайки християните да тачат религията си и преданието на дедите си. Редом с това той основава в обходените от него 30 епархии 32 гръцки училища и двеста основни школи.[42]

РАЗЦВЕТ НА УЧИЛИЩАТА; ЗНАМЕНИТИ УЧИТЕЛИ. При такава готовност у народ и учители за повдигане на образованието и при благосклонност на султан Селим (1789—1807) към просвета и икономическо засилване на раята не е чудно, ако навред, гдето се прочуе някой добър учител, ние виждаме да процъфтява бързо и гръцко училище. Към края на XVIII в. училището в Мисолунги брои 300 ученици, в Хиос — 700, в Кидония (1817)—300, в Патмос — 200 в Букурещ — 400 и т. н. И в първите 20 години на XIX в. книжовната дейност се шири дотолкова, че повече от 3000 оригинални или преводни съчинения биват напечатани в Париж, Виена, Венеция, Лайпциг, в Букурещ и Яш, в Цариград и други турски градове.[43]

[41] К. Фотинов, Любословие, 1844, 71.

[42] G. Chassiotis, L'Instruction Publ. chez les Grecs, 32.

[43] G. Chassiotis, ц. с., 33; A. Rangabé u. D. Sanders, Gesch. der neugr. Literatur, 24.

Голям напредък прави Великата народна школа на Фенер (Цариград). Смятана за истинска хранителница на византийските светски и духовни завети, тя привлича погледите на всички напредничави и заможни гърци. Патриарх Самуил, унищожителят на Охридското архиепископство, е горещ ревнител на просветата и книжнината и той не само насърчава младежта да се учи и писателите да превеждат образцови произведения, но и приканва влашките господари да отпускат значителна субсидия за издръжката на школата. По инициатива на фанариота Деметри Мурузи, доверено лице на Селим III, тая школа се пренася през 1804 в Куручешме (Ксирокрини), получава от него и от наследниците му крупна материална помощ и се издига под директорството на Доротей Пройо, който е учил философия и политически науки в Италия и Франция. В 1825 г. тя се пренася пак на Фенер и в 1836 — отново в Куручешме, печелейки все повече откъм слава на учителите и реформи в обучението. Тук преподават Ян Палама, Николай Логади, Самуил Кипърски, Константин Евтибули и други и тук се стичат в 30-те и 40-те години на XIX в. много българчета (Антон Сливнелията, учител на Райно Попович, Г. Кръстович, С. Доброплодни, А. Границки, Г. С. Раковски и др.), за да слушат — през 4-годишния курс — философия, теология, старогръцка литература, история, реторика, математика и други предмети.[44]

Все тъй прочути са гимназиите в Амбелакия (Тесалия), град, който върти търговия с памук и упражнява голямо влияние в Турция и в Янина (Епир), гдето преподава поране Е. Вулгари и гдето изсипват щедростта си богатият гръцки търговец от Нижни Новгород Зое Каплани, завещал (1805) 170 000 талера на училището, и братята Зосима (1828), които похарчват цялото си състояние за издръжка на ученици, за покровителство на учени и писа-

[44] А. П. Лебедев, ц. с., 389 и сл., 405 и сл.

тели и за издаване на книги. В Янина преподава известно време Псалидас, ученик на немския философ Кант; там живеят прочутите гръцки автори Мелетий, Балан, Козма и други, там се поддържа голяма библиотека и физически и химически кабинет.[45] За отбелязване е школата в Москополи (Албания), гдето има от 1710 г. и гръцка печатница; и в Атина, гдето още в 1645 г. Теофил Коридале, почерпил знания в Рим и Пиза, основава философска школа по примера на Аристотел, а през XVIII в. цъфтят школи с богати библиотеки, издържани от меценати. В Атина по-късно, към 1837 г., бива отворен от крал Отон университет с разкошно здание, издигнато от патриоти и филелини. Прочута е най-много школата на о-в Хиос с училището си от 1792 г., гдето Атанас Парий преподава реторика, метафизика и теология, гдето в 1815 г. директор е Неофит Вама, следвал във Франция философия, а прославен преподавател — Константин Вардалах, следвал в Падуа по медицина и напечатал учебници, които правят школа и у нас. На о-в Патмос, известен отдавна с това, че там е стъпвал обичният ученик на Исус, Йоан евангелист, съществува през целия XVIII в. «академия», която пуска питомци най-напред в 1712—1713. Тук се преподава граматика, реторика, философия и богословие; тук се стичат след 1769 г. при монаха Даниил Керамевс, за да учат граматика, до 200 ученици; но заведението запада в началото на XIX в. след смъртта на Даниил и се превръща в низше училище.[46] В най-цветущия град на Йония, Смирна, родината на Омир, «филологическата гимназия» (1809) е поставена под покровителството на Адамантий Кораи, има за учители големия черковен проповедник Константин Икономос и виенския възпитаник Константин Кума, чиито уроци будят патриотически и хуманитарен възторг, а научните му експерименти привличат ученици от цяла

[45] M a u r e r, Das griechen Volk, I, 435.
[46] А. П. Л е б е д е в, ц. с., II, 409 и сл.

Гърция. В Кидония (Айвали), село в Мала Азия, достигнало да стане богат градец (след като го напущат в 1770 г. турците), преподават Григорий Сарафа, Теофил Каири и Евстатий Кидонски; особено след 1803 г. тук се стичат извънредно много ученици да слушат реторика, история и етика у първия, физика, химия и математика у втория и гръцка граматика у третия. На о-в Корфу завършилият в Италия Никифор Теотоки (1736—1800) преподава философия и физика, като печата твърде разпространени на времето си учебници и като достига да съперничи по слава със своя интимен приятел Е. Вулгари.[47] Така и на островите Кефалония, Занте, Итака и Левкадия се подвизават някои известни представители на новогръцката просвета и наука. Голяма известност започват да печелят и училищата в Яш (Молдава) и особено в Букурещ (Влашко), гдето «Бейската академия», подкрепяна дейно от Александър Ипсиланти, се прочува много, когато преподават Ламбро Фотиади (1750—1805), Константин Вардалах (1785—1830), Неофит Дука (1760—1845), Георги Генадий, Атанас Богориди (брат на княз Стефан Богориди) и др.

НОВИ ИДЕИ; ПАТРИОТИЗЪМ И ПОЛОЖИТЕЛНО ЗНАНИЕ. Тези училища и особено ония в Кидония, Смирна и Хиос «се надпреварват» по думите на нашия д-р Селимински (възпитаник на Кидония до 1821) «да разпространяват из цяла Турция новите идеи и новите открития на XVIII и XIX в.» и пръсканото тук образование заедно с цялата духовна атмосфера «наелектризирва всички, особено душите на по-младите».[48] Младите се стичат към новооткритите извори на знание и култура от всички страни, гдето се простира ведомството

[47] G. Ghasslotis, ц. с., 24 и сл. Maurer, ц. с. I, 429 и сл. Срв. и Ив. Д. Шишманов, Нови студии . . ., СбБАН, XXI, 450, 490 и сл.

[48] Библиотека Д-р Селимински, II, 21.

на Цариградската патриаршия, и то — по думите на М. Балабанов, известния атински възпитаник — без разлика на народност, а сближени само по вяра и по омраза към чуждото и иноверно владичество, турското.[49] Учителите не се ограничават с граматическа и логическа интерпретация на текстовете: те обичат страстно древната литература и в гърдите им гори патриотически огън. «Преподавателите по литература в последния век — казва Неруло[50] — обясняват на гръцката младеж не толкова красотата на стила и на произношението, колкото нравите и характерите, колкото политическите и гражданските принципи, заключени в тези безсмъртни творения, гдето учителите разкриват на учениците си у великите древни писатели като във вярно огледало причините за напредък и провала на Гърция.» Ламбро Фотиади запечатва в сърцата на учениците си идеалите на възвишеното, великите характери на благодетелите-герои на отечеството; а колегата му Генадий (Букурещ), като коментира веднъж панегирика на Изократ върху славата на Атина, изпада в патриотически екстаз и затваряйки вратите, посред религиозно мълчание на слушателите излага печалното състояние на поробената от варвари Гърция, рисува теглата и жестокостите в нея и се залива, разчувствуван, в сълзи.[51] Контрастът между научния дух, политическото движение, светската култура и свободната критика на Запад, от една страна, и робството, невежеството и грубите нрави на Изток, от друга страна, е наистина твърде голям, за да не стресне възприемчивото ново поколение и да не го подтикне към народополезна дейност.

Френската революция идва като освежителна буря и за гърците. И докато едни са повече отзивчиви за лозун-

[49] М. Балабанов, Пер. списание, LXXI, 1910, 326.

[50] R. Néroulos, Cours de litterature grecque moderne, Genéve, 1828, 58.

[51] G. Chassiotis, ц. с., 104.

гите на социалното движение на бунта против стария ред, други показват повече усет за откритията на новата положителна наука и за хуманните дисциплини, намерили такъв мощен тласък в ерата на енциклопедистите. Както забелязва Селимински, обучението по химия, физика, математика, заедно с новите експериментални методи и практически упражнения, буди истинско удивление между учениците; а уроците по философия, богословие и реторика дават подтик на кандидатите за свещеници да изучат основно Светото писание, да разсъждават по-правилно и да говорят по-изискано. Патриаршията не е особено възхитена от рационалната просвета и свободомислието на питомците и колкото богатите търговци и патриотическите организации подкрепят училищното дело, толкова фанариотите гледат с криво око на някои училища и учители, обвинявайки ги, че насаждат безбожие и поквара. Нищо чудно следователно, ако например настоятелите на училището в Кидония намират за полезно да поставят своето заведение под протектората на една цариградска джамия.[52]

АВТОРИТЕТЪТ НА КОРАИ И КАИРИ. Начело на обновата в обучението към началото на XIX в. стои Адамантий Кораи (1748—1833). Роден в Смирна, той прекарва дълго време в Париж, напуща медицината, за да се посвети на филологията, и си поставя за цел на живота да бъде възпитател на млада Гърция. Със средства, отпуснати от меценатите братя Зосима, той основава «Елинска библиотека» (Ἑλληνικὴ Βιβλοθηκή), гдето публикува древните писатели, снабдявайки ги с обстойни уводи и коментари, и препоръчва да се издирват архаизмите в новогръцки, както и да се сравнява новогръцкият език със старогръцки. Неговата страстна защита на живото гръцко наречие (Γραικικὴ γλῶσσα) и

[52] Библиотека Д-р Селимински, II, 23.

опозицията му към ония, които пишат в архаичен стил, намират грамаден отзвук. «Пишете — казва той, — мои деца, по своето лично вдъхновение; ние сме създатели на един съвременен език, достоен за нашата епоха.»[53] И все Кораи е, който упорито проповядва, че политическото възраждане на Гърция трябва да се предхожда от едно културно, че това културно възраждане по необходимост ще доведе до сбъдване на идеала за свобода, затова то не трябва да се изоставя, ако не иска Гърция да осуети лекомислено идеала си. Пътят на просветата, на еволюцията е според него най-правилният и чрез интелектуалното си издигане Гърция ще спечели своето право на независимост. Под негово влияние високообразованият българин от Търново, елинизираният напълно д-р Никола Пиколо, пише в 1817 г. своя химн на науката, гдето се казва: «Елате, елини храбри. . . , просветата да прегърнем, мрачината на невежеството да остане у врага. . .»[54] Голям ентусиаст за науката, Кораи е поклонник и на старогръцката слава, чрез която трябва да се вдъхне вяра в собственото племе. Той знае, че «който счита народа си или себе си за нищожен, той унижава или унищожава самата човешка личност»[55]. Ето защо тъкмо този гръцки просветител се мярка като идеал на българските патриоти от 40-те години и познатият архимандрит Андон Ризов, зограф, получил образованието си в Атина, знае какво пожелава на В. Априлов, когато му пише в 1847 г.: «Ми още не ся удостоихми да имаме Евгенювци, Теотокиевци и Зосимовци, но благодарение Отцу светов, че ни удостои да имаме *поне Корая* — Вас Достопочтеннейший Василие Априлов. О да би отец милости и щедрост явил нам и някои Зосимовци! Тогава Нашата Денница — наш Кораи би затъмнил гръчкийт Кораи.»[56]

[53] G. Chassiotis, ц. с., 101, 122.
[54] М. Балабанов, Г. Кръстович, 26.
[55] Библиотека Д-р Селимински, III, 13.
[56] А. П. Стоилов, Училищен преглед, 1907, 546.

В лицето на Теофил Каири (1781—1853) ние имаме **друг** един авторитетен учител, намерил също поклонници в България. Но той не споделя езиковите възгледи на Кораи, не тегли и тези строги рамки на своята педагогическа дейност. От малък вдаден в религиозен мистицизъм, после задячен, той се учи в Италия (в Пизанския университет следва физика и математика) и във Франция (осем години прекарва в Париж), за да стане после учител в Смирна и в Кидония. «Със своето необикновено красноречие — бележи проф. Шишманов, — със своята доброта, със своята висока нравственост, със своите естествени педагогически способности Каири скоро се прочува в целия гръцки мир и Кидония става център на елинското образование.»[57] Избухнало гръцкото въстание, той участвува в него с пушка в ръка, след това събира волни помощи за постройка на едно училище-сиропиталище на о-в Андрос и става там учител (1836—1839). Около него, привлечени от славата на името му, се събират множество ученици, по-събудените от които той посвещава не само в положителните науки и в древната гръцка литература, в която е голям капацитет, но и в своеобразната си философско-религиозна система. Едновременно краен националист и голям демократ, сериозен учен и религиозен сектант, той гради бъдещето на Гърция върху нейните класически традиции и върху една политическа утопия в духа на Платон. Той изисква от своите последователи да говорят само старогръцки и да се записват в тайното дружество на «теосевистите», гдето наука, философия, религия и патриотически фантазии са странно съчетани в една нова «вяра», на която той се смята пророк.[58]

Каири стои под самовнушението, че всички гърци

[57] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Ив. Добровски, Български преглед, III, 1896, кн. 7—8, 19.

[58] И в. Д. Ш и ш м а н о в, ц. ст., 36.

ще усвоят неговата Теосевия (θεοσέβεια), неговата религиозна система на «богопочитание», която отрича догмите на християнството, и че по този начин те ще станат отново избрана раса на човечеството и носители на универсалния старогръцки (дорически) език, задължителен за всички предани ученици. Но гръцкото правителство и патриаршията турят бързо край на тази дръзка проповед, като извикват Каири да отговаря пред Синода и като го заставят да напусне Гърция и после и да лежи в затвор.

ШКОЛАТА НА АНДРОС; СЛАВЯНОБЪЛГАРСКОТО ДРУЖЕСТВО НА ДОБРОВСКИ И ДРУГАРИТЕ МУ. Школата на Каири въпреки краткото си съществуване има своето голямо значение за Българското национално възраждане и за повдигането на българския черковен въпрос. Още докато преподава в Кидония, тоя мъдрец-патриот увлича някои български юноши. Трябва да се подчертае, че идеята да се учат те в Кидония изхожда от някои по-будни български търговци. «Мнозина наши сънародници — пише Селимински, — като посещаваха онези градове по търговия, препоръчваха в нашето отечество тамошните образователни заведения и насърчаваха ученолюбивите българи там да изпратят децата си. . . По този случай аз не мога да не спомена Хаджи Петър, родом от гр. Казанлък, който вртеше търговия с Мала Азия и особено с Кидония. Този родолюбив и отечественолюбив мъж, подтикнат от истински патриотизъм, разтръби по нашите места успеха на тези училища.»[59] Хаджи Петър не само подбужда любознателните младежи да отиват там, но им обещава и материалната си поддръжка, чрез което си спечелва «во веки веков» признателността им, особено на своя възпитаник в течение на пет години д-р Селимински. В Ки-

[59] Библиотека Д-р Селимински, II, 21.

дония, докато тя не е разорена с огън и меч през гръцкото въстание, се учат Георги Золотович от Калофер, Недко Бонев от Котел, Христо Константинов от Казанлък и други още, които после се пръскат из България, за да «носят просветителни лъчи между своите сънародници» и да им «говорят за сатанинските дела и системи на фанариотите» по израза на Селимински.

В Андрос Каири привлича още повече питомцч от България. Тук намираме в края на 30-те години не само пъргавия и ученолюбив сливенец Иван Добровски, но и Захари Струмски, Георги Илиев Бусилин (автор на български буквар от 1844 г.), Стоян Чомаков (големия двигател на черковния въпрос), Г. Атанасов (после министър на народното просвещение), Иларион Михайловски, братята му Никола и Димитър и др. Повечето от тях са отначало под силното влияние на Каири и отчасти слепи последователи на идеите му и членове на тайното му общество, но по-късно Добровски ги избавя от елиноманията им и ги възвръща към един български национален идеал, който ще ги вдъхновява през цял живот.[60] Съзрял голямата опасност от гръцката пропаганда, Ив. Добровски основава в противовес на Каири едно «Славянобългарско ученолюбиво дружество», гдето се поддържат два основни принципа: уреждане на българска просвета у народа с помощта на неговия матерен език и прогонване на гръцките владици от България, врагове на възраждането ни. Оборвайки идеите на Каири, чиято мъглява философия се съчетава с някакво обидно презрение към всичко негръцко, андроските патриоти откриват фронт и срещу патриаршията: защото, макар и враждебна към Каири, тя има основания да споделя неговата политика по отношение на дебелоглавите варвари. По реакция честолюбивите младежи искат да спасят личното

[60] Ив. Д. Шишманов, ц. ст., 25.

си достойнство и народната си самобитност и решават да работят в името на новата програма за интелектуално издигане на потъналите в забрава и невежество свои сънародници.[61]

Подетото на о-в Андрос дело се продължава по-късно в Атина, гдето организационните и националните внушения на кариеристите се предават и на другите български питомци в гимназията и в университета и гдето наскоро след възстановяването на чисто просветното «Славянобългарско дружество» възниква и едно революционно-съзаклятническо «Македонско дружество» (1841), поставило си за цел да повдигне въстание в България едновременно с въстанието в неосвободените гръцки области Крит и Тесалия.[62] Българите в Атина, както и другарите им от Цариград, ученици във Великата народна школа (Куручешме), се намират в необикновено възбуждение, въодушевяват се от смели блянове за просвета и свобода, готови са да посветят живота си на народното дело, горят от непреодолима омраза към «светогасителите и презрители» на нашия народ, както се изразява младият Раковски за гърците. Във всичко проличава импулс не само от Венелин и Априлов, които тъкмо тогава печелят огромно влияние върху умовете в България, но и подражание на гръцката тактика, както и своеобразно усвояване на гръцките културно-национални идеали. Не напразно Чомаков и други по-стари дейци на Възраждането признават: «Гръцката школа ни научи да се пазим от гръцкото и да любим своето.»[63] Като отбелязва дейността на В. Априлов за повдигане на българската школа и на българската писменост, Раковски ще изтъква в 1839 многознаменателно: «И в Елада имаме

[61] Вж. М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 23 и сл.

[62] М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 40; Г. С. Раковски, 29.

[63] С. С. Бобчев, Фотинов, Юбил. сборник, 1895, 25.

около 20 родолюбци в прочутата гимназия и университет Атински, които родолюбци са готови *да жертвуват целия си живот за просветата на нашия народ.*»[64] Премината е на Андрос, в Атина, Кидония и другаде една сериозна школа за ума, но усвоена е и една дисциплина за характера и една програма за бореца: в сърцето са дълбоко запечатани словата за възвръщане на древното национално величие, за отхвърляне на тиранията и за тържеството на новия, демократически обществен строй. Ние знаем какъв дух вее в гръцките гимназии, лицеи и други учебни заведения от първата половина на XIX в., знаем как тук проучването на древните класици и представянето на древните гръцки драми подготвя разпалените глави за принципите, възвестени в 1789 г., и как към всичко това идва възторгът от новите поети-патриоти, за да се фанатизира младото поколение в духа на 1821 г. Ако гръцките учебни заведения спасяват език и национално съзнание под игото, сега те ги издигат до едно равнище, способно да подготви политическото и културното възраждане.[65] Така се опитват да действуват и у нас възпитаниците на гръцките училища, намирайки почвата донякъде подготвена чрез паисиевци и венелиновци. Тяхното народностно чувство, понижено и притъпено по-рано, е съживено чрез елинизма: те спечелват по-голяма вяра в себе си, в своето достойнство и своето призвание чрез примера на гърците — както това добре са забелязали още Гервинус и Сиприен Робер.[66] Да смята, че работейки за просветата на народа си, върши едно «божие дело» — както пише Г. Кръстович в 1838 г. от Париж, — е една социално-етическа идея, изтекла еднакво от интимно сродяване с духа на филелинизма и от допир с френския демократизъм.

[64] Г. С. Раковски, Съчинения, 690.
[65] М. Балабанов, Г. Кръстович, 29.
[66] G. Chassiotis, ц. с., 126 и сл.

ОТПОР СРЕЩУ ПАНЕЛИНИЗМА; ВЪЗРАЖДАНЕ НА ПОТУЛЕНАТА НАРОДНОСТ. Всичко у интелигенцията ни от това време — пробуден инстинкт на родово самосъхранение, любов към езика и нравите на патриархалната семейна среда, преврат в мирогледа и вярата в способността на българина за културно издигане — води към решителен отпор срещу домогванията на панелинизма. Предишното смирено удивление пред гения на древна Гърция и доброволното подчинение под новогръцките национални идеали отстъпва място на едно самосъзнание, което отхвърля решително всяка подкрепа на чуждата кауза и немилостиво събаря предишните кумири. Отърсването от натрапчивите идеи е отишло толкова далеч, щото на гръцката патриотическа екзалтация се отвръща с ирония. Трябва да четем само *Горски пътник* на Раковски, за да почувствуваме как може да реагира един възпитаник на куручешменската школа срещу фантастичните гръцки надежди. «Гръцки днешни изтуплени списатели и стихотворци бълнуват и мечтаят големи съница. Завладение седмохълмия! разхотки по възпорско крайбрежие със златоубождани коне! азиатски увеселения по красния му градини! византийски стар престол! кому г раници да се простират от Цариграда до Ефрата река! до Ираклеюви стълпове (Гибралтар) и после чак до Дунава и до Сава река! — Дали не ще им то поприседне!» — забелязва Раковски и за да разсмее малко читателите си, разказва им една-две приказчици: анекдота за смешника на султан Селим, Бекри-Мустафа, който, като се напил един ден, излязъл да вика из улиците на Цариград, че продава турската столица; и баснята за оная кокошка, която завидела на гъската за големите ѝ яйца и се напънала сама да снесе такова яйце. . .[67]

Гръцката мегаломания датира в същност отдавна,

[67] Г. С. Раковски, Горски пътник, 20, 180; Иступл. дервиш, 32.

тя е наследство от византийската епоха, но тя получава своето официално освещение при патриарх Генадий (1453), когато цялото християнско население на Румелия минава под ведомството на патриаршията. Оттогава до XIX в. гръцките йерарси в България не мислят за друго освен за величието на своето отечество — живо до 1821 г. само във въображението им и отчасти реализирано след това в скромната Елада с един милион население. Ако дори при една мощна Турция в XVI в. гръцките владици в България могат да мислят не за теглото на роба българин, а за пророчествата, които предвиждат сгромолясването на империята и възкресяването на Византия,[68] не е чудно да видим по-късно при толкова белези на държавно разлагане същите тия ратници на елинизма да се грижат над всичко друго за пълно подчиняване на българското паство. Цитирайки гръцкия вестник «Имера» от 1858 г., който се чудел в една статия за смелостта на българите да се «отцепват» от гърците, «с които са живеели от векове», и да мислят за самостоятелна политическа роля, Селимински сатирически възразява на тази «романца»: първо, чист гръцки народ днес не съществува и тъй наречените гърци са сбирщина от египтяни, асирийци, араби, славяни, аромъни, албанци. . . (в Атина половината население говори албански); второ, новите апостоли на тази «фалшива народност» страдат от мономания: «Те навсякъде се стараят да създадат тази абстрактна народност и да представят и самия гръцки език по-благозвучен за ушите на невежите слушатели. . . , те искат, щото всички да мислят и да съдействуват на техните илюзии.»[69]

В пълно съгласие с Раковски, който дори в 1864 г. демаскира апостолите на «мечтаната голяма идея панелинизма», понеже от опит знае, че не се касае тук за фик-

[68] N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, III, 282.
[69] Библиотека Д-р Селимински, III, 57.

тивно плашило,[70] Селимински отбелязва редица враждебни действия на гръцкото духовенство в България, систематическо насаждане на гръцки прозелитизъм и безбожна експлоатация на българщината в интерес на гръцките политически задачи. Българите помагат за издаване на гръцки книги, за постройка на гръцки училища, за издръжка на гръцки нещастници; гръцките владици изпращат грамадни суми, събрани от българските провинции, в своето «мизерно отечество» (Гърция), водят със себе си «цяло стадо от гладници», за да ги хранят на български гръб, оставят след смъртта си значителни помощи за своите сродници и сънародници, натрупани чрез грабежи в България. . . Но срещу всички тези блага, изчерпани от нас, има ли един-единствен случай да е сторил грък някакво добро на българин, да е пожертвувал за българска черква, за българско училище, за българска книга? Нито е имало, нито има, а освен това гърците водят ожесточена борба против българската народна идея, хулейки и клеветейки всичко българско.[71]

ЗАЩИТА НА БЪЛГАРСКАТА РЕЧ; ЛЮБОВ КЪМ РОДНАТА КНИЖНИНА. Разкрита системата на подтисничество и преодоляно страхопочитанието към вековния угнетител, българите могат да минат в офанзива против елинизма, за да затвърдят окончателно националното си движение. Докато е загаснало българското съзнание, докато всеки по-образован и обществено издигнат българин гледа да погърчи името си чрез едно «идис» накрая (Станчо — Станчидис, Вълков — Валкидис, Калоферец — Калоферидис и пр.)[72], българската народност се потуля и идеалът е да се блесне с писмено и

[70] Г. С. Раковски, Българ. вероисповеден въпрос, 1864, Съчинения, 483, 506.

[71] Библиотека Д-р Селимински, I, 50, III, 58.

[72] Г. Димитров, Княжество България, I, 177.

устно знание на гръцки език. Щом обаче в края на 30-те години се заражда една българска душа, отречена от всичко гръцко и съзнала безплодието и позора на гърцизма, веднага се замисля и за възстановяване правата на българската реч в книжнината и в живота. Сломен, предразсъдъкът на толкова поколения за канонническо господство на гръцки език в черквата и училището, нуждата от въдворяване на родния език става наложителна и вниманието на вождите е отправено към големия въпрос за установяване на българско книжовно наречие.

Лозунгът е подаден пак отвън. Ние знаем какъв е бил Априлов до магическото си докосване с Венелин и ние разбираме правдата на неговата изповед, героизма на неговото решение. Той вижда какво е било до вчера, той има пред вид самия себе си. «Ако някъде се мерне образован българин, то той, получил възпитание между гърците и напоил се с духа на елинизма, отстъпва от своя род и иска да минава за грък, като скрива своя произход. Същия пример следват и забогателите търговци. . . Трябва да се победи този предразсъдък и да се изкорени злото. Нека ми бъде позволено аз да дам първия пример за това. Щастлив ще бъда, ако моите съотечественици ме разберат и възлюбят родното, националното.»[73]

Примерът на Априлов ще бъде последван отвред и особено от питомците в руските учебни заведения. Един Найден Геров въздава в 1842 г. «чест и слава» на «одеските учени», загдето вдъхвали «добри надежди за нашата писменост» и напътвали младите си сънародници, дошли да се учат от България, Румелия и Македония. «Всите тия млади българе се отличят с прилежание и преуспеяние в науките. Тия, като гледат наставниците си, че радят за нихни народ, повече ся *въодушевяват за*

[73] В. А п р и л о в, Денница новоболг. образования, 1841, IV—V.

отечествената си писменост. Всякой според силата си заляга да преведе или да сочини нещичко, за да го принесе на съотечественициите си. Може да рече человек, че в одеските училища зреят такива плодове, от които скоро щем можем да вкусим духовна сладост.»[74] И вярно е, че тук се полагат например от самия Геров и Добри Чинтулов основите на съвременната българска поезия като доказателство за годността на българския език да бъде орган на такива благородни чувства и идеи, които по-рано се обличаха от образованите в новогръцка реч. От Априлов се вдъхновяват и мнозина патриоти в България, като например Раковски. Вече през 1839 г. той очаква подем на просветата в България и прогонване на елиноманията, особено чрез дейността на «прочутите добролюбци Априлович», които не след дълго щели да отворят и печатница в Габрово.[75] Интересно е и това свидетелство на Раковски: «Преди 20 години (т. е. около 1837) колко българи криеха своя народност! Но щом се възроди малко и нашата книжнина и почнаха и наши млади българи да се учат в просвещенната Европа, абие се и народни дух възживя и многи потаени прежде българи с радостний глас се обадиха.»[76] Същото свидетелствува и Ив. Богоров. «Не се е изминало много време — пише той в 1875 г., — откак ние учените бяхме гърци и се срамувахме да се наречем българи; ние се учехме на гръцки език и не поглеждахме никак български; ние пишехме и се отписвахме на гръцки, защото нам идеше полесно, а български знаехме сам-там говорим или колкото бяхме научили от бащите си. Още и до днес между нас има такива учени, на които дотрябва ли нещо да напи-

[74] Н. Геров, Няколко думи за преводът на Матем. география на Ив. А. Богоева, Одесса, 1842, 2—3.

[75] М. Балабанов, СпБАН, XVIII, 81 и сл.; Раковски, Съчинения, 690.

[76] Г. С. Раковски, Горски пътник, 239.

шат български, те го сключат изпървом на гръцки, а сетне го превеждат на български, защото не могат да си изразят мислите на български език.»[77]

Тези господа — Априлов, Богоров, Раковски, Неофит Рилски и т. н. — не се срамят вече да се наричат българи, те с гордост носят племенното си име и настояват за въвеждане на български език в училищата и в литературата, но те наистина не владеят писмената българска реч — защото такава не е още изработена или разработена — и си служат най-драговолно по необходимост и мимо убеждението си с гръцки език, преди да усвоят с доста голяма мъка българския книжовен. Раковски пише признанията си пред следствената комисия по Браилското въстание (1842) на гръцки език; нему иде тъй трудно да пише български и по-късно и постоянно той търси, в *Горски пътник* например, български успоредици към поетическите гръцки изрази; а Априлов и Неофит Рилски кореспондират в 1838 г. и по-късно често на гръцки, понеже, както забелязва проф. Шишманов, и двамата владеят езика на своето образование по-добре и по-свободно от матерния си език. На тогавашния славянобългарски език не беше възможно да се пише с такъв патос, с такъв цветист слог, пълен с класически реминисценции, с латински цитати и пр.[78]

СХВАЩАНИЯ НА КРЪСТОВИЧ И АПРИЛОВ; НУЖДА ОТ БЪЛГАРСКО ОБРАЗОВАНИЕ И БЪЛГАРСКА ЙЕРАРХИЯ. На гръцки език пише отначало и възпитаникът на Райно Попович в Карлово и на школата на Куручешме в Цариград Гаврил Кръсто-

[77] И в. Богоров, Книговище за прочитане, 1875; И в. Д. Шишманов, Руското влияние в езика. . ., Бълг. преглед, VI, 1889, кн. II, 9.

[78] И в. Д. Шишманов, Две неизв. гръцки писма, Училищ. преглед, VIII, 1903, кн. V, 430.

вич. Но той е бил в Париж и е схванал бързо значението на родната реч, достойнствата ѝ в очите на всеки, който уважава племенното си потекло. И той ще скърби дълбоко, загдето българите още тънат в невежество и не въвеждат своя език в училищата. Поразен от тъмния консерватизъм на народа, от това, че българите и сега гледат на образованието тъй, както когато преди векове са слизали от «скитските страни», той изповядва с болка: «Иде ми да плача, като си смислювам как помногото родители оставят чедата си безграмотни. . . Учителите ги учат да четат само псалтиря. . . Колко полесно щяха да пристъпят към изучаване на Елиниката, ако учителите ги учеха по-напред заедно с четенето (*български* казвам) малко история, малко география, малко аритметика, и ако искаш, малко граматика и правописание. . .» Изтъквайки за угода на елиниста Райно необходимостта от «Елиниката», Кръстович разбира добре, че първоначалното обучение трябва да се дава на родния език, на български. И той взема дотолкова присърце нуждите на българската школа, щото в Париж, гдето изучава правото, се кани да преведе от френски найнеобходимите пособия по ония предмети. *Български език и положителни,* не схоластични *знания* са крайъгълният камък на програмата му в това гръцко писмо от 15 март 1839 г.[79]

Така мисли съвсем независимо от домашните педагози и учени и фанатичният поклонник на Българското възраждане В. Априлов. След нравствената си обнова в 1831 г., след оная криза в племенното си самочувствие, която го откъсва окончателно от елинизма и насочва към истинската родина на духа и кръвта, Априлов прегръща пламенно идеята за просвета на народен език и я защищава бляскаво пред приятелите си в България, особено пред Неофит Рилски, когото той беше из-

[79] М. Балабанов, Г. Кръстович, 163.

брал за първи педагог в новооткритото Габровско училище. «Българинът трябва да изучава първен своя език, та после други»; «българите нямат още добре организиран език» — ето основните идеи, застъпени в кореспонденцията му с Неофит Рилски от 1838 г.[80] И година по-късно той пише на влиятелния пред турското правителство и Гръцката патриаршия пловдивски чорбаджия Вълко Чалъков (който е станал покровител на българската школа в родното си село Копривщица) дълго писмо, за да му напомни заслугите на гръцките меценати, да пожелае да видим и ние по-скоро български Каплани и Зосима и да излее болката си от българското невежество, което търпи гръцкото духовно иго. Априлов кори българите за тяхното «слабоумие» да считат унизителна българската черковна служба и българското образование, да крият (одринските и пловдивските българи) своя род само защото помежду им живеят десетина гърци, да издържат тези същите българи, а не гърците, гръцките училища; и в патриотическото си възмущение възклицава: «Малодушни и непроницателни съотечественици! Вие служите и плащате парите си, които добивате с голям труд, за да се прочува тоя народ, който се старае да ви има секога под своя власт! Шейсят милиони славянски народ (русите!) не се срамува да се казва славянин, пак три милиони славянски народ по турско (българите!) иска да се крие зад десет греци.» И той настоява: «Правете им (на българите) училища и подканвайте ги да правят дето могат и да променат богослужението на болгарска служба.» В изблика си на патриотическо въодушевление одеският меценат заключава: «*Най-счастливиат час на животат ни ще е кога чуем, чи исполнихте това многопохвално нечто. . . нашето сердечно желание.*»[81]

Априлов цени високо примера, даден от Габрово в

[80] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Училищ. преглед, VIII, кн. V, 434.
[81] В. А п р и л о в, СбНУН, XXIV, стат. на Ив. Георгов, 2.

1835 г., но той съзнава също, че едва след реформите и хатишерифа от 1839 г. може да се говори за благоприятни условия на българската просвета. «До этой эпохи — пише той — никакая почти мысль о развитии образованности не возникала между болгарами; даже живущия в прочих государствах соотечественники их не помышляли о возрождении болгарской письменности, стыдясь во сношениях с иностранцами называть себя болгарами.» Оскъдната дотогава българска книжнина от 2—3 черковни поучения не могла да се брои за подтик към националната просвета.[82] Но въодушевени от българската идея и особено откак самата държавна власт дава простор на културните работници, последователите на Априлов се заемат ревностно за работа, съчинявайки и превеждайки книги, с които се полага начало на българската национална литература.

От същите тези идеи са проникнати, както видяхме, и българските питомци на гръцките училища в Андрос, Атина и Цариград, така че спонтанно отначало, а скоро и по взаимно споразумение между гръцки и руски интелигентни кръгове, основано на вътрешно родство, ще се подземе общото настъпление срещу гръцката духовна тирания. Българско духовенство и българска просвета се искат най-категорично в името на славянобългарското потекло и съзнание и безвъзвратно е отминало времето, когато старите елинофили могат да се надсмиват на младите родолюбци. Само исторически спомен остава разказът на Ив. Добровски от детските му години (1826), когато 12-годишният ученик, четейки случайно вечерната си молитва на славянски (не на гръцки, както обикновено), чува баща си да се обръща към него с думите: «Холан, момче, отгде ти се е поревнал тоя варварски език?»[83]

[82] В. Априлов, Дополнение, 6.

[83] Ив. Д. Шишманов, Ив. Добровски, Български преглед, III, 1896, отд. отп. 24.

Мнимият варварски език е спечелил в очите на младите същата красота, каквато дотогава има само гръцки; чрез него трябва да се извоюва мечтаното *духовно отечество*.

Нека припомним, че върху необходимостта от създаване на българска йерархия като важна предпоставка за развоя на българското образование и на българския книжовен език се изказва все в тоя смисъл — и сигурно под влияние на разговорите си с Иларион Михайловски през септември 1844 г. — известният руски славист Виктор Григорович, който е могъл да се убеди и от личен опит в пакостната дейност на гръцкото духовенство при пътуването си из България. «Известно, что до сих пор ни одна епархия не удостоилась иметь пастиря из болгар. Равнодушие иноплеменника, привикшаго презирать покорное себя племя, его старание обеспечить прежде свое положение, за которое заложил вперед доходы своей епархии, невежественная подозрителность, готовая к услугам неверных, и высокомерное понятие о своем роде, были и будут отравою мирнаго, согласного преуспевания в просвещении. . . Славянское богослужение, водворенное повсеместно в болгарских церквах послужить *к образованию и объяснению языка болгарского*. . . Одним словом, *только пастиры, природные болгаре, в состоянии понимать нужды своей паствы* и чистосердечно содействовать ея просвещению.»[84]

ВЪЗГЛЕДИ НА НЕОФИТ РИЛСКИ, ВЕНЕЛИН И АПРИЛОВ ВЪРХУ КНИЖОВНИЯ ЕЗИК. Но какъв е в същност тоя «варварски» език, презрян и отхвърлен преди и внезапно опознат като скъпоценен завет и мощно оръдие за народното възраждане? Какъв е той в своята истинска, безизкуствена природа и какъв като орган на просветата и книжнината?

[84] В. Григорович, Очерк путешествия, 171.

До танзимата (1839) мислите по тоя предмет не са добили яснота и не издават що-годе компетенция у лицата, които боравят с него. Най-авторитетно се смята мнението на Неофит Рилски, който в граматиката си от 1835 г. държи на един компромис между черковнославянски и живия народен език, с предпочитане на първия (теория) и ославяне на втория (практика). Близо до неговите идеи стои и Венелин в книжката си от 1838 г. *О зародише новой болг. литературы.* Единият и другият се съгласяват в това, че осъждат разпадането на езика на диалекти и търсят такъв между тях, който да стои най-близо до старината. Те говорят за «правилен» и «неправилен» изговор на народа от становище на писмената традиция. Неофит скърби за разногласията на българския език във фонетическо, морфологическо и лексикално отношение и недоумява на какво се дължи този лукс от произношения: «некю, нечем, нещем, нища, неща. . .», или: «човек, чиляк, чуляк, чоек. . .» В негодуванието си от това неоправдано развитие на живия език в разни посоки, което толкова затруднява фиксирането на един книжовен език, задължителен за всички области, той се провиква: «О язиче развращений и невоздержний!» Естественото диференциране в течение на историята той намира за «упадък» и в негови очи е «гнусно» това отклонение от правилата и единството на старобългарски, представен за него чрез черковнославянската редакция от XV и XVI в. При необходимостта да се устрои един-единствен книжовен език и при убеждението, че между писмен и устен език има неизбежно разногласие (както било у гърците и у русите — «другояче се говори между простите человеци и другояче се пише в книгите»), той иска да се отбягва и у нас от «простолюдният и подлият язик», за да се придържаме «колкото е възможно до майката му, славянският». От Венелин Неофит се отличава по това, че докато първият афоресва членовете (ът, та, то — «не-

щастна привичка,» «аномалия»), вторият ги търпи от немай-къде, но в замяна пък не допуска никакви причастия, понеже те били чужди на живия език.[85]

Априлов и тук застъпва по-научно и по-съвременно гледище. С циркулярното си писмо от 1836 г. той е предлагал на българските книжовници да усвоят едни и същи граматически правила, но повикът му остава без отзвук. «Отец Неофит (Рилски) принял член о вместо ат, частицу се вместо ся за более правилния. По моему-же мнению, член ат, та, то. . . сообразнее с духом языка,» както и ся вместо се е по-добре, понеже народът говори дори *ма* във винит. падеж, вм. *ме*, и *са* вместо *се*. Полезно би било да се запазят в книжовния език «настоящия черты нынешняго народного виговора» и да не се смята за старобългарски езикът на новите черковни книги. «Отец Неофит следственно неправильно отступил от ныняшнаго общаго произношения своих соотечественников.»[86]

По-старото поколение писатели е чуждо на всяка последователна граматическа рефлексия и по навик се придържа в оная писмена редакция, която се преподава в школите или среща в ръкописите от XVIII в. Чудна смесица от черковнославянски с руска или сръбска отсенка и от живата реч у народа, техният език издава ту влияние на дамаскини, житиета и други черковнопоучителни произведения, ту практиката в манастирите, гдето се пазят някакви тъмни следи от старата грамотност и писмо. Личният езиков усет на писателя заедно с особеностите на говора в родното му място не е, разбира се, без известно значение. Така е случаят при Паисий, при Софроний и при толкова други по-значителни работници в полето на просветата и книжнината от първите десетилетия на XIX в. Но когато настъпва известно раздвижване в

[85] Неофит П. П., Бълг. граматика, 1845. Срв. М. Арнаудов, Г. С. Раковски, 1922, 230 и сл.

[86] В. Е. Априлов, Денница, 25—27.

книжнина и училища и когато и писатели, и учители почват да чувствуват нуждата от един общ литературен език, тогава се откриват спорове за мъртва традиция и жив говор, за консервативен и съвременен правопис, за етимология и фонетика. Внезапно филологичният дух обхваща всички видни дейци на Възраждането и в една борба на идеите, която трае в по-остра форма само 35 години, от граматиката на Н. Рилски (1835) до основаването на Периодич. списание (1870), се полагат основите на днешния ни книжовен език.

СХВАЩАНИЯТА НА РАЙНО ПОПОВИЧ, К. ФОТИНОВ И Н. ГЕРОВ. Заслужава да се изтъкнат тук схващанията на някои от най-влиятелните книжовници през 30-те и 40-те години.

В 1837 г. Райно Попович издава преведената от него Христоития, снабдена с доста дълъг предговор върху ползата от образованието и върху значението на родния български и на чуждия гръцки език. Райно е голям поклонник на обучението по гръцки, смятайки, че то едничко отваря вратите към по-висока наука. Така и Неофит Рилски работи до 1833 г. над един гръцко-български словар за улеснение на българите, които ще продължат учението си в гръцки училища: «защото — казва той — ние сме мислили, че *то до века все тъй ще върви работата!*»[87]. Райно пише: «Нужно е говора и много потребно сега в началото да подкреплявами и да въвождами в България греческият язик, ако ищем да цавти всегда и никогда да не повянва оучението. Чувам от мнозина, които говорят, чи Болгарите са склонили кам оучението, но аз тварде голямо склонение не виждам. . .» Скептик по отношение на уверението, че гръцкото образование било имало по-дълбоки корени у нас, той на-

[87] Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 80.

стоява да се въвежда то тепърва, за да се подтикне изобщо любовта към науката у българите. За него е факт, че именно гръцката школа е пробудила ревността към българска просвета: «като се въведе греческото учение тутакси се зачна и на Болгарското порождението. . .»[88]

Райно Попович не е обаче против въвеждането на български език и против българската книжнина: той им приписва само по-ограничено значение, смятайки, че те могат да бъдат полезни преди всичко за елементарното образование при тази тяхна слаба разработка досега, която съвсем не може да се мери с авторитета на «Елиниката». Тъкмо грижата му да подпомогне нравственото и просветното повдигане на българите му е подсказала да се заеме с превода на оная Христоития, въведена във всички гръцки училища. Той се залавя за превода, както сам признава, първо, «за да баде едно мало знамение на любовта, която имам кам моят болгарский род, комуто с многолетен труд и с голямо терпение послужих и дору до нине иощи с любов слугувам»; и, второ, «за да не се ползуват токмо греческите деца, които са обучават в нея от мегких ногтей. . ., ами да баде в полза и на българите». Дал по този начин свидетелство за патриотическите си чувства, Райно ни дава и документ за своя езиков усет и за своите граматически разбирания. Той застъпва живото източно наречие и се старае да пише на съвременен говор, спазвайки само частично старинския правопис. За изложението си той казва, че гледал да бъде то «просто колкото е възможно, като и децата да могат да го разумяват лесно, и на по-старите да е сладостно, и сладкоречиво: но дето не можих да намеря никак простата реч, употребих Славенска; за да го не изрека совсем хориатски.»[89]

Значи даскал Райно държи средната линия между

[88] Р. Попович, Христоития или Благонравие. В Будиме, 1837, 64, 82.

[89] Р. Попович, ц. с., 1—2, 12.

вулгарното произношение по разните места («хориатското», χωριάτης, χωριατιά, селско, неодялано; груба обноска) и мъртвото «славянско» предание, като предпочита винаги съвременното, доколкото то не противоречи на добрия вкус. Практиката и възгледите му сведочат за известен напредък над Неофит Рилски и за спонтанно родство с Априлов, на когото той предава и означението на ѫ чрез *а* с чертица отгоре (а̄).

Константин Фотинов в географията си от 1843 г. следва също подобна насока, но с по-голям пример от черковнославянизми (восточний, твоему, бездушних, точию и т. н.), с влияние от своето западно (самоковско) наречие и с известна безпомощност като стилист. Ив. Богоров (Иванчо Андреов) в своята «Първичка българска граматика» (Букурещ, 1844) попада на хубав източнобългарски, с етимологическа основа на правописа, *с а* за *я* и ѫ вм. ъ в средата (гѫлѫб, трѫн), с членове ѫт и ьѫт (ремикѫт, коньѫт) и със *са* вм. *се*. Според неговата дефиниция «Българската граматика ни учи да говорим и да пишем уредно български». Но Фотинов не остава при тези свои първоначални идеи и в *Любословие* прави завой към напуснатата старина, смятайки я за по-здрава опора на книжовното наречие. В статията си от 1846 г. «Мъчно е да познае человек себе си» той признава: «С перво начало като приях перо да писувам на Болгарский язик, друго нямах пред очи освен *говорний язик*, който ся по большей части между народа употреблява, и следувах по него така както един конь на своя глава без узда. . .» Но почувствувал много затруднения при тази свобода, той се убеждава скоро, че и «Болгарский язик говорний требува да ся подложи *под правилний ярем*, щото да не пристигва в таковия иами и глогове, от които мъчно може да излезне.[90]» Ярема той вижда в една «писменница» (граматика); и най-добра

[90] К. Фотинов, Любословие, 1846, 157.

била за нас оная, на която е преведено Свещеното писание у славяните, респ. съставеното за нея изложение у Аврам Мразович... За този обрат на идеите Фотинов се влияе от практиката у днешните гърци. Кораи искал да се състави граматика на говорния език, но не намерил последователи. По-голям успех имала възстановената староелинска граматика. «Тия прочее граматики на говорний язик греческий не пристаят за нищо в греческия народни училища, а не им са потребни нито пък полезни като си имат грамматика на наречие Елинско и церковно. . . *Простий и испорчений язик* не се полага за основание, но оний който е от толкува векове и от толкува учени людие обработан, сир. гнило дърво са за темел не поставя.»[91]

Възвръщайки се към възгледите на Венелин и на Неофит Рилски, и то като тълкува превзето и без нужната филологическа подготовка езиково-правописната реакция в нова Гърция, Фотинов не ще намери одобрението на читателите си, за които много по-правилно се явява становището на един Априлов, подкрепено и от Найден Геров. Последният именно, оставайки верен на началата, застъпени в поемата му «Стоян и Рада» от 1845 г., ще мисли и в 1852: «. . . ми Блъгарети ничто не щем сторим с Цръковно-Славянский, който е *искуствено и никога не е употребляван* в жив разговор. За това трябва да оставим ми тоя язик на страна, както са го оставили и другити Славянски народи, които напред са го имали за писмен, та да се изучаваме *на язика си, който употребляваме в жив разговор*, и да пишем на него книги, ако искаме да идем напред в просвещението. . . Сегашний наш язик е така добр според сегашното наше състояние, чтото ничто повече не можем да пожелаем.» Вместо да се водим по старински граматики, трябва да залегнем да изучим езика на бащите и майките си, както той е запазен и в народната

[91] К. Фотинов, ц. ст., 158, 171.

поезия. «Народнити творения са *естествени*, та в езика им не може да бъде *ничто погрешно*. . .»[92]

По-късно Фотинов със своята назадничава проповед ще намери ненадейно изолирана поддръжка у Раковски, а Геров и Априлов ще се наложат на всички меродавни писатели, които по здрав инстинкт разбират предимствата и оправданието на един книжовен език, опрян главно на народната съвременна реч в най-чистата ѝ форма.[93]

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА У ГЪРЦИТЕ; АНТАГОНИЗМЪТ КОРАИ — ДУКА. В първия момент на обсъждания и разпри голямо значение добива примерът на гърците. И Априлов, и Неофит Рилски, и други книжовници от това време имат пред вид борбата за книжовен език, която се води в Гърция. Както самото народно пробуждане се вдъхновява в значителна степен от политически и духовни движения на юг, така и въпросът за българския език в просвета и литература се подлага на разискване в зависимост от ориентацията на книжовния новогръцки или от аргументите на гръцките езикови школи.

В Гърция грижите за книжовния език датират още от XVI в., когато в противовес на поддържаната с мъка класическа традиция се правят опити да се изгради просветата на народа върху говоримия език. Никола Софианос съставя граматика на живото гръцко наречие в 1534 г., издирвайки правилата му, и превежда на него някои дидактически книги. Той се позовава на примера в Италия с нейната литературна революция (в Италия е прекарал той младостта си), затова идеите му намират почва особено в Йонийските острови, подвластни на Венеция. По-късно (1553—1653) тенденцията да се използува за проповед и просвета живото наречие намира ревностни адепти между

[92] Н. Геров, Няколко мисли за блъгарски язик и за образованието у блъгарити, из Царигр. вестник, 1852, 34, 37, 38.

[93] Срв. М. Арнаудов, Раковски, 230 и сл.

представителите на йезуитската и протестантската пропаганда, които публикуват голямо число религиозно-поучителни книги и добри речници, а в 1633 г. превеждат и Новия завет. В третия период на борбата за книжовен език (1653—1753) партизаните на народния език стават по-многобройни, но и защитниците на старогръцки развиват трескава агитация. Във Венеция и Букурещ се печатат множество новоелински съчинения, между тях дори и философски и научни трактати от Дамод и учениците му Мавроиди и Лаберт. Страстен враг на това новаторско течение се явява Евгений Вулгари, който в предговора на своята логика осъжда простия език и иска да се въдвори в книжнината старогръцкият. Така мислят мнозина учители, дълбоко убедени, че народният език не се поддава на граматически правила и на издигнат стил и че няма способ да се обобщи за цяла Гърция един-единствен местен диалект, при това неправилен и препълнен с чужди думи.[94]

Особен тласък получава движението за език, достъпен на народа в периода на националното възраждане, когато борбата между старото и новото става отчаяна. В самото начало, както видяхме, Ад. Кораи препоръчва настойчиво живата реч и неговата пропаганда, скрепена с авторитета му, допринася много за тържеството на новата редакция. Но против него въстават учителите в Цариград, Янина, Кидония, Букурещ, изтъквайки правата на староелински, на който трябвало да се обучава младежта, за да запази контакта си с древната книжнина, извор на поука и на национално въодушевление. Фанариотът поет Яковаки Ризо-Неруло пише една комедия «Кораистика» (1813), в която излага на присмех «объркания език» на кораистите с тяхното увлечение от разни провинциални диалекти (Априлов в Дополнение осъжда подобна анархия

[94] G. Chassiotis, L'Instruction publ. chez les Grecs, 113—116.

у нас). Реакционното течение отхвърля всички тези новаторства и особено употребата на най-разваления народен говор, както прави това отначало Дан. Филипидес, създател на един изключително фонетичен правопис. Неофит Дука, автор на много дидактически съчинения, излезли между 1805 и 1842, е най-върлият защитник на дясното становище в спора, както е и обявен враг на славянската просвета. В Кидония правят опит след 1817 г. да говорят старогръцки, като издават една наредба, дело на Теофил Каири и на другарите му, според която «в желанието да се поднови майчиният език и да се прогони грубият просташки говор, недостоен за потомците на знаменитите в историята елини», се туря в действие такъв *закон* за учениците: «Всеки от нас трябва да говори по възможност (старо) елински; който не стори това, задължава се за наказание да рецитира трийсет стиха от Омир.»[95]

Т. Каири отвръща българските си слушатели еднакво и със своя шовинизъм, признал правото за съществуване като културен народ на Изток само на гърците и със своя изключителен култ на староелински, тъй недостъпен за обикновените смъртни. Повече симпатии буди у тях, андроските патриоти, лагерът на умерените последователи на Кораи, защитили мнението, че народът може да успее в просветно и гражданско отношение, ако се учи на живия днес майчин език, за който не се изисква особена филологическа подготовка.[96] В идеите на Кораи се вживяват покъсно филолози като Ат. Христопуло и Вардалах, които издават в 1805 и 1829 г. училищни граматики на новогръцкия народен език. Априлов, поучен от примера на италианци и руси, изтъква техните заслуги, виждайки в лицето на Христопуло един педагог с «проницателен ум», който освободил езика от «старите му окови» и уче-

[95] G. Chassiotis, ц. с., 124.

[96] Ив. Д. Шишманов, К. Фотинов, СбНУН, X, 642 и ц. ст. за Добрович, О., 24.

ниците от «празната ортография», а в лицето на Вардалах — «дълбокомислен» учен, чиято граматика станала «ново светило на децата» и виновник да върви младежта «с юнашки стъпки към съвършенството».[97]

В лоното на гръцките писатели и филолози се формират така в течение на последния период (1753—1833) три главни езикови школи: 1) партизани на древния идиом Ἑλληνικη Διαλεκτος, които искат да възкресят обучението по чисто старогръцки като истински национален език; 2) партизани на простия народен говор (Ρωμαϊκη γλωσσα), както той се чува в разните области; 3) партизани на съвременния език, който е еднакво далеч и от древния идиом или дори от езика на Новия завет, т. нар. «общ говор» (Κοινη Διαλεκτος), и от разнообразието на местните говори и иска да посредничи между тях, оставайки по-близко до днешното положение. Тъкмо последният опит надделява накрай, понеже се вижда трудно осъществима както мечтата на фантастите класици, въодушевени от желанието да спрат развоя на езика, така и мисълта на демократическите шефове да използуват за книжнината една от многото разновидности на живия език.[98]

ФИЛОЛОГИЧЕСКА РАЗПРА У БЪЛГАРИТЕ; ТЪРЖЕСТВО НА ЖИВИЯ НОВОБЪЛГАРСКИ. Българите, получили образованието си у гърците, знаят за тези непримирими отначало вражди, а някои от тях, по-предвидливи, предугаждат крайното тържество на смесения писмен език и на компромисния етимологическо-фонетически правопис.[99] Затова и бурните спорове се изживяват у нас по-бързо, като се налага изобщо по-

[97] В. Априлов, Мисли, 5—8. Срв. моя очерк за Априлов в Български писатели, т. I, 1929, 152 и сл.

[98] G. Chassiotis, ц. с., 124.

[99] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XI, 641.

радикалната насока — особено щом мъртвото предание не е застъпено чрез някаква богата литература, която може още да се чете и да буди удивление. В същност и у нас се борят три главни течения в книжовния език по аналогия с тия у гърците и ако архаизиращата школа, която иска да не страним по възможност от старобългарски във форми и в правопис, е застъпена от Раковски, Хр. Павлович или Фотинов, до които се доближава и Неофит Хилендарски, противоположната школа на живото произношение и на фонетическия правопис се представя от Берон, Априлов, Геров, Чинтулов, а по средния път, ала по-близко до втората школа, вървят Неофит Рилски, Кръстович, Богоров, Иларион Михайловски и други. Славейков именно бележи, хвърляйки бегъл исторически поглед върху развоя на книжовния език: «В' начало и ние почнахме да пишеми по новия черковен язик, който земахми за наш; после П. Берон излезе с'друго едно своеобразно правописанье, а подир него Фотинов в'Измир и Павлович Дупничанина в' Свищов душа даваха за смесено едно тяхно ново черковно правописание, с което си останаха. Еще по-подир преосвещений Иларион (Михайловски) испърво Макариополский, а после Търновский, даде едно ново направление на езика и правописанието ни, като почна да пише на народний език с' правописанье, основано на старобългарский. Примера на Михайловски последваха изобщо всички българи, които се учаха и свършваха в' Русия и най-добрий негов последовател се яви Найден Геров. Язика с' направленьето, което му дадоха Михайловский и Найден Геров, изобщо се прегърна от пишащите българи, тъй що до появяването на М. Дринов ний почти имахме един *що годе общ язик с' почти еднообразно правописанье.*»[100]

Почти имахме. Но при липсата на големи авторитети

[100] П. Р. Славейков, Български притчи, 1840, предг., XXXI.

между писателите не се постига изведнъж съгласие в полза на «съвременния език», примирил отчасти книжовното наследство с най-обработения жив говор, източнобългарския. За тоя говор Ив. Богоров пишеше в 1846 г.: «Ми требва да приемим онва наречие, което се говори в съща България и в селата по Стара планина и да пишем народний язик, който е най правий път, по когото може человек да стигне най лесно науките; защо, онва равнописание е най гладко и оний език най сладък, когото, като слуша или прочита нашият народ, да го разумява добре.»[101] Така приблизително мисли 20 години по-рано и авторът на Рибния буквар Петър Берон. Но и той съзнава това, което Ив. Богоров казва по-късно, в 1888, по повод на Фотиновото «Любословие», гдето се долавял местният говор на редактора: «На днешно время най-лесното и най-мъчното е да пише човек български: едното всякой знае и може да направи, за другото малцина ся намират.»[102] Как биха могли да се примирят наистина разните говори, като се предпочете един и се държи същевременно за връзка с миналото? Въдворен веднъж източнобългарският «народен» език с опора в писмената традиция, известни противоречия остават и по-късно в смисъл на склонност към по-чиста фонетика («русоманията» на В. Априлов) или към по-консервативна етимология («грекоманията» на Г. Кръстович)[103] и те продължават да разделят на два лагера дори днес борците за един идеален книжовен правопис. Но общата основа е вече отдавна изработена и така е преодоляна една от най-големите спънки за успешна просветна дейност, създала толкова грижи на педагози и писатели в 30-те и 40-те години на миналия век.

[101] Ив. Андреов (Богоров), Български орел (Липиска, 1846), бр. 1.

[102] Ив. Богоров, Български книжици, 1858, кн. 2.

[103] М. Балабанов, Г. Кръстович, 180.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

КОТЕЛ И СВЕТА ГОРА

КОТЕЛ В ОПИСАНИЕТО НА НЕОФИТ И НА ИВ. БОГОРОВ. Родното място на Неофит Хилендарски, град Котел, ни е познато по-добре едва от средата на XIX в., откогато котленци и други български писатели започват да ни предават своите впечатления или спомени за този бележит балкански градец, наричан до Освобождението винаги само «село». Ако Гърция беше още от средата на XVIII в. предмет на толкова пътешествия с научни, политически, икономически, хуманни или поетически цели, така че ние имаме отрано обилни сведения за страна и народ, за природа, живот и състояние на духовете, често от перото на знаменити личности.[1] България беше до 1840 г., до пътуването на френския академик Бланки,[2] почти terra incognita, с чуждо за света население и съвсем непроучена география. Едва след издаването на Гюлханския хатишериф (3 ноември 1839), който възвестява равноправието на християнските народности, и особено след обнародването на органическия устав за държавни реформи, т. нар. танзимат (1844), започват да проникват тук европейци, «и то мимоходно и незнаящи нито турски език, нито български «по забележката на Раковски; по-рано те не смеели нито да се мярнат и дори в Цариград били редки гости, та уличните псета ги лаели като странни и необичайни по вид хора.[3] За балканските

[1] G e r v i n u s, Insurrect. et régénér. de la Grèce, I, 114 сл.
[2] A. B l a n q u i, Voyage en Bulgarie, Paris, 1842.
[3] Г. С. Р а к о в с к и, Горски пътник, 273.

по-значителни села, за ония гнезда на свежи битови традиции и на будно национално съзнание от двете страни на Стара планина, които ще бъдат по-късно споменувани с такова почетно признание, не се интересува дълго време никой и първите по-сериозни описания на целия този край в Източна България от европейска гледна точка бяха дадени едва в *Дунавска България* на Ф. Каниц (1875) и в класическия труд на К. Иречек *Пътувания по България* (1888).

Специално за Котел някои бегли указания се съдържат в *Житието* на Софроний (1803) и в *Землеописанието* на Неофит Хилендарски (1835). Софроний пръв ни загатва за историческите условия и битовата структура на родното си място към края на XVIII в., говорейки ни за училищното дело там, за търговията на джелепите, за турската администрация, за гръцкото и българското духовенство, за всевъзможните притеснения на съселяните си в мирно и военно време от страна на аяни, чорбаджии и войска и т. н. А Неофит ни дава една обща характеристика на селото около 1835 г., която като твърде кратка може да се приведе и тук:

«Котел, по турски Казан, велико село, местоположено между планини, и за самоизворната бистроизрядна и добровкусна вода, която извира край него — и покрай нея многия водяници (бари) и тепавици изрядноздани — фабрики абении, — които са нине кантор (мирия), една прекрасна черква имат и две училища добропорядачни: славяноболгарское и елиногреческое — жителити са родом болгари — природно же благоговейнии, странноприемци, грудолюбци, остроумнии и ревниви на учение. Повечето са скотопитатели и овчари, има наоколо си села по-малкии също таковии — както: Жеравна — с една церква, такожде Ичера, Градец, Мѐдвен, Тича и Вербѝца»[4].

[4] Краткое политическое землеописание, Крагуевац, 1835, 20.

В географията си от 1843 г. К. Фотинов повтаря отчасти казаното от Неофит, като прибавя и нещо ново. Той захваля именно Котел не само за «благорастворенния воздух», но и за жителите му, «природно благоговейни, странолюбиви, остроумни, трудолюбиви и ревнители на учение». И после добавя, че мъжете били главно «скотопитатели и овчаре», а жените се грижели сами за всички къщни работи, и то с рядко усърдие: «таково жестоко обикновение и трудолюбие имат, щото натоварила се на гърбо детето си или едно кило жито от Сливен държи в ръцете калцата си, та я плете и Стара планина като за едно поле има и прехожда!»[5]

Твърде любопитно е по-подробното описание, направено от известния карловски публицист, икономист и филолог д-р Ив. Богоров. С присъщата си наблюдателност и с хумор той изнася от едно посещение на Котел някои живи впечатления, които споделя с читателите на своя вестник *Български орел* от 1846 г.[6] Според него Котел се намирал отдалечен 8 часа път от Сливен и 16 часа от Шумен. Разположен бил между четири голи рътa, «които го правят да се види също като в един котел». (Гледано от околните високи върхове, например от обраслата в дъбова и букова гора Ветрила, «дълбоко долу се отваря окръгла котловина, опасана с гористи планини, и в нея на голото дъно лежи град Котел с гъсто струпани червени стрехи и с две бели черкви», — казва в пътеписа си К. Иречек.)[7] Тези рътове са: от изток — Градовица, от запад—Сухидел, от север—Юрушка стена и от юг—Черковище. Котел бил отначало малко село, което се уголемило едва когато се преселили тук жителите на с. Новачка, развалено около 1545 г. от един зъл кадия. (Това се потвърждава и от из-

[5] К. Г. Фотинов, Общое землеописание, Смирна, 1843, 75.

[6] Български орел, ред. Иванчо Андреов, Липиска, 20 април 1846, бр. 1. Описание на село Котел.

[7] К. Иречек, Пътувания по България, 721.

учаванията на К. Иречек: в Котел няма никакви средновековни крепости, така че селото, ако е съществувало в свободното българско царство, не е играло никаква роля; затова пък в близко съседство са се намирали споменавани и от византийските писатели градища: Козек, Ичера, Девина, Мокрени и др.)[8] В 40-те години на XIX в. Котел имал 1120 къщи, «повечето два ката и направени само от дъски, без да има някъде калчица»; една черква от 1833 г.; три училища — две основни за момичета и момчета поотделно и едно средно (Котленската академия), в което се учело турски и гръцки; 15 хана и два метоха. Населението било от 6000 души, от които 5000 чисти българи, а останалите християнски цигани. «Българите се поминуват с овчарство и държат стадата си по големите пашни добруджански полета, с които овце въртят голяма търговия с Цариград.» (В по-старо време котленци, жеравненци и другите овчарски села тук пасли стадата си само в «Долньото поле», т. е. в Ямболско, Карнобатско и на юг от Балкана; и само от началото на XIX в. те започнали да спохождат покрай Тракия и Добруджа.)[9] Всички жени работят ямурлуци «сиреч бала, дебело сукно, което е главний поминък на котленци, за което сукно разстилат по-напред вълната по околните кътове и лежи там цели месеци денем и нощем, и от пекът на слънцето си променява черний рас, та пожълтява, сиреч става деветюю». Жените били твърде работни и пестеливи — «на здраво може да рече човек, че в Котел жените хранят мъжете си». Те били «среден ръст, образ малко черничък, кръвени бузи, валчесто лице и малък нос». В празник дори имотните носели на гръб храсти за горене от околностите и толкова се товарели, щото отдалеч изглеждало като да вървят христалаците. Момите били песнопойни и вадели често «настръхни песни». Изобщо котленци били остроумни и уче-

[8] К. Иречек, ц. с., 715 сл.
[9] Пак там, 718.

нолюбиви и оттук са излезли «прочути» хора, като княз Богориди, Петър Берон, епископ Софроний, архимандрит Неофит и Анастас С. Кипиловски.

В това село по описанието на Богоров нито се сеело, нито се садило, защото нямало где, и виреела само коприва; зеленчук и овошки се носели от сливенски «поемници», които идвали два пъти в седмицата. Главно украшение, без което селото «не вредело 'нищо», бил *Изворът* при Сухидел, четвърт час далеч от селото, гдето водата бликала от три извора: Казанчето, Старата дупка и Русина дупка. За последната съществувала легенда, че излизал от нея змей и грабел моми (Руса).[10] От тези извори се образува Стара река, която кара воденици. И макар край нея да нямало ни едно саморасло или посадено дърво, пак тя била едничкото място за разходки, гдето в празник момите и младоженките правели хоро. На северозапад се намирала на 3/4 часа от селото пещерата Нирец, гдето на Гергьовден котленки припкали да събират и пият с дървена лъжица целебната вода, що капела само на тоя ден. Един час на югоизток се издигал върхът Вида с развалини от стара крепост и с вода за една чешма, докарана от насрещния връх Ветрила. Общото си впечатление Богоров предава накрай с думи, в които има и подбив за мекото произношение на котленци: «Като се зададе човек отдалеч, вижда един трикътник къщя, обиколени с високи рътове, настлани с вълна, и тук-таме по някой човек да я преобръща, и всичко това е Коћял.» Със сръбско ћ Богоров означава твърде смекченото произношение на *т'* като *к'*, както сћ — мекото произношение на *д'* като *г'*: една черта, която котленският говор споделя с близкия еленски (*път — пък', дядо — г'яду*).

[10] Вж. за легендата М. Драганов, Спомени за изгорелия гр. Котел, Варна, 1898, 9.

ТОПОГРАФИЧЕСКИ И ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРК НА Г. РАКОВСКИ. Особено обстойно се спира на Котел в топографско, етнографско и историческо отношение най-знаменитият котленец Георги Раковски. Романтиката на родното село, с всичко девствено и диво в природата наоколо и с всичко прастаро на поверия, бит и поезия го пленява тъкмо тъй, както го интересува съдбата на Котел в икономическо и просветно отношение заедно с ролята му през епохата на Българското възраждане. Свързвайки най-отдалечено минало с настояще и обстановка с дух на населението, той излага с любов потекло на топонимията, стари нрави и вярвания на котленци, поминъка им, социалните отношения, грижата за училища и пр. В дълги мемоари с биографически, езикословен или исторически характер той намира често повод да говори за Котел, вземайки нещата там често като нещо типично за цяла България.

Така името на Котел той свързва с еднозвучни названия на селища и планини в Индия, в Мала Азия, в Гърция. Близо до Делхи имало укрепен и закътан град Котила, при Троя — гора Κοτύλος, а в Аркадия и Пелопонес — местност Κοτύλη. Какво доказва това? Нищо друго, освен че нашето балканско село пази спомен от преселването на българите из Индостан и че сходното име бележи пътя на пелазгите (стари българи) в движението им от Азия към Европа.[11] Това е тъй убедително за Раковски при неговата еластична сравнителна метода и превзетата му теория за произход и родство на индоевропейските народи! Но фантаст в този род научни построения и обяснения, той е най-трезвен битописец и реалист в историческите си наблюдения. Той говори за положението на Котел, заселен «между дървокитни планини», «закътан в трап» и обкръжен от гори и върхове, които носят «стари, чисто

[11] Г. С. Раковски, Българска старина, 1865, Съчинения, 582 и сл.

български и значителни имена», като Разбойна, Видинград, Плешивица, Орън, Злостене, Ломидел, Козяк и т. н., със «стари остатки от крепости и водоводи, както и изтлеяни стрели», които говорят, че тук «е било гнездо на свободата на най-старите българи», затвърдени в тези непроходими за неприятеля места. Самият Котел бил на място лъговито, посред рътове и могили в Стара планина, на път между Сливен и старата столица Преслав, наричана някога Стар Цариград (Ески Стамбол), а днес останала в «тъжни развалини».[12] Раковски споменава и за общия вид на селото, на който обръща повече внимание В. Стоянов в описанието си от 1872 г., когато говори за гъсто застроените къщи, сякаш една над друга в някои по-стръмни места, и за твърде червените керемиди и високите бели комини, които правели отдалеч впечатление на пътника. (Нека отбележим и това, което Стоянов изтъква за климата: той бил сух и здрав, зимата траела дълго, от Димитровден до Гергьовден, с много сняг; през лятото не ставали големи горещини, дъжд валял рядко, но поройно.)[13] Раковски излага най-подробно топографията на този край, като съобщава песни и легенди за околните крепости (напр. за Вида «Кзтепе-калеси») и довежда в 1859 г. етимологията на Котел във връзка с думата «кът», т. е. «място, укръжено обградено с ъглове от всяка страна».[14] Описание на бележитите околности той вмъква веднъж и в една ода («похвала») на Котел, гдето между друго се величаят заслугите на Софроний, Берон, Кипиловски, Неофит и Кръстович за възраждането на българската словесност и тия на селото за опазване на племенното българско съзнание.[1]

[12] Българска старина, Съчинения, 582—583.

[13] В. Стоянов, Периодич. списание, г. I, 1872, кн. V—VI, 25 и сл., 28—29.

[14] Цариградски вестник, № 446 от 29 август 1859. [Срв. и В. Стоянов, Периодич. списание, I, кн. V—VI, 28.

[15] Виж прибавката накрая.

Не само Раковски има това високо мнение за Котел, не само той вярва в мисията му по силата на това светло минало. Гаврил Кръстович, котленец като него, ламти от далечния Париж, гдето в 1838 г. учи право, да се върне в Котел и да работи за повдигане на учебните му заведения. На учителя си Райно Попович той пише, че «едничката му слава и едничкото му желание» било да дойде пак в Котел и «да направи Котел Еликон на България». Толкова силна е неговата привързаност към родината, щото и като виден сановник на турската империя той не губи живата духовна връзка със селото и отечеството и гордо заявява на същия Райно в 1845 г.: «Не Сам(о)ски правител що съм, но и паша, и бей да стана, пак чувствованията си не изменявам, пак приятелите си не забравям, пак от българското си не излазям.»[16] И нему приписва традицията — едва ли с право обаче — едно анонимно поетическо послание «до гражданите, ученолюбивите членове и общинските кметове» на Котел, датирано от Нова година 1873 г., гдето градът се величае като «похвален в България» заради своите просветени мъже, «кои нанесли на цял народ светла добрина».[17] Ето част от този съвсем несполучлив като поезия новогодишен привет с особеното внимание, отделено на котленския и хилендарския мъченик за народност Неофит Бозвели:

Високопреосвещений Софроний Врачански.
После *отец Бозвели Неофит Хилендарски.*
Он предаде Богу дух в заточение.
Нека ся горди и весели всях хилендарец.
Със собрата си достоен страдалец.
Височайши княз Богориди царем поверенний.
Доктор Берон Петър фисик високоучений.
Поликарп преосвещений

[16] М. Балабанов, Г. Кръстович, 151, 211.

[17] Г. Киров, Материал за историята на котленското училище, СбНУН, XXII—XXIII, 3—5.

Дионис Архидякон Видинский
Родом из Котел Контарский
Той биде първата проба
На завистлива грацска злоба.
Той пожела българска епархия.
О приснопамятни *български святци*
О прелюбезни славни наши праотци
Ви обитавате на блаженство в небеса. . .

ОБЩЕСТВЕНИ БОРБИ И ГЪРКОМАНСТВО. Раковски има повод да говори по-обстойно за Котел и когато излага историята си на българското черковно движение във връзка с котленските обществени разпри, които оказват влияние и върху съдбата на Неофит Хилендарски. Тези разпри възлизат към противоположните икономически интереси на селските чорбаджии, взели в ръце общинското управление, и простия народ, групиран около еснафа. По-рано, в добрите стари времена, такова рязко съсловно разделение е нямало. Жителите се занимавали още от основаването на селото с овчарство и с изработка на аби: с овци и с аби те водели обширна търговия по разни места, дори с Цариград (бащата на Софроний например бил преди 1750 г. джелепин и имал търговски връзки с касапите в столицата). Овчари или търговци, старите котленци живеели в братско съгласие, бранейки селото от външни нападения, особено от кърджалии, и грижейки се за благотворителност и мирно изглаждане на споровете, без да се е прибягвало до турски съдилища. Гърцизмът не бил обладал духовете, макар гръцко учение да е имало още по времето на Софроний; български език се държал в школата и в черквата открай време, дори до идването на елинистите Антон Сливненин и Райно Попович (1812).[18] Учредени били за обща полза на община-

[18] Срв. П. Матеев, Периодич. списание, кн. XXI, 1910, 321

рите една «овчарска кутия», гдето всеки овчар давал по пара за овца на година, и една «абаджийска кутия»; имало освен това каса от «задушбина», т. е. от завещания в пари, къщи, градини приживе и от имотите на умрелите без наследници. Приходът от черквите бил също значителен, тъй като в Котел са се черкували и околните села, гдето нямало черкви. Но въведено веднъж «гръколудието», въвела се и чорбаджийската гордост. Новите аристократи, погърчените първенци, почнали да презират простолюдието и «някои от тях оставивши овчарский кривак, доловили се до вишеречени общи работи, станали надзиратели черковни, училищни, старейшини селски, с една реч зели сичко в ръка и почнали да грабят общото благо, уничтожили постепенно първи благотворни наредби и обърнало ся сичко в злодейство». Простият народ от овчари или търговци навън е гледал с възмущение на това светотатство, но не можал нищо да стори, боейки се от лукави клевети и предателство на гъркоманите, които успели да се сдружат с преславския гръцки владика и с турските управници. И едва установяването на танзимата му е дало кураж да подири сметка от тези неограничени господари, тъй като Високата порта била разпоредила да се събират само определени данъци от народа и народът сам да избира помежду си старейшини, а не да му се натрапват за такива по волята на окръжния управител недостойни хора и грабители.

Не влиза в рамките на нашето изложение разказът на Раковски за конфликта между безсъвестните фанариотски оръдия, «кои пият кату кърлеши сиромашка кръв», и представителите на народа, на организирания еснаф, водени от бащата на Раковски, който бил търговец на аби и известно време «мемлекет-чорбаджи» с привилегията да носи ален капут. Този конфликт от 1844—1845 г.,[19]

[19] Срв. Г. С. Раковски, Българ. за независимо свещенство. . . въпрос, 1860, Съчинения, 370 и сл.; Кр. Раковски,

както и всички подобни борби на съсловна почва в другите села и градове на България изважда наяве социални фактори, които ще ни занимават и по-нататък в пряка връзка с дейността на Неофит Хилендарски. Тук искахме само да посочим каква е местната среда, в която отрасва бъдещият голям враг на гъркоманите и върл защитник на покрусената народна партия, и от какво естество е бил антагонизмът, който подтиква неотслабно движението против инородното духовенство в България, подкрепило егоистичните материални интереси на едно денационализирано малцинство.

НЕВОЛИ ОТ ВОЙНИ, КЪРДЖАЛИИ И ДЕРЕБЕЙОВЕ. Към характеристиката на историческия момент, преживян като спомен или като настояще от Неофит в родното му село, спадат и други големи тревоги за народа.

Котел е трябвало да изпитва всички грозни последици от войните между Русия и Турция (1768—1774), приключени временно с мира в Кючюккайнарджа. Турската войска е в период на разложение; еничарите, пратени за гарнизон по градовете, са изместили спахиите, но подтискат също като тях населението; техните чорбаджии и аги се занимават не толкова с военна служба, колкото с търговия, подобно на лазите от Анадол, които, забравяйки всяка дисциплина, странят от сраженията и предпочитат да търгуват с волове, овни и жито.[20] Еничари и други родове войници, отвикнали да носят оръжие, не могат да устояват на руския напор и се разбягват, за да плячкосват България. И народът страда неизказано от техните грабежи и насилия. Жив спомен за тях ни е запазил Софроний

Страница из бълг. възраждане, Мисъл, литер. сборник, кн. I, 1910, 142 и сл.; М. Арнаудов, Г. С. Раковски, 39 и сл.

[20] N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, 480 и сл.

Врачански в автобиографията си. «В лето 1768 начена се войска, баталия: турчина сас московеца. Ами какво да скажем: като повлекоха ония люти и свирепи агарене, какво ли зло не сториха по християни! Що им на ум не прииде, това не сториха. Колико человици избиша!»[21] Една летописна бележка в Рилския манастир, като потвърждава това, съобщава под 1770 г.: «В тия лета християни що изтеглиха, не можно се изказати.»[22] Софроний като свещеник е трябвало да ходи в черква на служба, да пише тескерета за конаци на минуващите паши и войски, да представлява селото пред пашите и да си изпаща жестоко. «Колико ме крати фатиха и биха ме, и глава ми пробиха, и ищеха да ме убият. . . Ала бог ме съхрани.» Само в бога е надеждата на това насѣление, изоставено от царя си, ограбвано от бостанджи-башиите, аяните или местните татарски султани, които разхвърлят произволно данъци, затварят в тъмница, бесят, набиват на кол или убиват, докато пък разбитите турски орди пленяват, где що намерят, при паническото си бягство през котленския проход.

Още по-тежки дни настъпват за Котленския край, когато започват да вилнеят тук и кърджалиите. Те успяват да опожарят и разграбят Жеравна и другите села, но в Котел не проникват никога благодареше на зида, издигнат около селото, и на храбростта на котленци.[23] Зидът бил каменен, със стражарници (табии) и шарамполи (мъзгали).[24] Котленският летописец Жендо Вичев бележи в хрониката си: «Около 1800 г. Котил се заградил на околу със дувар и шарамполи, кугиту чорбаджувал Божил чор-

[21] А. Теодоров-Балан, Софроний Врачански, 9—10.

[22] Български църковен преглед, III, 1897, кн. I и II, 66.

[23] Г. С. Раковски, Гор. пътник, 281; срв. и неговото Житие, Съчинения, 10, 466.

[24] За такъв зид (шарампол) около Казанлък против даалиите в 1809 г. срв. д-р Стамболски, Автобиография, I, 1927, 375.

баджи. И кугиту нападнали кърджалиите, за да запалят и обират сичкият Котил и да го направят каквото направиха Жеруна и други млогу села, ала аку упирали два-три пати, нищо немужили да сторят в Котил. . . По довара (хората) толкузи били на гасто, колкото един други са чували кату галчели, и от камто югозапад. . . се събирали сичките млади и играли хоро по вси празнични дни и тапани гърмели и гайди свирили, и кърджалиите глидали из Разбойна, ала пак не можили нищу да сторят.»[25] Раковски ни разказва в житието си за неустрашимостта на своите съграждани при тая отбрана срещу пълчищата на Индже Войвода, при което особено се отличили войводите Аршинко и Макавей и един от неговите чичовци (Дачо), които нападнали една нощ кърджалиите и избили мнозина измежду тях. «Котляните имали и четири топа черешови тръби и били съставили един доста порядочен военни ряд. А главний управител бил някой си достоен юнак мъж имянем Божил, кой неуморно е ходил ден и нощ по стражите и усърчавал е войниците с примера си, снабдяващ ги с храна и с сичките военни потребности. В Котил са правили тогава пушки, пищови, ножове и барут сами котленците.»[26] Имало и народна песен за тая отбрана и за веселбите по табиите с гайди и вино, началото на която гласи:[27]

В Жеравна огън гореше,
в Котел хоро играят. . .

[25] Г. Киров, Летописът на Ж. Вичев от Котел, СбНУН, XII, 319.

[26] Г. С. Раковски, Житие, Съчинения, 11; В. Друмев, Нещастна фамилия, 1860, гл. VII «Кърджалии», гдето се описва обсадата на Котел. За Божил чорбаджи и за бита на селото срв. М. Арнаудов, Из миналото на Котел, Год. на Соф. университет, Ист.-фил. ф-т, том XXVII, 1931, 64 и сл.

[27] Срв. Р. Блъсков, Славянско братство, Букурещ, I, 1878, кн. 3, 28: «Село Котел,» с песен, записана от сестрата на Раковски. Срв. песента у М. Драганов, Спомени за изгор. Котел, 18.

Голям страх са вдъхвали на котленци не толкова кърджалиите, колкото изпратените против тях войски при отстъплението си, както и местните деребейове, които нападали тайно и против които не могли да се вземат никакви мерки за отбрана. Между тия деребейове се числели и татарските ханове, прогонени при Екатерина от Русия и настанени в най-плодородните места на Източна България като независими спахии, почитани от правителството поради мнимия си благороден род. Тези тъй наречени «султани» не само съблича̀ли народа, но го карали насила да им работи ангария, потурчали невръстни деца и грабели моми.[28] Софроний свидетелствува за оня Ахмед Герай, който искал да вземе една българска мома за сарая си, не ѝ давал да се омъжи и насмалко не обесил и не застрелял бедния свещеник, загдето той я венчал за българин. Все той ни излага разпрата между агите на Осман пазар и султана в с. Върбица (1776) кой да бъде поставен аянин, така че в края на краищата Котел трябва да плаща глоба и Софроний да стои в затвор като залог за събирането ѝ. Тези султани били ятаци на разни разбойници и явно закриля̀ли грабителите и злодейците, давайки им убежище в дворовете си. «Турско правителство, освен като не дава никакъв милостив слух на тъжния жалби бедних българ, еще ги и казни за това, ако дързнаят да се оплачат от тия человекообразни зверове» — казва Раковски. Под годината 1808 котленският летописец Жендо говори за «джумбура», междуособицата, обхванала целия край, когато котленци взели страна в бунта против османпазарския аянин, водили сражение с неговата войска и когато той надвил, те се разбягали и изпокрили, но някои

[28] Г. С. Раковски, Горски пътник, 181 — 182; Съчинения, 12.

били хванати и набити на кол, за което «поплакала някоя майка и друга».[29]

КОТЕЛ ПО ВРЕМЕ НА ЗАВЕРАТА И НА ВОЙНАТА ОТ 1828 г. По силата на стари привилегии, за които свидетелствуват прякорите «войник» и «харбалийски», войнишкото село е било освободено някога от данъци срещу задължението да пази прохода. Котленци са били през целия XVIII в. гарантирани с височайши султански ферман от произвола на еничари, аяни, субаша, кадия, върбишкия султан и пр., от безплатното хранене на местни чиновници, от поддържане на пощенски коне и от изземването на сирене от овчарските мандри[30] — но тая закрила не е могла да добие никакво реално значение и едничкото, което могат котленци против разни официални и неофициални врагове, то е да са сговорчиви за бранене на общинската си автономия и да държат оръжието си готово. Но и от това оръжие, от което се прави такава отлична употреба при кърджалийските нападения, те трябва най-сетне да се лишат. Настъпва Гръцката завера и тя хвърля съмнение у турците върху верноподаническите чувства на българската рая. Ако по-рано българи и турци нарамват пушки заедно, за да се бранят на «шарамполите» срещу посегателства на кърджалии и даалии, и българинът «бабаитин» и «нишанджия» е заслужавал похвала наравно с турчина[31]; ако дори самите аяни въоръжават раята, граждани или селяни, за да отблъснат царските врагове[32] — през страшната 1821 г., когато предишните разбойнически шайки и новите въстанически движения на гърците са потушени, работите вземат друг

[29] Ж. Вичев, СбНУН, XII, 363.

[30] К. Иречек, Пътуване по България, 727; История Болгар, 582.

[31] П. Кисимов, Историч. работи, II, 67.

[32] К. Иречек, Пътувания по България, 562.

обрат. Раковски разказва, че бил роден «в оная страшна и ужасна повременност, когато подир обесването на фанариотския патриарх Григорий са изпроводени от Цариград в България три паличници (джелати) паши да оберат оръжието от българите и да изколят и избесят сичките български старейшини и знаменити людие по градищата и по знамянитите големи села!»[33] А котленският летописец Жендо Вичев съобщава още по-пресен спомен, как в тая година, «кату нападват турците враз християнити заради оружието и кату дохаждат в Котил през великата неделя, сиреч през страстната неделя, и поплаква дете в майка, заради оружие и много страх претарпели от посечения царскаго изволения, и тогас са думал оний Великдин черний Великдин, защо тогас хората другу ни мислили, освен да останат живи и ейца ни червили ами само страст тиглили както и Христос тиглил. . .»[34] Летописът на светогорските пострижници Никифор и Иеротей от 1822 г. говори същото: «По убиении патриарха Григория у Цариград в лето 1821 от Хр. у месяца априлия разсвирепеющу са агаряни повсюду, начаша и у Болгарию пакост деяти неповинним болгарам, но прежде собравше и вземше от них оръжие, тогда мнози християни убиваху напрасно и без суд.»[35] И за Търново ние знаем, че турците затворили всички първенци в конака, за да ги колят, така че целият град опустял и навред по къщите се чувало плач и олелия. . .[36]

Руско-турската война от 1828 г. настройва не помалко зле турците към българите. Ако по-рано българите теглят поради симпатии към гърците и участие в тяхната хетерия, сега те са взети на око като единоверци и тайни

[33] Г. С. Раковски, Житие, 1865, Съчинения, 7.

[34] Ж. Вичев, СбНУН, XII, 363.

[35] Исторически паметници от времето на Заверата, изд. на Българското книжовно дружество, 1884.

[36] П. Кисимов, ц. с., II, 66.

помагачи на «москов-гяур», както се наричат презрително не само русите, но и българите. През Руско-турската война от 1810—1812 г., първия сефер в XIX в., българите са били насила заставени от еничарите да ходят «салахори», т. е. нарамени с мотики и лопати, да копаят шарамполи и землени насипи на войската и да оставят костите си по бойните полета: «ищирата», т.е. реквизицията от плява, сено и пр. за турската конница, се е карала също така от българите и все тъй безплатно.[37] И три години след това върлуват глад и чума между българите[38]; ока брашно струвала 45 пари, солта също тъй — което е било извънредно много, като се знае, че по-рано цената им е била 2—3 пари (Софроний ни говори за такъв глад в 1785 г., когато цената на брашното стигнала 20 пари).[39] При втория «сефер», когато турците са разбити при Силистра и Кюлевча и Дибич минава Балкана, отново настъпват страхове, ангария и глад. Простодушният летописец Жендо Вичев разказва за Котел, че минавала и стояла на конак много турска войска и че ангария разсипала народа: «освен като не им останали (на котленци) ни коне, ни волове, насилиха раята да носят нагърби царският меймат, каквоту гюлета по две-три в кохчита загънати, или ботуши и други таквизи от Котил до Осман пазар, и хората бяха май изнемощели от щото беши скапотия, чи като било четири-пет пари достигнало до шейсет пари или по-гори, да рика чи ходеха хората да носят храната чак от Сливен нагърби натоварени ачи ни носеха саму за технити си гарла, ами носеха и царска ишира да хранят и царската войска щоту минуваши, и от друга страна караха хората да копаят хендек, и калета и таби да правят, каквото на

[37] П. Кисимов, ц. с., II, 67.

[38] Библиотека Д-р Селимински, II, 27.

[39] С. С. Бобчев, Един еленски ръкопис, Бълг. сбирка, VI, 1899, 602 и сл.

Шумин, на Силистра и на Рухчук, и много пак злощастие притарпе наш Котил. . .»[40]

Тези злощастия от скъпотия, ангария, насилия на току-що формирания низам — за чиито нужди били насечени тъй необходимите на народа нови пари, бешлици и ирмиличета — биват след година и половина сменени временно с голяма радост от победата на русите и от престоя̀ването им в Котел в течение на няколко месеца (август 1928 г. — пролетта 1830 г.). Изплашеното доскоро население поради заканите на турците да колят не знае граници на възторга си, като вижда за първи път тъй дълго очакваните освободители. «Оле чудо голямо; оле милост божия неизказаная; голямо чудо, голямо удивление» — провиква се летописецът Жендо, предавайки ни подробностите на турското оттегляне и на руското пристигане. Но затова пък, когато русите сключват мир и когато оставеният временно руски консул също напуснал Котел, котленци изпитват горчиво разочарование и мнозина от тях, особено замесените в изстъпления и грабежи върху турците, трябвало да се изселват във Влашко. Турците тогава си отмъщават, като избиват много християни и като не оставят на мира ония, които имали търговска или друга работа извън село.

КОТЛЕНСКИТЕ ЧОРБАДЖИИ — БОЖИЛ И ПРИЕМНИЦИТЕ МУ. С оглед към местната социална среда и интелектуалното равнище на Котел в края на XVIII и в началото на XIX в. заслужава да изтъкнем следните обстоятелства.

Както забелязахме вече, съдбините на селото са дълго време в ръцете на влиятелните чорбаджии, на оная класа, която знае постепенно да обсеби всички доходи на общината и да използва положението в ущърб на простия народ.

[40] Ж. В и ч е в, СбНУН, XII, 364.

Един от тези чорбаджии, най-таченият в края на XVIII в., е прочутият оня Божил чорбаджи, чиито скандални похождения са намерили отглас и в народната песен:

Един е царят в Цариград,
втори е Божил чорбаджи,
Божил чорбаджи на Котел.
Не оста мома в селото,
нито пък клета вдовица. . .

Човек с големи връзки, дързък до самозабрава, той си навлича омразата на честните младежи и умира от ятагана на неизвестен убиец.[41] Може би той е станал жертва и на злоупотребите си като единствен разпоредител с общоселските приходи, като тиранин, натрупал големи богатства и живял в комфорт, за който свидетелствуват хубавите губери, оръжия и златни и сребърни съдове, останали у потомците му.[42] На времето си той е вдъхвал респект не само на съселяните си, но и на местните турски чиновници, които открито не е зачитал. Идея за неговата неограничена власт ни дават безапелационните му съдебни решения. У Жендо Вичев четем: «Той бил един в Котел (така говори и песента) и той щуту реквал то бивалу, и той субаш низнаил ами самси съдил, а седял на негуват си диген и кугиту щял да види някоя давия, някоя селска расправа, самси я виждал, ачи тогас проваждал та викали оногози турчина що са наричал субаш; сиреч — думал на сигменити, кома викайти онзи уруклаш, що седи на конакът да доди тукана. . .» Сеймените стояли при него и нему се подчинявали, а субашата само потвърждавал изречената вече присъда. Любител на гордите и смели мъже, той гледал минувачите на улицата и виждал ли някого без оръжие, поръчвал на сеймените да го накажат, че ходел

[41] Срв. М. Драганов, Спомени за изг. Котел, 21 сл.; М. Арнаудов, Из миналото на Котел, 64 и сл.

[42] Г. Киров, СбНУН, XII, 362.

като жена без защита; а като се мернел някой с оръжие, със засукани мустаци и със запретнати ръкави, захвалял го много и се привързвал към него.[43]

Поразително вярно подобие на този котленски сатрап откриваме в Казанлък в лицето на прочутия Стоенчо Груйоглу. В първата половина на XIX в. той си е спечелил уважението на кадия, каймакамин (окол. началник), мютесариф (окръжен управител) и валия (губернатор) и пълното доверие на търновския владика и на Цариградската патриаршия, която го е нарекла в едно благодарствено писмо «благороднейши стълп на черквата в Тракия». Чрез него лукавият Неофит Търновски събира владичнината си от този край, пред него се гледат светски и духовни процеси. «Предварително — казва старият д-р Стамболски — той ще произнесе присъдата в къщата си между двама спорещи, той ще обвини или ще извини някой престъпник, той ще наложи глоба и пр. и пр., че тогава се отнасяше делото в съдилището или при каймакамина, гдето процесът се решаваше все по предусмотрението на Ст. Груйоглу. А в духовно отношение той решаваше всичко: насилом венчаваше с бой, хем в къщата си, тези, които не искаха да се вземат; той парясваше (развеждаше); той налагаше владишкия данък и го събираше, както глобата чрез епитропа, без да дава сметка някому. С една дума, той беше господарят в Казанлък.»[44] Този човек, на когото се кланят дори самите турски чиновници от страх да не бъдат уволнени по донос пред поддържаните с бакшиш големци, би могъл чрез смелостта си и влиянието си да бъде твърде полезен на българите, ако не е бил дотолкова в услуга на гръцката духовна власт и ако не е будел (като котленския Божил) възмущение и у самите си сънародници поради някои безразсъдни и порочни деяния.

[43] Ж. Вичев, СбНУН, XII, 361.
[44] Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, I, 22, 382

По-късно наследници на чорбаджи Божил в Котел са били «изедниците геркомани» хаджи Матеювци и хаджи Райновци, които обсебват «като Мелхисидековци» черковните каси, отказват да се обясняват пред мнителния и недоволен народ за събирания през 7 години царски данък и разполагат с общите доходи като със свой частен имот. Те тъкмо наклеветяват водача на еснафа Стойко Попович и сина му Георги (Сава) Раковски в бунтовнически замисли — и като заслужена отплата идва по-късно разорението на семействата им и печалният им край под ударите на една нечиста съвест.[45]

ОТРИЦАТЕЛНА ПРЕЦЕНКА ЗА ЧОРБАДЖИЙСКАТА КЛАСА. Ако се питаме: отгде тези привилегии на чорбаджиите в Котел и изобщо в България и как се достига до това толкова влиятелно и често безотговорно тяхно положение, ние се натъкваме на един въпрос, който не е бил досега достатъчно разяснен въпреки толкова суров материал. Доколкото е необходимо за нашите цели — във връзка със становището, което заема Неофит Бозвели в съчиненията и писмата си и с противодействието, което той среща в дейността си, — ще изтъкнем някои основни факти и някои по-изразителни примери.

Името «чорбаджии» получават селските старейшини, облечени в официални функции, навярно от терминологията на еничарските отреди, пръснати из страната. В знак на особената грижа за препитанието на този род войскови части, чиято емблема е тъкмо дървената лъжица, закрепена на предната част на бялата чалма, названията на началниците се дават още от самото начало във връзка с кухнята, така че шефът на една «орта» получава името

[45] Г. С. Раковски, Бълг. въпрос, 1860, Съчинения, 371 и сл., 381.

«чорбаджи» (от чорба), следващият подир него началник — ахчибаши, трети сакабаши и т. н.[46] Почетното название чорбаджия минава по-късно и върху ония полуавтономни граждански власти, които се явяват, от една страна, застъпници на народа пред административната и съдебната управа, а, от друга страна, органи на върховната финансова власт при събирането или определянето на данъците и другите постоянни или временни държавни тегоби, особено във време на война. Раковски ни дава в поетическия и прозаическия дял на своя *Горски пътник* една тъмно държана картина на чорбаджийското съсловие в Елена, което представлява крайната форма на икономическа и обществена узурпация. Турци, именно в градеца, не живеят, управляват го българи, които обаче са поголеми угнетители от чуждовереца. «Име еничерско те носят, окръстна села са разделили, с гордост чорбаджии се зоват, народ зароблен са усвоили. . .» Народът робува двойно, на неверния турчин и на християните-чорбаджии, плаща тежки данъци, които се прибират от чорбаджиите, и лихва връх лихва, без да се изплати някога, така че син и внук посрещат дълговете. . . Бедните колибари (селяните в Еленско, по *колибите*) са поделени по 100—200 семейства като постоянна клиентела между чорбаджиите, «зоват се тия рая Хаджи Николова, Хаджи Христова, Хаджи Йорданова и пр., то ест два пъти рая, и Султану, и на вишеречения чорбаджии, кои приплащат всекий ден даждия в Търново за без уръжием усвоена си рая, после събират колко им е воля. Беднии селци никога не се отплащат от натоварений им безправедно дълг.» Тези еленски «панове» наследяват бащината си рая, оказвайки ѝ всеки вид покровителство пред власти и частни спорове, но те не пропущат ни един търговец да закупува коприна, вълна, овци и друго производство на колибаря, търгуват

[46] H a m m e r, Geschichte des osman. Reiches, I, 97.

сами, като вземат всичко с подбита цена и се ползуват с голямо влияние в Търновския окръг. Те поддържат гонителите на българската народност — гръцките владици в Търново (например Неофит, който заточава Неофит Хилендарски) и турския управител там, когото често свалят със съдействието на чорбаджиите от Трявна, Дряново и пр., като отиват в Цариград и като правят за това разходи, които после разхвърлят върху народа.[47]

Характеристиката на Раковски улучва някои типични черти на еленските чорбаджии и тя намира известно потвърждение у по-нови изследователи, които изтъкват безпримерното скъперничество, лихварството, туркофилството, феодалните права над селяните, подтискането на еснафа и търговския дух на тая надменна класа, добила такова значение в икономическия и социалния живот. Най-отличителният белег на аристократското ѝ съзнание и благосъстояние виждаме в чорбаджийската дървена къща с нейната по-особена, изискана архитектура, каквато намираме и в близкия Котел.[48] Съсловен белег е тук и задължителното «хаджийство», подчертано от Раковски. Повечето чорбаджии носят хаджийска титла. Те непременно трябва да са ходили на Божигроб, Ерусалим, за да имат един необходим атрибут на достойнството си. Защото, както забелязва старият Ив. Добровски за началото на XIX в., «хаджийството беше едно време много почетно, каквото барон, гдето се казва, в Европа;»[49] или, както съобщава за 60-те години Мих. Маджаров, титлата хаджия, хаджийка е «не само признак, че е извършен един свещен подвиг, но и знак за благородство. . ., нещо като английското *сър* и *леди*», във връзка с което добива и «известно

[47] Г. С. Раковски, Горски пътник, 85 и сл., 223 и сл.

[48] А. Протич, Еленските чорбаджии и тяхната къща; Иларион Макариополски, под ред. на М. Арнаудов, София, 1925, 203 и сл.

[49] Ив. Д. Шишманов, Ив. Добровски, 1896, 11.

морално значение».[50] Духовитият Захарий Стоянов бележи за котленци, че май нямало къща без хаджия или хаджийка, та дори и между дърварите в гората се срещали хаджии.[51]

Край на тягостното положение, разкрито от Раковски, поставя едва «канун-намето за чорбаджилъка в Търновския санджак» от 1857 г., изработено от Мидхат ефенди (сетнешния Мидхат паша). Чрез тая «наредба» новоизбраният чорбаджия се задължавал да не купува насила жито, коприна и др. продукти от селяните на ниска цена, да не налага ангария без заплата, да представя ежегодно сметка пред пълномощници на народа и пр.[52]

Подобна пасмина чорбаджии е имало и другаде, например във Видин, гдето закупчиците на десетъка по овците (бедел) и на другите данъци (интизапи и беглици) вземали тройно по-големи суми от предвидените в царските фермани, в което им съдействували българските чорбаджии. «Тий чорбаджии — казва пак Раковски в една своя статия от 1857 г., — кои са съхранили за титул си старае име еничарско, съхранили са и тяхна злоупотребления.» Като представители на християнското население в окръга, които правителството смята за верни и почтени поданици (затова то ги е отличило и с високи ордени), те се прилепят до всеки закупчик на данъците и вместо да бдят за справедливото им събиране по закона, развращават, от една страна, самите предприемачи, като им подсказват как да злоупотребяват, а, от друга страна, лъжат народа в качеството си на единородни и единоверни братя, че уж тъй било наредено — да събират закупчици, управители и гръцки владици исканите несправедливи данъци, и то дори насила. «За нещастие българскаго народа, по много места в България се нахождат такива изедници и предатели. . . Тий

[50] М. Ив. Маджаров, На божи гроб, София, 1928, 7.
[51] З. Стоянов, Зап. по българ. въст., I, изд. Игнатов, 1923, 35
[52] С. С. Бобчев, СпБАН, XXIX, 1923, 79.

затъмняват училища и са камен преткновения българскаго просвещения и образования, сами невещи и безкнижници още. Догде се не изтребят тий българе еничаре, неще ся разлее отеческая султанска царска милост над бедному народу. . .»[53]

Така говори публицистът Раковски. Тия негови наблюдения и желания са напълно сходни с настроения и мнение за чорбаджиите на учителя му Неофит Хилендарски, както това ще видим по-нататък. Ретроградно и подобострастно, чорбаджийството е в очите на напредничавите патриоти твърде опасен елемент. Според тях духовната или икономическата свобода не ще може да бъде извоювана, докато не се обезвреди то напълно. Доколкото неподкупната историческа истина се покрива с този род констатации и обобщения на замесени в борбата, ако не и пострадали личности и доколко там се вмъква тенденция, подсказана от неприязнеността на еснафа, на «демокрацията», остава да се установи при подробно проучване на въпроса. Интересно е да се претегли тук, при съсловни нрави и предразсъдъци у нас, наблюдението за подобни отношения в други части на Турция, например в Гърция, гдето според пътешественика Оливие още в края на XVIII в. селските първенци — *кехаи*, били обвинявани, че се сдружават с пашите, съдействуват им в техните насилия и почти винаги се обогатяват за сметка на ония, които би трябвало да защищават и покровителствуват.[54] Фалмерайер твърди много по-късно за турските бейове в гръцките земи, че били много по-хумани и щедри към християнските работници в чифлиците си, нежели християнските *коджабаши*, ненавиждани от населението като безмилостни лихвари и

[53] Г. С. Раковски, Бълг. дневница, 1857, бр. 10; Съчинения, 123 и сл.

[54] G. A. Olivier, Voyage dans l' Empire Othoman. . . (1801—1807); срв. Н. Милев, СпБАН, VI, 1913, 40.

жестоки подтисници. «Византийският християнин не знае никаква милост и жалост към своите събратя.»[55] За тежки лихви и «безчувствено високомерие» на българските чорбаджии споменава и К. Иречек, без да забравя, че между тях се срещали «благочестиви и родолюбиви хора».[56] С оглед към чорбаджиите-гъркомани, надъхани от антинационални идеи, д-р Селимински изтъква, както видяхме, грабежи, злоупотреби, шпионаж и предателство, без да опитва каквото и да било почетно спасение за това «най-отвратително» на народа ни съсловие.[57] По-старото поколение дейци у нас, чуждо на вражди и гонения между «плебеи» и «аристократи», е склонно да смекчи обвиненията от страна на емигранти и революционери. С. С. Бобчев например намира, че «чорбаджийството не е дало само изедници; напротив, из неговата среда са излезли голям брой народни будители, благодетели и просветители»[58]. Д-р Стамболски отива дори по-далеч, като отделя неколцината, в малцинство, «грабители и предатели» чорбаджии от голямата група добри чорбаджии, които захваля за високия им патриотизъм и пожертвователността им. Според него язвителните хули и нападки против цялото съсловие идели от писатели, които имали интерес да ласкаят «тънката демократича струна на пробуждащия се българин»[59].

ПОТЕКЛО И УПАДЪК НА БЪЛГАРСКОТО ЧОРБАДЖИЙСТВО. Несъмнено в отправната си точка чорбаджийският институт не крие толкова отри-

[55] J. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient, II, 248.

[56] К. Иречек, Княжество България, I, 343—344; срв. Пътувания по България, 219, 892.

[57] Библиотека Д-р Селимински, I, 36; срв. по-горе стр. 122.

[58] С. С. Бобчев, Юбил. сборник на разградското читалище Развитие, 1904, 84.

[59] Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, I, 378—379.

цателни черти; несъмнено е също, че и по-късно редом с извращенията и израждането, които се отразяват тъй гибелно върху духовното и политическото възраждане, има случаи на истинско благородство и на родолюбие, които внасят светли багри в мрачната картина.

Първоначално чорбаджиите, които има да изпълняват роля на помощници в съдебното, финансовото и административното управление, се явяват като представители на местното население в неговите ограничени автономни права. Всяко село, всеки град има своите свободно избрани «коджабаши» (старейшини) и «кабзумали» (бирници), които трябва да бъдат в услуга на субашите и кадиите: на субашите като изпълнителна власт в грижите им за поддържане на реда и спокойствието, а не помалко и в качеството им на съдебна полиция в граждански и наказателни дела; на кадиите като съдебна власт с компетенцията им в изготвяне на завещания, всякакъв род документи и договори и пр.[60] Коджабашите се избират от общинарите по доверие, като честни хора. Тяхната длъжност е почетна. Кабзумалите — тъй също, особено по селата, гдето те се разпределят по няколко души за махалите и събират всички държавни данъци, определени и разхвърляни от еснафите според възможностите на всекиго.[61] А основните данъци за раята в ислямските земи са определени от корана и от политическите «кануни»: харач (данък на глава за всеки немохамеданин от 12 години нагоре), десетък от доходите на земята и така нареченият испендж, първоначално откуп от робство, а после редовен данък за всички.[62]

[60] Zinkeisen, ц. с., III, 129, 333.

[61] Г. С. Раковски, Горски пътник, 223; д-р Стамболски, Автобиография, I, 383.

[62] Вж. за тия данъци Hammer, II, 343 и сл.; Zinkeisen, III, 791 и сл.; Г. С. Раковски, Горски пътник, 246 и сл.; С. С. Бобчев, СпБАН, XXIX, 1923, 91 и сл.

Малко по малко обаче властта повишава произволно данъците, а чорбаджии и кабзумали, приспособявайки се към корупцията горе, започват да търсят в службата изгоди за себе си. Самата служба става вече доходна и желана. До нея се домогват някои чрез нечисти средства в съгласие с турски управници и гръцки владици, на които те стават послушни помагачи в изнудването на народа.

Взел частният интерес връх над общите интереси, не закъснява и ропот отдолу, който се изразява в протести, в оплаквания, дори в покушения над някои «мемлекет-чорбаджии» или коджабаши. В Котел бил убит Божил чорбаджи (1808), в Елена — Бакал Михо (1799). Стоян чорбаджи и други. Щом се изчерпвало търпението на угнетения народ, злоупотребителите са били наказвани немилостиво. Тези бунтове са се явявали отдушник и «един вид селски революции срещу чорбаджиите». А и самата власт е лишавала понякога такива чорбаджии, изгубили нейното и народното доверие, от чина им, като им е отнемала външния белег на тяхната функция — тоягата, давана при тържествената инвеститура от аянина.[63] Драмата *Първите* от П. Ю. Тодоров има за предмет тъкмо едно такова народно движение против чорбаджиите, организирано от еснафа, и тъкмо такова отнемане на тоягата — патент.[64] За врачанските чорбаджии ние имаме сведения, че те «защищавали наистина раята пред турските власти, обаче своите материални интереси и ненаситната си алчност са поставяли всякога по-горе от всичко» и неведнъж представяли лъжливи сметки, за което видинският паша ги глобявал, а народът, «сиромашта» — бламирала.[65]

[63] С. С. Бобчев, Бълг. сбирка, VI, 1929, 607; СпБАН. XXIX, 90; Юбил. сборник Развитие, Разград, 1904, 85.

[64] Към извора на сюжета в драмата срв. СбНУН, XIII, 366.

[65] Й. Попгеоргиев, СбНУН, XX, 20 и сл.

В Габрово мнозина първенци ламтят да станат чорбаджии, за да участвуват в разхвърлянето и събирането на данъка и да вземат в свои ръце общинските, черковните и училищните работи, с които е свързано доходно спекулиране. Гражданите-еснафи не могат да понасят произволите и злоупотребите на чорбаджийския кръжец, обсебил тия обществени служби, почват да негодуват срещу натрапените, а не свободно избраните свои представители и полека-лека се разраства ожесточена борба с променлив успех, докато най-сетне партията на «младите», която е и партия на народното пробуждане, надвива. Главните обвинения са насочени срещу користолюбие, безбожно лихварство, пристрастно облагане с данъци и гонене на просветата от страна на чорбаджиите.[66] И те се повтарят навред в страната, като се добавя на много места и «фанариотството», т. е. гъркоманията на тая малка по брой група с олигархически наклонности и студен егоизъм, ръководена от гръцките владици. Защото, както се изразява Славейков, «фенерлия е не само онзи, който се е родил на Фенер. . ., но и всеки българин, който може да търпи и да бъде равнодушен, като гледа как същите фенерци измъчват, угнетяват и притесняват неговите еднородци. . . Фенерлия е, който казва: Отде ще ме познаят хората, че съм чорбаджия, ако не ми е данта по-малка от другите? . . .»[67] Чорбаджиите-гъркомани биват взети най-много и най-рано на око от Неофит Бозвели, прозрял към 1840 пакостната и предателска тяхна роля и убеден, че няма да настъпи добро за България, за нейното родно духовенство и родна просвета, докато не се смажат тия «сатанински синове», които «като с остри тръне с чорбаджилък се красят», «от сиромашки сълзи и праведни кърви» жаждата си уто-

[66] Р. Каролев, Историята на Габровското училище, София, 1926, 21 и сл., 37 и сл.

[67] П. Р. Славейков, Гайда, I, 1863, 63.

ляват и на владиците помагат — «греческий синор да простpат до Дунава. . .»[68]

Естествено, говорейки така за чорбаджиите, ние имаме пред вид само кастата в по-тесен смисъл, само длъжностните лица, чиято лоша слава буди толкова негодуване в широките народни маси и предизвиква толкова жестоки обвинения в полемическата литература от цялата епоха на Възраждането. Но чорбаджии се наричат в по-широк смисъл всички авторитетни и заможни членове на градското или селското общество, без да имат те каквато и да е отговорност в нравствения, икономическия или политическия гнет, упражняван от истинските, официално признатите чорбаджии. Върху тях падат подозрения било поради единични случаи на непочтеност и родоотстъпничество, било поради демократически предубеждения против всички издигнати материално и съсловно личности, които могат да имат някакви връзки с правителствени и фанариотски кръгове. Примери за патриотическа доблест, за дейна хуманност и за жива поддръжка на просветното дело между този род почтени чорбаджии се знаят доста. Историкът не може да смесва в една категория и безукорни лица, уважавани в средата си, и деморализирани типове, винени в грабителство, предателство и други пороци. Пледоарията на д-р Стамболски в полза на чорбаджиите — хора на чест и дълг, които се гордеят с българщината си, правят жертви по черковния въпрос, застъпват се пред съдебни власти и полиция за освобождаване на затворени или заточени сънародници и се проявяват изобщо като достойни граждани — не е без опора на фактите. Касае се само да се установи дали той не издига по правило някои щастливи изключения. И после не трябва да се забравя, че кол-

[68] Неофит Бозвели, Просв. европейц, у Ив. Д. Шишманов, Сб НУН, XVIII, ръкоп. 32,34.

кото тежки и да са простъпките на една страна, толкова леко понякога се създават унищожителни присъди на друга страна в разгара на страстите и в интерес на демагогията, прикрита с мнима обективност.

УЧЕБНОТО ДЕЛО В КОТЕЛ; СЛАВЯНСКО ЧЕТМО ОТ НАЙ-СТАРИ ВРЕМЕНА; КИЛИЙНО ОБУЧЕНИЕ И ПАНАКИДИ. Учебното дело в Котел датира от незапомнени времена. Всичко говори в полза на предположението, че тук, както и в някои други чисто български села и манастири, българската грамотност се е поддържала по традиция през всичкото време на робството и по наследство от старото царство. Разбира се, обучение и писменост стоят на най-ниско ниво при липса на обществени училища и на специално подготвени педагози; при това те трябва да задоволят не толкова светските нужди, колкото черковно-религиозните, да подготвят свещеници, които могат да изпълняват службата си с помощта на старите черковни книги от «славянобългарска» или «руска» редакция. Какво невежество и безграмотност царят между българското население в градовете, гдето преобладава турският елемент, и в селата, гдето изобщо не е имало по-рано и такива школи, не е трудно да си представим. Достатъчно е да припомним само факта, че дори в едно Търново, и то в началото на XIX в., само един дюкенджия в цялата чаршия могъл да напише запис, и то с гръцки букви, и че кабзумалът бележел сметките си по събиране на данъците на рабош. Щастливият оня българин, който знаял гръцка книга, бил единственият човек в Търново, който имал и календарче, гръцко, разбира се, и при него отивали да си услужват за спорове и записи невежите жители на старата българска столица. Пословичният «куц даскал», който

почнал да преподава българска азбука върху дъсчена плоча, се явил много по-късно (около 1830).[69]

В балканските села, запазили някои привилегии на самоуправление (войниклък) и своя чист народностен характер, работите стоят обаче по-добре. Съществуването на безброй дамаскини от XVI в. насам и на множество летописни бележки от XVII и XVIII в., някои от които на прост народен език, говори явно за писмена традиция, крепена най-често от духовни лица по манастирите и селата.[70] Паисий Хилендарски и неговата българска история от 1762 г. говорят пряко за книжовни интереси и за българска грамотност в оная тъмна епоха. Самопризнанието на този родоначалник на новата ни литература, че не бил учил «ни граматика, ни политика», има същия смисъл, който се съдържа и в думите на Софроний: «Понеже у България не има философское учение на славянски език, наченах да учим по греческий език.» Не трябва да забравяме, че още в 1860 г. Васил Друмев, възпитаник на Сава Доброплодни в Шумен и автор вече на «Нещастна фамилия», прави декларацията: «Българска граматика никъде не съм учил; сичко, що знам за българский език, слушал съм го от г-на Раковскаго.»[71] От Паисий до Друмев училищното образование се грижи за щателно филологическо изучаване само на гръцки език; новобългарска граматика или още няма, или тя не се смята за важен предмет. Но низшето учение върви на български, на неустановен славянобългарски, за който ни дават идея еднакво и историята на Паисий, и автобиографията на Софроний. В последната изрично се изтъква, че като

[69] П. Кисимов, Историч. работи, I, 90; Г. Димитров, Княж. България, I, 184.

[70] Срв. данни у Ив. Снегаров, Македон. преглед, II, 1926, кн. 3, 92 и сл.

[71] М. Арнаудов, Климент Търновски, 1927, 73.

тръгнал на училище в 1748 г., бъдещият врачански епископ показал «голямо прилежание и остроумие» в «простое чтение» на български, за да започне едва след това гръцкото си учение, проникайки в тайните на октоиха и псалтира.[72] Другите свещеници, обикновени орачи и неграмотни, му завиждали и на това скромно образование. Него той сигурно допълня, когато през 1776 г. отива за шест месеца на Света гора, защото, като се връща в Котел, става учител по български — «учал деца на книжное учение».

По-стари вести от изгорялата кондика на Котел установяват, че българска килия е съществувала там още преди 1700 г., а от 1740 г. било вече създадено всред селото и българско училище.[73] Все от 1740 г. имало български даскал и в съседната Елена.[74] В течение на целия XVIII в. Котел се е грижел за поддържане на българското обучение. «През дългия период от 1700 г. дори до Освобождението освен общите училища в Котел имало и частни училища, в които преподавали отделни учители-занаятчии или само учители. *Почти във всяка махала* съществувало отделно училище, в което се учели на четмо и писмо момчета и момичета. Учителите в тези килии получавали платата си не от общината, а от родителите на учениците.»[75] Имаме ли пред вид, че Софроний учи двайсет години котленските деца («двадесет години учих децата им книжное учение, и всякоя неделя и на всеки празник сказувах поучение»), с право можем да допуснем, че до 1795 г. Неофит Хилендарски ще е бил между възпитаниците му.

Знаем добре какво е било изобщо това учение в България, докато се въвежда алилодидактическата метода

[72] А. Теодоров-Балан, Софроний Врачански, 6.
[73] Г. Киров, СбНУН, XXII, 5 сл., 8, 11.
[74] СбНУН, XIII, 365.
[75] Г. Киров, СбНУН XXII—XXIII, 8.

в 30-те години и се отваря в 1835 г. Габровското училище. Духът на килията и панакидата говори от пословичния израз: «Даскал в Турско го имат по-долен и от говедар.»[76] Като си спомня в 1860 г. даскалите-панакидовци, при които учил в 1827 г. в Котел, Г. С. Раковски се възмущава от тяхната простащина и гъркомания, от тяхната тъмна наука и допотопна метода и бележи: «Двойца от тия учители са преподавали азбуки на дъски написани, които дъски зовяха панакиди, и къту изучеха деца урока си устъргваха го с нохче и написваше им учител други. Аз преди 33 г. в детинството си съм учил най-напред с тойзи начин български и при тези същи учители, кои днес съществуят в Котел.»[77] По-старият другар на Раковски, Гаврил Кръстевич, изказва много по-рано, в писмо от 1839 г., такова възмущение от анахронизма на панакидата. Скърбейки дълбоко за невежеството, в което тъне народът ни с тая своя апатия към образованието и това мъчно заучаване на гръцки език, той намира горчиви думи за укор на доморасле педагози: «Учителите ги учат само да четат псалтиря и да пишат неправилно, а пък дори за най-простите и най-нужните предмети от науката не им дават ни най-малко понятие... Но какво да ти правят и учителите! Както са ги учили, така учат и те.»[78] На подобни тъжни размисли за науката в килиите се натъкваме и в Априловата *Денница*, макар за котленци да се казва в *Мислите* му, че «се отличават от другите места с ревност и старание многопохвално» и че след като е била въведена новата метода, училището им направило «блистателно испитание на учениците си» подобно на училището в Шумен.[79]

[76] Г. Киров, ц. м., 19.
[77] Г. С. Раковски, Съчинения, 381.
[78] М. Балабанов, Г. Кръстович, 162; срв. по-горе стр. 163.
[79] В. Априлов, Денница, 17, Мисли, 42—43.

ДУХ НА ПРОСВЕТА И НА ИНИЦИАТИВА. БЕЛЕЖИТИ ИНДИВИДУАЛНОСТИ: БОГОРИДИ, БЕРОН, МАМАРЧОВ. Трябва да се удивляваме, че при това състояние на учебното дело, при този минимум положителни знания, този невероятен труд при усвояване на Елиниката и тази първобитна, сурова дисциплина на фалагата, както ги срещаме навред в България (гдето до 1835 г., та дори и по-късно още виреят «славянобългарски» училища от стария тип),[80] котленци могат да мечтаят за по-високо образование в други места на империята. Очевидно липсата на добре уредени училища и на подготвени педагози в отечеството не отчайва интелигентните по природа котленци, които от личен опит, от търговски връзки и пътувания из страната знаят цената на образованието, именно на възможно и практически ценно гръцко образование, понеже гръцки език има тогава на Изток значението на международен и полуофициален език. Ламтежът за просвета и подтикът към нея ще са били наистина силни, щом още към края на XVIII в. и дълго време преди танзимата ученолюбиви младежи от Котел се запътват за Букурещ, Цариград и други просветни центрове, за да се усъвършенствуват и да се подготвят за учителска, търговска, лекарска или чиновническа кариера. Мислите, които вълнуват Неофит Бозвели в 30-те години, ще са били мисли и убеждения на всички будни патриоти, както виждаме и от оплакванията на Неофит Рилски в 1835 г.[81] И ако през устата на «Просвещенний европейц» или на «Мати Болгария» Неофит изтъква в какво невежество тънат селските свещеници, които едва знаят буквара, и градските, които заучават папагалски някоя гръцка молитва; как навред по света

[80] Срв. Н. Ванков, История на учебното дело в България, 2 изд., Враца, 1926, 18.

[81] Неофит Рилски, Краткое и ясное излож. на греч. език, 1835, II.

народите поддържат училища и учители с по-висока наука, каквато в България няма, именно с обучение по граматика, логика, риторика и т. н., и колко необходимо е да се издигне и просвети «горкото отечество» чрез «различни полезни науки», които отгонват суеверие и невежество и ни спечелват «чест и похвала, полза и угодност» навред[82] — ясно е, че се касае тук за една жива потребност на епохата, почувствувана особено силно в будните национално селища, тъй отворени за влиянието на новите просветни и политически идеи, за духа на предприемчивост и културно издигане. И ако е странно на пръв поглед, че из тази почти средновековна и душна атмосфера могат да се възмогват мъже с такъв широк размах на волята, с такава сила на характера и ума, каквито се явяват доста рано, причината може да се потърси само в това, че тук се касае за далечни, предадени по наследство от дедите импулси към развитие, които никакво робство, никаква патриархална простота на бита и никакви исторически превратности не могат да потъпчат. Потребно е само да дойде нов, по-благоприятен климат за духовете, за да се проявят, за да изпъкнат с елементарна сила вродените качества на тая жилава балканска раса.

Котел държи едно от първите места у нас в това отношение и заслугата му за подтикване на българското национално движение е голяма. Симптом на неудържимия порив към светлина и към по-широка активност, която надхвърля тесния селски хоризонт, са в XVIII в. особено трима мъже — покрай Неофит Бозвели, четвъртия, именно Стефан Богориди, Георги Мамарчов и Петър Берон. По техни стъпки вървят в началото на XIX в. котленците Кръстевич и Раковски или жеравненците Сава Филаретов, Тодор Икономов и Васил Стоянов. За-

[82] Просв. европ. 1—3, 18 и пр.; Мати Болгария, заключение.

щото и в Жеравна, старо войнишко село с битови традиции, носия, овчарство в Добруджа и Карнобатско и будно население, както в Котел,[83] ние се натъкваме на същите просветни традиции, така че сливенецът Иван Добровски може с право да се гордее с потеклото си оттука: «Майчините ми дедовци и прадедовци бяха от Жеравна — признава той — и замечателно е, че от Жеравна, гдето са дохождали хора, все са ставали отлични.»[84] Това отличие на жеравненци и когленци проличава вече в поддържания през вековете стремеж към усъвършенстване и в самоувереното пригаждане към новите условия. Още след Освобождението на България Иречек е могъл да чуе как старите котленци от поколението на Кръстевич говорели «с въодушевение» за Омир, Херодот, Демостен или Страбон, изучавани в гръцките по-високи школи, и развивали свободно философските и социални доктрини на Русо или Волтер, от които е проникнато новогръцкото образование в 30-те и 40-те години.[85] Забележителен е индивидуалният дух на това поколение ренесансови личности, утвърждаването на темперамент и характер, което им създава обаяние, което прави школа. Богориди е първият по време след Софроний. Ако сам Софроний не успява да се издигне по-високо по вина на обстоятелствата и твърде късно изпитва влиянието на една чужда образована среда именно едва след бягството си в Букурещ, когато е вече 64-годишен и когато пак заговаря чудна воля да се прояви като книжовник, неговият внук по мъжка линия, кръстен на името му Стойко (Стефан) Богориди (1775—1859), може да следва в Букурещката бейска академия в ерата на най-големия й разцвет — там брат му Атанас е по-късно една от най-добрите научни сили — и после да постъпи на драгоман-

[83] К. Иречек, Пътувания по България, 716 и сл.
[84] Ив. Д. Шишманов, Ив. Добровски, 1896, 9.
[85] К. Иречек, Пътувания по България, 729.

ска служба в Цариград и да стане каймакамин на Влашко, необикновено ценен съветник на Високата порта и доверено лице на султан Махмуд и на сина му Абдул Меджид. «За тях (двамата султани) неговото мнение по всички по-важни въпроси от външната политика трябвало всякога да се иска. . , той е вземал по-малко или по-голямо участие в преговорите за всички почти договори и конвенции между Високата порта и Русия от 1812 до 1856.»[86] Макар Богориди да не се намесва пряко в голямото дело на Българското възраждане, пак неговото, тъй симптоматично издигане в държавната йерархия допринася нещо за повишеното самочувствие на всички българи; те са могли да посочат на противниците си поне един човек от своята народност, заел такъв значителен пост и придобил такова влияние в империята. Не само котленци са били на мнение — по свидетелството на Захарий Стоянов, — че техният градец, «прочут чак до султана», бил «единствен в цяла България», щом в него са могли да се родят «боляри хора, умни глави, паши и владици».[87] Богориди въпреки всичките си резерви вдъхва с името си и потеклото си скрита гордост дори у ония свои сънародници, които са се обявили негови върли врагове.

В противоположна посока вървят интереси и развитие у Петър Берон (1797—1871). Следвал първоначално, след като напуща Котел и килията му в Букурещ и Брашов, след това той става доктор по медицина в Мюнхен и се установява на лекарска практика в Крайова, Румъния. Крайно хуманен по дух и взел присърце просветата на родината си, той не само оказва щедра материална по-

[86] М. Балабанов, Г. Кръстович, 61; срв. Ем. Богориди, Един българин и пр., Периодическо списание, кн. XXI, 1910, 471 и сл.

[87] З. Стоянов, Записки по българските въстания, 1928, 33.

мощ на училищата в Котел, Сливен, Одрин и други места, но и живо чувствува окаяното състояние на тия училища откъм метода на преподаване и учебни пособия и написва в 1824 г. епохалния за България свой *Рибен буквар*, който макар и късно разбран, внася коренен преврат в идеите за основно образование. Първобитните условия у нас не го съблазняват да се зароби в пряка служба на просветата, но в замяна, следвайки една любознателност, превърната в страст, той се отдава на частни научни занятия в Париж, мъчейки се да разреши трудни проблеми на положителните науки, главно на физиката и астрономията. Оригинална личност, автор на много трудове на френски език, той е един от най-симпатичните дейци на нашето ранно възраждане.

Като трета самобитна величина на това поколение в Котел, проявила съвсем друг мироглед и характер, трябва да отбележим поменатия вече Георги Мамарец или Мамарчов (1786—1846). Срещу политика и държавника Богориди и учения педагог и филантроп Берон той застъпва революционера, практическия агитатор, комуто е скъпа не милостта на султана и училищната просвета, а свободата и националната независимост на България. От младини емигрант в Русия, проявил куража на предводител и спечелил външните белези на храброст, отличавайки се, както видяхме, тъй бляскаво в руско-турските войни от 1810 и 1828 г., този размирен дух замисля да обнови подвига на легендарните хайдути, за които е слушал разкази и песни в родното си село, и да осъществи идеала на Заверата. И макар лелеяният блян да бива тъй печално разбит, пак семето на проповед и примерът не са загубени и па Мамарчов между другото се възпитава неговият знаменит внук Георги (Сава) Раковски, когато в 1841 г. организира въстанието в Браила, а в 1854 г. застава начело на хайдушка чета.

Берон и Мамарчов са по дух братя на Неофит Боз-

вели. С единия той споделя ентусиазма за просвета на роба, потънал в мрак, с другия — безстрашието и смелостта да се опълчи против всесилните врагове на народност и право. Но формулата на характера и насоката на развитие и дейност са тук пак тъй своеобразни, както и цялата съдба на личността и само подробното уясняване на дела, произведения и мисъл може да ни разгадае донякъде тайната на личното начало у този безсмъртен син на скромния Котел. При липсата на що-годе задоволителен биографски материал относно наченките му ние по необходимост трябва да останем завинаги може би без отговор на някои твърде съществени въпроси, запълняйки, гдето е възможно, празнините с аналогии, които ни дава средата и историческият момент, скицирани в едри линии дотук.

ПРАЗНИНИ В БИОГРАФИЯТА НА МЛАДИЯ НЕОФИТ. Наченките на Неофит Хилендарски се крият в пълен мрак. За нещастие никой на времето не си е дал труд да събере за него сведения за потекло и детинство, за род и първи стъпки в живота, за опит и образование в Котел или Атон, за живот и дейност в Свищов в продължение на четвърт век. . . Първите по-сигурни вести датират едва от епохата след танзимата, когато Неофит, прехвърлил вече 50-та си година и с установен мироглед, изпъква като по-значителна историческа личност. Само оттогава дейността му може да се следи било по негови показания в писма, диалози и други изложения, било по чужди свидетелства и особено въз основа на мемоарите върху началната история на движението за българска черква в Цариград и за българско духовенство, оставени ни от Раковски, които се оказват най-обилен и сравнително твърде достоверен извор. Странно е наистина, гдето нито един от онези, които са могли да се доберат до някои положителни

сведения относно младините на Неофит, не се е погрижил да достави материал за бъдещия биограф. Прав е Ив. Д. Шишманов, когато в опита си за критическа проверка на съобщените досега сведения изтъква: «Ни един от тях не знае например кога приблизително се е родил Неофит, на каква възраст е бил, когато е дошел в Цариград с целта, която му приписва Раковски, с какво по-точно се е занимавал до тая дата, где и кога е покалугерен, кога е бил повишен в чин архимандрит, какво го е подбудило да се залови и работи за «природни свещеноначалства» и пр. Не се знае добре и защо му е бил даден прякорът Бозвели.»[88] Можем ли да сравняваме Неофит Хилендарски по значение за духовното ни възраждане с Паисий Хилендарски и неговата *Мати Болгария* — откъм основен патос и идеи — със «Славянобългарската история» от 1762 г. (при което съединителна брънка в генеалогията на убеждения и проповед образува Софроний Врачански), интересна успоредица в съдбата на двамата големита инициатори за пробуждане на националната енергия образува и фактът, че те еднакво се губят в мъглата на легендата, неразгадаеми за потомството в някои от най-човешките ѝ интимни черти. За Паисий ние знаем само, че произхожда от Самоковската епархия, по-точно от с. Банско, Разложко,[89] и че действува дълго време в Света гора, гдето укрепва навярно и национално-историческият му усет. Как мъжът се ражда от юношата, как юношата — от семейната или обществената среда на родното си място, какви вродени заложби и какви определени влияния се кръстосват, за да се пробуди волята за дела и определи характерът — това не ни казва нито сам Паисий, нито друг някой негов съвременник. Първият ученик на Паисий, преписал сам историята му

[88] Ив. Д. Шишманов, Един непознат труд. . ., СбНУН, XVIII, 27.

[89] Срв. М. Арнаудов, Паисий Хилендарски, 1962.

и взел я за талисман в патриотическата си религия и просветителната си дейност, Софроний, не счита за нужно да промълви поне една дума за тази решителна среща в живота си и за тази изключителна българска личност на епохата. Неговото житие говори за доста незначителни случки и лица, за да няма право да отминава мълком посъществени епизоди и фигури. Досущ тъй е и при Неофит. Между Котел и Света гора, между училището на Софроний, по всяка вероятност люлка на основното му образование, и подстригването в манастира лежат за нас големи празнини в биографията. Никой не се е интересувал за човека, за потеклото му, за живота му до момента, когато той изпъква пред всички като значителен педагог и обществен деец. Ние не знаехме доскоро с пълна сигурност нито дори фамилното име на Неофит: за нас той оставаше като Паисий само *Хилендарски,* само монах със забравено светско име. Какво лично кръщелно име стои зад иноческото Неофит — също не знаем. Ако да не бяха подписите му в няколко писма и документи, гдето той се титулува «Архимандрит Неофит *Петров* Котлянец» (заявления от 1845 до Високата порта и до сръбския митрополит) или «Архиман. Н. *Петров* Кот.» (писма от 1845), съкратено «Архимандрит Н. П. К.» (много писма от 1844—1845), ние не щяхме да знаем нищо за бащиното му име. Трябва особено да се съжалява, гдето най-близкият до Неофит по идеали и темперамент човек, Раковски, който тъй добре оценява подвига на съгражданина си и събира тъй ревностно всички вести за него, не е успял да ни даде един по-пълен очерк за миналото и дейността му, пропускайки да отбележи или да съобщи данни върху младия Неофит до преди появяването му в Цариград. Разпитванията на П. Р. Славейков от по-късно са водени твърде повърхностно, като не се добива контакт поне с по-старите хора от Котел, някои от които, като например Петър Матеев, помнят още в 1890 г. събития и лица от

1812 г.[90] Така Неофит до напечатването на учебниците си от 1835 г. и до пристигането си в столицата на турската империя, гдето ще създаде първото народно ядро, остава съвсем проблематичен в биографско отношение и единствената светлина, която се хвърля върху дейност, характер и възгледи, идва от книгите му или от откъслечните показания на случайни лица.

СМИСЪЛ И ПОТЕКЛО НА ПРОЗВИЩЕТО «БОЗВЕЛИ». За рода на Неофитовия баща не ни се предава нищо и само като вероятност остава предположението, че той е бил или по-буден овчар, или търговец на жива стока, загрижен да даде някакво образование на сина си. Фамилното име на Неофит е било може би Николай Петров, както имаме основания да допуснем по аналогия с други подобни случаи при монаси, например при Неофит Рилски (родом като Паисий от с. Банско), който се е именувал преди покалугеряването си Никола Поппетров. Видинският митрополит Неофит, роден в 1868 г., е носил също тъй светското име Никола (Димитров). Едва ли е случайно съвпадение, че Неофит Хилендарски по време на заточението си в Атон преименува обичния си послушник от гр. Самоков Николай Димчов при подстригването му за монах Неофит. Разбира се, хипотезата при самия Неофит Хилендарски може да се превърне в истина само когато в нейна полза дойдат безспорни документални доказателства.

Прякора си *Бозвели* води монахът Неофит по всяка вероятност едва от времето на своето протосингелство в Търново, и то като последица от познатия конфликт с търновския владика. До 1841 г. никъде, когато се споменува нашият ревнител на българщината, не се среща това прозвище. Например в писма на Христодул Костович от

[90] Срв. П. Матеев до Г. Кръстевич в Пер. списание LXXI, 1910 ,320.

1834 и 1835 г., изпращани от Крагуевац до Неофит Рилски, като се изтъкват затрудненията по печатане на учебниците на двамата Неофитовци, Бозвели, който е там, се нарича просто Неофит. В 1840 г., когато Неофит се домогва до владишки стол, а бива назначен протосингел, Илия Попвасилев, който не гледа особено благосклонно на кандидата, го титулува «Архимандрит Неофит», или «Арх. Неофит, Хилендарецът». Така също и Хр. Пулеков от Копривщица говори в 1840 г. за «Неофит Хилендарецо». Райно Попович пък, все в 1840 г., споменава пред Неофит Рилски в интимен тон: «твой тезоимений, а мой приятел Неофит станал протосингел»[91]. Но и след 1841 г. името Бозвели не се среща документирано, макар да е вероятно, че то е било вече в обръщение и едва след смъртта на Неофит то може да бъде споменато като добре познато или популярно от Неофитовия ученик Хрисант (в 1873 г. той говори за стареца си «Неофит Котленец и хилендарец Архимандрит тако званий *Бозвели*»),[92] от П. Р. Славейков и от други. Сам Неофит не се е подписвал никога тъй въпреки обичая си да си прикача в приятелски писма разни епитети, дори иронично мислени, каквито са напр. в 1844 и 1845 г. продиктуваните от дълбоко възмущение или огорчение «дебел болгарен» и «доброжелающий глупавий».[93] И близки негови като Раковски не го наричат иначе освен «отец Неофит».

Цани Гинчев се опита да обясни произхода на това странно име тъй, че то било дадено на Неофит «за неговия буен и неустрашим дух в сравнение с някой си турчин, такъв също неустрашим като него».[94] Биографът на Иларион Макариополски, Милан Радивоев, уз-

[91] Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 1926, 159, 160, 222, 228.

[92] Вж. по-долу, глава VI.

[93] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 1921, 41, 73.

[94] Ц. Гинчев, Труд II, 1890, 469.

нал пък от стария еленски учител Никифор Попконстантинов, че прякорът бил измислен от гърците («гърците му прикачиха този прякор за позор. . .»), именно от граматика на търновския владика, познатия Костаки Мегавули, и то според името на някой си «кръвопиец еничарин, който в началото на миналия (XVIII) век бил страшилище за българите в Новозагорско»[95]. Дали за неустрашимост или за рязка критика бива прикачено на Неофит това не особено ласкаво прозвище, остава твърде несигурно. Изглежда обаче вероятно да е криело името отначало обиден, оскърбителен смисъл и само постепенно да се превръща то в устата на почитатели, които не споделят гледището на гръцките кръгове, в епитет, който не опорочва ни най-малко лицето. Такава промяна в значението и тенденцията на известни прозвища, когато те бъдат усвоени от самите лица или от техните близки и потомци, представлява нещо обикновено в еволюцията на думите. Името Бозвели с някаква хулна отсянка, избледняла с течение на времето, е било доста познато в Източна България — еднакво между турци и между българи — и преди да се прочуе нашият гръкомразец. Например субашата на гр. Елена, който отбивал задружно с българите кърджалийските нападения в 1800 г., се наричал «Бозвелията».[96] В края на XIX в. в с.Изворово, Казанлъшко, е живял пък турчинът Хасан Бозвели.[97] В Казанлък е известен отдавна родът на Бозвели, именно братята Иван и Теньо Бозвели, споменавани още в 1855 г.[98], и син на втория е известният общественик Константин Бозвелиев. Както съобщава последният(въз основа на точни справки),[99] името се предавало в рода му от сто-

[95] М. Радивоев, Време и живот на Иларион, 22.
[96] Срв. сборник Казанлък в миналото, II, 1893, 99.
[97] С. С. Бобчев, Българска сбирка, VI, 611.
[98] По съобщение на г. Константин Т. Бозвелиев.
[99] Частно писмо, датирано от Казанлък, 4. XI. 1927 г.

тина години, понеже и башата на двамата тия братя, добре известни в еснафските и търговските кръгове в Цариград през 50-те и 60-те години,[100] се наричал Боньо Бозвелията. Този Боньо имал братя със същото фамилно прозвище и всички водели потеклото си не от Казанлък, а от Котел. В Казанлък те се преселили в края на XVIII или началото на XIX в., при което един от братята заминал и се установил в Лозенград. Интересното е, че старият Иван Бозвели смятал Неофит Хилендарски за свой роднина («наш амуджаоглу»), знаел го именно като син на най-големия брат на баща си, дядо Боньо: «Този син «забягнал на млади години в Света гора и там се покалугерил. . .» Повече сведения за потекло и име К. Бозвелиев не могъл да получи на времето; но той оспорва предположението на М. Радивоев, мислейки, че едва ли Неофит Бозвели би приел да се нарича с едно «подхвърлено нему с оскърбителна цел» име, което в същност било твърде старо и съвсем безобидно.[101]

Работата е там, че сам Неофит не си присвоява никога този прякор въпреки толкова негови подписи от 1840 г. до 1848 г. и че ако изобщо трябва да допускаме старинно потекло на Неофитовото фамилно име, и то във връзка с казанлъшките и цариградските Бозвелиевци, не е изключена възможността да бъде това затулено прозвище на архимандрит Неофит подновено и освежено тъкмо от неговите гонители в Търново, които са гледали да използуват хитро прякора, за да увредят доброто име

[100] За Иван Б. Бозвели и Теню Б. Бозвели срв. Български книжици, 1858, 1 дек., отчет 11; България, бр. 40, 45, 92 от 24. XII. 1859 г. и 30. II, 23. XII. 1860; срв. и Архив Н. Геров, II, 1894, 950.

[101] По-подробно, но не убедително излага К. Бозвелиев възгледа си в сп. Родна реч, 1930, кн. III, 122 и сл. и в казанлъшкия в. Искра, год. XVIII, бр. 403 от 15. VI. 1941 г.

на опасния си враг и изобличител. Константин Бозвелиев е наклонен да произвежда прякора от чисто българското лично име Вели или Вельо, към което било прибавено прилагателното боз в значение на «бозов», т. е. сивобял (казва се бозов плат, бозова вълна и т. н. за цвета). «Вероятно някой от моите прадеди е бил сивокос или сивоок Вели, та си е спечелил прозвището боз-вели», мислеше казанлъшкият гражданин. Но ние бихме подирили по-друга и по-убедителна етимология, като доведем именно първата част на сложната дума във връзка с турския глагол «бозмак», развалям, в повелително наклонение «боз», разваляй, отгдето идат думите «хатърбозмак» (разваляне на настроение), «баши бозук» (развалена, луда глава; непокорна, нередовна войска), «бузунти» (развалини), «бузук» (въстание) и т. н. Втората част на думата пък, «вели», означава настойник, опекун, господар, светец. Така че името Бозвели се е давало първоначално на лица, които спадат към учителското или духовното съсловие и проявяват непокорство, вироглавство или се смятат за покварени в поведението си, както е бил в очите на гръцките митрополитски среди Неофит от 1840 г. нататък. Казахме, че дори да е било това прозвище бащино и дядовско, пак то, забравено, когато Неофит приема монашески чин и става после в течение на повече от 20 години възпитател и духовник в Свищов, бива възобновено и тенденциозно прикачвано нему само от враждебно настроени лица в гръцкия лагер. Едва покъсно, когато Неофит се проявява като национален борец и става мъченик на една велика идея, ругателното прозвище добива за последователите му най-невинен или благороден смисъл.

Би могло с оглед към първоначалното значение на прозвището Бозвели, което е сигурно турско име, да се излиза и от прилагателното «бош», празен, както е при думите «бош-лаф» (празна дума), «бош-акъл» (празен ум),

«бош-адам» (празен, несериозен човек), така че «Бозвели» да бъде покварена форма на думата «бош-вели» (празен, лекомислен настойник). Но това производство ни се вижда не тъй убедително, както първата етимология, която съвпада с подобни прякори на други лица и показва по-естествена връзка с някои черти на личността. Както ще видим по-нататък, владиката Неофит и секретарят му Костаки имат достатъчно поводи, за да се бранят от Неофит и да правят всички непочтени опити за компрометирането му като морална личност.

ГОДИНА НА РАЖДАНЕТО: ОКОЛО 1785. РОДЪТ НА НЕОФИТ. Като приемаме саркастично прикачваното име на Неофит, «Бозвели», станало после тъй популярно, за да се различава нашият немирен проповедник от много други Неофитовци с монашеско звание и особено от събрата си, рилския проигумен, би трябвало да изтъкнем, че сам Неофит се титулува отначало *отец Неофит и духовник Неофит*, докато по-късно той става *архимандрит Неофит*, което е и докрай официалната му титла. В архимандритски чин той е възведен преди 1835 г. навярно в Свищов, и то от търновския митрополит, когато е нямал още никакви основания да гледа подозрително на мирния учител, оказал такива услуги на свищовци през време на техните изпитания във войните. В заглавията на напечатаните шест части *Славяноболгарское детоводство* от 1835 г. той се подписва неизменно като автор или преводач: «*издано от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же Котленца*». На котленското си потекло той държи винаги и никога не го отхвърля от подписа си, означение, което го дели някак от други български Неофитовци.

Не знаем нищо нито за рода на Неофит, нито за годината на раждането му. За баща му се загатва само в подписа на писма и заявления. В писма от 1835 и

1841—1848 г. срещаме постоянно: Арх. Н. *Петров* Кот. и Хиленд.; Неофит *Петров*, Архиманд. Хиленд; в писмо от 22 май 1845 г. до сръбския владика Петър: Архиман. Неофит *Петров* Котлянец.[102] И в безброй открити напоследък писма — винаги Архимандр. Неофит *Петров* котленец, с разни съкращения и добавки.[103] Бащата Петър ще е бил може би от обикновено еснафско семейство, твърде малобройно по членове и със слаби роднински връзки, понеже иначе не би могло да се разбере как не оцелява никакъв спомен и никакъв наследник от рода. Колкото до годината на раждането на Неофит, можем да предполагаме с голяма вероятност, че тя не е била далече от 1785. Помнейки, че Неофит е бил още преди съставянето на учебниците си от 1835 г. архимандрит, Ив. Д. Шишманов мислеше: «Ако е бил тогава на около 30—40 години, рождената му дата трябва да се търси между 1790 и 1800.»[104] Днес обаче може да фиксираме по-точно и малко по-назад тази дата. Неофит именно пристига в Свищов към 1813 — 1814 г., и то като свещеник, след като е бил по-рано дякон. Той не може да бъде тогава по-млад от 28—29 години, защото за едноименника си Неофит, търновския митрополит, той говори с ирония, че като бил на 25 години, нямал възраст нито дори за дякон. От друга страна, тази възраст на нашия Неофит по времето, когато пристига в Свищов, се съгласува прекрасно с думите в заявлението на свищовци от 1844 г. — че бил ги учил от младостта си и заедно с тях бил остарял. Приемем ли, че 25-годишното прекарване в Свищов, засвидетелствувано в това заявление, се простира от 1814 до 1840 г., когато за последен път спохожда свищовци (защото в 1841 г. той е вече заточен), ние тряб-

[102] Г. Баласчев, Известия на Историческото дружество, I, 1905, 24; В. Д. Стоянов, Периодическо списание, кн. III, 1882, 146 и сл.

[103] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 36 и сл.

[104] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XVIII, 28.

ва да заключим: Неофит е напуснал родното си място Котел, за да отиде в Хилендар, най-малко 18-годишен, т. е. около 1803—1804 г. Защото по уставите на светогорските манастири голобради момчета не са се приемали за послушници, не са могли и да живеят в манастирите под никакъв предлог, нито дори под тоя, че ще се учат или че са роднина на някой монах. Само по изключение са били допускани момчета без брада и мустаци и те е трябвало да останат, докато им поникне брада, извън общежитието, в някоя уединена килия около манастира.[105] Но за Неофит Хилендарски ние трябва да излизаме от правилото. Примерите с други наши книжовници и обществени или черковни дейци, минали през манастира, ни подкрепят за това предположение. Неофит Рилски, роден в 1793 г., се покалугерва 18—19-годишен в 1811 г., за да се учи до 1815 и да стане тогава дякон и учител в Рилския манастир. Иларион Макариополски, роден в 1812 г., се покалугерва също 18—19-годишен в 1831 г., за да следва две години в гръцкото училище в Карея, Атон (1833—1834), а после и на о-в Андрос при Каири. Другарят и връстникът на Неофит Хилендарски, Йосиф Соколски от Габровския манастир, който умира близо 100-годишен старец,[106] е роден навярно между 1784 и 1787 г. По аналогия бихме могли да приемем, че и Неофит Хилендарски се е подстригал не по-млад от другарите си и че следователно ще се е родил, когато се ражда и Йосиф Соколски, т. е. около 1785 г. Тази дата е доста правдоподобна с оглед на всички други вести за живот и дейност на Неофит. Според това той ще е бил 46-годишен, когато съставя около 1832 г. своите учебници — възраст достатъчна, за да се носи и архимандритска титла.

[105] Сава Хилендарец, Периодич. спис., кн. XL, IV, 1903, 453, 551; Н. Благовещенски, Света гора, Русчюк, 1871, 53.

[106] Ст. Станимиров, Известия на Истор. дружество, VI, 1924, 93.

Когато П. Р. Славейков предприема в 70-те години на XIX в. своята биографска анкета на Неофит, било е вече доста късно, за да се узнае нещо за рода и младините на великия котленец. Това, което ни предава той, звучи като легенда или носи характер на несигурна, непотвърдена догадка. По-старите хора (от Котел?), които Славейков разпитвал, не били в състояние да му съобщят нищо. «А за отца Неофита не можаха никак да ми разправят кой е бил баща му или майка му, ни от кой е род, защото измрели всички негови; само една лелина дъщеря имало, но и тя умряла на 1860 и нямаше от кого да научат и да ми кажат.» Сам Славейков допуска, без да се опира на свидетели: «Види се да е бил той сродник някакъв по жена на Софрония Врачански и бил учен и в двата езика: български и гръцки.» Това предполага той само защото по показанието на дядо Д. Паничков, слуга на Неофит от по-късно, Неофит носел патерицата на Софроний: «Подарила му я беше една бабичка, която я спазила от старо време. . ., тя беше горе златна ябълка, позлатена и седеф» — казвал Паничков.[107] Славейков допълва с досетлива фантазия, която не се нуждае от изрични потвърждения на съвременниците: «А за патерицата на епископа Софрония, трябва да му я е дала на Стефанакя бея майка му, а не друг някой, и ние, като казахме, че е бил род нещо на Стефанаки бея Богориди, излязва вероятно, защото го виждаме много пъти да се вре около него и да се занимава с таквизи важни въпроси, каквото габровския за типографията.»[108] Но вероятното за Славейков не е ни най-малко убедително за нас, тъй като около Богориди се «врат» например и Кръстевич, и Раковски, без да са негови роднини, а въпросът за отваряне на печатница в Габрово занимава всички будни българи, повлияни от идеите и проектите на Априлов.

[107] СбНУН, XXII—XXIII, 26; СбНУН, XII, 380.
[108] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 380.

ПЪРВОНАЧАЛНО УЧЕНИЕ; МОТИВИ ЗА ПОКАЛУГЕРВАНЕ И ОТИВАНЕ НА АТОН. Можем да предполагаме, че Неофит е минал своето килийно учение при Софроний, който остава в Котел до 1795 г., и че той е усвоил не само славянски, но и гръцки, щом самият Софроний е могъл още в 1750 г. да учи октоих и псалтир на гръцки език в родното си село. Докъде стига в образованието си тук, трудно е да се каже. Дали покрай училището и след това Неофит е даден на занаят, както повечето си съселяни, както и Неофит Рилски (зограф) или Иларион Макариополски (чохаджия), не знаем. Сигурното е, че подраснал, той попада в същите онези религиозно-аскетически настроения, които карат толкова даровити юноши от онова време да прегръщат иночеството, напускайки светския живот, семейството и практическата кариера. По примера на Неофит Рилски и на Иларион можем да допускаме, че поводът за такъв обрат в мислите и жизнените идеали идва от контакта с монаси, специално от светогорските таксидиоти, които са били добре познати в Източна България в качеството си на духовници и учители. Както Софроний отива на Атон, за да задоволи едно копнение на душата си, а може би и за да вкуси и по-високо духовно образование, следвайки между другото пътя на Паисий, чиято история е преписвал, така и Неофит се чувствува като другаря си Иларион по-късно магически притеглен към монашеските общежития на Атон, където храмове, свети мощи, пластари християнски спомени и дълбока набожност са внушавали толкова религиозен трепет у поклонниците. При онова състояние на духовете, при оная патриархална вяра, каквато се държи във всички подбалкански села и при тази вечна несигурност за живота, каквато вдъхват размирници и войни, кърджалийски и даалийски опустошения, епидемии и разни неволи, тази насока на благочестие и покорност пред съдбата естествено поражда у чувстви-

телни младежи влечение на сърцето за мир, за спасение, за упование в някакъв висок промисъл, и то в лоното на манастира и на строгия аскетизъм.

Самата килийна наука е била пригодена тъкмо към призванието на свещеника и монаха. Изучена азбуката на панакида, тутакси се минавало към заучаване наизуст молитвите на октоиха (часослова), наречен още и «наустница», и към усърден прочит на псалтира, апостола и светчето, последното от които посвещавало младия кандидат (за ръкополагане в свещеническо звание) в тайните на черковния ред и черковните обреди. Смятането е било по-малко известно с четирите аритметически действия, цифрите са се учили само за нуждите на черквата като знаци за страници, гласове, години и пр.[109] Метода, учебна материя, учебни пособия, характер и назначение на школата — всичко идва от Гърция, гдето тъй също главната цел на килиите е да готвят хора за духовно поприще. Тук обучението се води в черковните пристройки и метоси или в частната къща на даскала. И предметите са открай време едни и същи, ония, които Александър Хеладий (Heladios) споменава в книгата си от началото на XVIII в. върху гръцката черква:

«In scholiis trivialibus infantes Graecorum, quae Colibogramata ironice a Graecis vocantur; primum Penacidia docentur, Octoëchum deinde Damascini, tertio totum Davidis Psalterium, quarto Acta et Epistolas Apostolorum, et denique Triodum atque Anthologium, una cum Pentateucho et Prophetis, quibus etiam artem scribendi et Logarithmeticam adjungunt.»[110] Азбуката и първите уроци по четене се пишат на дъсчици, наречени πινακίδια; учениците учат наизуст преподаденото; и който се провини

[109] Н. Ванков, Учебното дело, 27 и сл.

[110] D. Chassiotis, J' Instruction publique chez les Grecs depuis le prise de Constantinople, Paris, 1881, 15.

в невежество или немирство, бива наказан със страшния уред, окачен на стената, т. нар. φάλαγγας, която се състои от две успоредни дървета, между които се връзват за бой нозете на повалення ученик. Всичко това е въведено отдавна и у нас заедно с гръцкото черковно пение, гръцкото «аксиосване» (обявяване за достоен завършилия килията) и практиката на даскала, който си гледа във време на обучение занаята, кърпейки обуща или шиейки дрехи, както знаем това от множество описания на българската школа в първата половина на XIX в., еднаква по села и градове.[111]

В родното си село Неофит минава основното си образование в килия, чете може би ония житиета на светци и мъченици, за които споменава Селимински, въодушевява се от постничество и вяра на божиите угодници и решава да последва примера им. Дали още тогава е чел и Паисиевата история, съхранявана в преписа на «Стойко иерей» в котленската черква «Св. Петър и Павел», не може да се каже, макар това да е вероятно. Факт е за всеки случай, че Неофит знае тази история, която споменава тъй често в *Мати Болгария* и другаде като «повест, летопис, история, царственик», отгдето могли да се черпят знания за славното българско минало. Но по-силна от всичко се оказва проповедта на светогорските таксидиоти, красноречиви апологети на манастирите си и ловки в разпалване на религиозните чувства и на желанието да се отиде на поклонение в светите места. За 1812 г. ние знаем, че в Котел имало представители на атонските манастири, засед-

[111] П. Р. Славейков, История на Габр. училище, 1 и сл.; П. Кисимов, Исторически работи, I, 5 и сл.; Г р. Пърличев, Автобиография, СбНУН, X, 5; Ив. Д. Шишманов, Ив. Добровски, Български преглед, III, 1896, кн. 7—8, 149; д-р Стамболски, Автобиография, I, 380, 384, за панакида и фаланга; за килията в Котел — Г. Киров, СбНУН, XXII, 30, 32; изобщо Н. Ванков, Учебн. дело, 21 и сл.

нали тук отдавна. Старият котленец П. Матеев пише: «Пак в него време имаше в Котел един калугерин таксидиотин от Ивир манастир, който с доброто си поведение в Котел имаше голямо почитание и от старците, и от поповете, защото беше много черковник.» Знаем от същия свидетел, че и Райно Попович ходил през нея година на поклонение в Атон. «В онова време по Водокръщ много хора от Котел отиваха за Света гора, и тъй (Райно) си купи кон и отиде с тях наедно. . .»[112] На кон или с керван е могъл да замине с множеството поклонници от родното си село и Неофит, при което крайната цел на отиването му ще е бил Хилендар, отгдето тъй също са идвали таксидиоти в Котел: още Паисий може да е посещавал Котел в 1765 г. в това си качество, а и по-късно хилендарски монаси са идвали тук и по съседните села, както са идвали и оставали и в близкия град Елена. От XVIII в. ние имаме едно послание на простонароден език от хилендарския калугер Йосиф, отправено до благочестивите християни «во Богом хранимую вес, именим зовомою *жеруна*.»[113]

ПРИТЕГАТЕЛНАТА СИЛА НА АТОНСКИТЕ МАНАСТИРИ; ПРИРОДАТА НА СВЕТА ГОРА. През цялото развитие на българската история атонската република от свещени обители има у нас славата на първа крепост на православието, на несравнима школа за дълбоко благочестие и тихо подвижничество. Редица български царе потвърждават с хрисовули правата и владенията на отделни манастири, както са правили това порано или едновременно и византийските императори, щедри покровители на Света гора до нахлуването на турците. Преживял епохи на голям подем и на жалък упадък, Атон запазва винаги обаянието си върху мистическия дух

[112] М. Балабанов, Периодическо списание, кн. LXXI, 320—321.

[113] К. Иречек, Пътувания по България, 719.

на православния Изток и от основаването си в ерата на първото християнство, та дори до ново време той привлича погледите на всички вярващи, пожелали да намерят за кратко или за по-дълго време успокоение от тревоги в живота. Не само легендите за неговото основаване, имената на мъчениците, великолепните постройки и стародавните устави за монашески живот му придават необикновен чар, но и една разкошна природа, която го издига като единствен посред другите свети места. Не можем да се начудим достатъчно на ония първи пустинножители, които с верен усет за величествено-самотното на ландшафта, тъй благоприятно за тиха екзалтация, се решават да се установят тъкмо тук, за да осъществят идеала си — да бъдат «земни ангели и небесни люде». Монасите чувствуват и днес тазн неотразима сила на обстановката в полуострова, откъснат сякаш от света, потънал в лесове и ограден почти отвред с море, гдето всичко е зовяло към съзерцание и възторг от божественото откровение. И навярно неведнъж прояснените духом монаси са могли да говорят на мирските си културни гости на езика, който държат братята от манастира «Св. Дионисий» пред немския историк с романтична чувствителност Фалмерайер в 1841 г. (годината на Неофитовото първо заточение в манастирите «Хилендар» и «Св. Дионисий»):

«Остави света и ела при нас — при нас ще намериш щастието си. Погледни към хубаво изградените килии и скита в планината. Как блести слънцето на прозорците! Как мило поглежда черквицата изпод клонето на лозницата, лавъра, балдриана и миртите върху светлата зеленина на кестеновата гора! Как сребърнозвучно изтича от скалата и клокочи в олеандровите храсти изворът! Тук имаш мек въздух и най-голямото от всички блага — свободата и мира със себе си. Защото свободен е само който е преодолял света и се е установил в работилницата на всички добродетели, на гората Атон.»

Тези думи при сутринния празничен блясък на слънцето, който постепенно се спуска от боровата гора по върховете, към кестеновата зеленина, гъстите платани, скита и градините му с есенни цветя и лози, за да достигне найсетне ореховите дървета, лимоните и буйно преплетената растителност в лесистия дол и падне върху манастирската кула, оловния покрив на черквата и зидовете на оградата на «Св. Дионисий», отгдето звънят камбаните с меланхолния си звън — те не могат да не затрогнат дълбоко посетителя, у когото е още живо чувството за чиста радост и искрената християнска набожност. «Да беше човек способен за трайно блаженство тук долу, где би могъл той да почувствува неговата небесна прелест, ако не в зелената горска самота на този честит Херсонес?»[114]

Не само «Св. Дионисий», но и другите манастири на Атон, разположени ту по крайбрежието на Егейско море, ту в гористата вътрешност на полуострова, будят такива копнежи у една уморена от рационализъм и горчив опит душа или у една ранена от суетата нежна младежка натура и особено оная «обител на хилядата», «Хилендар», която лежи тъй живописно посред тъмните кипариси на увенчания с вековна гора дол, току при началото на полуострова откъм сушата, първи поред на път за останалите манастири. Като оставим кратките водачи за Атон, преведени на български и издавани от самите манастири за нуждите на поклонниците, ние не срещаме художествено описание на «Хилендар» или спомени от преживяното там ни у един български поклонник, което показва при слабата ни пътеписна литература изобщо колко малко е била развита у българина възприемчивостта за ландшафта, защото само откакто имаме писатели, получили образование вън от България или повлияни от романтичното движение на Запад или в Русия, ние виждаме да се пре-

[114] J. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient, II, 14.

дават настроения от българската природа, проникнати от по-тънка чувствителност: така у Найден Геров, Васил Друмев, Иван Вазов, Алеко Константинов — за да не говорим за автори от по-ново време. Но в замяна много такива описания с поетически достойнства са дадени от чужди писатели. Едно от най-хубавите е на руския епископ Порфирий Успенски от 40-те години на миналия век. Високо образованият руски поклонник, вещ в богословието толкова, колкото и в класическата древност и литература, любознателен за всичко, крайно внимателен за виденото, поетически впечатлителен и философски задълбочен, ни е оставил подробни очерци за «Хилендар» и за другите атонски манастири, гдето преживяно, мислено и изучено ни разкриват пълен поглед в минало и настояще на чудния този земен кът.

Под сенките на великолепни кипариси и на гъстолистни маслини води широкият чист път за «Хилендар». Манастирът е разположен на равнина и има вид на триъгълник. Входът се намира в острия ъгъл на триъгълния площад, така че като се влезе в него, виждат се едновременно и трите му страни със съборния храм, кулата и звънарницата. Храмът е много красив, особено куполите му и вътрешността му, със скъпоценен мрамор на колоните и на постилката, в най-пъстри цветове и художествен рисунък. Иконостасът е позлатен в 1774 г. със средствата на Хаджи Цвятко от Видин. Олтарът е украсен с чудни мраморни ваяния и пази реликви, които струят благоухание и будят благоговение. Близката околност на манастира разкрива великолепни изгледи и ред скитове и отделни килии, които зависят от «Хилендар». Например манастирчето «Св. Василий» на брега на морето, плискано от морските вълни и иззидано високо и крепко откъм сушата, за което Успенски цитира мнението на друг руски поклонник, Барски, който е писал в 1744 г.: «Место же оно зело изрядно есть к безмолвию, теплое и веселое, идеже абие не-

далече от брега есть и остров каменний и море лепозрачное, далече пространное на восток; от севера же недалече вся Македония зрится.»[115]

ИЗ ИСТОРИЯТА НА МАНАСТИРА «ХИЛЕНДАР» И НА СВЕТА ГОРА. Историята на «Хилендар» се губи в мъглата на предания, които ни отвеждат към IV в. и царуването на Константин Велики, от когото датират първите християнски пустинножителства на полуострова. Точни исторически вести обаче има едва от края на XII в. (1197), когато манастирът е въздигнат отново от сръбския жупан Стефан Неман и сина му Св. Сава, за да бъде после обсипван с дарове и внимание от другите сръбски господари. В 1722 г. голяма част от сградите на манастира изгарят, а заедно с тях и много хрисовули, стари ръкописи и ценни украшения и одежди. Българите оказват най-голямо съдействие за възстановяването му. В течение на XVIII в. броят на сръбските монаси намалява и «Хилендар» е всецяло в ръцете на българите: игумен тук е в 1762 г. братът на българския историк Паисий, Лаврентий, и тъкмо тук обработва съчинението си сам Паисий в качеството си на «йеромонах и проигумен хилендарски». Всички монаси в края на XVIII в., когато пристига тук Неофит Бозвели, са българи из Македония, Тракия и Дунавска България и манастирът се сдобива с много имоти в българските земи чрез своите таксидиоти и основаните от тях метоси. Поради това говоримият и писмен език тук е български, «славянобългарски», както се изразяват монасите. В 1822 г. всички монаси, на брой 400, са изключително българи.[116] Така е и много по-късно

[115] Первое путешествие в Афонския монастыри и скиты, ныне Епископа Порфирия Успенскаго. В 1846 году, Киев, 1877, ч. II, отд. I, 7 сл., 144.

[116] Историч. паметници, изд. Б. книж. дружество, 1884, 20; П. Успенски, ц. с., 143.

защото в своето описание на атонските манастири от 1866 г. щипянинът К. Анастасов казва за «Хилендар»: «*В тойзи манастир живеят само българи калугери* и от тях мнозина са послужили за възраждането на българската книжнина и народност. Тукашен постриженик е бил отец Паисий, първият писател на българска история в новите времена. Така и *отец Неофит, многострадателния онзи за народното възраждение старец, на когото и гробът е в тойзи манастир.*»[117] В 1873 г. руският историк К. Леонтиев пише в една статия за Атон: «Хилендар» вначале бил сербский, но мало по малу, болгари, как соседние поместности, заняли их место.»[118] В 1896 г. измежду 105-те монаси 94 са българи, 3 — чехи, 2—гърци, 2—власи, 2—руси и 1—сърбин. И сръбският генерален консул в Солун увещава братството да не води преписката си със сръбската кралска власт «на бугарском иезику»[119]. Изобщо тук владее голяма национална търпимост, както личи и от едно писмо на хилендареца Иларион Макариополски до епитропите манастирски (1845) по повод на разговора му със сръбския посланик в Цариград, комуто той съобщил: «монастир не различава серби от българи и проче»[120]. Монашеската дисциплина, традицията и общият интерес да се спечели благоволението на поклонници от разни страни и народности налагат открай време известно подчиняване на националния принцип под верския и взаимна толерантност между разнородните елементи. В българския Зографски манастир например имало в 1845 г.,

[117] Конст. Анастасов, Кратко описание на светите двадесет манастири в Атонската гора, Цариград, 1863, 5.

[118] К. Леонтьев, Восток. Россия и славянство, Москва, 1885, I, 34.

[119] Н. Маренин, Манастирът Хилендар, Бълг. преглед, VI, 1910, кн. 6, 28 и сл., 47. По-обстойно за историята у Сава Хилендарец, История манастира Хилендара, 1894.

[120] М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 23.

когато го посещава проф. Виктор Григорович, власи, гърци и руси покрай главния състав от българи.[121] Което обаче не изключва у единични представители на общежитието силно развито патриотическо чувство, както е например у някои хилендарци, играли значителна историческа роля у нас през Възраждането.

«Хилендар» е бил някога покрай «Зограф» един от 4-те или 5-те български манастири на Атон («Филотей», «Дохиар» и «Ксенофон» са били също български), които по-късно при надмощието на фанариотите около Цариградската патриаршия и Високата порта биват постепенно населени с гърци по местата на изтласканите и оставени без покровителство българи.[122] Славянските ръкописи тогава се горят и унищожават, както показват това и хрониките в манастирите (напр. на «Св. Дионисий» в XV в.), заменят се с гръцки; българските и другите негръцки иноци търпят гонения; «Оле беда от лукаваго рода гръческаго! Месеца майя кн велие безчестие сатворише васем сребле и блгаром» — гласи една бележка в «Хилендар» от 1650 г.[123] Но въпреки всичко българите успяват да се удържат до най-ново време на «Хилендар» и да завържат връзки с отечеството си, гдето те са през XVIII и началото на XIX в. едни от най-деятелните крепители на писменост и набожност. «Хилендар» е имал метоси в Търново, Пловдив, Одрин, Казанлък, Елена, Татар Пазарджик, Стара Загора, Калофер, Карлово, Копривщица, Панагюрище, Враца и много други градове и села в България[124] и неговите духовници и калугери са се ползували с такава

[121] В. Григорович, Очерк путешествия, 54.

[122] Срв. В. Григорович, ц. с., 80; H. Gelzer, Geistl und Weltl. 16.

[123] H. Gelzer, Vom Heiligen Berge und aus Mazedonien. 1904. 110; В. Григорович, ц. с., 82.

[124] В. Кънчев, Юбилеен сборник на Габровската Априловска гимназия, 1900. 101 и сл.

почит, щото при тях са ходили дори да се съдят българите вместо при турския кадия.[125]

Нека не забравяме каква оскъдица откъм свещеници се е чувствувала по българските земи в XVIII в., за да разберем отгде иде това търсене (за черковна служба, за тайнства и обреди и за обучение на децата в грамотност) на хилендарските и другите светогорски монаси. Като е нямало ни черкви, ни попове в някои покрайнини, селски почтени старци са вършили по най-първобитен начин религиозните обичаи, така че в Пиянечко например някой си дядо Вълчар, съвсем неграмотен, изповядвал вярващите чрез прескачане на трап с вода и ги комкал (причастявал) с мъзга от лози, зарязани на Трифоновден.[126] Светогорските монаси са идвали на помощ на православните българи, носейки им утехата на истинската вяра и малкото просвета, без която не е могло да се мине за нуждите на живота. Думата е, разбира се, не за ония калугери, за които важи гръцката пословица: «Много кръстове на челото и много дяволи в гърдите»[127], тъй като потъналите в поквара, безчестие и алчност монаси не са били никога желани в българските общини. С оглед на тях, разпространители на суеверие и робски чувства, присъдата на Селиминski и Раковски и мнението на последния за Света гора, доколкото се засяга антинационалната политика на черното гръцко духовенство: «Света гора — черна и проклета за българската книжнина и народност.»[128] В една жлъчна характеристика от 1864 г. П. Р. Славейков жигосва калугерите в българските манастири за тяхната леност, тяхната просия, тяхната апатия към народното движение и черков-

[125] К. Иречек, Пътувания по България, 304, 356.

[126] П. Р. Славейков, Ден, I, 1875, брой 4; СбНУН. XIII, 187; Г. Димитров, Княжество България, I, 163.

[127] J. Fallmerayer, ц. с., II, 141.

[128] Г. С. Раковски, Горски пътник, 277.

ния въпрос, тяхното унизително положение сред интелигенция и народ, дори тяхното разтление, намирайки, че изключенията са редки и че «само Рилският манастир, «Зограф» и «Хилендар» позаслужават уважение, но и те са далеч от да са направили сичко що можаха и за калугерите си и за народа, на който принадлежат»[129]. Това тъй обосновано отрицателно становище на Славейков се отнася обаче до едно състояние на нещата от по-късно, от епохата на усилена национална агитация и на повдигнато образование и то не накърнява ни най-малко заслугите на някои хилендарци половин или един век по-рано, когато цари страшно невежество в страната ни. Интересното е, че това становище се споделя и от Неофит Бозвели, който от личен опит знае недъзите на атонското монашество, особено на гръцкото, и добре разбира пакостното влияние на една класа, останала в голямата си част равнодушна към тъй скъпата за него верска и нравствена просвета на българския народ.

ПРОСВЕТНА РОЛЯ НА «ХИЛЕНДАР» В БЪЛГАРИЯ. «Хилендар» изглежда да е държал от всички светогорски манастири най-много метоси в България, като същевременно бил без имоти и доходи в други страни. Някои монаси са владеели отлично писмения български език в неговото живо източно наречие, както личи от едно писмо на хилендарския йеромонах Йосиф — може би същия, от когото е онова послание до жеравненци, — настанен нейде в Търновско (ако не в Котел),[130] което представлява интересен документ за

[129] П. Р. Славейков, Гайда, I, 1864, 129 и сл.

[130] В. Кънчов, Българско просветително огнище в началото на 19-ия век, Юбилеен сборник. . . на Габровската Априловска гимназия, Пловдив, 1900, 103 и сл.; срв. текста у С. С. Бобчев, Сборник В. Кънчов, 1927, 181.

времето (1800) и за езика на светогорските таксидиоти в България.

Монаси като тоя йеромонах Йосиф, роден навярно в Източна България, са били добре дошли за населението, което е виждало в тяхно лице не само събирачи на милостиня за манастира, водачи на поклонници за там и духовни изповедници, но и учители по български език на децата, а често и черковни певци. За разните тези служби, както и за търсенето на монаси от страна на българските общини имаме много документи, интересни не само за историята на българската просвета, доколкото тя се пръска от Атон и специално от «Хилендар», но и за състоянието на българския народ в ония тежки и смътни времена. Защото таксидиотите съобщават разни вести за живота в епархията и разкриват нуждите, грижите и страданията на българите. Така Макарий, хилендарски проигумен, пише на 22 март 1800 г. на игумена и епитропите хилендарски: «11 юния даглие дето бяха на Калофер, утидоха по кашлите, а другите са още на Пазарджиската каза и горят селата, в Панагюрище изгориха половина и друго много зло сториха.» Рафаил, хилендарски проигумен, съобщава на 29 май 1800 г.: «И аще хощете разумети ради София, голямо утеснение, от четири страни огън: паши, делие, капасъзе. Не може да се ходи.» Хилендарски таксидиот пише от Сливен в 1803 г.: «А друго що да пиша? Скорб ли или теснота, или безсовесние напасти», и т. н. Хилендарската архива съдържа навярно много документи от този род и тя заслужава да бъде системно проучена с оглед на вестите, които се отнасят до историческия живот на българите.[131]

До просветата се отнасят немалко писма на калугери и на градски и селски общини в България. От тях ние научаваме, че «Хилендар» е доставял не само учители и

[131] В. Кънчов, Юбил. сборник на Габр. Апр. гимн., ц. ст., 103—104.

псалтове, но е служил и за школа, в която са били изпращани да следват младежи, които се готвят за свещеници, учители или грамотни еснафи и търговци. Някой си Никола Поп Станев от Тетевен иска с писмо до «Хилендар» свидетелство, че е бил през 1795 г. на учение в манастира, а първенците на Карлово изпращат в 1801 г. едно момче да се учи в манастира. Често четем молби да се изпрати оттам добър учител — при тая липса на подготвени за килийно обучение светски лица. Казанлъчани искат в 1805 г. «един даскал прокопсан за децата ни и за църквата еклисиарх»; еленчани, т. е. «сите свещеници и хаджии и чорбаджии», молят в 1806 г.: «Бога ради сторете добре да пратите даскал. . .» и в 1808 г. пак те пишат за двама йеромонаси, от които един да ходи по колибите, а другият да седи в село, «да е поучен от нас, да се учат и други от него и за пеене и за четение»; старозагорчани молят в 1808 г. манастирът да им изпрати «едного человека ради чърковни и деца да учи по обичаи древнии; но да не бъде някой непотребен якоже първи Софроний. . .»; одринци искат в същата година духовник: «за сякаква потряба оти не можем без духовника» и т. н.[132] Ако «Хилендар» и «Зограф», български манастири, са имали славата на огнища за свещеници, учители и псалтове по славянобългарски език, все там, а отчасти и в другите манастири се е усвоявала и гръцката грамотност, тъй нужна за българските учители в епохата на елинизма. Къщата на Доброплодни в Сливен например се е славела в началото на XIX в. със своята «светогорска отхрана», понеже там се е спазвал черковен и училищен ред, донесен от бащата на Сава Доброплодни от Атон («Хилендар» и «Зограф»).[133]

Все пак главната грижа на хилендарските таксидиоти е била да събират милостиня за манастира и да организират

[132] В. Кънчов, ц. ст., 106—108.

[133] С. Доброплодни, Кратка автобиография, 1893, 8.

изпращането на поклонници, за което те са полагали всички усилия, тъй като други особени доходи манастирът е нямал. От запазените сметки на «Хилендар» за 1780—1820 г. се вижда, че там постъпленията от поклонници образуват най-значителното перо на бюджета: например в 1790 г. приходът е 28 000 гроша, от които 23 828 от гости; в 1802 г. приходът е 83 550 гроша, от които 46 606 от гости; в 1813 г. приходът е 95 205 гроша, от които 48 713 от гости и 3223 от таксидиотите, и т. н.[134] Манастирът е приемал не само приноси в пари, но и дарения в натура, приживе или по завещание, както ни показват някои документи на врачанския хилендарски метох. В писмо от 29 ноември 1831 г. Хилендарският манастир благодари на госпожа хаджи Пена и кир хаджи Юванчо във Враца, загдето «харизали за святий наш обител едно лозе», с което те доказали «великую любов и милост» за манастира, който поради това наредил да се зачитат и поменуват в ктиторския черковен поменик техните почтени имена. . . На 30 март 1847 г. «вси во Христе братие св: обители Хилендарския, великия лаври Славенския» благодарят на хаджи Иванчо във Враца, загдето подарил чрез проигумена Никифор «една велика златица», и му съобщават, че вписали трите поръчани имена за помен. На 11 април 1857 г. «Священия царския патриаршеския славяно-сербо-болгарския лаври хилендарския епитропи» благодарят на г-да Зафираки и Теодораки Димитриеви във Враца за завещаното от родителите им лозе. И т. н.[135]

НЕОФИТ ПОСТЪПВА В ХИЛЕНДАРСКИЯ МАНАСТИР (1803—1813). В «Хилендар» ще е

[134] Сава Хилендарец, Пер. спис., кн. LXIV, 1903, 566—567.

[135] Архив на Възраждането, Соф. нар. библ., инв. № 216, 217, 219 на Врач. община. Срв. и Й. Попгеоргиев, Град Враца, СбНУН, XX, 34—36.

пристигнал Неофит около 1803—1804 г. поне 18—19-годишен момък. Докога остава той там, как прекарва до отпътуването си за България, каква служба изпълнява в манастира, какво образование получава, какви връзки завързва с братята, какъв характер проявява: нищо от това не се знае, навярно и няма да узнаем поради липса на какви и да е свидетелства от съвременници и на какви и да е по-обстойни съобщения от Неофит. Доведен е бил той тук, както научаваме от едно писмо на Раковски до приятеля му А. Гранитски (1853), от един хилендарски старец, който бил пристигнал в Котел по манастирска работа и който се отличавал с доброта към селяните, утешавайки ги в тяхната злочестина. При завръщането си в манастира — не се казва кога — той завел със себе си трима юноши от селото, един от които бил «славният и увенчан» отпосле Неофит, вторият — Евтимий, който служил по-късно в Стара Загора, и третият — Кирил, който живял по-късно в село Жеравна и оставил там най-добри спомени.[136] По този случай Раковски съобщава изобщо за хилендарските и зографските монаси, че те са заслужили с подобни похвални дела много на народа ни, който е трябвало да им бъде благодарен. Че в това съобщение за заминаването на Неофит за Атон може да се съдържа известна истина, съдим и по спомен на самия Неофит, когато той пътем излага за себе си в един *Разговор* с дякон Григорий от 1848 г., че един хилендарски старец се бил заел на времето с неговото образование. Че този старец може да бъде същият, за когото си спомня Раковски, не е никак изключено. В мемоарите на Неофит под заглавие «Разказ с един бесарабски българин» се разказва, че Григорий бил пожелал при посещението си в «Хилендар» да бъде съжи-

[136] А т. И л и е в, Период. спис., кн. LXIII, 1902, 277; срв. М. А р н а у д о в, Непознатият Бозвели, 359. Целият текст на писмото: Г е о р г и С. Р а к о в с к и, Българийко майко мила, ред. Г. Боршуков, 1967, 329 и сл.

тел на зле болния Неофит, и епитропите манастирски, удивени от това желание, бързат да изкажат ненавистта си към Неофит, изневерил в техни очи на истинското монашеско призвание, забъркал се в работи, несъвместими със смирението и бягството от света и заел се с гонене на гръцки владици и въвеждане на български език в училищата. Те говорят на Григорий: «Гледай, той ще пукни, и не ся оставя! Нему прилича ли му в такови работи да ся барка! Тия са световни: той калугерен: *него не са го взели открай дяволите: каквото и старца му, който разнося толико пари та го провожда по школята та учи: Е! чи като учи и е учен!* Коя полза видя манастир от него; *пукна старец му: и ние го насилно воспрехме в монастир* (а тоя проклятник щеше да бяга, да иди еще да учи) и *слугува дякон 2 години и свещеник една*; *и на таксид 3 години*: чи като го взеха дяволите! кой да става на владици протосингел», и пр.[137]

От това единствено свидетелство за Неофит — ако приемем, че то съдържа самата истина, което изглежда правдоподобно — трябва да заключим: 1) че Неофит има за покровител някой просветен старец, при когото служи и се учи на манастирски ред като всички послушници; 2) че старецът му го праща да се учи *извън* манастира, харчейки доста пари за това; 3) че Неофит минава в очите на старците, които го знаят от млад (като техен съжител в манастира) за *учен* калугер; 4) че след смъртта на стареца си Неофит иска да напусне манастира, но бил *насила* задържан там; 5) че той слугувал още 2 години като дякон и една година после като свещеник; 6) че най-сетне той бил изпратен за таксидиот — къде? не се казва — и като таксидиот служил три години на манастира. . . От тая служба и до момента на новото си идване на Атон като

[137] Архив на Григорий Доростоло-Червенски; срв. неточн. текст у Стоилов, Духов. култура, 1922, кн. 13—14, 64, и напълно точен у мен, Непознатият Бозвели, 1942, 266.

заточеник Неофит няма никакви връзки с «Хилендар» и хилендарци са престанали да гледат на него като на свой човек, свързан до гроб с обителта и предан на нейните морални и материални интереси. По-скоро те съзират в него, след като напуска таксидиотството и особено след като се намесва в черковния въпрос и възбужда народа към бунт срещу гръцкия патриарх (под чието ведомство се намира и «Хилендар»), един враг на манастира и ренегат на монашеството, истински «Бозвели», както презрително го е наричал търновският гръцки владика. . .

Приблизителните—разбира се, съвсем хипотетични — дати на живота в манастира могат да бъдат следните:

1803—1804 пристигане в «Хилендар»;
1805—1806 послушник в манастира;
1807—1809 наука извън манастира;
1810—1811 подстригване в дякон;
1812—1813 приемане свещенически сан;
1813—1814 отпътуване на таксид.

В манастира Неофит престоява според това около девет-десет години, от които две в дяконски чин и една в свещенически. Станал 27—28-годишен, той напуска манастира и прекарва три години (1814—1816) като таксидиот в Свищов, след което се отказва от таксидиотство, за да се предаде на чисто духовническа и учителска служба.

Кратките загатвания на Неофит биха могли да бъдат донякъде осмислени, ако се вземе във внимание типичната история на един атонски монах и добре познатата дисциплина в манастира. Убягва ли ни едно индивидуално развитие, ние имаме поне рамката, в която въображението ни би могло да го постави.

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА АТОНСКОТО ПУСТИННОЖИТЕЛСТВО. Уставите или типиците (τυπικόν), по които се управляват атонските манастири, се отличават с голям ригоризъм на постанов-

ленията; от тях вее един необикновено строг аскетически дух, близък до мизантропия, който по същество е заемка от Изток, където най-напред, още в дохристиянско време, се поддържа пустинножителството като форма на религиозното самоусъвършенствуване и най-сигурен път към спасение на душата. Св. Атанасий, основател на Великата лавра, най-стария атонски манастир (963), предписва в устава си, копиран после и от другите манастири: «Мразете света и не се връщайте към делата на света! Освободени от веригите на страстите, недейте се поддава на плътски желания! Откажете се от всяко удоволствие и от всичко преходно на земния живот. . .» Пост, молитви, благочестиво смирение, 120 дни пълен пост в годината, служба в черква сутрин и вечер в продължение на часове, послушание пред по-старите братя и игумена, подчинение на реда и безропотно изпълнение на всяка възложена работа, избягване на всеки допир с външни хора, освен когато това е наложително: така монахът корени своята греховност и живее в бога до края на дните си. Разбира се, между теория и практика има голяма разлика, която се засилва с течение на вековете успоредно с упадъка на нравите в лоното на източната черква. Класическата набожност остава недосегаем идеал, пороците обуреняват сърцата; в зависимост от големия брой монаси из най-простата среда отпада и духовната страна на манастирския режим, така че постът търпи ограничения, като се допуска за храна и риба. Собствено в т. нар. *общежителни* или *киновиални* (cénobies) манастири, гдето никой монах не може да има лична собственост и да държи свои пари и гдето се слага обща трапеза, пак се е спазвала известна сурова набожност, доброволна бедност и оскъдна храна — всичко това като реален израз на самоотречение и смирение, на възвишен аскетизъм, който действува силно върху въображението на поклонниците. Но в т. нар. *своеобичайни* или *идиоритмични* (ἰδιόρρυθμα) манастири, където не се практику-

ва общежитие и всеки монах се грижи сам за храната си, като яде в килията си (дори месо), там тихото вглъбено съзерцание се измества от механическата обредност, а моралът се превръща в хипокризия, която отвръща честните натури във или вън от манастира. Разбира се, постепенно и тук настъпва изравняване, така че между общежителния Зограф и идиоритмичния «Хилендар» няма вече в ново време никаква чувствителна разлика.[138] Равнището на образованието не е стояло особено високо: ако рационалната наука се вижда изобщо излишна на някои фанатици, с течение на времето тя дори се и презира като опасна за вярата и за смирението на духа. Съдбата на Ватопедската академия на Евгений Вулгари доказва това нагледно. От векове тук се поддържа само обикновена грамотност за нуждите на богослужението, и то в твърде ограничен размер, така че французинът Белон остава в 1553 г. твърде изненадан, когато измежду 6000 калугери намира само по двама-трима във всеки манастир, които знаят да пишат. Англичанинът Ricoud забелязва в края на XVII в.: «На сто калугери се среща един, който да знае книга. Само по-способните между попове те и дяконите могат да обяснят богослужебните изречения. . . На гръцки език се дава преднина, другите езици се смятат несвети и нечестиви. Философия, математика и други науки са по мнението на калугерите без полза за онези, които водят духовен живот и убиват своите страсти, книгите им са запретени като пагубни за душата.»

В «Хилендар» работите не стоят по-иначе и укорите на монасите към Неофит заточеника, загдето не се бил грижел да докарва поклонници, а държал поучителни слова, подтиквал гражданите към просвета и взаимопомощ или превеждал книги за училищната младеж, показвал най-нагледно какъв е социалният усет и каква е културата

[138] Срв. К. Леонтьев, Восток, Россия и Славянство, I, 32, 64.

на калугерите в първата половина на XIX в. Смело би било да се твърди за всички тях, както прави това изобщо за Атон един европейски образован гръцки монах: «Manger, dormir et prier, c'est tout ce que nous faisons.»[139] Несъмнено е обаче, че и самата набожност се понижава често до суха и мъртва формалност, литургията — до една бездушна церемония, както показва например разказът на епископ П. Успенски. Той присъствува на едно всенощно бдение в «Хилендар» и застанал «как неподвижная свеча горящая» в храма, наблюдава как почтените старци около него «преспокойно дремали в своих седалищах, а иние и храпели», или как «из уст певцов слышалось одни извивистые звуки: а слов не слыхать».[140]

Този род обредна рутина може в краен случай да се тълкува и като човешка слабост при изнурителния пост и притъпената бодрост на старците. По-зле стои обаче с моралните недъзи на това аскетическо общество: тук ние се натъкваме на факти, които поставят в дълбока сянка сърдечната и душевна чистота, отричайки еднакво и монашеско правило, и човешко достойнство. Монахът трябва да се бори с груби инстинкти, въображението му е в плен на образи и чувства, които го подхвърлят на страшни терзания, той с мъка — но не всякога — излиза победител из този трагичен конфликт между земно и небесно начало, между греховна помисъл и свята молитва. Съблазън и разтление имат своите жертви и в тоя откъснат от света кръг. Разказът на Благовещенски[141] повдига малко булото от тая мистерия на аскетическото убиване на плътта, от тия неизповядани нравствени страдания, тия кризи на духа. И може би тъкмо подобни наблюдения върху другари и разочарование от тяхната ниска култура и техните

[139] H. Gelzer, Vom Heiligen Berge, 8.

[140] П. Успенский, Первое путешествие, ч. II, отд. I, 6.

[141] Н. Благовещенский, Свята гора. Прев. Д. Енчев, Русе, 1871.

тъмни нрави отблъсват Неофит Хилендарски, за да не иска той да остане в манастира или да се върне по-късно там. Интимният дневник на Неофит Рилски с неговите едва загатнати самоизобличения, разкаяния, отчаяния ни въвежда отчасти в кризите, причинени от една твърде чувствителна съвест.[142] Как изживява Неофит Хилендарски тоя род борба между светлото и тъмното начало,ние не знаем, но за вярване е, че — натура по-импулсивна и характер по-издигнат — нему ще опротивее всичко сурово и ретроградно между манастирските стени, за да подири той с прояснено съзнание друго поле на дейната си вяра, друг подвиг за копнежа си към просвета.

ПОСЛУШНИК, ДЯКОН И СВЕЩЕНИК В МАНАСТИРА. Неофит минава в течение на няколко години разни степени на монашеско звание, достигайки до чина свещеник. Дошел още неопитен младеж, той е отначало навярно само прост чирак, т. е. прислужва и помага на някой калугер, който става негов *старец*, негов втори, духовен баща, загрижен да го облича, храни, напътва и брани. «Тези младежи, наричани на Изток *духовни деца* (пише за младите послушници Фалмерайер), побягват от греховния свят под закрилата на някой благочестив калугер, почитат го като баща и учат от него послушание, готварско умение, молитва и черковна практика заедно с всичко, което притежава патронът като запас от знания. Обикновено те наследяват имота на починалия покровител или встъпват, като се изпълнят годините, в общежитието.»[143] Пример за подобни отношения и приемственост от старец към послушник-чирак ни дава, както ще видим, поведението на самия Неофит Хилендарски, когато

[142] Ив. Д. Шишманов, Нови студии. . , СбБАН, XXI, 1926, 141.

[143] J. Fallmerayer, Fragmente, II, 110.

той полага такива големи грижи за монашеското възпитание и образование на своите ученици, нещастния Никола Димчов от Самоков, негов съзаточеник, Хрисант от Калофер, Д. Паничков, пак оттам, така че оказаното по-рано към самия него внимание на стареца му го подтиква към същото внимание към собствените духовни чеда. Понататък Неофит бива подстриган по приетия ред, т. е. приет за *инок, чернец*, или, както най-често се казва, *калугер* (καλόγερος, «добър старец», апелативум за монах в източната черква). Мирянинът, който се подлага на този обред, съблича в притвора на храма горните си дрехи и се явява, ако е млад, придружен от стареца си, по-възрастен калугер. Един свещеник чете пред олтара установените молитви, като задава на кандидата редица въпроси: желае ли да се сдобие с «ангелски образ», не пристъпя ли към господ от нужда или насилие, ще остане ли в постничество до последно издихание, ще се запази ли в целомъдрие, ще изтърпи ли всяка скръб и теснота заради царството небесно и т. н. Послушникът отговаря на всички тези въпроси: «Да, бог ми е свидетел, честни отче. . .» След това свещеникът подстригва с ножици косата му на четири места и свършва с думите: «Рцем о нем Господи помилуй.» Подстриганият облича новите си дрехи, подрасника с кожения пояс, кръстчето, калимавката, сандалите и броеницата. След това той става член на братството, влиза в клира и постепенно се възмогва до по-високо положение, извършвайки всички възложени върху му длъжности и работи.[144]

Ние не знаем дали Неофит живее в манастира или пък при някой «келиот», т. е. старец, който си е наел килия извън манастира, прекарвайки по-уединено в горската самота и възпитавайки един или повече послушници. Известно е, че всяка от 20-те «царски» (βασιλικα) оби-

[144] Сава Хилендарец, Периодическо списание, кн. XIV, 551 и сл.

тели в Атон има в близката си околност по-малки общежития, зависими от тях, т. нар. скити (σκῆται), на брой 11, и изолирани килии (150), най-малките манастирски единици, гдето живеят най-много до трима монаси.[145] За вярване е обаче Неофит да е предпочел голямата община с нейния по-богат вътрешен живот и по-широки духовни интереси, а не килиите в стръмни и недостъпни скали, пещери или затулени долове, гдето цари мрачно настроение, строго мълчание и пълно безкнижие.[146] И приел калугерско звание, той обръща поглед към учебните заведения извън «Хилендар», намирайки насърчение и поддръжка от страна на стареца си, види се, някой просветен българин, може би от родния му край, който е мечтаел да види заместника си издигнат по-горе в йерархия и образование.

Къде отива да се учи Неофит, къде «разнася толико пари» на стареца си, не ни се казва; знаем само, че това са няколко «школя» и можем да допускаме, че едно от тях ще е било монашеското училище в гр. Карея, «столицата» на Атон, гдето се намира общата автономна управа на светогорските манастири и представителят на турската власт (агата) и гдето малко по-късно учи другарят на Неофит, Иларион Макариополски, също хилендарски калугер отначало. Тук той добива снова общо хуманитарно религиозно образование, което прозира във всичките му проповеди и което се препоръчва в диалога *Мати България* като една от целите на българската школа. После, завършил за година или две (като Иларион) курса в Карея, той е могъл да посети някое по-реномирано гръцко училище, например в Солун, гдето се учи все тогава Райно Попович, или — което изглежда по-малко вероятно — това на близкия о-в Хиос, гдето до 1812 г. преподава риторика, логика, метафизика и теология ученикът на Евгений Вул-

[145] H. Gelzer, Vom Heiligen Berge, 31.

[146] Срв. за «келиотите» Н. Благовещенский, ц. кн., 66 и сл.

гари, Атанас Парий, наследен после от Вардалах, Псома и други известни педагози,[147] или най-сетне — което е още по-малко за вярване — тия на Патмос, Смирна или Кидония, които цъфтят тъкмо тогава, привличайки многобройни ученици отвред. И той не само усвоява основно гръцки език, но се и прониква от просветните и националните идеали на тези умствени центрове, докоснат може би още в манастира от патриотическия дух на по-будните гръцки монаси, за които «думата γένος има вълшебна сила»[148], както те доказват това наскоро, при въстанието в 1821 г.

Завърнал се в манастира може би поради внезапната смърт на стареца си, той решава да напусне «Хилендар» — «щеше да бяга, *да иди еще да учи*», казва ни сам той чрез устата на хилендарци, които смятали, че него, подвижния, ученолюбивия и недоволния от «прозябаването» в манастира са го «взели дяволите» — и само по силното настояване на старците, които са му изтъквали поетите задължения и сторените за него разходи, той остава още известно време тук да служи на братството, като бъде повишен в *дякон и в йерей* (свещеник). Обаче по-късно той не може да бъде «възпрян» и за да го запазят все пак за интересите на манастира, братята го изпращат като хилендарски таксидиот за Свищов, гдето, изглежда, тогава се е оказвала нужда от подобен пратеник. Така Неофит, у когото се е извършил някакъв значителен преврат, се освобождава от манастира си и потегля за родната си страна, отнасяйки в душата си един нов идеал за живота и за служба на отечеството, в пълна противоположност към онова, което го бе теглило тук и което се оказва твърде стеснителна формула, истинско робство за неспокойния дух, обзет от воля за дела.

[147] G. Chassiotis, L'Instruction publique, 62.

[148] П. Успенский, Первое путешествие, II, отд. I, 498.

ПЕТА ГЛАВА

ПЕДАГОГ И КНИЖОВНИК

НЕОФИТ КАТО ТАКСИДИОТ В СВИЩОВ. ДАТА НА ПРИСТИГАНЕТО МУ. Неофит Хилендарски потегля като манастирски пратеник (таксидиот) за Свищов и там той пристига най-късно през 1814 г., ако не и година по-рано, през 1813 г.

Възможността да бъде Неофит между свищовци преди 1813 г. е изключена вече поради продължилата три години (1810—1812) Руско-турска война, която обезлюдява града. Защото през август 1809 г. руските войски прехвърлят долния Дунав, завземат крепостите Силистра, Русе, Никопол и други и бомбардират Свищов, превръщайки го в пепелище. В завзетите турски земи те остават до края на военните действия, приключени с Букурещкия мир от 16 май 1812 г. Не е правдоподобно да замине Неофит след обявяване на войната или във време на самата война, и то за един град, който е напълно разрушен и чиито жители са забягнали в по-голямата си част отвъд Дунав, в Румъния. Той може да бъде таксидиот в Свищов или преди избухването на войната (1809) — което е твърде ранна дата, или след умиротворяване на Източна България към края на 1812 г. В полза на последното предположение говори и заявлението на свищовци от юни 1836 г. до сръбския княз Милош Обренович, в което се иска съдействие за изплащането на учебниците, издадени задружно от свищовските учители Неофит и Васкидович. Там се казва именно, че двамата автори живеели в Свищов «от двадесет и *повише* години», което се потвърждава и от

сигурно засвидетелствуваното пристигане на Васкидович в 1815 г. Сам Неофит изглежда да е дошел малко преди Васкидович, навярно година по-рано. В Свищов, който въпреки обсадата на Пазвантоглу и на кърджалиите през 1797 — 1798 г. е бил към началото на XIX в. първостепенно пристанище на Дунав и цветущ търговски град, с буден еснаф и доста напреднали в културно отношение граждани, Неофит пристига като 27—28-годишен свещеник, сигурно като носи обикновеното в такива случаи препоръчително писмо от хилендарското братство до видните граждани с молба за съдействие. Това писмо, трябва да предполагаме, ще е имало текст, тъждествен с оня, който имат повечето манастирски послания от този род, както ни показва например едно таксидиотско писмо на хилендарските епитропи от 15 февруари 1815 г. до чорбаджи Хаджи Тошо и прочутия му син Димитраки във Враца, гдето се съобщава:

«. . .Великия ради нужди монастирския посилаеме соборно из нашего светаго монастира сего о Христе брата нашего иеромонаха ко попа Вениамина со синодиего его ко Йоникиа, за испрошение милостини. Моли ваша милост за любов пресвятия богороби да ги приемете любезно и да им поможете делом и словом колико можете, на сие нужное и прискорбное время. И да имате сего брата нашего тамо за духовника, и подадите им милостиница елико вас владика Христос вразуми и наставит. Такожде и за поклонници да приканите да прииду на поклонение, якоже имели есте от напред тамо наши братя таксидиоти, тако и да имате и нине сий наша братя и за напред: за кое ми вас имами за великия благодетели и епитропи монастирския. . .»

Това писмо, подписано от «Свещенния обители хилендарския епитропи и проигумени Теофилакт, и Исайа, со

всего о Христе братиею»[1], напомня по стил, правопис и почерк твърде много ръкописа на самия Неофит в преработените му изложения и това доказва, че Неофит ще е бил повлиян от традициите на «Хилендар», от манастирската езикова и калиграфска школа. То препоръчва пратеника за *духовник* на града, то апелира за *милостиня* към попадналия в голяма нужда манастир, то иска съдействие за новия *таксидиот*, който покрай всичко друго ще има грижа да изпраща благочестиви *поклонници*. За Враца, Свищов или другаде писмото на хилендарци има приблизително еднакво, стереотипно съдържание.

Българските области са давали най-големия контингент поклонници не само за «Хилендар», но и за целия Атон. Имаме за това между другото и свидетелството на един зографски архимандрит, който съобщава на П. Успенски за началото на XIX в.:

«На Атон приходят поклонники большею частию болгари. Их зазивают и приводят туда святогорские монахи, живущие в своих подворьях в Болгарию, так называемые таксидиари. Они дают деньги болгарским архиереям за позволение водить болгар на Афон, и купив ето позволение, упрашивают сельских старост (чорбаджиев), чтобы они склоняли возможно большее число земляков своих к богомолью в святогорских монастырях. В давнее время множество болгар приходило туда; но с той поры, кога в их селах начали строиться церкви, прилив их год от году стал уменшаться. В прошлое лето (т. е. 1844) их было только 800. Редкий из них жертвует сто рублей; большая часть дает пять рублей серебром.»[2]

СВЕЩЕНИК И УЧИТЕЛ В ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА 18 ГОДИНИ: БЛАГОДАРНОСТ НА НАСЕ-

[1] Архив на Възраждането, Соф. нар. библиотека, инв. № 193 от Врач. община.

[2] П. Успенский, Первое путешествие, ч. I, отд. I, 81.

ЛЕНИЕТО. Дошел в далечния този град «на таксид», както гласи техническият термин,[3] Неофит живее в хилендарския метох в Свищов и върши с разрешение и съгласие на търновския митрополит (към чиято епархия спада градът) духовна служба, изповядва, проповядва, учи — както ни показват приведените вече писма от български общини, които изпросват от «Хилендар» свещеници и учители. За да има право да върши всичко това, Неофит ще се е сдобил сигурно и с позволително писмо от търновския владика; текстът на позволителното и кръгът на службите ще са били навярно в духа на следното типично писмо, издадено по-късно, на 20 април 1840 г., на един таксидиот от Рилския манастир (и повторно все тогава на таксидиот от Синайския манастир, понеже този род документи са се писали по шаблон):

«. . .Явно да буди на всички ви благочестиви християни, защото дадохми таксидат терновски нему от Рилскиат монастир преподобнейшему во свещеноиноцех господину Епифанию: Приимите изде его вии, защото го избрахми свещенолепен и навсе то искусен любомюдро же, и благословно в духовното и *отцепреданното свещено служение*, което да изповядва и да приема благословените християни, които сос благоговейност при него прихождат. Заради това сос благоговейност да прихождате и *да исповядате вашите согрешениата* и да го призовавате в благословените ваши *домове за освещение и просвещение и спасението ви душевно и телесно сос светите мощи*, които носи. Помилуйте го и му вспомагаете от богоданното ваше имение сос богуприятната си *милостиня*, *на писующе честните ваши имена*: кой професис, той парисиа, кой сарандар. . . като и той да ся возблагодари. . . и да ся возварни в свещедниат си монастир и отдаваю тамо живущим отцем и ще се молят заедно за вашето телесно здравие и душевно

[3] Сава Хилендарец, Периодическо списание, кн. XXIV, 569.

спасение: и ще восприемите сторично заплата от бога». . .[4]

Това са именно главните функции и на Неофит като таксидиот: да служи литургия (при липсата на свещеници), да върши разните свещени тайнства, да се грижи за религиозната просвета и главно да събира от свищовци любородна милостиня, която да изпраща в манастира, гдето братята ще се молят за «телесно и душевно спасение" на милостивите дарители. Извън всичко това по сведения, черпани от стари свищовци, Й. Попгеоргиев твърди, че Неофит поддържал килия, «в която преподавал дълги години по черковнославянски на желаещите да станат грамотни». В тази килия са се учили мнозина кандидати за свещеници, между които е бил и дядото на известния наш учен Г. Т. Данаилов, станал по-късно свещеник в Свищов. Георгиев допуска, че «Неофит не затворил килията си не само когато се отворило от Емануил Васкидович гръцкото основно училище в Свищов (1815), но даже когато се отворило и славянобългарското (1824)»[5]. И свищовци свикват да ценят младия си просветен и ревностен духовник, задържат го продължително, а по-късно, когато той попада в тежко положение, като гонен от фенерската власт, оказват му и всяка подкрепа. Доказателство за това са писмата на Неофит до свищовци от 1844 г., гдето той титулува гражданите «някогаж о Христе духовнии ми чада», «иногда духовни ми о Христе чада», «любезни ми о Христе чада», изисква от тях да му пратят някои патриаршески писма за обещаните в 1840 г. български епископства (Враца, Ловеч и Русе), с които писма ще оборва патриаршеските лъжи, и си предлага услугите за оплакванията на свищовци до правителството, които той ще предаде, гдето трябва, без да пострадат общинарите.

Особено ценни в биографическо отношение се оказват

[4] Й. Попгеоргиев, СбНУН, XXII—XXIII, 27.
[5] Й. Попгеоргиев, Н. Бозвели, 26.

прошенията на свищовци от 15 ноември 1844 г. до Високата порта и до Мехмед Али паша, писани по покана на Неофит и въз основа на черновки от самия него, така че свищовци е трябвало само да сложат подписи и печати на готовите проекти. Тези заявления представляват оплакване против незаконните дела на търновския митрополит — за това ще говорим по-нататък — и в тях между другото се съдържат следните редове в защита на гонения (от търновския владика) Неофит Хилендарски, писани, разбира се, в пълно съгласие със самите факти: «. . .*Преди четире лета митрополит Терновский начна да гони стараго нашего духовнаго отца Неофита Архим, който от двадесет и пет години у нас е живял, сос нас остарял, нас от младостта си наставлял и учил как треба да исполняваме вярно должностите наши както Бога и както държавното царство*. . .»

Така е писано в заявлението на свищовци до Високата порта. А в заявлението си до Мехмед Али паша («Его високопревъзходителству славнейшему топхана мушуру Мехмед Али паша ефендимиз»), покровител на Неофит след първото му заточение, те изтъкват как търновският митрополит заточил Неофит, «без да изпита *первото му житие, което у нас от двадесет и пет години* струваше сос всяка похвала, уча и наставляя нас всегда» ..., и как Неофит особено държал на изпълняване длъжностите към бога и падишаха и да имат гражданите «помежду си любов, защото в нея се състои всичкото человеческо благополучие на той свят». Свищовци свидетелствуват още за Неофит:

«От самото време, когато подир прежнята Российска война возвратихми се от Влашката земя, гдето ни беше прекарала сила Российска и почнахме да правиме убогите наши домове от гор на пепелта всичкото беше изгорено все наше имение, от самото време онова, казуваме *укрепляваше ни духовний наш отец Архимандрит в самото ни*

тогда нещастие, и мало по мало собираше ни от Влашката земя като овците, които немаха пастиря, и живеяше сос нас от своите трудове даже до само това време, когдато го злоба и ненавист терновскаго митрополита из между нас от торгна и несправедно заточи. . .»

Знаейки невинността му, свищовци *многократно* са молили митрополита да им върне Неофит, за да прекара той старините си между тях, но молбата им не била послушана и те сега отново стават поръчители за добрия си пастир, настоявайки пред високия покровител да му даде пълното си доверие.[6]

Най-сетне Неофит и от свое име изтъква заслугите си за свищовци по време на първото си идване в града в едно изложение, тъжба до същия Мехмед Али паша от есента на 1844 г. Той говори именно как имал сега, след заточението си, желание да разчисти сметки с митрополит Неофит и после да се прибере да живее при свищовци: «. . .и отправити ся жити в моем премилом ми болгарском народе, для которого *иногда* по возможности моей *трудився из Волахии прибирати и заселяти на пепеле сгоревших домов и имении их* из русских войни — и простотою же моей *утешавах и советно увещавах в разних незгодних обстоятелств и случаех греческих тайнодействиях еже би отчаянием не повредили ся единоплемяннии ми болгаре. . .»*

От това изложение, както и от онези три заявления, спасени в архива на Григорий Доростоло-Червенски, става явно, че Неофит се подвизава в Свищов от момента, когато завърналото се из Влашко население е заето с възстановяване на изгорелия град, и че той подкрепя найдейно с убедително слово и с живо участие съвземането на гражданите, съсипани от толкова беди и загуби. Изпълнен от любов, от състрадание към тия разорени хора, пръснати вън от отечеството си, той ги насърчава и увещава за

[6] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 42; сръбски превод, изпратен в Цариград — в архивата на Григорий Доростоло-Червенски.

работа, вдъхва им надежда за по-добри дни, избавя ги от отчаянието, в което ги хвърля първо страшната мизерия и после гнетът на фанариотите. Той е съветник и учител в най-трудни години и не напуска града въпреки всички несгоди, въпреки липсата на удобства. Дошел като млад човек, той е жертвувал младините си за духовното спасение и просветата на гражданите и е останал толкова дълго помежду им, че остарява с тях. Разбира се, свищовци не вземат в заявленията раздялата си с Неофит в точен хронологически смисъл, когато я свързват със заточението му. Защото, ако това заточение се пада в 1841 г., Неофит напуска Свищов още в 1833 г., завръщайки се отпосле само временно, в 1836 г. и може би в 1840 г., за късо престояване. Ония 25 години се редуцират така по-точно към 18 години и няколко месеца. Но кръглото изчисление трябва да убеди правителството и сановниците в Цариград, че Неофит не е могъл да мисли нищо зло за царщината, тъй като почти непрекъснато е бил толкова време под надзора на гражданите, оставайки верен на дълга си — свещенически, народен и патриотичен.

ГРИЖИ ЗА УЧИЛИЩНА ПРОСВЕТА И ЗА ОБЩЕСТВЕНО ВЪЗПИТАНИЕ; СТРАСТ ЗА ПРОПОВЕДИ. Но че Неофит е бил в Свищов не само духовник и кратко време, само три години, таксидиот, показва ни друг един документ, именно ръкописният му *Разговор* с Григорий (Доростоло-Червенски) от 1848 г. В този писан току преди смъртта му диалог се предават покрай другите укори на хилендарските старци против манастирския ренегат и следните техни обвинения:

«Нему прилича ли му да остави манастирско послушание, чи да барка таковии работи: *да утарвава Болгария да я не сабличат грецките владици:* да гледа, *да просвещава Болгария:* той можи да *има поучителни словя праснати из Болгария да ги собире ня кой, сос колиа: Бре кога ги написа проклятий человек!* Нему *никогаж в*

празник, гдето ся улучи, ся запират устата! Той пуква, ама ще скажи слово! Обаче *колкото словя сми му виждали списанни:* и *колкото сми го слушали*, кога приказва, баpим у *едно нема, да помяне:* или за Божигроб или Синая: или за Св. Гора: или за други монастир, да подканя человеците да ходят на поклонение, за спасението си! Хаир нема! Най-много в словията му ще намериш, *да имат человеците помежду си любов, согласие, да ся жалят и спомагат един другиму, да помилуват испадналите си ближни, да женят сирачета, да посещават болни* и запрени, да приимат в домовете си странни, да ся почитат един другиго, и такива много: а *най-много*, ще намериш, *за училища да правят и искусни учители да довидат, дячата си при тях да проваждат*, за да ся просвещават сос науките, да станат същи человеци словесни, за да могат да разпознават и отделяват истината от лъжата: правдата от кривдата: притворство, от сущото: и да знаят, кому колико и где прилича, толико милостиня, да дават — и таковии много. . . Той като е учен та е смутил толико владици и Патрикана. . . чи кани и другиите да са учени, да прокопца тогава светат. . .

Попитахми го веднож: *отче, имаш ли в някое твое поучение писано*, или толико години кад проповядаш слово божие по църквите за християните, *воспоменал ли си негде, някогаж да дават християните на калугерите милостиня, и да ходят за спасението си на поклонение по манастирите;* Отговори ся: как ми е прилично, щото сами си го струват християните едно нещо — да ги подканям, да го струват; то е и срамотно, и греховно! Болгарите наши, тия в долг хвлязват, само да идат на Божигроб на поклонение да станат хаджии. . .»[7]

От тези обвинения срещу Неофит — които са днес най-блискава защита на народния будител — ние узнаваме, че Неофит е зарязал напълно таксидиотството наскоро след пристигането си в Свищов и че главното му внимание е обърнато към училищна просвета и обществено възпитание (агитацията против гръцките владици е от много по-късно време). Кое го е накарало да изневери на скромното таксидиотство и да прегърне тая широка програма за умствено, нравствено и социално издигане на

[7] Архив на Григорий Доростоло-Червенски; срв. текста у М. Арнаудов, Непознатият Бозвели, 266.

гражданите, можем само да предполагаме. Възпитан в традициите на Софроний, който въвежда децата в «книжное учение», и той често, собствено всеки празник, «сказва поучения» в Котел; и възприел образователните и национални идеали на гръцките училища от началото на XIX в., Неофит ще прояви благородството на духа си и силно развитото си чувство на дълг, като се залови за нещо, което той смята жизнена необходимост за народа си: просвета, хуманност, обществена солидарност, за да се излезе от това убийствено невежество,за да се спаси племенното съзнание от помръкване и се подготви по-добра съдба на тъй изостаналите, подтискани от свои и от чужди българи. Малцина в тия години, първата четвърт на XIX в., имат подобно ясно схващане за задачи и длъжности на българската интелигенция и никой друг учител или духовник не влага толкова темперамент, толкова смело и открито родолюбие в своята обществена дейност.

«Той пуква, ама ще скажи слово!» Тия думи изтъкват една основна черта в характера на Неофит, една съществена потребност на духа му, както я долавяме по-късно и в толкова други прояви. Неспокойна и борческа натура, Неофит постоянно е завладян от идеята да печели сърца и души за убежденията си, гори от желание да предаде на съмишленици или противници своята жива мисъл, да отправи своя зов за работа или своето изобличение. И когато не може да говори, когато му е отнета възможността да се яви пред слушатели, той импровизира в килията си писмени речи, държейки ги на разположение на читателите си. С уста или с перо той има една и съща метода за развитие на идеите си.

ЕТИЧЕСКИ И НАЦИОНАЛНИ ИДЕАЛИ В ПРОГРАМАТА. Неофит, както се изтъкна, не споменава нито веднъж в речите си нещо за ходене на Божигроб или на Света гора. Очевидно от тая пасивна

набожност, външна или суетна, гдето важното е да се добие титлата хаджия, той не очаква много за народа си и без това пленен от суеверия и от страх пред калугерите. Не очаква това и за сърбите и калугерът-писател Доситей Обрадович, когото Неофит е чел по-рано и чете по-късно. «Кажи, брате, по души и по совести твоией, оће ли што најманье вреда благочестиию и православиию бити, *ако калуђера нестане*, кои нису ничим, разве црним алынама, неженидбом и именсм калуђери?»[8] Тия антикалугерски схващания се предават и у нас, гдето невежество, леност и порочност на толкова манастирски обитатели са будили недоволството на по-либерално настроените духовници и учители.[9] Неофит знае от собствени наблюдения това, което Славейков по-късно изказва по-открито: «Калугерски еснаф и тогава по онуй време (40-те години на XIX в). . . работна година няма, нито работни дни през годината; той има само няколко просечни дни през годината и оттам нататък цялата им година се състои все от почиватни и излежатни дни, недели и месеци.» Славейков има пред вид, разбира се, само недостойните отшелници; той не забравя просветните грижи, идеализма и честно прекарания живот на Паисий, Софроний, Неофит Рилски и на толкова други «подвижници на народното дело», но той не иска да се турят на една дъска с тях, с тези свети за всеки българин дейци, «някакви си пахомиевци, пафнутиевци и гарванценевци, които са станали монаси, за да станат мошеници. . ., лъжесветци и тунеядци. . . Само трудът и заслугите дават право на почест и уважение», заключава Славейков [10]

На въпроса, защо не подканва християните за милостиня към монасите или за ходене по светите места, Неофит е отговарял: «на калугерите богатодарно дават милости-

[8] Д. Обрадович, Живот и приключения, изд. 1893, 113.
[9] Б. Пенев, СпБАН, III, 1912, 83.
[10] Периодическо списание, XVI, 1880, 62—63.

ня. . ., канене трябва ли им за туй». Срам и грях е да се напомня нещо, което християните вършат по свой почин, по влечение на сърцето. Поклонничеството е истинска страст на българите: те и «в дълг влазят» само и само да се нарекат хаджии и най-главно това ходене на Божигроб, Синай или Атон като че ли не пробужда у тях благотворителност и милост към по-близките, към сиромасите. . . В името на истинския християнски дълг — да се обича близкият и да се прави добро на беззащитния, на угнетения и онеправдания — Неофит изоставя таксидиотската си мисия, учейки народа на нещо по-полезно: състрадание към слабия и обич към просветата. Правете училища, търсете изкусни учители, обогатявайте ума си, станете чрез науката истински, съзнателни човеци! — гласи една от точките на програмните му наставления. Втората точка засяга живота на душата, облагородяването на чувствата. «*Сирачетата не да уженват, но ги държат без заплата* много години служкини и до смерти», говори Неофит с укор към безсърдечните господари, експлоататори на чуждия труд, на беззащитните роби. И още в продължението на оная филипика (в Разговора от 1848 г.) «*На владиците дават по колкото тии не мислят грошови,* да ги благославят — *училища, не да правят,* но да имат средство, и гдето ся нахождат, *да ги развалят*! *Помежду си не само чи са не обичат* да ся видят, — но се и *смертно мразят, гонят, и се предават на владици* (които тии туй ищат) *клеветно да ги или сюрдисват или зайдно сос тях на турският суд сос лжесвидетелства, та или ги избесват, или ги глубяват* и им вземат всичка стока и имение: или ги мучат смертно и ги бият до смерти. . .»

Наука, лична или обществена етика и идея за народност проповядва младият монах и колко далеко отстои той чрез това от ограничените си колеги таксидиоти и колко малко разбиране ще намери той за такава насока на мисъл и дела у манастирските старци, няма нужда да се говори.

Контрастът е твърде голям, за да не се допуска някакво съгласуване на домогванията. И трябва само да се пренесем мислено в Свищов, разорен веднъж през 1810 г. и втори път през войната от 1828 г., когато цялото население бяга по съседните села или във Влашко (тук бежанците от Свищов основават гр. Александрия), когато после то се връща на родните си пепелища и трябва да въздигне на два пъти града,[11] за да почувствуваме доброто сърце на Неофит, за да се убедим, че той изневерява на таксидиотството в името на един по-висок християнски дълг, в името на жизнените интереси на тъй жестоко пострадалото население. Преломът у него, подготвен навярно от порано, достига сега до пълно изживяване и той, страдайки заедно с паството си, в неговите лишения, неговите скърби след войната и завръщането му от плачевната разруха прегръща хуманните и национални лозунги, по-необходими и спасителни, отколкото поклонението в «Хилендар», отколкото благословията на аскетите, отвърнали очи от всичко мирско и петимни само за мирската милостиня. . . С тази своя концепция на монашески и човешки дълг той сякаш реализира още сега — при помощта, оказана на свищовци, — та и по-късно, при смелото си участие в народното движение против гръцката духовна йерархия, идеала на един такъв строг служител на черквата, какъвто е Климент Браницки и Търновски, с неговите пожелания: «Те (калугерите) са длъжни в манастирите — далеч от света и всички негови суетни удоволствия — да водят строго подвижнически живот, а когато стане нужда, *когато вярата и народността ни се намират в опасност*, да излизат от манастирите и пустините си, *да се разпръсват между народа и да унищожават опасността.*»[12]

[11] F. Kanitz, Donau-Bulgarien, I, 1882, 195.

[12] В. Друмев, статия за духовенството у Р. И. Блъсков, Духовни книжки, Болград, 1868, кн. 8, 225.

ГРАД СВИЩОВ: СТОПАНСКО И ИНТЕЛЕКТУАЛНО РАЗВИТИЕ. В *Землеописанието* си от 1835 г. Неофит Хилендарски дава следната характеристика на Свищов въз основа на лични впечатления:

«Свищов, град край Дунава, на радостотворно място, върху шест холми расположен, с доброизрядное пристанище (лиман), покрай което има чинорядовчии и порядъчно разположнии търговскии магазии, три църкви, две прекрасний, и чинопорядъчнии училища. У Горня махала се предава аллилодидактическое и еллиногречкаго диалекта учение. Подобно и в долня М. Славяноболгарскаго диалекта. Поместнии производ има изрядно добровкуснии вина: от които правят велика търговина по много места и по странии царства. Природно местное има весело радостотворнии и изряднейшии прекрасни расходки: и най паче монастирското негово месторасположение и естествоводоточний каменнокладенец (Ташбунар), на когото е водата чистобистра и изрядновкусна. . .» (Тук, в Свищов, бил сключен мирът от 1791 г. между немците и турците; и тук наблизо имало римска развалина, Стъклен.) «Нахождатся у него — до 3000 турскии домови и до 1000 болгарскии. — Жителити са любочестнии, любоучителнии и весми значителнии на търговщината, търгующе с многиии места с разнии търговине и купли.»[13]

Неофит подчертава оживената търговия на града и уредените му училища. Търговията на Свищов датира отдавна и се дължи на лесното му съобщение с отсрещния румънски бряг (гр. Зимнич) и на стратегическото му положение на Дунав — като най-южна точка по цялото течение на реката.[14] Благодарение на това той е пристанище, дето се стоварят най-много стоки от Западна Европа, назначени за вътрешността на България, та и за целия полуостров; и пак от този пункт се изнасят навън с гемии и шлепове повечето храни от Северна България. Така гражданството се издига до завидно благосъстояние, което подтиква към усилен строеж на магазини и на хубави частни къщи, както и към грижи за по-високо образова-

[13] Краткое политическо землеописание, 1835, 11.
[14] К. Иречек, Пътувания по България, 271.

ние. Свищовци се славят някога с аристократически привички и с широки умствени интереси. Връзките с Австро-Унгария и Румъния пораждат твърде рано тук културни нужди, по-изискани обноски и художествен вкус. И учебното дело се радва на любов, каквато другаде е рядкост. Веднага след възобновяването на Свищов гражданите започват да строят училище, в което преподават отлични за времето си учители като Емануил Васкидович и Христаки Павлович; и К. Фотинов не може да нахвали в Землеописанието си от 1843 г. двете училища, елинско и българско, на които биха могли да завидят и да подражават всички български градове. Още по-рано, в 1841 г., Априлов дава някои вести за възникването на гръцко и българско училище, първото в 1813 г. (чрез щедростта на Филип Сакеларий, починал във Виена, и на Иван Атанасов), второто в 1836 г. (по волята на починалия тогава в Букурещ Иван Хаджиангелов).[15] В *Мислите* си за българското учение от 1847 г. Априлов облажава свищовци така: «Ми сякога ги почитахме и ги почитаме като найродолюбивите и най-ревностните българе; торговските им сношения направиха ги известни, прочути и сведущи на европейски езици. . . Свищовците първи по Българията, виде ся, да отвориха общо училище с пожертвование; за това са похвални и достойни за подражание.»[16] Запазеният до нас «Всеобщий Кондик Словеноболгарскаго училища Божественаго Преображения»[17] в Свищов ни е спасил някои данни за учебното дело в града от 1814 до 1837 г., при което често са отбелязвани значителни дарения от търговци и крупни завещания (напр. на Филип Сакеларий, който оставил «на махалата си» 16 000 гроша), еднакво за долното и за горното (Преображенско) учили-

[15] В. Априлов, Денница, 46.

[16] В. Априлов, Мисли, 26—27.

[17] Училищен преглед, IX, 1904, кн. VIII; Н. Ванков, Материали из историята на учебното дело, 31.

ще. Заплатата на учителя Васкидович била в 1825 г. 1200 гроша, в 1829 и 1830 г. 1600 гроша срещу приход на училището 5230 гроша и разход — 2726 гроша за година 1830. В 1832 г. между разходите са вписани «на Неофита даскала 38 гроша 21 пари»; този Неофит ще е нашият Хилендарец, който е бил, изглежда, известно време помощник на Васкидович.

ЕДИН ДРУГАР НА НЕОФИТ: ЕМАНУИЛ ВАСКИДОВИЧ. Наскоро след пристигането на Неофит в Свищов гражданите са почувствували нужда от учители както за «гръцкото», тъй и за българското килийно обучение. Неофит, свещеникът, навярно преподавал отначало в метоха или в черковните килии елементарно обучение по «славянобългарски» — разбира се, не по взаимоучителната метода, тъй като тя е въведена между самите гърци едва преди провъзгласяването на независимото гръцко княжество (1824) — в 1819 г. на Корфу и в 1820 г. в Букурещ. В румънската столица, както и в Молдова (Яш) новата метода е застъпена най-напред от пловдивския грък Г. Клеобуло, автор на математически съчинения, който в Швейцария и в Германия се запознава с новите насоки на преподаването и намира методата на Ланкастер за най-удобна в гръцките училища. Съставил за нея едно помагало в 1820 г., той допринася много за разпространението ѝ по всички гръцки земи.[18] В българските училища, доколкото може да се проследи историята им, новата метода, направила вече такъв преврат в образованието на юношеството другаде, прониква не по-рано от 1828 г., когато К. Фотинов отваря в Смирна частно елино-българско училище по системата на Ланкастер,[19]

[18] A. Rangabé u. D. Sanders, Geschichte der neugriech. Literatur, 25.

[19] Ив. Д. Шишманов, К. Фотинов, СбНУН, XI, 632.

и от 1832—1833 г., когато и в Свищов се споменава взаимоучителна школа.[20] Но най-широко и образцово приложение намира новата метода у нас тепърва чрез откриване на Габровското училище и чрез дейността на главния учител там, Неофит Рилски, след 1835 г.

Покрай Неофит Хилендарски в Свищов ние намираме от 1815 г. нататък учителя Емануил Васкидович, а след 1832 г. — и Христаки Павлович Дупничанина. Тяхната книжовна и педагогическа дейност е тясно свързана с неговата и заслужава да бъде изтъкната на това място.

Емануил Васкидович е една от най-интересните даскалски фигури на Ранното българско възраждане. Смятан по-рано за грък по народност, понеже владеел отлично гръцки език, той бил в същност чист българин от гр. Мелник. Възпитаник на гръцкото училище в родното си място, което се славело в първите десетилетия на XIX в. по цяла Македония (особено когато там преподавал познатият елинист Адам от Мецово, учител и на Неофит Рилски),[21] той попада случайно в Свищов, гдето бил поканен от първенците Георги Алтънович, Алекси Петрович, Панайот Тафров, Иконом поп Димитър и др. да отвори тук училище.[22] Мъчно скланя той на предложението; и

[20] Хр. Павлович, Аритметика, 1833, 148; Неофит Хилендарски, Землеописание, 1835, 17, 21. За Търново в 1834—1835; срв. П. Р. Славейков, Габровското училище, 1866, 15. За историята на Габр. училище срв. М. Арнаудов, Априлов, 1935, 105.

[21] Срв. автобиографията на Н. Рилски у Ив. Д. Шишманов, Нови студии. . . В. Априлов, Неофит Рилски, Н. Бозвели, СбБАН, XIX, 1926, 80.

[22] По разказ от 1930 г. на стария свищовец Тодор Пантелеев пред мен, предаден от близките на Е. Васкидович, последният забягнал от Мелник поради една злочеста случка. Именно като разглеждал в дома на годеницата си в Мелник револвера, окачен на стената, той бутнал спусъка и застрелял неволно момата. Отчаян от това, той намислил да отиде в Букурещ, гдето бил повикан за

радостно, и печално му се виждало да остане в този «мрачен» свищовски предел: «Радостно за нихну ревност, коя еще ми звони в мечтание, и найпаче, понеже щех да начна перво аз, и да положа перво основание, а печално за они страшния грозоти, кои окружаваха той градец, и мислих многоспособно и многообразно, размисляющий, как може бити добропорядочно състояние в едно място, где понапрешно сражение прах и пепел постави и във всеконечно разорение докара го? а бедни согражданни, разсеявщия ся по разни места села и градове по Валахию?» Така пише сам Васкидович в една самозащита от 1846 г. по повод на уволнението си след 30-годишна непрекъсната служба.[23] Условието да остане било: «ако особно място нарядат за училище, а не в церковнии килии, и ако изново созидат ново училище». Започнал се строежът на училището в 1815 г., при което сам Васкидович помагал в работата, подканяйки работниците и пренасяйки материал, за да даде пример и на другите граждани. Но и до 1824 г. училището не било свършено и той пак повдигнал въпрос «во время бурно и смутено» за доизкарването му, за което много помогнал настоятелят Христаки Данкович. В 1832 г. се наложило разширяване на училището - «защо ученици бяха тогда повише от 120 и един учител сам аз». Васкидович събрал гражданите, изтъкнал им значението на про-

учител, и по пътя спрял в Свищов. Тук той бил поканен да пее в черквата «Св. Преображение» и гласът му харесал толкова на средномахленските чорбаджии гъркомани, че те го задържали завинаги. Това е разказвано от внука му Янко Данчев на Т. Пантелеев, който го съобщи и на мен. Една анонимна дописка от Свищов в цариградския вестник *Напредък*, бр. 67 от 8 ноември 1875 г., съдържа некролог за Е. Васкидович и верни вести за дейността му като учител и общественик. Негови възпитаници били множество търговци и видни граждани в Свищов и в някои градове на Румъния.

[23] Прескорбное оправдание Еммаоила Васкидовича триде сятлетнаго учителя свищовскаго училища, святаго Преображения, против клеветника. I Будиму, 1846, 8.

светата, но те, много притеснени, не могли да сторят нищо; а пък ония свищовци, които били «по странни царства. . . нито грижа имаха за своеродно болгарское просвещение, нито искаха да се наименуват болгаре, стидяющиися (и найпаче колико живеят в Влахию), как и много ми казаха, ми сега не сми болгаре. . .»[124] Тогава сам Васкидович заедно с учениците си срутил онова училище от 1815 г. и свищовци се видели принудени да си построят ново училище пак на името на св. Преображение при ревностните настоятели Алекси Дамянов и Николчо Ангелов. На два пъти Васкидович бил натоварван с общогражданси мисии — една в Цариград през 1830 г. за някакви градски «маслахати» и друга от 1841 г.във Виена по завещанието на свищовския благодетел Киряк Ангелов. Това (както и цялата дейност на Васкидович) подхранило злобата на някои зоиловци, особено на някой си Владул, и в 1845 г. той трябвало да напусне Свищов и да се премести за учител в Плевен. «Гол отидох и гол се вратих, без да посвоя нито ботку от сиромашкия крове, но возблагодарен токмо в оно, кое ме плащаше и ме плаща свищовское общество, от коего едва воспитавам многочисленну мою фамилию.»

ПЕДАГОГИЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА ВАСКИДОВИЧ В СВИЩОВ. Едно от обвиненията срещу него навярно е било и преподаването на гръцки език. Защото, като привежда думите на враговете си. «Не требува греческий, не! Вместо греческаго да вкараме влашкий язик» той мисли: «Полезно е болгарский язик да се преподава систиматический, после него и други разни, и найпаче славянский, или да кажа, как едни пророкуват русоцерковний язик, новий и старий еленский, понеже славенский язик и елинский имат сродство, и са сестри

[24] Е. Васкидович, Прескорбное оправдание, 16.

от единия матере, а влашкий язик ми го научаваме с немокри ноги без учителя.» Нека не се забравя, че Васкидович покрай българските си книги е автор и на една учебна гръцка граматика от 1837 г., както и това, че известно време той е служил като секретар за гръцката кореспонденция при търновския митрополит Иларион.[25]

Но което е най-интересното в онова «Оправдание» на един сантиментален, крайно обиден в своята чиста съвест труженик на просветата, то е липсата на какъвто и да било спомен за другаря му Неофит Хилендарски, с когото заедно урежда знаменитото *Детоводство* от 1835 г. и с когото води преписка в 1844—1845 г. Неофит го смята твърде близък, за да му повери най-интимните си мисли, за да излее сърцето си пред него. В писмата си от хилендарското заточение той го титулува: «Милодрагий ми любородче» и «Любимче». На какво може прочее да се дължи пълната липса на вести за Неофит в една автобиографска защита, която има достатъчно повод да се позове и на дружбата с него? Дали умишлено или неволно е това пропущане да се именува в 1846 г. един приятел, пострадал за смели идеи?

По-вероятно изглежда да има в случая умисъл, и то поради опасността, която би дошла за благонадеждния Васкидович от изтъкване на връзки с компрометирания и заточен Бозвели. За него, изгонения от Свищов, който търси място в Плевен и трябва да бъде гледан с добро око от търновския владика, не е препоръка да напомня за сътрудника си и приятеля си, окончателно погубен пред благоразумните помагачи на владиката и властите. Но че все пак Васкидович се сеща за Неофит, без да иска да го именува изрично, показва това обращение към «болгарската юност» в края на брошурата, гдето се известява за някои нови, готвени за печат трудове: «Нег-

[25] Й. Трифонов, СпБАН, XIV, 14.

ли помните как и в 1835: явих ся в болгарский хоризонт, с едно малко мое делце за болгарсконародное просвещение. . .» Но в 1835 г. той не е издал нищо друго под свое име освен онова, редактирано общо с Неофит *Детоводство!* И после в своите *Перва понятия за детинско употребление* («приведени от француский на славянобългарский язик») от 1847 г., като говори отново за своето «трудолюбно старание за славенобългарското просвещение в Свищов» от 1815 до 1845 г., когато дал такъв «пример на околните места и градове, които в онова време нито на ум им дохаждаше, чи без училища и учение друго нещо ни е възможно да искорени от бедното отечество многогодишното невежество», — той пак прави един намек, който може да се отнася само до Неофит. Именно завистниците му го набедили след излизането му от Свищов (значи в 1846 г.) заради книгите му: «Писаха на Търново и предлагаха разни измишления верху мене и моите книги, които аз нито съм ни мислил. . . Тии Зоили мислиха, как мога да им зема славата, ако се с това малото ми делце в българското поприще представлявах. . .» — Тия *негови* книги могат да бъдат само издадените общо с Неофит в 1835 г. части на Детоводството; клеветата — пред търновския кириарх — се отнася навярно до връзките му с главния автор на тези книги, опасния за владиката протосингел, който е на два пъти заточаван; а под зоиловците с високо мнение за себе си, които се боят за славата си, трябва да съглеждаме сигурно Христаки Павлович, сам учебникар и учител в Свищов, за когото дори сдържаният Априлов изказва учудване, че «сплял венец сам за себе си», за преводите и за граматиката си, в предговора към второто издание на тая граматика.[26] В тоя предговор в едно обръщение към «българската юност» Христаки казва, че няма да щади ни труд, ни

[26] В. Априлов. Мисли. 31.

здраве, за да й бъде полезен: «а наипаче, като гледам, защо ти мен е вголемом почитании имаш, и *най-усердно от сичких других списателей болгарских приемаш. И доказуват мигo явно сичкая болгарска училища,* в коих се мои сочинения предават. . .[27]

Васкидович гледа на България като на свое «нинешно отечество», сраства се с идеалите на българската просвета и владее тъй добре книжовния български език, че успешно си служи с него и дори много по-добре от някои по-образовани българи. Неговата умствена култура надвишава културата на мнозина от българските му колеги — това личи от съдържанието и стила на книгите му. В тях той си служи с «изражение щото е живо в български език»; трудът си той посвещава на българските младежи, които ще намерят там «майчиният си язик»; той иска, щото те «да усещат сладост, кога слушат чи звънчат в ушите им ония речи, които са естествен звук и глас на българското произношение». И че макар да е преподавал отначало по гръцки, той не създава гръцки прозелитизъм и не подценява ролята на майчиния език и на националното възпитание, показват думите му: «Колкото са отдоени с българско мляко, гледат да не изгубят народното си название и язикат, които до днес се сохранихa, защото чрез тия два праотечески преимущества и душевните и телесните сили се развиват, и биват истина человеци и праведно родолюбци.»[28]

В тая точка идеите на тъй непризнатия и тъй заслужил за българската школа Васкидович[29] съвпадат напълно с тия на колегите му в Свищов Христаки Павлович и Неофит Хилендарски.

[27] Грамматика Славено-Болгарска от Христаки П. Дупничанина сочинена, сега вторий пут. . . издана, Белград, 1845.

[28] Е. Васкидович, Перва понятия, 1847, IV.

[29] Вж. Н. Ванков, История на учеб. дело, 199 сл.; Учил. преглед IX, 1904, «Материали из ист. на учеб. дело», 33 и сл.

УЧЕБНИ ПОСОБИЯ И ЕЗИКОВИ ИДЕИ НА ХР. ПАВЛОВИЧ. Христаки Павлович пристига в Свищов през 1831 г. Роден в Дупница около 1804 г., той бива даден да се учи при отец Йосиф Скевофилакс от Рилския манастир в манастирския метох на Дупница, след което се покалугерява и приема името Хрисант. В 1825 г. той заминава на учение при поменатия Адам от Мецово (Адамос Мецовитис) в Мелник, а през 1828—1830 г. се учи при гръцкия учител Аргириади в Сер. Завърнал се в Рилския манастир, той бива намерен от свищовеца Димитър Станчоолу, дошъл в манастира заедно с други поклонници от Свищов, и бива поканен за учител в тоя град на мястото на някой си сърбин от Банат, който прилагал взаимната метода и преподавал славянски по граматиката на Мразович. Христаки се съгласява и заедно с поклонниците идва в Свищов и става «славяноелински» учител в Долната махала, гдето живеели по-видните граждани и заможните търговци (в Горната махала преподавал Васкидович). Училището му се състояло от два отдела: взаимоучително (основно) и «главно» (класно). Христаки преподавал в главното училище, а в другото той само наглеждал и ръководел взаимния учител, който въвел после таблиците на Неофит Рилски.[30]

Павлович успял да си създаде бързо име на отличен педагог и при него се стичали младежи отвън: от Търново, Лясковец и други места. Негови ученици са били известните по-късно Драган Цанков, П. Р. Славейков, Андрей Робовски, Ник. Катранов (Инсаров у Тургенев) и др. Като кани Неофит Рилски за учител в Пловдив, Захарий Христович го ласкае със следното сравнение: «. . . Имаме само две машали (факли), що светят на нашата безчисленна Болгария, едната е ваше всепреподо-

[30] Д. В. Хранов, Училищен преглед XI, 1906, кн. VII, 663 сл.; кн. X, същ. място, 694 и сл.

бие, *фтората Христаки Павлович.*»[31] Тази съпоставка на Христаки с Неофит Рилски говори много. Факт е за всеки случай, че Христаки — който захвърля расото в Свищов и встъпва в брак — печели голям авторитет, особено когато се проявява и като учебникар и книжовник. От неговото перо излизат няколко твърде популярни на времето учебници, особено Аритметиката от 1833 г., Разговорникът от 1835 г. и Граматиката от 1836 г. (второ издание в 1845 г.). Той пръв издава в 1844 г. и една от преправките на Паисиевия *Царственик*.[32] И неговите възгледи върху книжовния език упражняват силно влияние, будейки обаче съмнение и рязка критика у Априлов, който не споделя консервативните идеи на Христаки и намира знанията му по старобългарски доста ограничени.

Докато именно в Аритметиката и първото издание на Граматиката Павлович си служи с доста правилен новобългарски език, пишейки дори без ерове на края, във второто издание на граматиката той прегръща черковнославянската редакция, като изхвърля членната форма и въвежда причастията.[33] Този регрес се дължи на внушенията от Венелин. И той не говори в полза на Павлович филолога. Но в замяна Павлович е горещ поклонник на българския дух в образованието и макар да преподава гръцки като една културна и практическа необходимост, не смята да прави гърци своите питомци. Становището му е ясно. В предисловието на своя *Разговорник гръко-болгарски* от 1835 г. той заявява, че повод за съставянето му било «горящее рачение» на единородците за гръцки език — за «тоя благороден език греческий», който бил и

[31] Й. Попгеоргиев, Училищен преглед, XI, кн. VI, 626.

[32] В. Н. Златарски, Училищен преглед, XI, 1906, кн. VII, 678 и сл.

[33] Срв. В. Априлов, Мисли 25 и сл. и М. Арнаудов, Раковски, 284.

«весма полезен», понеже с негова помощ «можете секаде да отидете» — в Тракия, Македония, Азия, «в морето сичкото», «во Италия, в Немция, во Франца и проч.» (!). Но Христаки не забравя да припомни на българите един патриотичен дълг: «Който успее же в тоя толку потребен язик и научи го совершенно, молим му ся со слези *да не унищожава своя род болгарский именувающися, каквото много безумни правят, грек.*» И след една паисиевска тирада («но защо да се наречеш грек, о безумне и несмисленне человече. . .») Христаки заключава:

трябва да се съжалим за «нещастието на нашата България» и да се постараем да я прославим — *«учените убо сочинявающе или превеждающе разни книги на болгарский язик и предавающе*, а неучените учаще ся.» Така се е прославила Русия, така и Сърбия; по същия път трябва да върви и България, за «да биде каквото е била и прежде славна. Понеже и она е била и она свободна, и она е била царство» — за уверение на което е прибавена в края на Разговорника една кратка българска история. България се е възвишавала някога като кедър ливански, после жалостно пропаднала и днес лежи в безславие, от което може да се издигне *«само ако процавти, каквото рекох, сичкото учение на болгарский язик»*. [34]

Този апел за поддържане на *българско* учение и за издаване на *български* книги от онния, които се мислят учени, не остава без отглас; и сигурно един от мотивите да се заловят Неофит Хилендарски и Васкидович, и двамата свищовски учители, за съставяне на *Детоводството* от 1835 г., е излязлата две години по-рано Аритметика на Павлович. Съревнованието действува и тук като насърчение, като подсещане за опитване на собствените сили.

ПОДБУДИ НА НЕОФИТ ЗА СЪСТАВЯНЕ НА ДЕТОВОДСТВОТО ОТ 1835. Дългата, близо

[34] Разговорник Греко-Болгарский. . . от Христаки П. Дупничанина, Белград, 1835, III—VI

19-годишна дейност на Неофит Хилендарски в Свищов е забулена в гъста мъгла. Онова, което знаем, то е основният й дух и крайният й резултат. Относно духа ние имаме укора на хилендарското братство за проповедите на Неофит — християнски и хуманитарни, както това личи и от някои запазени проповеди, записани навярно по-късно. За този дух ни говорят при голямата последователност на идеите у Неофит и ненакърнената цялост на характера му и съчиненията. В тях, в *Просвещений европеец*, *Мати Болгария*, *Разговор на любородните* и пр., както и в запазените писма, постоянно се повтарят едни и същи лозунги за просвета и за религиозно и гражданско издигане на народа, за да може той да вкуси и Христовите истини, и благата на знанието, и материалното благополучие. Но за това — по-нататък. Същите тези възгледи, същата програма за избава на народа от невежество и мрак, от пагубни пороци и експлоатация, от суров егоизъм и денационализация той развива и в своите учебници от 1835 г., които го поставят между първите педагози на Българското възраждане наред с Петър Берон, Неофит Рилски, Христаки Павлович, Константин Фотинов и Райно Попович. Извличайки сам поука от своята преподавателска дейност, печелейки и метод, и наблюдения върху детската душа и вниквайки в нуждите на обществената среда, Неофит получава известен тласък може би от учебниците на Берон и Павлович, за да се реши да се прояви като книжовник, за да изпълни докрай дълга си на духовник и възпитател, на българин и на български будител.

Как той идва до мисълта да стане педагогически писател, автор на учебни пособия, не е трудно да се отгатне, пък и сам Неофит разяснява това, като спира между другото вниманието ни на примитивното и трудно килийно учение. Че той има пред вид гръцки ръководства за школата, които сам е изучавал или които по-сетне намира,

за да ги превежда или прекройва и приспособява на български, е също тъй естествено. И че той съчетава засега своеобразно езика на Берон с езика на други, които застъпват по-консервативна граматика, не е никак чудно при дълбокия отпечатък, оставен в ума му от хилендарската славянобългарска школа, при влиянието на Паисий и Софроний, и при един такъв пример, какъвто дава К. Огнянович с житието си на св. Алекси от 1833 г., гдето също е употребен някакъв побългарен черковнославянски. Рискувания в негови очи опит на Хр. Павлович той няма да последва — толкова повече, че сам Христаки не е затвърден в принципите си и скоро се отмята от тях, за да пише в учебниците си на «старобългарски (славянски»), както настоява все тогава и Венелин.

Неофит не пропуска да ни осветли върху подбудите за съставяне на своето знаменито *Детоводство*. Ужасен от невероятното ниско равнище на грамотност и на възпитание, от липсата на всяко съзнание за дълг към ближния и към родината, той надава тревожен вик за свестяване на заблудените. Той взема присърце напредъка на народа си в интелектуално и морално отношение и иска да противодействува на апатията, обхванала ръководните фактори, сами роби на невежеството. Заедно с всички други дейци на Българското възраждане той издига високо факела на просветата и тръби за опасностите от общественото мъртвило. И неговата изповед, и неговите размишления представляват несъмнен исторически интерес.

ПРОТИВ НЕВЕЖЕСТВОТО И НРАВСТВЕНАТА ПОКВАРА, ЗАЩИТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НА УЧИЛИЩАТА. Именно в предисловието към част III на *Детоводството* (Славянобългарска граматика) Неофит се спира обстойно на причините, които са го подтикнали към изработване на това пособие. Тия причини били две: 1) «*Великото небрежие*» на много бащи «*за*

доброто отхранване на чадата си» и 2) «*Великото ненаситно лакомство и насилно грабителство*» на «*мнимото люборство нашего рода*», което е обхванало днес всяка възраст и което изглежда *да произтича* главно «*от невежества*».

С оглед към първата причина Неофит навежда мнението на ония бащи, които, като им се родят синове, казват: «Е, тий ако щат би добрии, би щат: и без нравоучението, и без искуснаго учителя и детоводителя.» Неофит се учудва на това лекомислие на родителите. «Уви! Колико согрешават таковии безсовестнии, безчеловечнии чадоненавистнии отци!!!» Той вярва именно, че човек не се ражда ни добър, ни зъл, но че възпитанието, «отглеждането», го прави такъв или инакъв. «Добринити не са всажденни в человека, но придобитни» и детето усвоява нравите на близки и далечни хора досущ тъй, както усвоява и родния или чужд език. «Защото ума детински прилича според Аристотел на една весма бяла бомага (хартия), на която не е никакво действие написанно.» Зависи какво ще се пише от времето на тая хартия: добри или лоши уроци, за да запазят децата «до глубочайшата си старост» добродетел или пороци. Ясно е, прочее, че някои родители «имат мнение весма покварно и погрешно». — Относно втората причина Неофит изтъква как българското общество («любородство») от всички възрасти «насилно граби, отгдето неподобава: разнося гдето неприлича!», влияе се от ласкателства, а си запушва уши и си затваря очи за «просветителни науки» — и не се отзовава на онзи, който би им се «жалостно молил, за да спомогнат на немощнаго, невежаго и от всех окуряемаго, посмеваемаго и потопканнаго единовернаго и своего славеннаболгарскаго окаяннаго рода!»

Раздвижен дълбоко от тая печална картина на българската действителност и превърнати бързо убежденията в настроение, а критиката на народните недъзи в чувство

на милост и протест, той минава в изложението си от проза към стихове:

Ах! Болгария, всеокаянная Болгария!
Скоро умилно презови пророка Еремия!
На планината найвисоко да ся качи!
Жалостно да те нарежда, и умилно оплаче!
Защо, кой от другийте рода си возненавижда!
Както нашего рода, друг другиго да обижда!
На искусний те си добронравни, да завижда!
На науките, кат' аспида, гласа да ненавижда!

Неофит припомня по-нататък «нравното разтление (покварване)» на езичниците — египтяни, перси, елини и римляни, последвало от лошата семейна отхрана, за да посочи, че тези народи си помогнали чрез «*общи училища* и попечителства за науката на младите» и че от тези училища като из троянския кон излезли учени и мъдри мъже, които просветили цял свят чрез «списателствата» си. Така и днес «всите искусни европейски родове» се грижат за науката на своите млади, уреждат преполезни училища с преизкусни учители и насаждат добродетели у младите, приучвайки ги да мислят «как златото и среброто не са друго нещо освен худостни и копателни руди» и как не бива едно богатство истинно и богоприятно, «ако се неупотреблява за *общеотеческая полза*»; — «защото богатството без учението и добродетелството не се именува от премъдрите богатство: но само недействителний и служебний истокан (идол)».

Неофит се обръща със зов към любознателните юноши да вземат пример от трудолюбивите пчели и да принесат полза на отечеството си, като му помогнат да се изцери от «*многогодишното слепотно невежество*» и да се просвети чрез «*наший словенский язик*», за който някои думали, че бил «нищо и никакъв», но в същност той «се е украсил, просветил и возвисил в високоискусните академии, найпаче же у России славенский язик». Веднага след

това Неофит, попаднал в елегично-сатиричния тон на поетите-даскали и повлиян от историческо-романтичната носталгия на Паисий, ако не и на гръцките патриоти, се провиква: «О младораслии славеноболгарскаго рода отрасли! *Да воспомните вашите преславнии древнии* славеноболгарски праотци!

Които народа управляваха
и с наука го просвещаваха!
А нине у него много училища пусти,
Человек като помисли изгубаси чувсти!
О! Как ли можеш да терпиш сирота,
не л'виждаш, от другите да е срамота!»

Юношите трябва да избягнат хулата на предател, «защото *не се именува само он предател, който предава отечество, но по-велик е и който го не ползува предател*». За да не си навлече сам това срамно и омразно име предател, Неофит се е заел да съчини «*за горката нежна юност, славеноболгарскаго рода, едно нравоучително детоводство, с което да избавим (отарвем) от многогодишното мучение: което до нине муче учители и ученици*».

РАЦИОНАЛИЗЪМ И НАЦИОНАЛИЗЪМ; Д. ОБРАДОВИЧ И НЕОФИТ РИЛСКИ. Общият тон на тези мисли и излияния от 1832—1835 г. ни открива душата на един хуманно настроен патриот, който скърби живо за упадъка на народа си и иска да го види издигнат до равнището на културните и свободни народи. Нищо аскетическо и тесногръдо-монашеско в идеите; нищо педантично в целите на образованието. Неофит иска да пробуди човека у българина и българина у поданика; той вижда двама големи врагове на народа си: невежеството и грубия материализъм; и той мечтае да се открият училища в страната, за да се учат децата в тях на роден език. Всичките му горещи симпатии са за «нежната юност»,

измъчена от тъпото килийно учение; тя е надеждата му за по-добри дни на българския народ, който има такава велика нужда от «мъдри и учени» вожди. *Общи* (а не частни) училища с *нови* методи и с пособия на *български* език: ето кое ще спаси младото поколение от разтление и от укора в предателство към собствения род.

В тази проповед и тези възгледи върху народ, образование и език ние откриваме нещо типично за просветителите от началото на XIX в.: монаси като Доситей Обрадович в Сърбия и Неофит Рилски у нас също тъй са емансипирани от рутината на манастирската килия, за да признават повелите на здравия разум и интересите на националното развитие. Доситей се пита в автобиографията си от 1783 г., четена и от нашите книжовници: «Не би ли много полезние и болье било и за православие и за народ, да се *сви манастири у школе и у училища преобрате*, и с њиови доотки да се воспитавају и уче сирота народња деца, која намеравју да с временом свештеници и учитељи народњи буду?» Науката е в негови очи «божии дар, небесни свет», и превеждането на мъдри книги за просвещаване на народа, на «љубезной сербской јуности» — нещо полезно, «него дванаест звонара сазидати и у сви њих велика звона произвешати». Рационалист, изпитал редица влияния от Запад, сръбският реформатор настоява за две неща: първо, да подтикне съплеменниците си «да на нашем «*простом дијалекту пишу и на штампу издају*»; и, второ, да ги приучи «сврх сваке ствари *слободно мислити*, и све, што чују, да суде и расуждавају». Той е убеден, че «сви народи, који само при старим мњенијам и обикновенииам остају, морају како год остали азиатически и африкански народи у *вечној очајаној тами* и *неразумију* лежати». Отразяват ли подобни схващания у един манастирски питомец новия дух на времето, резултат пък на засиленото национално чувство в ерата на романтизма са изповеди като тая: «*Ништа ми на свету*

није милије ни љубезније од моего рода; но, колико га више љубим, толико сам му више дужан *правду и истину представљати и говорити.*»[35] И в името на този нравствен обет Доситей изисква да не се подценява училището за сметка на черквата или, както формулира същата мисъл нашият Неофит Рилски в Граматиката си от 1835 г.: «Познали са от части и нашите единоплеменни. . . *защото са потребни и училищата равно колкото и черквите*», ако дори не се отиде и по-далеч, за да се мисли, че е «требувало *по напред да се устрояват училища*, а *потом церкви и монастири*», щом богомилството може в нужда и на поляната, и в пустинята, и в къщата, по силата на завета: «На всяком месте владичество его.»[36] Изобщо рилецът настоява «*да се преведат доволно книги потребни на матерниат наш язик*, чрез които *може да се разпространи учението в сичкото наше отечество*» и да се прогони «долговременій сон на невежеството и помрачението».[37]

Неофит Хилендарски споделя напълно този култ на просветата и този позив за превеждане книги на «матерния» език. И по-късно, в 1841 г., когато е попаднал в заточение тъкмо поради старанието си «да учини полезното» на своя «необразований народ», което е познал като нещо твърде «мучно», той пак внушава на съотечествениците си: «без просвещение человекът е по-несмислен и от скотовете — и по-свиреп и ненаситен и от зверовете.»[38] Но сега в 1832—1835 г. той не се е натъкнал още на непреодолими пречки и гледа с бодра вяра в бъдещето.

[35] Д. Обрадович, Живот и прикльучения (изд. 1893), 99, 111, 113; срв. Б. Пенев, «Д. Обрадович у нас», СпБАН, III, 81.

[36] Н. Рилски, Болгарска грамматика, 1835, Посвещ. 1 и сл.

[37] Н. Рилски, ц. с., «Филологич. Предуведомление».

[38] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 23.

ОТ КИЛИЙНО УЧЕНИЕ КЪМ ОБЩЕСТВЕНИ УЧИЛИЩА. След като в оня увод нахвърля ръководните си схващания като учител и книжовник, Неофит ни запознава накратко с плана и съдържанието на своята малка енциклопедия за децата, разпределена за шест «ученични чина». Той отхвърля решително програмата на килийното училище като такава, която не отговаря нито на детската психология, нито на реалните нужди в живота. Детето не е подготвено да разбира трудните черковни текстове — за тях ще дойде по-късно ред, когато вяра и ум закрепнат; то е принудено, като не разбира, да заучава механически, на памет, без всяко вникване. Това е лоша метода на обучението. Неофит се обръща към родители и учители с въпроса, как може едно малко дете да се ползува от часослова, псалтира и апостола, когато те са «толико високи богословски и с ум непостигнати, на които разума много светила черковнии учители едвам постигнаха», и как това дете ще може другояче да ги схване на техния висок и древен език, освен «сущо като папагай.»

Любопитното е, че малко по-рано Берон в Буквара си и все тогава Неофит Рилски в гръцката си граматика прибягват до подобни доводи. Берон, който знае «окаяното състояние» на килийното учение и напразните мъки на «горките деца», намира, че е «безпътно» да се подлагат на тия деца — когато те още едва сричат — «поучения за православната наша вяра», за която е нужна по-висока подготовка.[39] Н. Рилски пък с огорчение се пита: «Кое учение е било *до днес* в нашите училища, кой ли го не знае; буквар, наустница, псалтир. А по-високо апостол, Евангелие, Светче.» И той се провиква: «*О беда! О сон глубокий!* Добри и свещени книги, но попитай и самого учителя, дали разумява и той сам онова, щото чете. . .

[39] П. Берон, Букварь, 1824, предисловие.

И с такова злоупотребление до днес, по петигодишно или по десетигодишно изнурение времене, излазат бедните болгарски деца от училището почти да не можат барем да прочитат свободно секаква книга, а камо ли да се обогатат и украсат с потребни понятия. . . *О плача достойное дело!* О обида за нежната наша юност!»[40] Безрезултатното и многогодишно губене на време в килията хвърля в тревога нашия пръв педагог, съжалил децата за техните напразни мъки. И тъкмо недостатъците на старата система и на старите методи, отбелязвани и от Берон, и от Кръстевич, и от Раковски,[41] са един от главните импулси към книжовна дейност и учителска практика на тия издигнати над средата си монаси.

Оправдал отклонението си от килийната програма, Неофит Хилендарски завършва интересното онова предисловие с нови напомняния към млади и стари за техния неотложим дълг, дълг на историческия момент, тъй критичен за съдбата на българското племе. Любов към своя език, своята народност и своята школа трябва да се вкорени в душите и да даде обилни плодове. Езикът заема първо място в тая родолюбива дейност. Неофит изповядва, че неговата особена грижа при съставянето на това «мало сочинение» била да се придържа о «матереславенската граматика»: «того ради желайме и молиме всякаго славенскаго списателя же и учителя на славяноболгарскаго рода, *колкото е возможно, да не отбягва от своематернаго язика, но смелно да се хвале, как има една пребогата и предобродаровителна майка*, която с разгърната пазва щедро прегръща, и сладкозахарно целува, и с преизобилното си пребогато и неисчерпаемо сокровище усердно подарява чадата си, каквото и ако попросят *за да отхвърлят страннопримемни труко влахо греческии речи*, и да се укра-

[40] Н. Рилски, Краткое и ясное изложение. . . на греческия язик, 1835, III—IV.

[41] Срв. по-горе, гл. I, т. 9 и 10.

сят и преиспещрат със свойствено приличните, както и другиите европейски и искуснонаказанни народи управляват и украшават техните язици». Неофит Рилски, също защитник на основното обучение по български, скърби все тогава: «А кой може от нас да се похвали, че имаме в Българията някъде славенскио язик (който искренен матер на нашиат болгарскиат) основателно, то ест с грамматика; а камо ли по-високо някое учение. . .»[42]

Неофит Хилендарски отправя покана да се наредят по всички градове и села, «гдето живеят нашите», «*общи училища*», които «да се венствуват (прикиосват) *сос всите нужни, колкото требва едно добросостоянно училище*», защото иначе «нема никаква надежда *да се просвети и возвиши нашия род*». Нещо повече, има опасност поголяма. «*Что говоря*: весма е страшно, за да неугасне всекрайно и не остане никаква останка от него.» Затова не трябва да се лени никой и догде има още време, «нека предварят, молим, любородните ревнители и нека *наредят по всякъде училища за науката на младите, за да приимат от бога мзда и от всякаго рода похвала*». Човек трябва да бъде, както казва Платон, подобен богу. Но българите не мислят тъй. «*Колико са днес из нашите, които обичат науките и им слугуват, както подобава?* Колико ли не са напротив, които се подвизават да ги заточат (сюрдисат) и ако бе възможно, всекрайно да ги затрият.» Това гонене на науките «велико зло докарва в нашия род», защото юношите няма да се посвещават на науките и «малий свят на учението, който се начна да се показва в нинешното време в нашия род», рискува да изгасне и не ще остане искра, за да се възпламени той отново.

Обръщайки се към по-младите, той ги насърчава така: «Но вий, о младораслии отрасли, за то не смущайтеся,

[42] Н. Р и л с к и, Краткое и ясное изложение, III.

но смелно утешайтеся и от полезните и нравоучителни и просветителни науки никогда неотлучайтеся. . .» Види ли авторът тяхното усърдие, ще продължи и той книжовната си дейност: «Тогда като познайме подканното искренно ваше усердие: *имами за вас еще премного, преполезни, готовопреписанни книги, да издадеми на свят, за обучението* на нежната наша юност: които желателно просят вашето ревнително и охоторачително произволение.»

ОБИКОЛКА ИЗ БЪЛГАРИЯ ЗА ЗАПИСВАНЕ АБОНАТИ; РАЗОЧАРОВАНИЯ; КНИГИ, ИЗЛЕЗЛИ ДОТОГАВА. Завладян от идеята да «слугува на науките» и да избави училището от вкостенялата система на обучение, от пакостната килийна рутина, Неофит потърсва сътрудничеството на Васкидович, който му вдъхва пълна вяра със знанията си и с предаността си към българското учебно дело. Вероятно в течение на 1832 г. и на част от 1833 двамата изпълват програмата си и съставят ония шест части на Детоводството, които се печатат през 1834—1835 г. в Крагуевац и Белград. Но преди да замине да печата учебните си пособия, главният автор решава да направи една обиколка из България — било за да попълни сведенията си за самата страна, когато трябва да говори в географическата част за родината си, за която не намира почти нищо в гръцките си първообрази, било — което изглежда по-съществен мотив — за да запише абонати и да събере част от стойността на книгата, както и да си осигури разноските по печатането. Къде ходи Неофит и какви впечатления извлича, говори ни самата тази география на България. Ясно е, че данните му за училища, за икономически живот, за местоположение, за старини и т. н. са почерпани на самото място. И ясно е също, че не навред ентусиазмът му за просвета на народа намира желания отзвук и поддръжка. Егоизмът и материалният интерес, които се бичуват в предговора на Дето-

водството, са пуснали дълбоки корени в душата на българина, на гражданина особено. Колко мъчително е за чувствителния Неофит да бъде обливан със студен душ, да се види пренебрегнат и изоставен в благородната си ревност! Характеризирайки българите откъм племенната им психология, той намира у тях нещо положително — трудолюбие, гостоприемство, любов към мира, природен ум; но намира и отрицателни черти, срещу които може и трябва да се реагира, понеже те са нещо вторично, резултат на историческата съдба — именно културен упадък и липса на интерес към книжнина и просвета. «Неучението ги прави — забелязва Неофит — совсем диви, невежи и пэсмеваеми от другите искусниии и учении европейски народи — това тяхно нечувствие подкане и весма люто ужеле мнозина любородниии. . .» И за да покаже нагледно от какъв род е това безучастие, тази жалка «дивотия», Неофит разказва под черта:

«Воистинну весма се сожалих и преоскорбих — защо когато *обикалях по всите своеродниии болгарски села и градища*, за да подканя любородниите чадолюбивии бащи: словесниите детоводители, благоговейниите свещеници — церковниите настоятели, а найпаче народниите началници, богодарованиите общеполезниии оправители и наставници — на които сос преисполнени плачевножалостниии сълзи и до лице земли се покланях *смиренно им се жалостно молях, за да спомогнат* — една от четвертата част с помощ — преди, за топографический иждив (и после да вземат за чадата си) мнимите от нас и от многих полезнопросветителниии книжки — но найпервом се сподобявах — хайде, поседи някой, и другий ден на хана — да си помислиме и да се попитаме помежду си — някои пак мнимии себе високоучимии — превосходителниии в званието — някои же церковниии, и надзирателниии настоятели: *возмущающе — и страшно възбраняюще народу*, но слава Богу

защо не са много — тъкмо на четире места са таковии нахождат. . .»[43]

Неофит се е обръщал значи преди всичко към учителите, свещениците и влиятелните граждани (чорбаджиите) — молил ги е едва ли не със сълзи на очи и с поклони, за да го подкрепят в инициативата му, но е срещал често убийствена незаинтересуваност, дори в някои случаи и противодействие. Унижавайки се само и само да трогне сърцата им и да ги разположи не към благотворителност, а към най-скромна жертва в името на родната просвета, той е жънел апатия и възмущение. И скръб завладява душата му. Но тя не го обезсърчава ни най-малко и с още по-голяма решителност той се зарича да работи за отстраняване на тая пречка за възхода на българския народ: подценяването на наука и на книжнина на родния език.

Книги на български, на по-чист, макар и неустроен народен говор или на неустановен дамаскинарско-черковно-славянски език са излизали до 1835 г. твърде малко. Тук между оскъдните документи на новата ни книжнина спадат преди всичко: *Буквар* от Берон (1824), предтеча на Неофитовото «Детоводство»; *Свещенная история* черковна от Ветхиет и Новиет Завет, сокращенно сочинена на славено-болгарскиет язик» от Васил Ненов (Будин, 1825); «*Свещенное цветообрание*. . . в полза на юношеството», преведено от Анастас Стоянович Котлянин, нар. Кипиловски (Будин, 1825); *Буквар* от Г. Васильов (Будин, 1826; «*Новий Завет*. . . на българския язик, който се употреблява сега в Болгарията» от Петар Сапунов Трявненим (Букурещ, 1828); «*Житие светаго Алексия*. . . на язик славено-болгарский» от К. Огнянович (Будин, 1833); «*Аритметика*» от Хр. Павлович (Белград, 1832) и др.[44]

[43] Неофит, Краткое политич. землеописание, 15.

[44] Срв. В. Погорелов, Опис на старите печатани български книги, София, 1923.

При всички тези 23 книги от началото на XIX в. преводачите държат да бъдат разбирани от читателите, приспособявайки се ту към познатия в славянската литургия език и правопис, ту към «природното произношение на речите», както се изразява Кипиловски, приел като Берон вм. ѫ знака а (габа). «Трудности, които произхождат от лишението на една Грамматика и Лексикон на нашият язик» (Кипиловски) срещат те на всяка стъпка, но това не ги отчайва да работят за пропаганда на родното слово. И тъкмо техният пример кара Неофит да апелира към книжовници и учители «*да се не срамят да сочиняват и превождат за общенародна полза* и украшение, чест и похвала на своего рода, книги». Не е вярно, мисли той, мнението на скептиците, които оспорват правото за съществуване на една българска книжнина. «А вас, които (мисля) как слушате от някоиси, защо говорят, чи неимало по матеросславенский язик високи и искуснии учители, училища и академии — то явно, защо е, всепрелестна лажа — оставям ви — смислете доброразсудно — и *обегнащете, отдавнашната прелест: и охотно щете склони да научите первом вашето своематернаго языка* — после же весма лесничко: и другии колкото возжелайте. . .»[45]

Изтъквайки така нуждата да се тачи и разработва на първо място българският език, Неофит отбива присмеха на гъркоманите, усъмнени в бъдещето на тъй младата книжнина поради липсата на подготвени писатели, учители и учебни заведения. Още Берон препоръчваше в Буквара си: «Трябва да се силим колико е возможно *да се щамбосат доста книги* на нашият язик. . . Много полезно е кога учим *первом нашият язик* с грамматически правила, чи после други язик.» И оптимизмът на Неофит ще бъде оправдан още същата година, когато излизат

[45] Краткое политическо землеописание, 15—16.

учебниците му (1835) с отварянето на Габровското училище.

Неофит минава по пътя си Търново, Габрово, Елена, Дряново, Трявна, Лясковец, Г. Оряховица, Шумен, Разград, Провадия, Котел, Варна, Русе, Никопол, Враца, Плевен, Ловеч, Троян, Севлиево, Тетевен, Етрополе, Златица, Пирдоп, София, Копривщица, Панагюрище, Клисура, Калофер, Сопот, Карлово, Казанлък, Стара Загора, Чирпан: градове или градчета, за които той дава по-точни вести, непочерпани от книги. Интересно е, че между абонатите му, обявени в Аритметиката («на любородниите спомоществователи честниите имена»), ние откриваме срещу 146 души от Свищов само 7 от Търново, 18 от Елена, 7 от Трявна, 44 от Стара Загора, 21 от Казанлък, 46 от Карлово, 24 от Сопот, 15 от Клисура, 33 от Плевен, 19 от Ловеч, 15 от Тетевен, 28 от Троян, 13 от Севлиево и други по-малко на брой (София е застъпена с 5 души, с. Шипка с 3). Между абонатите обръща внимание Христо Попович от Свищов с 25 екз.; влизат «Райко Даскала, Гандю Кръстевич от Котел, Стойко Попович (баща на Раковски) от Котел — записани в Карлово; и Стоян Михалев (баща на Иларион Михайловски) от Елена. Прави впечатление малкият брой абонати от Търново — 7 души, когато две години по-рано (1833) Христаки Павлович записва там за Аритметиката си само у владиката 10 екземпляра («помогнали в Големийа Тернов за 10 книги преосвещ. митрополит Г. Иларион, Любомудр сий и Соломоноподобен на мудростта рачител, за да ги раздаде дар по сиромашки болгарски деца»). И нека изтъкнем пътем това обстоятелство: докато Христаки е записал в Свищов между абонатите си и «Мудрословеснейшие учител Еллинскаго и Аллилодидактическаго училища Г. Емманоил Васкидович от Меленик в Македония», Неофит Бозвели той не туря в списъка си. Ако между търновските абонати току след владиката

Иларион фигурира с пет книги «Всепреподобнейший архимандрит и епитроп светогорновскаго, Г. Х. Неофит Хилендарец»,това е не нашият Неофит,а един негов съименик от Елена, именно дългогодишният учител в този град и после епитроп и протосингел в Търново, известен като ревнител на българската книжнина.[46] Защо Неофит не личи в 1833 г. между свищовските абонати на Христаки, не е трудно да се обясни: той е вече тръгнал да събира абонати из България за своя учебник и отсъствува от Свищов.

ИНТЕРЕС КЪМ НАСЕЛЕНИЕ, ИСТОРИЧЕСКИ СТАРИНИ И УЧЕБНО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ. Какво вижда Неофит при пътуването си из България, какво търси погледът му из родната страна, какво му прави тук най-силно впечатление? Учителят книжовник има най-разнородните интереси на географ и турист, той дава материал за науката и за практическите нужди, той хвали и укорява познатите си според показаното им усърдие за стопанско и просветно издигане на обществото. Пазейки икономия в чертите, той смогва да даде на 16 малки страници доста пълен преглед на градове и по-големи села в България, без да пропуска нещо по-значително тогава; и с това той си спечелва похвала от Априлов.[47] Природа, културна география, етнография, археология, благоустройство, индустрия, търговия и занаяти, училища, църкви и манастири, демография, историческо минало — всичко обгръща той с бърз поглед, намирайки случай и за патриотически подсещания. На първо място се изтъква местоположението — в топографско, стратегическо и живописно отношение. Шумен например е разположен в един дол и от природата укрепен, Котел е между планини, Видин — в равнина

[46] Й. Трифонов, СпБАН, XIV, 11.
[47] В. Априлов, Денница, 29, срв. по-горе 4.

край Дунава, Враца — под Стара планина, Севлиево — край Росица и т. н.; Варна, Силистра, Русе, Никопол и други са «крепко каменно заградени»; Свищов е на «радостотворно място» върху шест хълма, с «изряднейши прекрасни разходки» към Ташбунар; Плевен има в околността си «весело утешителнии разходки, многоплодовитии лозия и прекраснии градини», както и един «чудесен» манастир, Карлуковския, който е «раю подобен»; Казанлък има «прекраснии насаждения разноцветнии и овощнии градини, с предобрии веселотворнии разходки не далеко бистро самоизворнии и добровкуснии изряднии води», както и «самотоплоизворнии краснии бани» край р. Тунджа; Стара Загора («Мелта») е «радостоворен» град с «разноцветонасаждении раю подобнии градини и лозия» наоколо и т. н. Живописта на Неофит се задоволява само със стереотипни сложни епитети, каквито срещаме изобщо в стила му.

Разпределението на населението по народности и численият му състав го занимават навред. В Русе например са посочени 30 000 души, от които 1600 семейства са български, 650 арменски и т. н. В Свищов има 3000 къщи турски и 1000 български. В Плевен преобладават турците, а българите са само 800 семейства. Габрово е «велико село без турци», както и Панагюрище. Копривщица е родина на някои «благородни българи», които населяват Одрин и Пловдив и т. н. Българският елемент го интересува особено, понеже българите са преобладаващо племе. И тяхното минало той не пропуща да припомни във връзка с историческите случки и със запазените старини, съобщавайки ни, че някога тук в т. нар. «Царска Трапезица», «столица на българските царе», имало 40 черкви, от които сега били запазени 9. Тези 9 черкви той изброява и описва, като между другото предава съобщението на един дюлгерин за «много надписи с славянския словия и множество книги списани, кожен-

нии» в потурчената и недостъпна за никой българин черква «Св. 40 мъченици». При Стара Загора той видял «останки от древната твърдост (кале), за която са се били турците 3 године, догдето я превземат». За София, край Витоша («прочута за разните си руди и драгоценнии камени»), той знае, че е била след падането на Търново «град царствующий, за то се нахождат многии древнии останки», както е например манастирът «Св. Архангел», гдето цар Асен се държал с велможите си 15 години, докато бъде предаден от «някои зли наветници из село Бистрица», от чийто проклет род имало и досега злополучни потомци. Между потурчените черкви в София Неофит отбелязва с патриотическа мъка и оная «преизящна и прекрасна Св. София, която се вижда от 6 часа далеко и преисполня *плачевно и прежалостно всякаго сердца*». Такава мъка будят у него навярно и «древнии останки» около Преслав и Враца, за които обаче никой не се е погрижил да ги изучи — «но днешните българи не ги припознават от невежество си за нищо». . . «Премного чудеснии древни останки» се намират и в пещерите на Искърското дефиле край Карлуковския манастир. . . Тъкмо от тези бегло, но старателно подчертани свидетелства за българската независимост и българската култура, пробудили елегично-сантиментално настроение, черпят вдъхновение писатели като Чинтулов и Раковски с техните романтични видения из миналото, гдето се отразяват и външни (гръцки или руски) поетически влияния. Те са едно от средствата за пробуждане на заспалото национално съзнание — с носталгията, която паметниците на миналото навяват у всички разочаровани от настоящето.

И общата европейска история зачеква Неофит във връзка с българските градове. Така при Варна той напомня за «сражението, което станало в Л. Г. 1444го — Амурата Турецкаго Султана противу Владислава унгарскаго царя — който се погуби совсем у това сражение. — Обаче

в Л. Г. 1829го стана попрочутен: за сражението между турците и россияните — в което е бил настоящ и император Самодержавин Николай первий Россианский.» При Свищов Неофит припомня за войната от 1791 г. между немците и турците (както и за римските развалини Секоризка при днешния Стъклен, гдето още се откривали «многодревнии вещи — антики и словия по латинскаго диалекта»); а при Никопол — «великото сражение» в 1396 г. между Баязид и Сигизмунд Унгарски, гдето загинали «множество благородни французи, дошле да спомагат на християните». По този повод Неофит изтъква наченките на Възраждането в Италия: «От онова еллинските премудрии провидяха какво погублението ще докара падение и на Константинополското царство; за то побегнале во Италия: и тяхното отхождание подкане второто рождение на Еллинската наука.» При Провадия той също напомня за «ужасното сражение» от 1829 г. между руси и турци, както и за «многии древни останки» с латински надписи.

С радост отбелязва Неофит процъфтяването на училищното дело в България и с лек сарказъм брули градовете, които още не са се сетили да си отворят школи. Търново има още преди 1835 г. «прекрасноздание аллилодидактическо и еллиногреческо достапорядочно училище». Така и малкият Котел се слави с «две училища добропорядочни: славеноболгарское и еллино-греческо» наред със Свищов или Стара Загора например. Само «славеноболгарское» училище имат Елена, Враца, Плевен, Габрово, Трявна, Самоков и т. н. Обаче другаде не е тъй. В един Ловеч постоянно училище за жалост още не е отворено — «за коя же причина незнанно, торговци има с добро состояние». Така и в Тетевен — «в селото няма училище, за коя причина? Недоуменно!» Нима трябва с такова леко отнасяне кам просветата на младото поколение да се насърчават — ония ренегати, които разгла-

сяват, «чи неимало по матерославянский язик високи и искуснии учители, училища и академии», и отбягват да научат «первом. . . своематернаго язика»? Неофит мечтае да се покрие България с гъста мрежа първоначални школи, гдето да се преподава на народен език, за да се повдигне така общото културно равнище и да се подготвят кандидати за високите български школи на бъдещето.

Наред с всичко това той изтъква в географията си на България условията за материална култура, състоянието на поминъка, занаяти или търговия, главното производство (коприна, гюлово масло, лозарство, скотовъдство, шаяк, гайтани, железарство, дърводелство и т. н.), така че промишленият бит на България в началото на XIX в. е доста пълно представен в този кратък, пръв по рода си очерк в нашата педагогическа книжнина.

В КРАГУЕВАЦ (СЪРБИЯ) ЗА ОТПЕЧАТВАНЕ НА ДЕТОВОДСТВОТО. Обиколена през 1833—1834 г. в течение на няколко месеца България, при което се събират абонаменти, печелят се лични приятели и се опознава положението на страната в просветно и национално отношение, Неофит потегля за чужбина, за да напечата учебниците си. В България печатница със славянски букви няма нийде: тая в Самоков (1828) е още твърде първобитна, за да не задоволи по-строги изисквания. Трябва за тази цел да се отиде или в Сърбия, или в Румъния, ако се касае за близки земи. Будапеща и Брашов, гдето се печатат по-рано първите български книги, лежат далеко; за там се искат и повече средства. Сърбия има предимството на свободна славянска страна, гдето най-лесно може да се реши задачата при наличността на родствена по език страна и при надеждата да се намери покровителството на влиятелни хора измежду духовенството или гражданските власти.

Въстанието на Кара Георги от 1804 г. против еничарите, завършено с признаване на сръбската независимост (1808), и това на Милош от 1815 г., което разширява териториалните придобивки и утвърждава спечелената свобода, откриват благоприятни изгледи и за потиснатия български народ, както доказва това неуяснения напълно заговор на врачанина Димитраки Хаджитошев, в който не е чужда и сръбска намеса. Но за това по-нататък, когато ще стане дума за наченките на черковния въпрос у нас, гдето името на видния врачански патриот се вестява също. Не само революционното движение в Гърция (1821), но и придобивките в политическо и културно отношение на новото сръбско княжество пробуждат живи копнения между по-съзнателните и решителни българи и най-малкото поне починът за засилване на просветата и книжнината получава от тая страна значителен тласък. Доситей Обрадович, който поставя между поробените Сърбия, Босна и Херцеговина - и «бедна България», пожелавайки на всички тях освобождение от турския ярем, и Константин Огнянович, който «нищо толко усердно» не желае, колкото благополучието на нещастните българи, са тук най-видни посредници.

Така Неофит се озовава през есента на 1834 г. в Сърбия. Той отива в Крагуевац, гдето е тогава резиденцията на сръбския княз Милош Обренович, признат за такъв още в 1817 г. от сръбската скупщина и утвърден окончателно чрез султански ферман от 29 август 1830 г. (този ферман определя на Милош правото да бъде наследствен владетел, а на сърбите — правото да си отварят печатници и обществени училища).[48] Крагуевац е тогава просто село и животът там патриархално-провинциален. Но тук е върховното правителство на Сърбия и «княжеско-сръбската типография», пренесена временно от Бел-

[48] Срв. L. v. Ranke, Serbien und die Turkei, 1879, 184; Г. П. Генов, Източният въпрос, I, 1925, 208 и сл., 317 и сл.

град, гдето пак се връща през следната 1835 г. Как се устройва в Крагуевац Неофит и как нарежда отпечатването на своето *Детоводство*, не знаем добре; но че той среща големи затруднения подобно на други българи, дошли да печатат свои учебни помагала, не подлежи на съмнение. Именно ние имаме две интересни писма от познатия учител и книжовник Христодул Костович (Сичан Николов)[49] до Неофит Рилски, в които ни се излагат патилата на първия, пристигнал в Крагуевац на 13 октомври 1834 г., за да тури под печат и да води коректурите на граматиката на втория. Неофит Рилски се намира тогава в Букурещ, изпратен от търновския митрополит Иларион да усвои взаимоучителната метода и да приготви някои учебни помагала за проектираното Габровско училище (което се отваря на 2 януари 1835 г.). Христодул му съобщава в писмо от 25 октомври 1834 г., че не е захванал още отпечатването, понеже не било дошло разрешение от «Господаря» (Милош), и че прекарвал мъчно със скромните си средства, понеже в Сърбия било скъпотия (ока хляб — грош, зелка — 50 пари, ока месо — 64 пари). «*Намерих* — пише той — *Неофит в Сербия и той дошел да щампосува книгите си, исписали до хилядо спомоществувателi по шест цванника*, и има един Систовлия, който се именува Христо Папазоглу (т. е. Христо Попович, комуто е посветена Аритметиката) он се обещал да им плати от типографата половина книгите. *Неофит ходил сам от град на град та писувал синдромите* (абонатите), та ми казува за габровците защо биле тарав, и толку каже кюлханета, щото Систовлийте са каже при них като маргарито при мунистата... Не сме пазарили (печатането), понеже и *Неофит не е пазарил*, ради това

[49] И в. Д. Шишманов за Христодул Костович, в «Студии из областта на българското възраждане», СбБАН, XXI, 1926, 158—159.

какво се направи пазара на неговите книги, таке ще биде и на нашите.»[50]

Ако от това писмо на Христодул Костович ние научаваме важната подробност за записани 1000 спомоществуватели и за обиколката на Неофит из България, при което габровци не са се показали твърде щедри към него; ако при това е ясно, че Неофит не ще е дошъл много порано от Костович — може би най-рано през септември 1834 г., от второ писмо на Костович до Неофит Рилски с дата 15 февруари 1835 г. ние узнаваме за нови трудности по печатането и за големи ядове на Неофит Бозвели. Печатницата била претрупана с много работа, а пък директорът ѝ «типографо не е почтен човек, но ветражия и гол лъжец, който какво ще лъже господарат, и он го слуша. . . А сега думат да пренесат типографията пак в Белград.» Христодул съобщава още, че бил твърде притеснен материално, ядял за икономия само по веднъж на ден, за да не харчи дневно повече от шест гроша (отслабнал дотолкова, щото се боял «да не му падне някоя дамла»), заел от Неофит Бозвели 15 жълтици и чакал да почне набирането на граматиката, особено откак се застъпил пред княз Михаил Герман (братовчед на Неофит Рилски и сръбски агент, «съветник» в Цариград, като доверено лице на княз Милош).[51] Неофит Бозвели е започнал вече да отпечатва Детоводството си, но има големи неприятности поради бавното редене и скромните си средства за съществуване. «*А на Неофит от Димитровден до сега само 12 коли са щампосали, а още повеч има и поменува и он така като мене на* κακὴν κακῶς, *и прокле-*

[50] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Нови студии из област та на Бълтарското възраждане, СбБАН, XXI, 1926, 158—159.

[51] Вж. писмата на М. Герман до Н. Рилски, СбНУН, VIII, 427—428.

тисува си животът, защо не е седял в България да се смирява и да си гледа покоят.»[52]

ТРУДНОСТИ И ЗЛОПОЛУКА В ЧУЖБИНА; ПРОСБИ ДО КНЯЗ МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ. Бедният Неофит! Решително не му върви в живота — било по вина на характера му, било поради стечение на обстоятелствата. Ако цели и тактика са в едни случаи само причината на неуспеха, друг път неща съвсем незначителни или непредвидени идат да смутят духа му и да го хвърлят в напразни мъки. Не му стига огромният труд по съставяне на Детоводството, не му стига и оная обиколка из България, гдето търпи обидите на безчувствени и тъпи хора — сега той трябва да изживее лишения и огорчения за една уж лесна работа, печатането. Дошъл за късо време, той е принуден да остане в Сърбия близо две години и вместо да си свърши работата спокойно и гладко, вижда неприятности, които надминават всички очаквания. Притеснен душевно поради мудния вървеж на печатането, той се вижда и с изчерпани средства за живеене. И нетърпелив, какъвто е, той изпада в настроение да се кае жестоко за безумната си мисъл да просвещава един неблагодарен народ, ще съжалява понякога горчиво за напуснатото спокойствие у дома си. Досадите, за които ни съобщава Христодул Костович, бледнеят обаче пред тези, които ни се разкриват от други документи и които карат Неофит да проклина дните си в Сърбия, да губи вярата си в свищовци, да изпада в жалкото състояние на подозиран за злоупотреба с чужди средства.

Именно на 16 юли 1835 г., когато Неофит бил заминал по някаква си работа от Белград (гдето сега е пренесена печатницата) за Пожаревец, в квартирата му — стая в долния етаж на старата митрополия, ключовете

[52] Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 160.

от която стая държали двама честни българи — влязъл някакъв крадец и задигнал всички скъпоценни вещи на Неофит и всичките му парични суми. Откраднати му били 606 талера, «златное держало костенаго жезла» (известната наследствена патерица), един позлатен сребърен тас, една сребърна лъжица, едни сребърни женски гривни) «оставшей наследие матери моей покойной»), една стара жълтица със сребърна халка и някои други неща, запазени от детинство като «отеческое наследие». В оная сума влизали както неговите собствени пари, тъй и сумата, събрана от предплатилите абонати. Получил вест за станалото, Неофит пристигнал веднага от Пожаревец и подал тъжба до съда за залавяне на крадеца сърбин, който се знаел. Но нито съдът в Белград, нито този в Крагуевац не сторили нищо (не искали без разрешение от княза «ни затворити ниже изтязати») и тогава Неофит се видял принуден да подаде па 16 септември 1835 г. едно заявление до княз Милош (тогава в Цариград), датирано от Белград, а на 1 януари 1835 г. друго заявление до него от Земун.

Тези две заявления, запазени в Белградската архива,[53] ни рисуват в твърде черни багри теглата на Неофит, останал внезапно без всякакви средства за съществуване и принуден да моли Белградския митрополит за заем от 60 талера за препитанието си и за да купи поръчаните от свищовци книги в Пеща, като заложи дрехите си и един сребърен ковчежец със свети мощи. Дали Неофит успява да си възвърне вещите и парите, не знаем; за всеки случай костената си скъпоценна патерица той носи и по-късно, през време на заточението си в Хилендар. Знаем обаче, че той бил успял да си издействува по-рано от княза «печатнаго и книговезнаго иждива», разноските за печа-

[53] Г. Баласчев, Известия на историческото дружество, I, 1905, 21 и сл.

та и за подвързията на шестте книжки. Все пак той бил задлъжнял много поради дългото си престояване в Сърбия, причинено от директора на печатницата Берман, който вместо за два месеца, както било уговорено, напечатал книжките едва за шест месеца. Освен това той дължал на същия Берман 8000 цванца за Свещената си история и Катехизиса, които трябвало да бъдат отпечатани до 22 юни, а били готови едва през септември 1836 г. Неофит няма ни с какво да се разплати, ни с какво да се прехранва: «и тако нине неимуш откуду отдати — и насущнаго хлеба лишим недоумеваю что делать». И той моли княза «со слезами жалостно» да стори нужното, за да получи правото си «от всех своих лишенаго и бедствующаго» — *Неофит Петров*, който се подписва веднъж като «славеноболгарский списател» и втори път като «препростий списател бугарский».

Че заявленията не са дали скоро или изобщо очаквания резултат, показва ни молбата на свищовския настоятел на Неофитовото Детоводство, Христо Попиванов, до княз Милош. В тая молба от юни 1836 г.,[54] като се говори как Неофит и Емануил Васкидович, които живеели «от двадесет повише години почтенно» в Свищов, единият като «общедуховний отец», другият като учител, се били трудили «за просвещение всеобще народнаго и предрагаго словено-болгарскаго рода», моли се князът, да нареди да се издири крадецът, за да не загубят «списателите труда си, трошака и най-паче почиста си от народа», а настоятелят — вложените от самия него 450 талера заедно с други 155 на предплатилите абонати. Защото — което навярно най-много оскърбява и отчайва Неофит — между народа в Свищов се пръснала мълва, че той, Неофит, не печатал книгите си, а ядял и пиел в митрополията, после пък забягнал заедно с директора на печатницата

[54] Г. Баласчев, цит. ст., 37 и сл.

в Немско. . . Макар никой сериозен мъж да не повярвал на този нелеп слух, абонатите се възбудили, защото не им се пращали книгите; а когато книгите дошли, узнало се, че те са дадени от княза дар на сиромашките ученици, и всички взели да си искат обратно внесените преди две години по два цванца. Настоятелят напразно ги увещавал да почакат, докато се върне Неофит. Но дори и като си дошъл той и обяснил работата, народът пак роптаел: «Ми то незнаеме, Господаря нам всите даровал, а ви залудо ищете да ни изядете по 2-та цванца, но ми вам нещем ги остави тако.» Истината била, че княз Милош, макар да подарил ония шест учебни книжки, наредил да се отпечата със събраните суми Свещената история и Катехизиса на Неофит и че печатането костувало 800 цванца, както сам Неофит съобщава на княза в заявлението си.

В края на краищата: едно голямо мъчително разочарование. Неофит, който не е отишел в чужбина, за да печели «новци, слава, чест», нито за някоя облага в сръбската държава, или пък «губити време всуе и имения», а е имал мисълта «жертвоватися елико ест можно о просвещении» (както той казва) «предрагаго моего рода младежам», сега трябва да изповяда на княза: «нинеже лишеним настоящага хляба, имения и труда моего книги — продая халини мои, со слезами хлебом питаюсь — отчаян же по улицам скитати». Намерили са се по признанието на настоятеля Хр. Иванов «злотворнии и доброненавистнии притворци же и ласкатели», които с леко сърце наклеветили честния старец пред свищовци; и макар ония двама българи, които пазели ключовете от стаята му и от сандъците му, да уверявали, че отецът е ограбен от злодеите «до аспра», пак не се опомнили клеветниците, пак не стихнала оная «соблазнителна молва». Неофит е «доишел при духовния свои чада и ни извести за всех и повярвахме (повярвали са подписаните в заявлението на

настоятеля свищовски първенци, 11 на брой). . . Обаче общий народ то отнюд не мари. . .»

ПОУКИ ОТ КУЛТУРНИЯ ЖИВОТ В СЪРБИЯ. СЪДЕЙСТВИЕТО НА СРЪБСКИЯ КНЯЗ. След продължителното, близко двегодишно прекарване в Сърбия — през което време той се е обаждал на свищовци с писма от Неготин, Крагуевац и Белград, — Неофит се връща сломен в България. Едничката му утеха покъсно е може би тая, че в паузите на печатането той е могъл да прави екскурзии по сръбските земи, задоволявайки любопитството си за места, хора, нрави, условия, тъй нови за него. Веднъж той прескача дори до Будапеща, както ни показват няколко случайни реда в едно негово писмо от 1845 г. до сръбския митрополит в Белград, гдето се препоръчва духовният му син, дякон Хрисант, отишъл там на учение. В писмото именно се казва между другото при спомена за пребиванието в Сърбия през 1835—1836 г.: «И аз, зане бившу ми некогда в Белграде и *прошедшу много места унгарских Сербов до Пещи и Будина видях инний обряд, и инное благочиние в Свещенницех, в дяконех, в Свещеносцев и в самем народе. . .*»[55]

Неофит значи е бил между унгарските сърби, стигнал е дори до Пеща, проявявайки особен интерес към живота на духовенството и на народа, за да използува добитите си впечатления в своята агитация по-късно. И навярно тъкмо в този период той си съставя по-ясна представа за насоките на сръбското умствено и книжовно движение, което му подсказва за теми и тенденции на някои собствени трудове. А в Сърбия и особено между австро-унгарските сърби кипи тогава интензивен духовен живот. Под влияние на либералните идеи, които насър-

[55] Непубликувано. Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

чава от трона австрийският император Йосиф II (1765—1790), поробените или освободени сърби се отърсват от средновековни предразсъдъци и насочват към съвременни понятия за просвета, народност и политика. Усвоил философските и социалните доктрини на енциклопедистите във Франция, Йосиф II работи систематически за подкопаване на феодалния строй, за облекчаване икономическото робство на селяните, за демократизиране на науката и за насаждане на веротърпимост и свобода на съвестта. Той е поклонник на светското образование и на народния език в литургията (вместо латински); той иска да се затварят манастирите, смятайки калугерите за «мъртав човешки капитал»; той разтуря ордените, които «нито поддържат училища, нито проповядват»; и той, който отстоява енергично държавния си централистичен идеал («Йосифинизъм»), дава косвено тласък и за развоя на сръбската книжнина. Делото на Доситей Обрадович (1742—1811) е немислимо без черковно-политическите реформи на Йосиф II. Въставайки против калугерския паразитизъм, суеверието и фарисейството и застъпвайки решително националната идея и широката народна просвета, Доситей става инициатор на новата сръбска литература. Той пише «нашим простим српском језиком», съчинява и превежда в угода на тенденциите, които трябва да се прокарат всред широките маси, проповядва любов към истината и към разума.[56] И в същия дух работят и други книжовници — край него и след него, — като например оня Захарий Орфелин (1726—1785), който напада сръбските йерарси, загдето от сребролюбие и властолюбие са занемарили сръбските национални интереси, проповядва просвета за народа, иска употреба на народния език и пише в 1761 г. книжката «*Плач Сербии*, еяже

[56] Йов. Скерлич, История нове српске књижевности. Београд, 1914, 67, 72 и сл.; Ст. Новаковић, Турско царство пред срп. устанак (1906), 32 и сл.

сини в различния государства разсееялися», както и «*Горестний плач славния иногда сербии*, своих царей, князей, вождов, градовьже и земел лишенния, и на чужих пределех в жалостном подданстве седящия»[57], които вече по заглавие напомнят толкова силно «Плач бедния Мати Болгарии» и «Общесоборно жалостний. . . разговор на любородните» от Неофит Хилендарски. Изтъкнали бихме тук и Йован Ст. Попович (1806—1856), напечатал в 1825 г. поемата «С л е з и, 'и миже Болгария, нещастие лета 1374 сбившееся оплакивает», гдето също се съдържат някои аналогии към «Плачът» на Неофит.[58] Изобщо целият културен живот на Сърбия и особено учебното дело и нравственопоучителната литература на младото княжество ще са правили силно впечатление на Неофит, който вижда ясно къде би стигнала и България, ако се намереха нейни синове, готови да отстояват напредъка ѝ. Действително и в Сърбия до 1830 г., когато със султански хатишериф се урежда международното ѝ положение, училища и книжнина не стоят много високо, така че още в 1827 г. Вук Караджич може да се оплаква: «Ни у сто села нема свуда једна школа. . . Осим попова и калуђера једва би човјек у 1000 душа могао наћи једног човјека коии зна писмо читати. . .» Но все пак и по-рано и особено след 1830 г. грамотността се шири бързо: в 1831 г. се основава в Белград печатница, в 1839 г. има 72 основни училища, от които 26 държавни, в 1834 г. излиза първият вестник *Новине Србске*, печатат се книгите на Обрадович и т. н. Важно значение придобива и основаната през 1826 г. в Пеща «Матица Српска» (по примера на Маджарската академия от 1825 г.), целта на която е «распространениие книжевьства и просвештеније народа србског».[58а]

[57] Йов. Скерлич, ц. с., 60 и сл.

[58] Йов. Скерлич, ц. с., 163 и сл.; Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 508.

[58а] Йов. Скерлич, ц. с., 120 и сл.

Така че Неофит е могъл да научи твърде много от пътуването си и да се ободри от тази ревност на сърбите и за българската просвета, и за своите собствени дидактическо-патриотически книжовни планове.

Но в спомените от Сърбия се врязва и онова разочарование. Той, който е мечтал «еже би дати списателства моя народу моему *без предобитка*» — той попада под просташкото обвинение в груба корист, в злоупотреба с доверието на абонатите! Навярно това тъкмо той не е могъл да прости на свищовци и затова скоро напуща града им, откак към средата на 1836 г. се е върнал за кратко време, за да разсее лично всички неоснователни клюки и да ликвидира честно със задълженията си. Детоводството обаче заедно с другите две книги е готово, отпечатано и прибрано. Двете заявления до княз Милош ни разясняват достатъчно какво значат думите в заглавието: «Напечатано с одобрением и иждивением его Светлости Княза Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича.» Милош се домогва в ония години да спечели симпатиите на българите, за което им оказва някои малки услуги: обещава например да се отпечата и граматиката на Неофит Рилски «за Габровското школо бадихава» според Хр. Костович. От Априлов пък узнаваме, че позволението да се печатат безплатно български учебници в Крагуевац било изходатайствувано от княз Милош чрез съдействието на Димитър Мустаков, сръбски агент в Букурещ. Но условията не били подробно уговорени, така че въпреки правото, дадено от княза, трябвало да се плаща за хартия, мастило и труд на работниците. Поради това печатането в Крагуевац излизало по-скъпо, отколкото в Пеща, тъй като коректорът Хр. Костович трябвало да се бави 9 месеца и да харчи по 200 лева месечно.[59] За всеки случай, смятайки Милош за български благодетел. сви-

[59] В. Априлов, Денница, 99.

щовци се обръщат в 1836 г. към жена му княгиня Милица с молба да ги подпомогне при възстановяване на разрушената им в 1810 г. черква.[60] През 1835 г. именно княз Милош пътува през Свищов, Русе, Шумен и Варна за Цариград и на връщане се отбива в Габрово и други някои български градове, приеман възторжено от населението. В негово лице българите виждат един славянски господар, който храни добри чувства и за тях, неосвободените от турския ярем. Специално изтъква Неофит Рилски в едно писмо до Милош заслугите му за българската книга: «Ми смо известни отдавна, да сте ваше сиятелство составили у вашу державу превзходну книгопечатню, и да су век нащампалисе в ней неколико и на наш болгарский язик книге, будуки да смо известни и о том, что сте ви велики ревнители и любители просвещения. . . своего рода. . . и нашего болгарского.»[61] Това се доказва и от услугата, оказана на Неофит Бозвели за Детоводството. Интересно е обаче, че думите «иждивением» не фигурират на всички екземпляри от това Детоводство дори за един и същ учебник: на едни те се срещат, а на други са изпуснати. Което идва да покаже, че първоначално книгите са отпечатани само със заглавие: «напечатано с одобрением Его Светлости» и пр., и едва когато князът освобождава Неофит от изплащане на някои дългове към печатницата, бива добавено «и иждивением», като се унищожава тогава в *част* от изданието заглавният лист и се заменя с друг. Тъкмо при тази външна промяна в едно и също издание (защото не се касае за две издания) бива съкратено и авторството на учебниците, тъй като в екземплярите, в които има «и иждивением», липсва името на Емануил Васкидович, така че се срещат едни и същи учебници ту с двете имена, ту само с това на Неофит като един-единствен автор. По какви мотиви премахва Неофит

[60] Г. Баласчев, Известия на Истор. дружество, I, 25 сл.

[61] СбНУН VI, 477; срв. Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 404.,

името на другаря си, след като го е поставил веднъж, остава неизвестно. Може би понеже Неофит е поел всички отговорности по печатането и понеже сега тепърва вижда, че е направил голяма чест на Васкидович, като го е поставил за съредактор само за услуги при превеждане на части от книгите, макар и значителен дял от цялото. Нали в края на краищата Неофит обработва и тоя чужд материал, вместяйки го в общия план, който е негов личен замисъл? И нали само той губи време и има толкова неприятности, докато трае печатането в Сърбия. . .

КАК Е РАЗПРЕДЕЛЕН ТРУДЪТ МЕЖДУ ВАСКИДОВИЧ И НЕОФИТ. ЕЗИКОВИ И СТИЛНИ КРИТЕРИИ. Въпросът за участието на Васкидович при съставянето на разните части от Детоводството е важен за нас. След като някои приеха, че Васкидович изобщо не е участвувал в изработването, понеже не е фигурирал като автор в преглежданите от тях екземпляри,[62] други, наопаки, утвърждаваха участието му по силата на външни свидетелства, като показанията на Априлов, Венелин или Неофит Рилски, които винаги са сочили като автори двамата свищовски учители.[63] Но едните и другите трябваше да се убедят по-късно въз основа на пълните заглавия в разни екземпляри от Детоводството, че Васкидович личи все пак като автор, при което Н. Ванков, който по-специално бе изучавал авторството и оглавлението на книгите, идваше до заключение, че книга I, II, III и VI били работени от двамата, а книга IV и V — само от Неофит: Васкидович «ще е помогнал, като е давал само материал» за ония части, а Неофит е

[62] Н. Ванков, Неофит Хилендарски като книжовник — педагог, Училищен преглед, 1900, книжка VII—VIII, 586; История на учебното дело в България, 187 и сл.

[63] Ив. Д. Шишманов, Един непознат труд на Неофит Бозвели, СбНУН, XVIII, 21.

«разработвал и нареждал материала на цялото», като го е и коригирал. «Неговият (на Неофит) език и стил са най-главното доказателство за това.»[64]

Въпросът остава все пак недостатъчно разяснен. Изпускали са се из пред вид, първо, приведените свидетелства на самия Васкидович и на свищовския настоятел Хр. Ив. Попов за участие в учебниците от 1835 г. на Васкидович. Забравяло се е, второ, посвещението към Аритметиката от двамата учители, именно: «Н. А. род. К. молитвующий и Емм. В. Елл. С. У. У. благосклоннейщий Д.» И, трето, най-главното, не са правени съпоставки в езика и стила на учебниците, за да се види възможната отлика между две пера, при което участието на Васкидович изпъква особено в част V, Географията, в част II, за Петте чувства, и в част III, Аритметиката. Последната изглежда да бъде без някои малки вноски от Неофит почти изцяло дело на Васкидович, когато в Географията негов превод е повечето от това, което не е описание на България и Турция.

За да проличи по-ясно разликата между двамата автори въпреки общата окончателна редакция и правописния ретуш от ръката на Неофит, ето няколко типични откъса, към които трябва да се прибавят и Неофитовите описания на Свищов или Котел, цитирани вече по-рано.

Неофит описва или превежда с познатия свой маниер така:

«Константинопол. . . град е великий, многонароден, многоукрашен, многобогатствен, и многоспособоторговитний. . .»

«Варна, град крепкозаграденний — и приселение греческое — край Черно море расположен — прочут же за сражението, което е станало Л. Г. 1444. . .»

«Адрианопол. . . в радостно месторазположение, у едно мно-

[64] Н. Ванков, Славеноболгарское детоводство — Оглавление и авторство, Периодическо списание, кн. LXVIII, 1907, 1—2 и сл., 124 и сл., 138—140.

гоплодовитое поле — многонародний град — с разновиднии торговци. . .»

«Карлово, малок градец, на радостотворно местоположен. . . и до един час месторастояние бани топлоизвирнии.»

«Тая малая Болгария. . . има воздух благорастворен, клима весма здрава и изрядна: земля преизобилна и плодоносна. Украшава се от разновиднии гори, планини, радостотворнии равни полета — има же — и добропреизобилство от всякакви сеидби: скотопитателства. . .»

По-други стилни и синтактични похвати, и то на Васкидович, откриваме в това описание, все в *Географията*:

«Парис е главний, и престолний град Кралевства, лежи при река Сена, и има 5 мили окружност, 32 300 домови. . . по това много воспитателни заведения, един университет, седалище науки. . . великая Ботаническа градина, великий зверяник, многие фабрики. . .»

«Шведската (держава) е весма бреговата, песачива и неплодна, и по северните страни бреговете са вечно со сняг и лед покрити, някои долнии шведскии, и норегийскии совсем са плодоноснии, особито южните предели, а северниити страни са добравнии, песачивии, полнии бардища, пропасти, западната и южната клима е прилично умерна, а во обще воздуха е чист, и здрав, на север са долги нощити, и весма варла зимата. . .»

Ако Неофит говори винаги в суперлативи (пре-, най-, много-), служи си със сложни прилагателни и съществителни имена, прибягва често до трупане на епитети и има някои специфични свои изрази («радостотворни», «благорастворен» и т. н.), както това се знае достатъчно от стила на *Мати Болгария* и на писмата му, Васкидович е чужд на всичко това, излага се по-свободно и ясно и отбягва несвързаните изрази, съединени у Неофит само с тирета. Неофит не би могъл например да преведе описанието на Везувий на такъв прост език, без прекъснати фрази и тирета, както прави това Васкидович:

«Близо при него (Неапол) се нахожда планина Весувия, която е ужасна, защото у сред нея има една дубка, от която непрестанно

изхожда дим, но когато наченват великите громеже, изхожда един несма високий пламен, който свети надалеко, колкото може да свети месъчний свят, дважди, стават облацити черни, и от оне пропаст излязва пепел, камение, и ако се случи денем, притемнява като нощем: излязва една тина, която я именуват лава. . .»

Срещу описанието на Неофит за Тракия: «Определява се к восток от Черното море, к запад, от Бялото море и к Македония от реката Нестос (Карасу)*к полунощ* от Емо (Балкана) и Болгарияк *пладнина*, от Мармара», стои това на Васкидович за Италия: «определява се от севера с Швейцарско и Немцко от востока с Адриатическото море, от юга и запада със Средиземното море, а от северозапад с французкото».

От перото на Неофит са излезли тези редове в *Граматиката*:

«Того ради человецити за да орат земята лесно, измудриха ралото, хумота (впрегло), жиглити. . . но хомота в сред е продубчен, а на дупката ся полага лимеш, гдето хомотя е залепен от ралото, и всичкото древо, което е простряно, ся нарича процеп, а отдолнята крива част наричася ралица; а нейният край плуговоздержател, плазица, а древото, което держи орачат, именувася руковзятие.»

«Еллинское баснословие. . . приказва вернити баясловията на древните человеци, а найпаче еллините, които служаха и непознаваха единаго бога, триипостаснаго, творца неба и земли, както вярватъ днешните. Но кланяхася на много блудни богови, и на гнуснави богини.»

Сложните изкуствени думи «плуговоздержател» и «ръковзятие», както и гръц. «триипостаснаго» са тук несъмнено от Неофит подобно на архаизма «того ради» или на излишната членна форма в «баясловията», която е типична за нашия автор. Изобщо стилът на Неофит показва надмощие на черковнославянските старинни форми и спъната фразеология, особено щом откъсите са негово оригинално съчинение, срещу стила на Васкидович, по-плавен, по-прост и по-близък до народната реч. Нео-

фит не може да се отърси от влиянието на манастирската книжнина с нейния архаичен тон в дикцията, словара и правописа, когато Васкидович, човек с мирско образование, е напътен към живия говор на средата си в Свищов, както показват това и книгите му от 1846 г. (*Прескорбное оправдание*) и от 1847 г. (*Перва понятия за детинско употребление*), писани на един много по-естествен и гъвкав език. Ето например няколко реда от последната:

«В това мало делце употребих изражение щото е живо в български язик, и въ живата грамматика, нарочито зато, защото нямам намерение да ползувам другиго, освен българските юноши, на кои то и мой труд посвящавам, в него ще намерат и майчинит си язик. . .»[65]

Но участието на Васкидович в Детоводството е маскирано за нас в голяма степен чрез поправките, внесени там от Неофит, така че само подробни анализи на речник и синтаксис биха могли да прокарат по-точно разграничение за двете пера, и то не с абсолютна сигурност навред.

НЯКОИ ПОДТИЦИ КЪМ КНИЖОВНА ДЕЙНОСТ. Когато Неофит начертава плана на своето *Детоводство* (т. е. Παιδαγογιά), той има пред вид както нуждите на българското училище, така и практиката в гръцките учебни заведения от началото на XIX в. Въодушевен от идеите, които дават тон на гръцката, а не помалко и на сръбската популярна книжнина, той си поставя за цел да подтикне образователното и нравственорелигиозното въздигане на един народ, изостанал най-много измежду всички православни балкански народи в своето духовно развитие. Не само примерът на това, което знаменити гръцки учители и автори вършат за съвземането на своите сънародници, но и подтикът от личности

[65] Е. Васкидович, Перва понятия, IV; срв. и погоре 252.

като Константин Огнянович и Доситей Обрадович ще го е насърчил да се нагърби с една задача, която той чувствува като свой най-важен обществен и религиозен дълг. Сърбинът Огнянович, който учителствува в България и става по-късно един от най-преданите защитници на отец Неофит, е превел и издал в Будапеща през 1833 г. своето *Житие светаго Алексиа*, «посвящено на синови и чада болгарски из презелна любов». В предговора към този превод той заклева българите да не презират рода си и да мислят за напредъка му. Своето «мало дело» той, който е живял между българите и работил за тяхното просвещение) «аз оний истий кой помежду Вас живях и свое благополучие на жертву Вашему благополучию всеусердно принесох, и кой Ви и днес и всегда любим»), поднася на читателите, за да възбуди тяхното «умиление душевно», за да ги подтикне към «просвещение и благородства серца», към състрадание и подпомагане на бедните. Огнянович вижда «как в *Болгариа многи Философи пасат свини*, за това що ум нихен, който е способен за висока дела, загубва се у темнота невежества». Той е «удивен», дето българи се отричат от отечество и народност и се наричат гърци («видех многих да се отричат от това име *болгарин*. . . и като безумни гнусат се от своего рода, езика и имене, аки би им име *болгарин* безчестие приносило»), и отдава това на невежеството: «защо студеност нихнаго сердца не позволява им да любат свое отечество, найвише из тая причина що е непросвещено, глупо, нещастно и бедно». И той, покъртеният до сълзи («слези ми низ лице течат»), търси причините на общия застой, първо, в това, «*що в пастирех духовних* видисе повседневно *големо небрежение к просвещению*»; второ, там, че «в богатих големо е жестокосердечие, собствено користолюбие, и несогласие за общее благополучие»; и, трето, в това, гдето «в просто общество царствува, от

една страна, бедно немогущество, а, от друга, ужасно угнетение властелнаго, негде и богатих ига».[66]

В тези укори към отговорните ръководни лица и в тези симпатии към простия народ Неофит Хилендарски открива нещо от своя собствен мироглед. Позивът на Огнянович за дейно родолюбие и грижи за просветата насърчава Неофит тъкмо тъй към книжовни почини, както и примерът на други български учители и духовници, между които най-видно място държат П. Берон, Хр.Павлович и Неофит Рилски. С последния, също монах-педагог, той споделя — по стъпките на общия техен вдъхновител в известни отношения, сръбския просветител Д. Обрадович (който през 1764 г. прекарва в «Хилендар») — тази особена идея, че учебното дело и светското образование не са ни най-малко несъвместими с грижите за черква и монашество. И ако Доситей твърди в житието си: «Воспитаније младости — ствар најнужниија и најполезниија чловеку на свету», или пък скърби: «Штета да толико многочислени народ остаје без књига на свом језику у време, у које наука близу нас сија како небесно сунце»,[67] Неофит Рилски пожелава все като него в 1835 г.: «Понапред да се напечатат на нашият болгарски език потребните за учението книги, а после ветхий и новий завет.»[68] Защото неграмотен и непросветен народ не би могъл да схване словото божие. Осъждайки настъпилата в манастирите апатия към просветата и книжнината, Доситей намира отзвук у чисти сърца и благородни характери като двамата наши Неофитовци, които от горчив личен опит знаят какво липсва на калугерското съсловие и какви са нуждите и болките на народа, изоставен от своите пастири. И те се заемат да прокарат една просветна ре-

[66] К. Огнянович, Житие светаго Алексиа, 5—8.

[67] Д. Обрадович, Живот и прикл., 5, 14.

[68] Н. Рилски, Болг. граматика (1835), II; Б. Пенев, «Доситей Обрадович у нас, СпБАН, кн. III, 1912, 81—82.

форма, дълбоко убедени, че служат така най-добре на истинското си назначение като духовници. Без да занемарят дълга си към черквата и в пълно съгласие с него те вършат всичко, за да повдигнат умственото и нравственото равнище на народа, за да го извадят от тъма и духовно робство и приобщят към съвременния напредък.

ПРЕГЛЕД НА ШЕСТТЕ ЧАСТИ ОТ ДЕТОВОДСТВОТО (1835). В Крагуевац Неофит напечатва през 1835 г. всичко осем книжки, както и сам той говори в *Просвещений европейц* от по-късно: «тия труда моего осмочастни препрости книжки». Строго взето, две от тях не влизат в тесните рамки на *Детоводството*, именно Свещената история и Катехизисът, понеже те не носят общото за шестте учебника заглавие (нито пък бележката: «сочинено на шест части»), не са отбелязани като VII и VIII част и не са предвидени като задължителна учебна материя, макар в предговора към Свещената история да се изказва пожелание духовници и учители да запознават поне два дни през седмицата децата с «православната наша вярà» и «богоугодна наука» с помощта тъкмо на тези две пособия.

Всички осем книжки са компилативен труд и предимно превод от книги на гръцки език. Авторът сам отбелязва на заглавната страница, част I –III: «Собрано от различни списатели» и «первом преведено от еллиногрèческаго диалекта»; или на заглавната страница на част VI: «Собран от различни списатели еллиногрèческаго диалекта, первом преведен и сочинен на славеноболгарскаго»; или на заглавната страница на Свещената история и Катехизиса: «Первом преведени из еллиногрèческа диалекта, сочинени же на славяноболгарскаго. . .»

Водейки се по плана на гръцките учебни ръководства от този тип — именно по популярните у нас автори

Д. Дарвар, К. Кума, К. Вардалах, И. Патуса и др.*, — Неофит Хилендарски съставя за нуждите на българското основно училище най-необходимите кратки елементарни пособия по следните предмети: буквар, учение за петте чувства и морала, граматика, аритметика, география и писмовник.** За едни от тях той взема материала си наготово, и то «от различни списатели еллиногреческаго диалекта», както е случаят за буквара, учението за петте чувства и аритметиката; а за други и специално за географията и писмовника си той се основава отчасти на собствени наблюдения, колкото се отнася до фактите из българската действителност.

* Сравни за тях у И в. Д. Ш и ш м а н о в, Нови студии. . . СбБАН, XXI, 490 сл.

** Първата част, букварът, носи заглавие:

Славеноболгарское
Детоводство
за
малките деца.
Напечатано с одобрением *Его Светлости Княза Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича*
Благословением же преосвещеннейшаго Сербии Митрополита Господина Петра.
Собрано от различни списатели, и сочинено на шест части, за шест ученичнии чини: первом преведено от еллиногреческаго диалекта, на Славеноболгарскаго, и издадано: от Н е о ф и т а архимандрита Хилендарца, родомже Котлянца: и *Еммануила Васкидовича*, еллиногреческаго Сищовскаго училища учителя.

Част первая
Содержащая познания букви: Срицания слогов: Обучения добронравних: Веществении имянителник: вседневната детинска молба
В Крагуевце
у Княжеско-Сербской Типографии 1835.

Заглавната страница дава цялото съдържание на книжката, интересна като опит да се измести Беронсвият буквар от 1824 г., на който Неофит дължи някои заемки.[69] Като Берон нашият автор държи да пише на «прост език», разбран за всеки българин, и като него той примирява котленския си говор с черковнославянската традиция във форми и в правопис.[70] Но за разлика от българския си първообраз Неофит Хилендарски обича сложните или ковани думи като «домозидател», «хлебостворец» (праве хлебови), «люботруднити» (пчели), «храчкососуди», «оловоперо», «печатовоск (червлен воск)» и др., както и тенденциозно подбраните примери като «*окаянната Болгария*», «*Славните серби*» и др. Членната форма за мн. ч. е те(тѣ) и ти, смесено: « Който е искусен в науките, оногова и почитат человеците». Вместо Ъ (ѫ) се явява а с кратка отгоре (шáркъ, разхвáрлянни, прищáпнати) или без нея (ракат, даски), както и е или о, според етимологията (стекло, песок, возглавници).

Втората част е озаглавена с общия текст от ч. I, като са прибавени към «с одобрением» думите «и иждивением» и след името на сръбския княз: «на дара учащейся болгарской юности». После идва специалното заглавие.[71]

Съдържанието обгръща такива глави: Слушание, Обоняние, Внушение, Осязяние (упипвани). Няколко подобности к другиите человеци (длъжности към родите-

[69] Срв. В. П у н д е в, Един забравен буквар, Литературни новини, II, 1928, бр. 4 от 21. X.; Н. Бозвели, Бълг. писатели под ред. на М. А., т. I. 1929, 114.

[70] Срв. за Б е р о н-Б. Ц о н е в, Сборник П. Берон, 1926, 18, 24, 29.

[71] *Част вторая:*

Содержащая известия за пятьтех чувстви, надлежателства на обхождението с разни лица и обязателства. Езопови басни. Нравоучителнии повести. Четирите нуждни науки всякому. Петтях ползи на человечеството: и Должностите на всякая фамилия.

ли, учители, благодетели, господари, слуги, отечество, приятели и пр.), Добронравное поучение (за чистота на телото, държане пред хора и пр.), за посещение, за обращение, за трапезата и др. Има и няколко «Басни избрани, от Есопа», както и «Повести нравоучителни. Полза от науките», гдето влизат 32 разказа-анекдоти за Филип Македонски, Александър Велики, Перикъл, Демостен, философите Диоген, Зенон, Аристип, Ксенофонт, Теофраст и др.

Следвайки образците си, Неофит вмъква като мото на гърба на заглавната страница стихове, преведени от една нравоучителна книжка на посочения аромъно гръцки писател Д. Дарвар (Χειραγωγία, Виена, 1802).[72]

Третата част съдържа на заглавната страница всичко общо, изтъкнато в част I и II, заедно със специалната за случая.[73]

Задачите на граматиката са схванати чисто практически така: «Грамматика се нарицава оно учение, което учи нас, основателно: как да писуваме, да говориме, и да чтеме право и порядочно езика, кога то учиме.» Любопитното е, че след като са дадени правилата за всичко това, от стр. 53 нататък иде отдел «Художнословие за трговина, т. е. сведения за «земноделието», «скотопитание», «пчеларство», «хлеботворение», «поварное (готвачност)», «кораблотворение», «началодреводелство (дюлгерлик)», «далбание», «живописание», «мусика (пение)», «воинственное» и след това «Еллинское баснословие».

[72] «Ако щеш добронравен, и благочестив да будеш,
Чтиже о ученичe! правила да придобиеш.
Коликото поучава тая малая книжка
Ако щеш да будешъ похваленъ по вселенна всичка; срв. В. Пундев, СбБАН, кн. XXXVIII, 1929, 223.

[73] *Част третая*
Содержащая и обучающая известия Славеноболгарской грамматики. Кратко художнословие и кратко баснословие на древните Еллини.

Четвъртата част е озаглавена отначало вместо *Слав. Детоводство* с граждански букви: Аритметическое руководство за наставление на болгарските юноши.

Тъкмо тази част съдържа едно посвещение, писано от Неофит и приподписано от Ем. Васкидович, с което се благодари на «охоторачителния» Хр. Попович за дадената от него материална и морална поддръжка при съставяне на цялото Детоводство. След мотото на стиховете на втора страница[74] идва именно това обръщение към свищовския меценат: «Вечно убо ще бъде весма похвално богодарованното ти благопроизволителное, премилостивое, богоприятное, человекопохвалное и преполезно наставителное на славяноболгарскаго рода на нежната юност, на златоцветущаго им возраста, тая иста божественная добродетел, то е, к роду человеческому искренную любов, която вашите человеколюбния гарди одушевлява. . .»

На Попович се благодари още все в този риторичен, заучен от византийските проповеди стил за това, че е дал подтик за работа на двамата учители: Повод нам и дерзновение да подадеш на *тия наши детоводственни и шесточастнии книжки*, на славяноболгарскаго диалекта сочинении — през вашата спритацателна богоугодна и народопохвална и никогда незаборавна спомощ. . . това малое наше сочинение на всегдашната наша благодарност знак.»

Че Неофит използува и «числителное художество», за да буди патриотически чувства, учи ни следната задача (стр. 42): «Единъ любороден болгарен, разходился *по всичката Болгария, за да обиди древнити останки на отечеството си*, иждивил (разнесал 1/2 и 1/3 и 1/10, от колкото имал, останаха му 50 гроша: колико гроша имал?»

[74] Научися художне да счисляваш,
числата же предобре да познаваш,
ако щеш никогаж да се измамваш,
когда някому нещо ти продаваш.

За паметниците на миналото значи той мисли не само при географията си на България.

Не безинтересен е списъкът на «любородниите спомоществователи» в края на книгата. Свищов върви начело със 146 «честнии имена» и с Христо Попович като настоятел, записал 25 екземпляра. После идва Търново (7), Елена (18), Ескизахара (44), Казанлък (21), Карлово (46), Сопот (24), София (5), Плевен (33), Лович (19), Троян (28), Троянски манастир (7), Севлиево (13) и т. н. Между спомагателите фигурира в Елена бащата на Иларион Михайловски, Стоян Михальов, а в Карлово — Райно Даскалат, Брайку Хаджи Генов, Стойку Попович от Котел, бащата на Раковски, и Гандю Крестович от Котел.

ГЕОГРАФИЯ, ПИСМОВНИК И СВЕЩЕНА ИСТОРИЯ. Петата част на Детоводството изменя общото заглавие така:

Краткое политическое Землеописание за обучение на Болгарското Младенчество.[75]

След един поглед върху религии и езици по света идва описание на държавите с разните системи на управление в Европа и с по-подробен очерк за българските земи. Правейки разлика между Велика България (край р. Волга) и Малка България (на север от Стара планина), той забелязва за последната, че е имала някога «особнии те си владетели и князи — от които се лишила и впаднала в поданство у 14-го века». И като дава броя на жителите (1 800 000) и преглед на производството, изтъква, че «болгарити са помного от всите (жители) — и гово-

[75] Напечатано съ одобрениемъ и иждивениемъ Его светлости княза Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича, на даръ учащеися Болгарской юности: Благословениемъ же преосвященнейшаго Сербии Митрополита Господина Петра и изданно: отъ Неофита архимандрита Хилендарца, родомъ же Котлянца.

Часть пятая.

рят един издноразселний славенски язик — който до нине неприел правилно устроение, отъ своематернаго язика». Като национален характер на българите изтъква, че те били «простосердечнии», но «в науката никак несклоннии и нерачителнии»; и още — «добросклонни и остроумнии: но неучението ги прави съвсемъ диви, невежи и посмеваеми отъ другите искуснии и учении европейски народи». Тъкмо «това тяхно нечувствие подканя и весма люто ужеле мнозина любороднии: и начаха да имъ превождат и сочиняват по славяноболгарскаго язика. . .» Тук ние долавяме реминисценции от Паисий, Софроний и Огнянович. При очерка си за Сърбия той подчертава по дълг и с тенденция да възбуди ревност у българите, заслугите на княза и благата на независимостта: «Тая област у старо време имала славнии царие — обаче и нине е свободна — обладавасе от своеплеменнаго и едноверпаго, от бога (им) дарованнаго, Светлейшаго Княза Милоша Теодоровича Обреновича. — Прещедрощастливо и добропорядочно се оправлява и и обрядява. . . найпаче же в добронаставителнии високии науки — щастливаго своего рода сербскаго. . .»

В Македония той подчертава българските жители на Солун(покрай турци, евреи и гърци),на Серес, на Охрид. . . И навред с видима радост и възхищение от проявената инициатива се отбелязва какви училища има, безразлично «еллиногречески» или «славеноболгарски», алилодидактически или «прости». В Търново Неофит захваля «прекрасноздапно аллилодидактическо и елиногреческо добропорядочно училище», в Трявна или Плевен — «славеноболгарско добропорядачно училище». . . и т. н. Но в Ловеч «постоянно училище нямат — за коя же причина незнанно», също в Тетевен: «велико село безъ турци. . . обаче в селото няма училише. За коя причина? Недоуменно!» Сарказмът в това «недоумение» е несъмнен.

Шеста част, Писмовникът, е озаглавена Славеноболь-

гарский предручний послателник за наставление на болгарските юноши. Част шеста. [76]

Тук се дават упътвания и образци за разните видове писма, при което между адресите прави впечатление този за търновския митрополит («Преосвященнейшому Митрополиту Терновскаго, и всей Болгарии Ексарху Г. Г. Илариону»), а между подписите — тия на няколко търговски къщи от Свищов, с дата март до август 1835 г.

В уводните бележки за търговските писма Неофит изтъква не само нуждата от знание на «числителната наука» (аритметиката), но и необходимостта да се владеят — покрай чуждите езици — матерний и поместний». Ако «поместните», т. е. гръцки и турски, са наложителни по силата на обстоятелствата, «матерният», т. е. живият новобългарски, очевидно е посочен с патриотически умисъл, какъвто се долавя навред в Детоводството. «За това ви советуваме искренно — пише Неофит, — старайте се колкото можите да навикнет *простоболгарский* и сливенский наш язик — и Еллиногреческий же и Турецкий. .. Обаче *весма е срамота на нашите болгари, които не залягат никак, за да научат своя си язик* който е един от европейските язици: на когото неговата матерь е Славенский язик, и подарява го с премного приличнии украшенства. . . не се срамят, нито смишляват ония, които имат средството и могат словом и делом да спомогнат, и не спомагат. Тежко и горко!!! о *Отечество! Отечество!... до когда то невежество!!!*»[77]

Този лирически позив, който изненадва на това място, ни отвежда към думи на Огнянович (1833 г.), когато той

[76] Содержащая наставителнаго устава и порядочно подобателнаго примера, послателнаго поучения, как всекий според причините, лицата и обезателства прилично да писува.

В Крагуевце, у Княжеско-Сербской типографии, 1835.

[77] Славеноболг. предр. послателникъ (Детоводство, ч. VI), 48—49.

пита читателите си българи: «не е ли срамота да се стидите славнейшаго имене; най-паче да се хвалите и поносите как сте сродни с прочи народи славенскаго потомства, кои су днес в цяла Европа и с слово и с дело славни, кроме Вас Болгаров, които сте со все назад останали.»[78]

Оставим ли настрана особената черковнославянска редакция на езика, сложните прилагателни (ехидноутраводихателний, изряднонаставителнии, гнусоумразен и т. н. (и някои неологизми) платник — платец, сребропроменител — сараф, странноприемница — хан, свирепогневител и т. н.), за които ще говорим при главните произведения на автора (*Мати Болгария*) и пр., стилът на Неофит и в шестте части се пригажда по възможност към интереси и разбиране на юношите, така че книжките са могли да добият значителен успех на времето. Преценката на историята тук не може да бъде по-друга от тая, която прави педагогът Н. Ванков, когато установява, че учебниците на Неофит Хилендарски са били заедно с пособията на Неофит Рилски, «най-разпространените из нашите училища в епохата на взаимната метода», служейки еднакво и на ученици, и на учители, и на родители при бедното състояние на книжнината ни в 30-те години.[79] В 1841 г. познатият учител Ю. Ненов въвежда взаимното обучение в Елена тъкмо по «енциклопедията» на Неофит,[80] заслужила препоръката на Венелин и Априлов.[81] Никой друг като Неофит Хилендарски не е давал такъв пълен популярен очерк на елементарната школска мъдрост и никой не е понасял толкова жертви за успешното доизкарване на книжовното си дело, на което той посвещава поне три години от живота си.

Накрай трябва да отбележим, че Свещената история

[78] К. Огнянович, Житие Ст. Алексиа, увод.
[79] Н. Ванков, Училищен преглед V (1900), 591.
[80] СбНУН, XIII, 361.
[81] Срв. по-горе, стр. 4.

и Катехезисът излизат в една обща книга, макар и с отделна пагинация (54 и 97 страници), под заглавие:

Краткая свещенная *История* и свещенний Катихизис.[82]

В особено «Предисловие к любезнимъчитателем» Неофит изтъква значението на двата предмета за всеки християнин, за да завърши с позив към духовници и учители в България да приемат книжките му «с такова усердие», с каквото ги е съставил сам авторът.

«Част первая» в случая означава само Свещената история за разлика от втората част, Катехизиса.

[82] Напечатани одобрением Его Светлости Княза Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича Благословением же Преосвещенейшаго Сербии Архиепископа и Митрополита Господина Петр а. Первом преведени из еллиногреческаго диалекта, сочинени же на Славеноболгарскаго и издани в ползу Славеноболгарской Юности от Неофита Архимандрита Хилендарца родом же Котлянца

Част первия
В Белграде
у Княжеской Сербской Типографии, 1835.

ШЕСТА ГЛАВА

ДВИЖЕНИЕ ПРОТИВ ГРЪЦКИТЕ ВЛАДИЦИ В ТЪРНОВО

ЗАРАЖДАНЕ НА НЕДОВОЛСТВО ОТ ФЕНЕРСКАТА ЙЕРАРХИЯ В БЪЛГАРИЯ. Един от най-важните въпроси, свързани с обществената дейност на Неофит Хилендарски, е тоя за началото на агитацията му против гръцкото духовенство в България. Кога Неофит се обявява открито за враг на това духовенство и откога той започва да засяга в речи и разговори недъзите на чуждата йерархия, настоявайки за въвеждане на българска?

До завръщането си в Свищов през 1836 г. той не е предприемал нищо против гръцките владици и Цариградската патриаршия. В *Землеописанието* му от 1835 г., гдето тъй често долавяме една субективна нота и гдето нескривано се буди българско съзнание и препоръчва изучаване на български език, ние не откриваме ни дума върху духовното робство на българския народ. Неофит е изобщо твърде резервиран тук по отношение на всичко гръцко, пази мъдро някакво безпристрастие и не само посочва твърде широки граници на гръцкия език («Еллинский язик е распространен по всичката Турска Европа и острови в Италиа, Франца, Испаниа, Африка. . . Россия и в Болгария»), но и не пропуска да отбележи где има у нас «еллиногречески» училища, да похвали дори по-известните от тях в чужбина, в Янина («Грецити са прехвалнии и велики търговци. . . имат 2 училища прехвалнии, от които исхождат весма многоискуснии чело-

веци»), в Серес («има еллиногреческое добропорядъчно училище»), в Солун («две добропорядъчнии еллиногреческии училища») и т. н. Споменавайки Охридската архиепископия, която някога е владяла над Сърбия и България, той нито повдига деликатния въпрос за нейното насилствено погърчване — както прави обаче това по-късно, — а се задоволява да забележи сдържано: «Нине е под Патриарха Константинополскаго и падна весма много от първата си слава.» И че той желае да бъде на добра нога с търновския митрополит, показва ни честото цитиране на Иларион в образците за адреси и подписи в част VI на Детоводството, *Послателник*. Тук се привежда като титла за писма: «Преосвещеннейшему Митрополиту Тернавскаго и всей Болгарии Ексарху Г. Г. Илариону»; и като подпис: «Терново, 6 го Августа 1835-го, Иларион, Митрополит Терновский, о Хрис. Молит.» Мислейки за разпространяването на книгата си в епархията на търновския владика, Неофит не е намирал за благоразумно да дразни всесилния свой началник, който най-малкото е могъл да забрани с послание до паството приемането на Детоводството в училищата. И той косвено е зачитал авторитета му с примерите за титулуване на «ексарха» на цяла България.

Промяната на поведение и на идеи се е извършила навярно в течение на 1836 г. след напускане на Свищов и потегляне за вътрешността на България. Но тя е била подготвена от по-рано, особено когато Неофит прекарва в Сърбия, гдето непосредствено е могъл да узнае какво значи един свободен народ и каква роля може да изпълнява истинското народно духовенство. Материалното съдействие, дадено му от политическия шеф на сръбския народ, княз Милош, върви редом с моралната поддръжка, гостоприемството и покровителството, оказано му от белградския митрополит Петър, когото също споменава с благодарност в заглавието на Детоводството си (и с когото по-

късно разменя любезни писма през 1845 г.). Где са в България светските и духовните власти, готови да подкрепят просветните начинания на българския писател и духовник? И ако за светски и политически фактори не може да се говори по силата на едно установено от векове положение — понеже външната намеса (руското нашествие в 1828 г.) и домашните въстания (Мамарчов и Велчовата завера от 1835 г.) не са дали никакъв насърчителен резултат, — не би ли могло да се мисли поне за известна духовна автономия, чрез съдействието на една *българска* йерархия, която би трябвало и би могла да се извоюва в съгласие с властта? Облажавайки сърбите, че са се отърсили от гръцкото духовенство и че са признали чисто номинално цариградския патриарх, той е могъл да обсъжда възможностите за назначаване и на *български* народни епископи и митрополити, намирайки така поприще и за *собствените* си просветни усилия. За съдействието на народа, разколебан след толкова тегла в робската си лоялност, той е почти сигурен. Защото този народ дава наистина тук и там доказателства за известна воля да види на мястото на гръцките духовни пастири, отчуждени от него по език и племенни симпатии, лица от своята етническа среда и с правилни разбирания на религиозен и обществен дълг.

Раздвижването на българските земи настъпва особено след Одринския мир, който гарантира някои правдини на българите. На чисто местна почва се заражда недоволство от своеволия, подтисничество и грабителство на гръцките владици и открито се изявява желание за назначаването на чисти българи. По причини, които се знаят, Цариградската патриаршия предпочита да изпраща всякога гърци: изключения тя допуска рядко, и то по искане на самите митрополити. Търновският митрополит например назначава някога за врачански епископ Софроний; кюстендилският Артемий, стар и болен, оставя за свой заместник

в 1832 г. българина епископ Авксентий, който взема присърце българското учебно дело в епархията.[1] Но това са редки случаи, а не система, не отстъпка към народната воля и при тях няма налице една по-обща идеология, проникнала в народните маси. Такава воля отдолу проблясва спонтанно през 1824 г. във Враца и Видин и през 1833 г. в Скопие и Самоков, гдето прекалената алчност на гръцките владици извиква негодуване у българите, оплакване пред патриарха и ясно изразено желание да се изпрати владика достоен и от свой род.[2] Но патриаршията, както ще видим, не дава ухо на протести и тъжби и назначава пак гърци на мястото на отзованите по необходимост митрополити.

Неофит Хилендарски може да знае нещо за тези симптоматични протести срещу гръцката черковна управа, но може и да не знае. Онова, което е сигурно, то е, че вече в Свищов той си взема през 1836 г. бележка от тъмното още възбуждение против гръцкото покварено или ненаситно духовенство и че все там той е чул за опита на казанлъчани да издействуват от търновския митрополит Иларион назначаването на Онуфрий Попович за епископ в Стара Загора. Онуфрий е също тъй архимандрит и хилендарски монах и неговите хубави проповеди на български език в родното му място Казанлък (с. Енина) и в околните градове и села са подбудили първенците да се обърнат през юни 1835 г. с общи градски заявления към Иларион, за да им ръкоположи за епископ този всеобщо почитан и обичан сънародник. Неофит трябва да е бил зарадван от новината; той бърза да честити на верния си другар. «В то време друг Онуфриев(пише сам Онуфрий) архимандрит Неофит котелец седеше у троянски монастир, за някоя монастирска работа нашел ся у Свищов, като се научил, пише Онуфриу и му поздравя

[1] Й. Иванов, Северна Македония, 1906, 826 и сл.

[2] Н. Богдан, Приятелское писмо, 1852, 5—6.

епископство. Мълчи, брате, отговаря Онуфрий, твоя поздрав кладе вериги Онуфриу на ноги.»[3] Но той помисля навярно и за себе си — при това несигурно положение след откъсването си от Свищов и при добрата си препоръка след проявена книжовна дейност и след жадно слушаните проповеди, пръскани и в ръкопис между почитателите му. И щом опитът с Онуфрий излиза несполучлив поради решителното противодействие на Иларион, за него пътят е вече определен: враждебно настроената гръцка йерархия е отживяла времето си, тя трябва да отстъпи на българската и в тази посока той трябва да изпълни истинския свой дълг, служейки на великата идея за повдигане на българската просвета и на българската потъпкана народност. Книжовникът Неофит оставя тогава школата за деца на втори план, за да прегърне доблестно делото на народното пробуждане чрез българската литургия в черква и българска независима йерархия. Виденото и наученото в Сърбия му идва тук на помощ, за да схване по-правилно перспективите на своята обществена дейност, и тъкмо в това подчертано *лично* застъпване за една опасна кауза лежи новото на усилията. Ако Райно Попович или Неофит Рилски пишат подобър български език, а Априлов има по-солидно образование, Неофит Хилендарски притежава качества, които никой друг книжовник или монах не проявява тогава, има вяра в идеала, има патос в словото си, има борчески темперамент заедно с готовност да иде докрай в почина си и да понесе всички последици. Именно с тая самоотверженост и с дарбата си да организира той става тълкувател на новите копнения у народа си и глас на една колективна съвест, която не е могла да се прояви дотогава.

НЕОФИТ КАТО ТАКСИДИОТ В КОТЕЛ? Но преди всичко къде пътува и какво върши Нео-

[3] В. Н. Здатарски, Известия на Истор. друж., III, 56—57.

фит, след като през лятото на 1836 г. напуска Свищов? Сведенията ни са и тоя път твърде оскъдни, дори противоречиви. Но все пак можем да подирим някои по-сигурни опорни точки.

Трябва да кажем най-напред, че съвсем не вдъхва вяра разказът на стария Славейков за някакво по-дълго застояване на Неофит в Котел.

По сведения, събрани уж от котленци, до 1825 г. първи таксидиоти в родното място на Неофит били хилендарци и те се ползували с голяма почит. Но по съвета на шуменския владика котленци заменили хилендарския таксидиот с иверския, поради което хилендарецът, който бил сиромах и стар, си заминал за манастира. На мястото му «подир година ли, по-много ли, отишъл отец Неофит, млад и учен, за таксидиотин в Котел, отгдето и бил» Славейков добавя още: «Той искал да отиде в Котел, едно като месторождение що му било, и друго, дано накара котленци да намразят иверския калугер и да начепат пак да отдават почитание на Хилендар, но не премислил, че имало там и владика, който работел против него в това отношение»[4].

Славейков не говори абсолютно нищо за престояването на Неофит в Свищов в течение на 25 години и започва биографията му направо с това таксидиотство в Котел, поставено около 1826—1827 г. И понеже това съобщение противоречи на другите вести за живота на Неофит до 1833 г., принудени сме да се усъмним в достоверността на котленското посещение или поне да го отнесем към една по-късна дата (1833—1834 г.), когато Неофит наистина пътува из България да записва абонати или когато след 1836 г. той ходи из страната да разпродава книгите си и навестява родното си място. Изобщо Славейковите показания са твърде несигурни, особено откъм

[4] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 379.

хронология, и ясно е, че старческата памет не е могла да опази що-годе точно събраните някога сведения. Ето защо не може да се каже дали се крие някакво зърно от истина в разказа за приятелските връзки на Неофит. «Той имал — казва Славейков — в Котел само един приятел верен, хаджи Райко хаджи Жечев, не бивало ексик да го не види един ден, когато бил там; другите чорбаджии не обичали Неофит. Аз попитах — защо, и един ми каза — защото бил такъв фарфара и псувал духовенството; но това не ми се видя право, защото дотогава отец Неофит не бил такъв, какъвто го описа той, или какъвто го изпосле знаели, но бил слога човек и важен калугер.»[5]

Ясно е, че Славейков предава тук думи на някои котленци, които само са чували за Неофит, и че съвсем не може да бъде вярно това, което се разказва по-нататък: как именно Неофит «види се да е бил две-три години в Котел, «след което от манастира му писали да си иде, «защото видели, че не закарва нито едного поклонника, когато иверският два пъти водил гости»; и как, «като станал да си иде, в Елена, в Стара Загора и в Калофер имало манастирски метоси», които той отишъл «да нагледа, какво правят и как са». Славейков не знае дали тогава собствено Неофит е бил и в Стара Загора, но знае, че е ходил изобщо там. «Тук е намерил Българската история (чия, на Паисий?) и е прибавил, както се види, за второто покорение на България (от почерка ли се заключава за това или от показанията на старозагорчани?). Не можем да знаем дали сега, като е ходил в Калофер, е взел чирака си хаджи Паничка, или го е намерил в Цариград.»

Славейков предава откъслечни слухове, без да се уяснява кое кога се е случило и без да дава съображенията си за едно или друго твърдение. Той привежда още

[5] П. Р. Славейков, ц. ст., 379—380.

записката на споменатия хаджи Димитър Паничков, слуга на Неофит, която гласи:

«Неофит Бозвели беше среден бой, червендалест, орлов нос, четалеста брада, шаечни дрехи, плетена светогорска калимявка. При него живях три години, научих църковно правило и отметнах се от калугерството. Зафана чумата на 1833 г., той замина за България в Котел и носеше с него си патерицата на епископ Софроний Врачански. . .»[6]

Този Д. Паничков, чиито спомени са доста объркани, е бил ученик на Неофит в Калофер, отгдето се разделя с наставника си, когато тоя потегля за Търново или Котел. Даденият тук портрет на Неофит е единствената вест за външния лик на смелия проповедник и той извиква у нас известна представа за образ и облекло на Неофит, както той се движи из страната, учейки и будейки народа.

ВРЪЗКИ С ТРОЯНСКИЯ И С ГАБРОВСКИЯ МАНАСТИР ОТ 1833– 1836. Но ако за таксидиотство в Котел не знае никой друг извор за биографията на Неофит, нещо за престояването на Неофит в Калофер и в Търново, както и за посещения в Троянския и в Габровския манастир ни предават свидетели, достойни за вярване.

В ония манастири Неофит не е нов гост. Той ще е бил там и по-рано, защото за тях говори той в Географията си с похвала и известно чувство на разположение към братството: «До два часа месторастояния (от село Троян) нахожда се ставропигиалний монастир Троянский именуемий: с 35 или до 40 монаси и еромонаси, во Христа живущи и за християнската полза и просвещение грижа имущии. — Който край Осем река, на прекраснорадостотворно место расположен.» — «До 2, 3 и 4 часа от Търно-

[6] П. Р. Славейков, ц. ст., 380, срв. и текста у Йордан Попгеоргиев, СбНУН, XII—XIII, 26.

во (еще до нине се нахождат от старо време монастири; у които обитават по няколко монаси и иеромонаси, благочестиво и порядочно служащe, препроваждат живота си — 1) Св. Троица у Клисурата (дервента), тамже; 2) Св. Преображение; 3) Присоватский, Св. Архангели; 4) Плаковский пророк Илиа; 5) Капинский Св. Никола; 6) Лясковский храм Св. Апостолов; 7) Дряновский Св. Архангелов; 8) Габровский пресв. Богородици, когото со старанието и прилежанието преподобнейшаго во иеромонасех Г. отца Иосифа игумена: и спомоществуванието богоугодное и человекопохвалное на любародниите габровскии жители и прочийте благочестиви — возобновиша.»[7]

След като е напечатал учебниците си и е тръгнал по България, Неофит не пропуска да навести и тези манастири, гдето е завързал приятелство с монаси и игумени. Най-тесни връзки има той с игумена на Габровския манастир, Йосиф Соколски, когото захваля за ревността му по възобновяването на манастира. Това възобновяване е станало в течение на 1833 и 1834 г., както показва следната извадка от един документ, излязъл от ръката на Йосиф Соколски: «. . .Построи ся от основания сей святий монастир храм успения пресвятия богородици в пределе габровский, на холме суколской пещере, беше же сий стена от начало человеком не входима и незнаема. . . и приидохом, из монастира троянскаго аз архимандрит Иосиф, и аз иеромонах агапий, и вселихомся зде пред пещерою, и сотворихом себе покров под каменем с доски, сиреч кущицу, и обсекохом каменя, и соградихом малу церков, в лето ѧ҃ѱѧг (1833) месеца йануария, и егда услишаша селени, и зде живущий возрадоваше ся; и собраша ся вкупе от село, и от колибах, еснафи, мастори с калфами, най-болше от сия етър махала и новомахленци коваче с калфи свои и чираци, денонощно вседущи потрудишася,

[7] Неофит, Землеописание, 18, 24.

най паче с своим препитанием и без цени, любве ради Божия матере: и обсекоша еще болше каменя, и распространи ся место, тогда разорихом церков малую, возградихом от основание сию болшую. Во время царя турскаго султана Махмуда, патриарха Кастандия, и при митрополита Илариона Терновскаго ⰰⷭⷧⰴ (1834) от месеца марта начася, до месеца августа укончася церковь.»[8]

Неофит навярно е посетил за пръв път Габровския манастир в годината на изграждането му (1834), а Троянския манастир — все тогава, обаче *преди* възстановяването му отново, което става едва в 1835 г., както узнаваме от хрониката на манастира: «Того ради и игумен преподобний Партений со братиею возжелеша возобновити ветхую святия обители церков, яже древности ради и простаго ея здания уже к падению клоняшеся. . . Братия же приявше повеление, сиест ферман султанов, абие лета 1835 месеца марта с благословением святейшаго патриарха господина Константия втораго, здати начаша от сеченаго камене черков краснейшу. . .»[9] Неофит не споменава при Троянския манастир, както при Габровския, за възобновата му, понеже е видял старата черква и се е възхитил само от красивото местоположение. И че тъкмо в тия години се въздигат нови храмове в манастирите, обяснява се с излязлото в 1830 г. разрешение на султана по силата на току-що сключения Одрински мир, за което оная хроника на Троянския манастир съобщава: «В сия лета даде ся совершенное дозволение всевисочайшаго царя турецкаго султана Махмуда третяго на созидание церквей християнских по всей его Империи, и сие воистинну дивно, яко от лютейшаго звера ста кротчайший агнец, зане прежде не возможно бе единия керамиди возложити на откритое место и покрив церкви, но покривашеся из нужди токмо

[8] И. Бакалов, СбНУН, XII, 339.

[9] И. Бакалов, СбНУН, XII, 344. Срв. К. Данов, История на Троянския ставропигиален манастир, 1903, 17, 18.

ветхою рогозиною.»[10] Та и летописецът Жендо Вичев съобщава за въздигане на черквата в Котел все по тоя повод: «И на 1830 като си отиде Россия. . . от тогас дади изволение великодушний Султан Махмуд на христиенити да са свободни да си правят черкуви, дету немаха или и да имаха, пак аку имат сила и манастири да правят.»[11]

Неофит посещава при една нова обиколка първо Троянския манастир и после — Габровския. Да се допуска, както прави това един биограф на Йосиф Соколски, че повод за това спохождане на Троянския манастир е давало някогашното подстригване на Неофит за монах тъкмо тук преди отиване на Атон, няма достатъчно основание. «И Неофит Бозвели — казва Станимиров, — както и Йосиф Соколски, *вероятно* е бил някога, може би преди да отиде в Хилендарския манастир, монах в Троянския манастир, може би даже че и тука е бил подстриган за монах или най-малкото идвал е в този манастир от Калофер и добре се е познавал с цялото братство.» Двамата архиереи посетили според това манастира в 1837 г., за да възобновели «добрите си спомени за прекарания в средата на това братство подвижнически живот. . .» и специално Неофит — за «да разпространи своите книги».[12] Но тази вероятност за подстригване в Троянския манастир на Неофит не се крепи на нищо освен на една *устна традиция*, поддържана в самия манастир. Манастирът, основан в XVI в. и още от самото начало украсен с една икона на св. Богородица Троеручица, подобна на хилендарската,[13] е бил един от най-популярните в България между

[10] И. Бакалов, ц. с., 343; К. Данов, ц. с., 17.

[11] Г. Киров, СбНУН, XII, 366—763; срв. Бакалов, пак там, XII, 347.

[12] Ст. Станимиров, Известия на Историческото дружество, VI, 126.

[13] К. Данов, История на Троянския ставропигиален манастир, 10—11.

друго и поради школата си за свещеници, гдето са се учили на славянски питомци от разни места. Най-късно в 1765 г. тук е било открито дори редовно училище за манастирските послушници, гдето следва и Йосиф Соколски,[14] напуснал после поради някои недоразумения манастира, за да стане основател на Габровския манастир. Една записка от 1830 г. ни съобщава, че някой си *Неофит йеродиякон* събирал помощи за възобновата на Троянския манастир; а друга, че същият, освен дето бил ходил тогава в Цариград, както гласи и устното предание, да действува за превръщането на манастира в ставропигиален (което било и сполучено чрез *сингелия* от цариградския патриарх), ходил в 1831 г. отново като манастирски пратеник, за да изпроси *опростително писмо* от патриарха, за да може да се служи в манастира и за околното население, за миряни: «Да се знае отидохме сос Неофит иеромонах у Конст. града за опростително.»[15] Тук се налага обаче внимание. Ние знаем наистина да е бил Неофит Хилендарски в 1835 г. повторно в манастира, гдето и престоява някое време, но да е подстригван той именно там (както Йосиф Соколски в 1802 г. от старец Монасий) и да е отивал тепърва от Троянския манастир със свой старец на Атон не е ни най-малко вероятно. Устната традиция смята още Неофит за брат на Троянската обител навярно поради честото му, най-малко трикратно прекарване в манастира (1833, 1836, 1841), но идентифицирането му с оня йеромонах Неофит, който ходил в Цариград по манастирски работи, се нуждае най-малкото от подкрепата на нови писмени документи или на стари мемоари. Дотогава ние трябва да останем при нашето скептическо недоверие. Не изглежда правдоподобно и другото предположение на Станимиров — че изобщо пътуването на

[14] Д. Кацев-Бурски, сп. Християнка, III, 1926, кн. 8—9, 14 и сл.

[15] Записка и устна традиция по съобщение на г. Кацев-Бурски.

Йосиф Соколски и Неофит се отнася към 1837 г., тъй като обвиненията против двамата, повдигнати от търновския митрополит, се отнасят до преследвания не от Иларион Критски, умрял в началото на 1838 г., а от Неофит Търновски, назначен през пролетта на 1840 г. Единствен документ, който изтъква ходенето в Цариград и общото пътуване до Троянския манастир без определена дата, е писмото на Неофит Хилендарски от 1842 г., но това ходене, както ще видим, не може по никакъв начин да се отнася към 1837 г.

Така сигурното е, че Неофит прекарва известно време с Йосиф Соколски в Габровския манастир, след като (по свидетелството на Онуфрий) е бил вече през 1836 г. в Троянския манастир, отгдето ходил по някаква манастирска работа в Свищов, и после това, че на връщане от Цариград те се отбиват пак в Габровския манастир. Най-важно е съобщението за отиване в Цариград, за което в същото писмо — преди идването в манастира — се казва: «Того ради и святиняти в Цариград сос очите си видя и слуша сос ушите си, любородните настоятели — и болгарскаго общества предатели и продатели — и купци — и позна *моя старателний и сострадателний труд и подвиг* — и разумя чи коликото ти говорих всичките ся исполниха. . . Не ступеният Иларион сос неколцина погречени проклетници избеси за правда человеците: сами проклятие Гарчулиги туй баркат — а кому погрешката хварлят. . .»

СПОХОЖДАНЕ НА РАЗНИ МЕСТА, ПРЕДИ ДА СЕ ЗАМИНЕ ЗА ЦАРИГРАД. Кога потегля Неофит Хилендарски за Цариград и какво означава този тайнствен «старателен труд и подвиг»? От кого и защо са гези обвинения срещу него? Кога се връща той в Габровския манастир и после заминава пак за Троянския заедно с Йосиф Соколски? И къде другаде ходи той, преди да се

намери най-сетне през 1838 г. в Търново и замине оттам, както ще видим, наистина за Цариград?

Отиването в Цариград се предхожда от по-дълго застояване в Габровския манастир, както и от спохождане на Троянския манастир и на някои градове и села в Централна България, в Търновско, от двете страни на Балкана. Най-достоверният от всички свидетели, Г. С. Раковски, който за жалост не зачеква живота на Неофит преди повдигането на черковния въпрос и не дава никаква точна дата за явяването му в Цариград, изтъква в очерка си съвсем общо каква е била дейността му дотогава. Най-напред той отбелязва, че реформената дейност на султан Махмуд с изтребването на деребейовете и спахиите и позволението да се зидат нови черкви и поправят стари допринесла много за възраждането на българския дух и за въвеждането в българските черкви и училища на матерния език. Фенерското духовенство не могло да гледа хладнокръвно на това, както и на появата на български учители и на български учебни пособия и книги, и започнало да мисли как да угаси и удуши възродената българска народност.

«От того се породи — пише Раковски — явен спор и прение между Българъм и фанариотским грькъм. Фанариотско лукаво свящество почна да гони иеще по-веч учени и знаменити българи, представящо тях за бунтовници пред отоманско правитьлство, кое на самая лъжовна негова клевета, без да издири истина, казнило и заточавало ги е немилно. Няколко священи лица българи, разпалени отъ любородности, решиха се явно да проповядат по България злоупотребления грьцкаго духовенства и да приканят народа, да извести страдание си Султану и да го умоли да му се дадат негови природни свящеионачалства, по някои си само места въ България, а имено въ Търново. *Това се разви и усили в лето 1836 или 1837. между народу.* »[16]

[16] Г. С. Раковски, Българский за независимо имъ священство. . . вопрос, Дунавски лебедъ, 1860; срв. Съчинения, 358—359.

Раковски поставя дейността на Неофит върху фона на общото движение през 1836 или 1837 г. и тъкмо в това той търси смисъла на идването в Цариград. Той забелязва за намеренията на Неофит: «Приснопаметний Отец Неофит Архимандрит Хилендарскаго мънастира, родом Българин от Котила, кой бе *няколко години проповядал по разни места в България, а именно в Калофер и Свищов най-много, дойди в Цариград за тая цел*. Он преди да дойде в Цариград бе напечатил в Белград няколко си учебни книги на български език, между коим и едно кратко земеописание Българии, и ги бе разнесъл по България; *от тях книги бе донесал и в Цариград и раздаваше ги тамошним българъм.*»[17]

Раковски знае за престояване на Неофит в Свищов и в Калофер (по-дълго време) и за ходенето му по други места, при което главна негова цел била покрай продажбата на книгите и учителствуването да настройва народа против гръцкото духовенство и да приканва българите да се оплакват на султана и да искат свои владици. Онова писмо на Неофит до Йосиф Соколски идва да потвърди косвено тези обяснения на Раковски, колкото се отнася до датите и до целта на движението. Г. Димитров, повлиян навярно от Раковски, пише също тъй: «*Неговата пламенна проповед още се помни от някои стари хора в Свищов, Калофер и другаде*. Те се удивлявали на неговия остър ум и неустрашим дух. . . Той, след като обикалял дълго време из България като апостол и проповедник, в *конеца на 1837 г. се явил и в Цариград със същата цел* и в кратко време станал известен на всички събрани от разни страни на отечеството ни българи. . .»[18]

Че вместо «конеца» на 1837 г. би трябвало да се постави средата, лятото на тази година, иска да ни убеди

[17] Г. С. Раковски, Съчинения, 359.
[18] Г. Димитров, Княжество България, I, 169, 290.

Станимиров,[19] когато обяснява, че Йосиф Соколски бил ходил в Цариград, за да получи ферман за разрешение на извършената вече постройка на манастира си — след завръщането на султан Махмуд от обиколката му из България (24 април — 6 юни 1837 г.)[20] и преди отиването на другаря си в пътуването, Неофит Бозвели, за Търново (края на 1837 и началото на 1838 г.).

УЧИТЕЛ В ГАБРОВСКИЯ МАНАСТИР (1836—1837). Неофит е имал за база на скитанията си из вътрешна България двата известни манастира северно от Балкана, Троянския и Габровския. Какво е вършил в първия, не знаем. Ако е почти невероятно да се допуска, че именно тук той идва най-напред от Котел, за да стане послушник и после да ходи в Атон, отгдето ще се завърне като «йерей»,[21] твърде естествено е да дири Неофит тъкмо там, посред толкова интелигентни монаси, най-благоприятна среда за размяна на мисли и за своята просветна дейност. В манастира се поддържат оживени връзки с Атон («Хилендар»); там се преписват книги, води се обучение по славянски; и оттам се пръскат из България като свещеници учители и таксидиоти, някои от най-будните манастирски братя, каквито са напр. около 1800—1814 г. йеродякон Неофит, Рувим и Никифор, първият от които не трябва да се смесва, както правят някои,[22] с нашия Неофит. Троянският манастир е бил в близки връзки и с новооснования Габровски, гдето положително знаем, че се бави и работи Неофит, и то като учител.

В своята неиздадена автобиография Никола Бацаров, който напуснал в края на 1836 г. Калофер, за да

[19] Ст. Станимиров, Известия на Истор. дружество, VI, 1924, 115, 122.

[20] Helmuth von Moltke, Briefe. . ., 131—152.

[21] Така предполага Д. Кацев-Бурски, Християнка, III, 1926, кн. 8—9, 19—20.

[22] Д. Кацев-Бурски, Християнка, V, 1927, кн. 3, 83.

следва при Неофит Рилски в Габрово, разказва как постъпил отначало (на 24 март 1836 г.) при тоя учител и как после бил повикан да се учи в близкия манастир при Неофит Бозвели.

Бацаров именно пише, че игуменът Йосиф Соколски идвал често в Габрово при другаря си хаджи Захарий и че един ден обадил как «*отворил в манастира училище да се учат братята, калугерите, и за учител доведе хилендарецът, духовника Неофита Бозвелията. . .*» «Аз слушах — бележи Бацаров — този разговор с голямо внимание. А пък дядо Йосиф, като ме гледаше, че живея оскъдно. . ., ми думаше: «Бре синко! Защо не додиш в манастира да се учиш, там *имам по-добър учител* от вашия Неофит рилецът и пр.» Бацаров отишъл. Заварил в манастира да се учат няколко момчета от Габровско. «Всичкото беше добре наредено. учителят «духовник Неофит» *преподаваше на славянобългарски език, от неговите шесточастни книжки:* Граматика, Аритметика, География, Писмовник и още други уроци от Свещеното писание. . . Подир шест месеци един ден ме повика учителя Духовник Неофит на особно и ми каза: Николчо, синко! Ще ти кажа едно нещо, за което те съветвам да ме послушаш. Аз съм забелязал, че в тебе има един дух мирен, спокоен и отдалечен от всички други световни мисли. . . Игуменът дядо Йосиф иска да те земи наместо син и да те направи дякон; пък сетне, ако и да останеш недосвършил в учението (защото *аз след два-три месеца, като свърша Евангелието, за което ме е задължил търновския владика да го препиша* и нареда по черковното служение да се чете навред, без да се търси по зачало, ще отида да го напечатам), той ще те издържа, както ти се е обещал. . . пак в Габрово или дето искаш да отидеш да се учиш. Затова те съветвам да ме послушаш, пък после, *аз, ако сполуча, какво мисля, да стана български владика*, ще те взема при мене за един певец (псалт). Това ми казваше, защото черковният наш въпрос беше захватен да се работи още от 1834 лето, когато той (Неофит Бозвели) е бил в Свищов хилендарски таксидиотин. . . След малко време, додето седя той в манастира, двамата с дяда Йосифа.. .придумаха ме и склоних да ме направят дякон: *това стана на 1837 лето*, когато съм бил на 19 (години). . . *Подир това събитие учителят остави Соколът* — отиде да печати Евангелието. . .»[23]

Бацаров може да помни добре онова, което се отнася лично до него — задячването му в 1837 г., — но не пре-

[23] Ст. Станимиров, Известия на Истор. друж., VI, 144 и сл.

дава точно нещата, които засягат други лица. Той разказва например, че Неофит Бозвели работел над превод на евангелието, когато в същност този превод е работа на другия учител на Бацаров, Неофит Рилски, настанен тогава в гр. Габрово (от 1 януари 1835 до 6 май 1837 г.). Нищо не говори в полза на предположението, че Бозвели е бил натоварен от търновския владика с някаква писателска задача, както това е добре известно за Неофит Рилски, който и в автобиографията си казва за Габрово, че «тамо превел и Новий завет на български»[24]. И нищо не може да ни убеди, че Неофит Бозвели бил направил интимна изповед пред едно момче за намерението си да става български владика още в 1837 г., преди смъртта на Иларион Търновски. Остава като положително едно: че Неофит е бил от края на 1836 г. до лятото на 1837 г. учител в Габровския манастир като другар и съидейник на Йосиф Соколски, след което е могъл да ходи другаде и предприема пътуването си до Цариград, което се споменава в онова писмо на Неофит до Йосиф Соколски от април 1842 г.

БЯГСТВО ОТ ЧУМА: В КАЛОФЕР И В ТЪРНОВО (1837—1838). Кога е ходил в същност Неофит Хилендарски за първи път в Цариград и колко се е бавил там — това знаем от други документи, които не говорят в полза на 1837 г. и които отнасят срещата между Неофит и Йосиф в Цариград към 1840 г. Защото клеветите на търновския владика против Неофит, които наведохме по-горе, звучат по-естествено не в устата на Иларион, а на последния му заместник, Неофит Византийски, и защото Йосиф Соколски е чул в Цариград за някакво предателство на български първенци, което може да се свързва

[24] Ив. Д. Шишманов, Нови студии, СбБАН, XXI, 80.

само с осуетеното в 1840 г. назначаване на Неофит Хилендарски за търновски митрополит. Разбира се, Неофит и Йосиф Соколски са ходили заедно в Троянския манастир, но то е могло да стане не след предполаганото връщане от Цариград в 1837 г., а едва в 1841 г., когато има почва за клеветата против тях: Неофит Търновски е следвал при тези клевети против двамата си врагове (обвинявайки ги в заговор за въстание и убийства) тактиката на предходника си Иларион («нестопенъ» в 1841 г.). Изобщо хронологията тук е крайно несигурна и доколкото са оправдани догаждания въз основа на писмото от 1842 г., те не са в полза на едно пътуване от Цариград до Габровския и Троянския манастир през 1837 г. Пътуването е могло да стане само четири години по-късно, в 1841 г., както добре се вижда това и от писмото на Неофит до габровци от 11 септември 1844 г., за което ще стане дума по-нататък.

От само себе си пада и друго едно прибързано предположение, че Неофит бил отишъл в Цариград, за да моли патриаршията да му съдействува за напечатването на евангелието, и че като не сполучил това, патриаршията внушила на митрополит Иларион да преследва Неофит, «като опасен, вреден за плановете ѝ за погърчването на българския народ»[25]. Неофит едва ли съществува още за патриаршията в 1837 г., а Иларион няма защо да чака заповед отгоре, за да клевети и гони Неофит. По-вярно може да бъде само това, че Неофит и Йосиф кроят заедно плана си за компрометиране на търновския владика и че заедно пътуват при агитацията си, като намират съчувствие в Троянския манастир и в Калофер, при което в последния град Неофит се е застоял няколко месеца: дали като светогорски таксидиот или само като учител в килиите на черквата «Св. Атанас», както предава Д. Па-

[25] Ст. Станимиров, ц. ст., 122.

ничков, остава несигурно;[26] защото Паничков единствен ни съобщава, че отец Неофит бил идвал за пръв път в Калофер още в 1830 г., току след завършването на Дибичовия поход. Дотогава в килиите на черквата «Св. Атанас» преподавал един учител, който се запопил.

«Тогава — продължава Паничков — в Калофер дойде *от Хилендарския манастир като таксидиот* дядо Неофит Бозвели, *остана изповедник* в «Св. Атанаси» и прибра в килиите да учи на четене и пеене в черква десетина момчета. Аз му слугувах. Направи ме отпърво анагност, а сетне се задячих. При него седях две години и научих черковния ред. Дядо Неофит бе прибрал и друго калоферче — Христо Новаков. И то после се задячи и се наименува Хрисант. . . Но появи се чумата в 1832 или 1833. Хората се пръснаха. Свещениците избягаха в мъжкия манастир, в Балкана, а *дядо Неофит с Хрисанта отиде в Котел и после в Свищов*. . .» Д. Паничков останал в Калофер като помощник на новия поп Младен, а после в 1836 г. бил заведен от баща си за шивач в Цариград при българите в т. нар. Хамбар. «После пак се върнах в Калофер и седях на «Св. Атанаса». *Върна се и дядо Неофит с Хрисант Новаков и пак замина за Цариград* да се бори с коварните фанариоти. . .[27]

Несъмнено не е изключено да е предприемал Неофит обиколки из вътрешността на България и особено из Търновско още до 1833—1834 г., докогато е бил учител и духовник в Свищов. В тоя смисъл той е могъл да попадне временно и да се застои няколко месеца и в Калофер през 1830 г., но сигурно не като таксидиот на «Хилендар», тъй като с манастира си той е скъсал връзки много порано, а само като учител. Обаче от чумата ще е побягнал отец Неофит не в 1832—1833 г., както допуска по невярна памет Паничков, а много по-късно, след като сам Паничков се е завърнал от Цариград; и в Калофер ще е дошел той повторно непосредствено преди да потегли за обиколка в Източна България и Тракия. Ако доскоро се знаеше от

[26] Н. Начов, Калофер в миналото, София, 1927, 112, 115; Ст. Станимиров, ц. м., 147.

[27] Н. Начов, Градиво за историята на калоферските училища, Училищен преглед, VIII, 1903, кн. I—II, 6—8.

същия извор, че Неофит напуснал Калофер в 1837 г., когато се явила чумата, забягвайки с ученика си Хрисант Новаков, то от едно писмо на последния научаваме, че и през 1838 г. Неофит е идвал пак в Калофер, гдето след това, както показват други сведения, за негов заместник в учителството остава (1838) Ботьо Петков, бащата на Христо Ботев.[28] Чумата избухнала през юни 1837 г. (виж летописните бележки от Търновско, които отбелязват често тази епидемия — в 1717, 1729, 1770, 1774 — 1777, 1813, 1837, 1848).[29] Знаем от хрониката на Троянския манастир, от тая на котленеца Жендо Вичев[30] и от други описания, че тая чума върлувала в по-слаба форма още две години, като нанасяла големи поражения в цяла Тракия и Източна България, че през октомври 1837 г. българското население от някои градове и села е хванало гората, че Търново и Казанлък са опустели и само северно от Балкана — по личните наблюдения на граф Хелмут фон Молтке — положението било по-сносно. Хрониката на Троянския манастир, като отбелязва под 11 януари 1837 г. едно страшно земетресение (*«велико тресение земли»*), каквото от много години не било запомнено, продължава: «*И пак таежде лета беше велико смертоносна болест на человеците що се нарича чума по всичка вселенная и много человеци и деца и жени много без-чет из-умряха. . . Господари и сиромаси бягаха по карат и по лозята да се укрият от тая болест, но и там умираха. . .*»[31] Манастирските братя също се разбягали по колибите в Балкана, та и Неофит ще е подирил може би убежище на почисто място, гдето е нямало сбирщина от хора. Пораже-

[28] Н. Н а ч о в, Училищен преглед, VIII, кн. I—II, 10.

[29] Й. П. Г е о р г и е в, Село Арбанаси, Периодическо списание, XXIV, 1903, 117; срв. Н. Н а ч о в, ц. кн., 114.

[30] СбНУН, XII, 344, 368—369.

[31] К. Д а н о в, История на Троянския ставропигиален манастир, 19.

нията на епидемията са били значителни, но скоро се забравили. Обаче ако те минават, остават разрушенията от войната в 1828—1829 г., за които граф Х. ф. Молтке пише в дневника си: «Лесно се разбира, че чума и война разоряват страшно една страна, но че след осем мирни години са останали такива следи — това обвинява силно управлението на страната. Струва се на човека, като че русите са се оттеглили едва вчера: градовете са буквално развалини, само в отделни къщи, изградени от останките, живеят хора.»[32]

В края на 1837 г. или най-късно в началото на 1838 г., януари—февруари, Неофит изглежда да се е намирал временно в Търново, вземайки живо участие в тайните обсъждания около борбата срещу гръцкото духовенство.[33] Но преди да разгледаме този епизод от живота му, който изтъква Неофит като ръководна личност в първата фаза на черковния въпрос, нужно е да проследим самото зараждане на този въпрос в България, при което на Търново се пада несъмнено твърде значителна роля в подтикването на общите български усилия.

СКОПИЕ И САМОКОВ ОТКРИВАТ В 1830—1833 г. БОРБАТА ПРОТИВ ГРЪЦКИТЕ ЙЕРАРСИ. Казахме вече: преди да се засили настроението против гръцкия владика в Търново и да се превърне то в едно повсеместно, добре организирано движение, имаме предтечите му в протестите на други български градове, именно Враца, Видин, Скопие и Самоков. По свидетелството на митрополит Натанаил в последните два града най-рано се заговорило за назначаването на български владици — не още на «особитаго Блъгарскаго патриарха», — и то по следните причини:

[32] Helmuth von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, 1835—1839, Berlin, 1893, 165 и сл.

[33] М. Радивоев, Време и живот на Илариона, 1912, 15.

«Единороднии ми блъгаре. . . от начала на сегашно столетие до 1830 година. . . в многих местехъ заметиха, защо гръци ги учат на чуждии им гръцкий язик, не за да бъдат просветени и образовани, но за да ги доведат до тия стъпни, щото да се срамуват и от народнаго си блъгарскаго имене, и това наистина е било и досега еще кой-где го има у някоих гръкоманских блъгар. Такожде и мнозина из блъгар ясно приметяваха (бележеха), защо ден от дня освен училище и самите цръкви се огърчаваха: народ ходит в цръкви, слуша божествена служба но нищо не разбират, излизат из църкъв как и дошел, и еще при това с някоя новоя скръбия, защо не слуша на природен си язик свещена слова и поучения. Сиромашкий блъгарен срещат своего архипастира и искат да му се пооплачет, но видит в своем архипастире съвръшено противное: ни блъгарин не разбират що му отговориа архипастир, нито пък архипастух хапа, и не знаиет, що искат от него негова словесна овца, коя после това повече и повече се отстранява и отдалява от пастуха свойего и го дору най подир бегат, сиромашка наругана и избиена, чи пастух и нея не разумейет! видяха блъгарети, защо от своих архипастир грък скоро немат никакво душевна полза, а повеч еще ущръб, това ради они от *1830 години замислиха да си искат* от цариградскаго вселенскаго патриарха, да посветяват и да им пращат пак и тъкмо *блъгари владики, а не гръки само.*»[34]

Натанаил привежда тук като мотиви на недоволството гръцкия език в литургията и елинизаторските тенденции на висшето духовенство; той подчертава още грубото отнасяне на владиците гърци към българското паство и душевната покруса на последното от невъзможността да излее болките си пред своите изповедници, които не разбирали нищо от езика му. Но тези мотиви датират не от 1830 г., а от малко по-късно, когато се оформява едно по-общо гледище върху антибългарските домогвания на гръцката йерархия; те не са подсказани пряко от самия народ, а са внушени отгоре, от интелигенцията, почерпала, както сам Натанаил признава по-нататък, уроци от чужбина. У народа е могло да има само смътно чувство за не-

[34] Н. Богдан [Натанаил Охридски], Приятелское писмо от блъгарина к гръку. В Чехах, в Зл. Праз' 1852, 5.

съответствието между гръцки архипастир и българско паство, но това чувство се покрива от общата християнска вяра, която е отстранявала в течение на вековете националния принцип и е обединявала гърци и българи още в 1821 г., та и по-късно за обща борба против турците (Заверата; Браилското гръцко-българско въстание на Раковски). Бланки, който обикаля България в 1841 г. и узнава неволите на българина, пише в пътеписа си от 1841 г.: «Религията е единствената съединителна връзка между тях (българите и гърците, тъй различни по култура и традиции); но благодарение на турските преследвания тази връзка е днес по-силна, отколкото кога и да било и ако настъпи независимост на гръцко-славянската фамилия, то ще стане под ауспициите на религията.»[35] Бланки е видял с очи външния лик на българските страдания, но не е забелязал една огромна вътрешна промяна: бързото отчуждаване на двете християнски раси една от друга, непримиримата им вражда върху почвата на духовна независимост. Той е тъкмо тъй закъснял с пророчествата си (верни за положението преди десетина години), както Натанаил е изпреварил с обяснението си, като приписва на самоковци и скопяни убеждения, които те още нямат, и на народа — чувства и идеи, които вълнуват България едва от 1837—1841 г. нататък. Истинските подбуди на българите в Самоков и Скопие да искат за себе си владици от свой род лежат не толкова по линията на националното обособяване от гърците, колкото в оскърбеното им нравствено съзнание и главно във възмущението от тежкото данъчно бреме, наложено от духовната власт. Ниският *морал* и особено *злоупотребите* на гръцките владици будят на първо място и отначало негодувание — не тяхната национална принадлежност, нещо твърде абстрактно за масите. Националният момент има стойност и решаващо

[35] B l a n q u i, Voyage en Bulgarie pend. l. ànée, 1841, 1843, 211

значение само в очите на интелигенцията ни, получила образованието си вън от България и научила от самите гърци или от примера в свободните съседни княжества (Сърбия, Гърция и Румъния) или в Западна Европа какво благотворно въздействие върху възраждането на народа може да окаже едно духовенство, родствено по език на паството и проникнато от любов към културния му успех. Че това е тъй, показва изложението на Натанаил относно борбата против гръцкото духовенство в Самоков и Скопие, за което той пише по-нататък в брошурата си:

«*Около 1830 години пръв път се възроди мисл за владики родених блъгар, кои тръгувят вън из отьчества си в чуждих царствах* где-то видяха благоустройство цръковно в целой си светлине и владики, способни да предавят на всяко, съединено в едно царство, племе християнских истин на жив народен язик, да благоустроява цръквити добре, да поучавят въведенити им от пръваго нашего пастиря и началника господа нашего Исуса Христа словесна стада, каквото истини пастире, а не както наемници и влъци. Тая *блъгарска мисл премина и в истой Блъгарии;* но поне(же) всички епархия бяха наплънени с гръки владиками, то она утайся тъкмо до някоего времене, за това обаче она се появи в всичкой си силе после в Трънове, в Софии, в Пловдеве, в Самокове и Скопии в Македонии. *В Самокове около 1833 години самоковски християне, когда гледаха злоупотребления архиереев грьков* принудиха се да се плачат цариградскому вселенскому патриарху на архиерея си и да просят достойнаго архиерея и при това такъваго, кого они сами избирят. С надеждя, що патриарх ще се съгласи на прозба ихня, они *приготвиха за архиерея ученаго и достопочетьнаго, своиего единородца Рилскаго иеромонаха, отца Неофита* (т. е. разложенина, от с. Банско), кой в то время им беше учител; но надежда им остана всуе. Патриарх побръза и прати им из Цариграда владика грька, и кой не знаеше барим слово по блъгарску. *В то исто время и в Скопии скопиански блъгаре християне когдато промениха два владики гръки за их злоупотребление и не прилични на чин им работи,* обрънаха се с молбя к цариградскому вселенскому патриарху за да им даде архипастириа достойнаго и *родна блъгарина,* надеящися, що патриарх ще им чуе просба, и они готвяха своего протопопа и икономa за владишки сан и престол, добраго почътенейшаго и испитанаго старца отца Димитрия; но и нихна надежда оста празна и

всуе, защо вселенски цариградски патриарх им прати пак владика гръка. Така също стана и в других градовех и с другими християни блъгари, кои по испъждание от престолов, их архиепископов трънавскаго, пловдевскаго и средицкаго за их нетръпимия вече *користолюбия и лихоимства как и за много други неприличи их чину, работи и постъпи, како грабителства и блъд и пр. и пр. и за най грубейшее невежество почти до скотства достигавшаго.*»[36]

В Самоков и в Скопие епархиотите изтъкват преди всичко злоупотребите на гръцките си владици и сочат за техни заместници достойни и изпитани хора — в Самоков Неофит Рилски, а в Скопие протопопа иконом Димитър. Користолюбие, лихоимство и грабителство се показват като причини на вълнението против гръцките владици и другаде (Търново, Пловдив, София), като покрай тия недостатъци идат и пороци от морално естество, «блъд», «невежество» и други «неприлични их чину работи и постъпи».

НАЧЕНКИ НА АНТИГРЪЦКОТО ДВИЖЕНИЕ В ТЪРНОВО. Негодуването в Самоков е отбелязано по показания на стари свидетели и от Г. Димитров. Самоковци именно, като си спомняли благотворителността на предишните си достойни владици Филотей и Игнатий, първият от които построил на свои разноски църква и училище и завещал голямо количество пари за общи цели, а вторият станал жертва на турско отмъщение (1829), «не могли да търпят свирепствата, грабителствата и безчестните дела на своя (нов) пастир, особено че за самоковци тогава нравствеността била най-свято нещо», . . . и през 1833 г. се оплакали в патриаршията, за да искат владика, който да познава техните нужди, нрави и език. И макар да не указвали в заявлението си, че изборът им е паднал върху лице от българска народност, готвели се да представят Неофит Рилски, вярвайки,

[36] Н. Богдан, Приятелское писмо, 6.

че патриаршията няма да откаже потвърждението и ръкополагането му. «Обаче патриаршията им изпратила пак грък, който освен че не знаял нито една дума българска, но бил още по-ужасен грабител и краен блудник.» Така и българите в Скопие. След като те променили според Димитров един след други двамина «такива злодеи», поискали отстраняването на владиката си Гавриил и молили патриаршията да им ръкоположи икономa отец Димитрий. Но патриаршията, отстранявайки наистина Гавриил, им изпратила друг грък, който не падал по-долу от предходника си.[37]

Ние знаем от автобиографията на Неофит Рилски, че той, преди да замине за Букурещ да учи алилодидактическата метода и да приготви българската си граматика и преди да отвори през януари 1835 г. Габровското училище, е бил учител в Самоков (1827—1832 г.). От 1821 г. той е следвал именно в течение на шест години при «славний и многим знаемий» дидаскал Адам от Мецово в Мелник, после продължавайки да готви до 1833 г. своя гръкобългарски словар, който да служи «за улеснение на българските ученици, които ще отиват да се учат в гръцките училища (защото *ние сме мислили, че то до века все тъй ще върви работата*!)», «след излизането си от мелничката школа бил учител в Самоков 4 $^1/_2$ години» . . .[38] Дали Неофит би приел обаче да стане самоковски владика — в случай че патриаршията погледнеше благосклонно на кандидатурата му, — е голям въпрос, тъй като и в 1836 г. той отклонява скромно поканата на княз Милош Обренович да стане при най-сгодни и примамливи условия епископ на Шабац (Сърбия),[39] а и по-късно той не иска да чуе нищо за ръкополагането си владика в България (по предложение дори на самата патриаршия), неотстъпно

[37] Г. Димитров, Княжество България, I, 287—288.
[38] Ив. Д. Шишманов, Нови студии, СбБАН, XXI, 80.
[39] Г. Баласчев, Известия на Историч. друж., I, 82.

верен на един миролюбив нрав, който го държи далеч от всякаква суета и борби в живота.

Но движението в Самоков и Скопие остава с локален характер, то е само инцидент, който цели смяната на личности, не на системата; и то няма друго значение освен това на симптом за състоянието на духовете тук-там в страната, тъй като и сам Натанаил признава, че *във всичката си сила*, т. е. като нещо идейно и в широк мащаб, това движение избухва едва в Търново, гдето, както ще видим, изведнъж се търси връзка с Цариград, покровителството на централната власт и поддръжката не само на цялата Търновска епархия чрез заявленията на първенци и на еснафи, но и на голямата българска колония в Цариград, която има възможност поради доказаната си лоялност да бъде чута от Високата порта. Да се придаде този сериозен характер на движението, да се раздуха то до масов и национален протест, като се насочи в правилна насока, като добие то формата на една обмислена гражданска акция, е в голяма степен историческа заслуга на Неофит Хилендарски. Но нека се запомни: нито най-будният и икономически най-издигнат край в България, Търновският окръг, не знае до 1835 г. нищо за опозиция срещу местния гръцки митрополит и едва когато тук пристига Неофит — след посещението си в Сърбия — и когато обхожда той градове и села, проповядвайки и подтиквайки към свободна критика, започва да се шири негодуванието срещу търновския фанариот, да се шушука тайно против него, да се бичува ясно неговата политика на терор и експлоатация, за да се разрасне в две-три години едно наистина народно и силно движение, което се вдъхновява от най-интелигентните и напредничави личности. И ако в съзнанието на последните меродавни са главно съображения от по-висок разред, свързани с национални домогвания, у народа първичен двигател на воля и мисъл е нещо по-конкретно — непоносимата и насила събирана владичина,

Единият и другият фактор обаче могат да се проявят пълно само при една нова историческа обстановка: относителната гражданска свобода, гарантирана от султана-реформатор, и желанието на централната власт да се стабилизира икономически и вътрешнополитически разклатената от основи империя, като се премахне всяка неправда и насилие над народностите, претърпели толкова много в последния четвърт век. Тук е намерена законната, правовата основа на смелостта да се заговори против тая държава в държава, патриаршеското духовенство, задушило дотогава всеки глас на протест. Из нечуваните страдания в размирни и военни години, из поражението на една мощна империя, която губи своя престиж пред поданиците си, из нищетата на селянина, която се увеличава още повече поради екзекуцията отстрана на владиците, из проповедта на патриоти, минали школата на Гръцката и Сръбската завера илиповлияни от руската окупационна армия, се подхранва един обрат в съзнанието на българите, какъвто досега е бил немислим. Нужни са само поводи и лица с инициатива, за да се отприщи пороят, ксйто ще подкопае окончателно крепостта на ненавистната гръцка йерархия.

НЕДОВОЛСТВОТО ВЪВ ВРАЦА И РОЛЯТА НА ДИМИТРАКИ ХАДЖИТОШЕВ. Истински предтеча сбаче на това, което ще се започне в Търново през 1836– 1837 г., е не толкова негодуването на българите в два по-отдалечени града, Самоков и Скопие, пожелали към 1833 г. да имат владици от своя народност, колкото борбата против гръцкия владика в една от епископиите, подчинени на търновския митрополит, именно Врачанската. Тази борба е свързана с личността на един от най-бележитите българи в началото на XIX в., с оня Димитраки Хаджитошев, за когото някои с право допускат, че ако не е бил предателски погубен от турците, щял е да играе роля като тази, която са играли княз

Милош в Сърбия, Александър Ипсиланти в Румъния, Георги Мамарчов в България.[40] Още в 1827 г., в навечерието на Руско-турската война, този Димитраки, който е завързал, изглежда, връзки с руси и сърби и гради огромни кули, които имат всички белези на военни съоръжения, подготвя едно политическо движение за сваляне на турското иго, а няколко години по-рано се противопоставя, опрян на чорбаджии и народни първенци във Врачанско, срещу патриаршеските и митрополитските разпоредби, с които се искат тежки черковни данъци от населението. Фигурата и починът на Димитраки изпъкват релефно върху общия фон на принизения живот на българина и доказват отново какво значение имат за оформяването на едно колективно повдигане личните качества на водителя, на героя. Димитраки е бил най-крупният търговец във Врачанско, търгувал е с добитък (като джелепин) и с коприна, имал собствени видни за желязо в Орханийско и се ползувал с грамадно влияние пред местните аяни и съседните турски войводи, които са търсили покровителството му. У него е горял патриотически огън, разпален навярно още от времето, когато генерал Тиргелиш благодари на врачанци за услугите им във войната от 1809--1812 г., като им пише: «Терпите пока придет время да будет день радости и веселия» (1811). Непримимирим враг на гръцкото духовенство, той не е могъл да търпи обидите на врачанските епископи, назначавани от търновския митрополит (първоначално само като временни заместници — за събиране на мирията и другите черковни данъци, после като постоянни и самостоятелни владици със задължение да внасят на митрополията определена сума), и повежда решителна борба за отстраняването им и заместването им с българи. Борбата му коства големи жертви и дори полицейски разкарвания до Цариград по

[40] Д. Маринов, Димитраки Хаджитошев, Българска сбирка, I, 1894, 432 и сл.

доноси на търновския владика Иларион Критски. Но той стои твърдо на своето, имайки наум да доведе за врачански епископ българина архимандрит Гавриил от с. Бистрйца, който живеел в Букурещ и за назначението на когото бил съгласен и аянинът.[41]

Борбата е насочена тук против гърка епископ Методий, който като предшественика си Антим събирал немилостиво мирията по селата и трупал пари. Врачани изявили недоволството си още в 1820 г., по времето на Заверата, но тъкмо последната с познатите си сетнини им попречила да го прогонят. Те не преставали обаче да се опират при изплащане на данъка и искали да бъдат тези данъци поне намалени; подкрепа им оказвал най-много Димитраки Хаджитошев, който в 1824 г. приготвил прошение против Методий, подписано от врачанските и плевенските чорбаджии. Вестта за това достигнала и във Видин, гдето пашата също бил склонен да се задоволят българските искания и отгдето влиятелният първенец Емануил Шишманоолу пише на Димитраки (24 октомври 1824 г.), за да му препоръча за врачанската епископска катедра брата на видинския архиерей, гърка Антим, който бил «от българин по-смирен. . ., знае български чисто. . ., не обича да се конущисува сос гърци, колко обича булгарете». Шишманоолу признава, че щял да бъде «благодарен» да се избавят врачани «от такъв един вълк, що засипува овците», и пожелава — такива «законопрестъпници да липсат от Българията».[42] Но мисълта на Димитраки е да настани не пак грък, а чистокръвен българин и Гавриил е дал съгласието си в 1825 г.: «Да знаете, защоту на пролет непременно ща да си дойда.» Всичката пречка идва от Иларион Търновски, комуто Методий е подведомствен. Димитраки е подал махзар в Цариград против Иларион,

[41] Й. Попгеоргиев, Град Враца, СбНУН, XX, 42, 53.
[42] Й. Попгеоргиев, ц. ст., 44.

но фанариотинът е излязъл по-хитър, отишъл е сам в Цариград и е успял да представи така работата пред великия везир (Реиз ефенди), че издействувал султански ферман за отвеждането на непокорния Димитраки в столицата.

ПОБЕДА НА ТЪРНОВСКИЯ МИТРОПОЛИТ НАД ВРАЧАНИ. Иларион гледа ту с добро, ту със заплашване да спечели Димитраки на своя страна и да му вземе съгласието за събиране на владичнината, отказвана упорито от населението. Той му пише на *български*, кара дори патриарх Хрисанд да го увещава на български със синодално писмо. Иларион се обръща към Димитраки Тошев в 1823 г.: «. . .Ваше благородию и сами знаете колико долг имами натоварени от велика церков. У перво лето гледами и ние да изплатиме наши долг». Иларион, току-що назначен в Търново, има за първа грижа значи да събере по-бързо от епархията сумите, платени за ръкополагането му в Цариград, без оглед на това, може ли, или не може да плаща народът. На 12 септември той пише на Димитраки: съветва го «отечески» да се примири с епископ Методий и да не му пречи при събиране на владичината, «защо ако отходи работата така, щем да сторим арз до Портата и после ще да станете пишман без файда» (харзовал до Високата порта и разкайване без полза). Димитраки не се стряска от заплахата и Иларион му пише година по-късно (септ. 1825 г.), за да го обвини за наклеветяването пред Реиз ефенди и му напомни как Димитраки е искал със сълзи от Иларион да спре изпращането му в Цариград, как Димитраки е повдигнал старозагорските чорбаджии и да настои да изпрати Димитраки дължимите суми, защото в противен случай ще пристигне царски човек да ги иска с лихвите — «и ти ще станеш пишман нафеле»[43]. Димитраки

[43] Д. М и ш е в, Църковен архив, кн. III, София, 1931, 53 и сл.

обаче упорствува в своята политика, сигурен в силата си.

През февруари 1828 г. Иларион изпраща във Враца копие от едно патриаршеско послание, с което вселенската черква апелира към българите да ѝ помогнат за изплащане на тежките ѝ дългове: «Пренужно убо и преполезно е помощта що щат да сторат на сегашната ѝ нужда, защо от временно сличение достигна общото на великата църква Христова в толкози много борч и в такова бедно състояние, щото не може нето файдата на борчат да изплаща». . . И нарежда синодът колко да внасят свещениците (20 гроша), колко манастирите и таксидиотите (50—100 гроша) и как да се пуснат кутии по всички черкви в епархията за «милостиня що са дава от християните»[44]. Димитраки и сега се противопоставя, иска значително намаление на данъците и отново действува за назначаването на български епископ, когато неочаквано в помощ на смутената гръцка черква и на сплашената Търновска митрополия идва ферман от Цариград за залавянето на упорития и опасен български размирник.

През юни 1827 г. гавази, изпратени от видинския паша, вдигат Димитраки от кулата му в Кунино, а на 24 юни с. г. той бива посечен във Видин. Защо е взета главата на Димитраки, остава неразкрито. По всяка вероятност той е бил обвиняван — и не без основание — в опасни политически замисли, в подготвяне на въстание.[45] Й. Попгеоргиев приписва отговорност и на гръцкото духовенство въз основа на оная преписка по събиране на владишките данъци. Той смята, че ако не изключително, то поне в по-голямата си част обвинението срещу Димитраки е било свързано с «интригите и коварствата на фанариотите, които не са искали по никакъв начин да нащърбят материалните си интереси и да видят на врачанския епископски трон българин — нещо, към което не-

[44] Й. Попгеоргиев, ц. ст., 52.
[45] Д. Маринов, Българска сбирка, I, 443.

щастният Димитраки се е безогледно и безразборно стремял»[46].

Неочакваната смърт на Димитраки Тошев е подействувала като страшен удар върху българските домогвания; тя става причина да заглъхне без време вълнението във Врачанско, подкладено от гръцката алчност, но тя не отнема нищо от заслугите на врачани, «на които принадлежи безспорно палмата на първенството за повдигането на черковния въпрос» по думите на Й. Попгеоргиев. Иларион Търновски може да тържествува за победата си: той ще се наложи временно във Враца, както се налага и другаде в обширната си епархия; но той ще настрои срещу себе си българския елемент, против него най-напред ще бъде насочена бурята, която ще отстрани в един кратък период от 30 години гръцкото духовно господство над България. Защото вместо Димитраки Тошев, който действува в покрайнините, ще се яви Неофит Хилендарски, който правилно разбира, че смелата акция трябва да се пренесе както в самата твърдина на Иларион, в Търново, така и в Цариград, столицата на империята, отгдето протестът ще се шири вече навред.

ТЪРНОВСКИТЕ ВЛАДИЦИ ДОПРЕДИ ЗАВЕРАТА (1821). До 1836 г. в Търново е било тъй тихо! Тъй безропотно се е понасяло тук насилието, тъй мълчаливо са се преглъщали обидите! Търново е сякаш удавено в гърцизма с това влияние на владиката, «екзарх на цяла България», пред търновския «войвода» и пред гражданството и тая раболепна чорбаджийска клика в града и в околните по-големи села. Патриаршията естествено скъпи твърде много за този преден пост на гърцизма, отгдето не само се черпят огромни материални средства, но се и поддържат прикрито старите византийски домог-

[46] Й. Попгеоргиев, СбНУН, XX, 54.

вания на Балканите. И тя не би отстъпила за нищо правото си да назначава там митрополит с доказана вярност, понеже добре знае, че в противен случай рискува да загуби властта си над цяла Северна България и над българска Тракия.

Върху по-старата история на Търновската митрополия, след като тя попада под вселенския патриарх и до назначаването за неин кириарх в XIX в. на Иларион Критски, ние знаем твърде малко. Положителен факт е обаче, че по време на Гръцката завера търновският митрополит е бил силно компрометиран като покровител на хетеристите, понеже е бил извикан и погубен в Цариград.

В една хроника на атонските подстрижници Никифор и Йеротей от 1822 г. се говори за този митрополит: «По убиение болгарскаго митрополита Йоаникия у Цариграду (он седеше у град болгарский и царский завомий Тернов, якоже и в мученическое житие изявляем, но турецкий цар призва его у Цариград и ту обеси его), убоявся кнез Терновский именем хаджи Параскева, яко да не би бил и он убиен от турака, и подлудевши верзеся из високи палати и умря.»[47] Йоаникий, който бил дошел в Търново през 1818 г.,[48] приемал по спомени на търговци хетеристите, изпращани с инструкции от Цариградската патриаршия и предавал тези инструкции чрез свой пратеник на посветените в заговора чорбаджии от големите села Габрово, Елена, Трявна, Лясковец, Горна Оряховица.[49] Затова Йоаникий е бил извикан от правителството в Цариград и тук обесен едновременно с патриарх Григорий, навръх Великден 1821 г.[50] Колко голяма е била уплахата

[47] Историч. паметници по времето на Заверата. Издание на Българското книжовно дружество, София, 1884, стр. 33: «Повествование за страдание болгарии от агарянов. . . у оно лето 1821. . .»

[48] П. Р. Славейков, СбНУН, III, 381.

[49] П. Кисимов, Исторически работи, II, 62.

[50] П. Кисимов, ц. с., II, 62.

от разкритието на заговора, особено след вестта за мъченическата смърт на патриарха и на толкова други митрополити в столицата и нотабили из големите провинциални градове, се вижда от тази забележка на ония атонски хронисти: «От село же зовомое Травна некий богат человек и славен, именем хаджи Йоан, и он страха ради агарянскаго, отровив себе, умря. У село зовомое Габрово Терновский предел, некий богат человек и славен именем хаджи Христо, он имаше дадено у патрияршею Цариградскую сто хиляди лева под лихва и егда слиша убиение патриархово, утрови себе и умря.»[51] Тези знатни българи се отровили собствено в самото Търново, и то не толкова от уплаха, колкото да не бъде конфискуван имотът им в полза на държавното съкровище съгласно турския закон за смъртното наказание.[52] В Елена Заверата била подготвена още от 1818 г. с участието на Момчил Стоянов, Иван Кисьовски, Никола Бобчев и други, които се събирали на тайни заседания, за да обсъждат плана на въстанието в своя край.[53] И веднага след разкриването на заговора из България са плъзнали, както знаем и от съобщенията на Раковски за Котел, военни отряди за обиск и обир на оръжието. Монасите Никифор и Йеротей ни предават множество случаи на нечувани насилия и мъки из страната, в Ловеч, Никопол, Пирот, Ниш, София, Пловдив, Казанлък, Шумен и т. н.: «Много пакость деяху нечестивии христианом по сии градове и велико страхование беше христианом, ибо агаряни от велико беснование и свирепение днем и нощию пуцаху по улицами с пушки, и кого найдеха убиваху, а особито первоначални люди иже бяху, тях най-више гоняху и убиваху. . . Еще и грабляху християнско имение яко волкохищници, и то творяху тако не-

[51] Историч. паметници. . ., изд. Бълг. книж. друж., 24.

[52] П. Кисимов, ц. с., II, 63.

[53] М. Радивоев, Биография на Ив. Н. Момчилов, София, 1912, 4.

престанно до четири недели и више.»[54] В Търново според П. Кисимов турците беснували по къщите, дирейки оръжие («силях»), и арестували 40 души от първенците, за да ги колят; градът опустял, вдигнало се плач и олелия по къщите; никой не смеел да се покаже на улицата; но за щастие тук българите не пострадали тъй, както другаде.[55]

Естествено това широко разклонено съзаклятие в името на гръцко-християнската идея не би било възможно без прякото съдействие и насърчение на митрополитите, овладели тъй добре душите на българското си паство. И без изрични потвърждения ние можем да приемем за Търново, че Йоаникий е имал пръст в опасното дело, тъй като едва ли иначе би се решили да сътрудничат най-видните хора на окръга, тъй лоялни към властта. Това иде да ни разкрие кому служи по-рано гръцкото духовенство и от какви идеи се вдъхновява то в тия чисто български предели. Християнско и гръцко са в негови очи синоними, както гражданин и грък в очите на простия народ.

За предходниците на Йоаникий, владиците Матей и Макарий, ни са запазени смътни вести. Първият бил твърде богат поради честите тежки владичнини, събирани с помощта на поповете. За него, собственик по-късно на големи конаци във Фенер (Цариград), една еленска хроника от края на XVIII в. съобщава под 1796 г.: «Стана воевода Мехмед Ефенди Стамболлу и стори сюргюн владиката Маетя (Матея).»[56] Защо е бил прогонен този насилник и дали по оплакване на населението, не ни се предава. За Макарий пък се разказва, че получил добър урок от самовластния господар на Русенско по времето на Пазвантоглу, Мустафа байрактар Тръстениклията, велик везир по-късно. Този срещнал веднъж «деспота» по селата и останал учуден от голямата му свита ясакчии и дякони,

[54] Историч. паметници. . ., 37.
[55] П. Кисимов, ц. с., II, 65.
[56] С. С. Бобчев, Българска сбирка, VI, 608.

яхнали на коне. Като му вижда «салтанатите» и научава как стриже паството, повиква го и му поръчва да си върви и да седи на метоха си и да не излиза друг път. . . Но владиката вместо това изпратил на Тръстениклията в дар коня си. Турчинът, разсърден за странния бакшиш, задигнал му всичките събрани пари и пратил един от своите хора да заведе владиката право в Търново, за да не мръдва вече оттам из епархията.[57]

ЛИЧНОСТ И ПОВЕДЕНИЕ НА ИЛАРИОН КРИТСКИ. Приемник на мъченически загиналия Йоаникий е бил Иларион Критски, за когото разполагаме с повече сведения.

Старата митрополитска кондика в Търново съдържа акта за възкачването на този владика на 12 юни 1821 г. Сам Иларион заявява в акта, че отначало отказвал да заеме един митрополитски трон, тъй опасен през време на смутовете. «Понеже беше обесен предшественикът ми Йоаникий, аз никак не бях наклонен да приема управлението на Търновската митрополия.» За Йоаникий той бележи, че пострадал от дворцов гняв бог знае по каква вина.[58] Естествено Иларион не може нито да разяснява причините, нито да хвърля укори по който и да било адрес. Дошел в Търново, види се, по настояване на новия патриарх, той употребява всичките си усилия, за да спечели благоволението на властта и да си осигури поддръжката на градски и селски първенци, тъй жестоко изложени от предходника му. Неговата главна задача е да реабилитира пред цариградските управници честта на фанариотските митрополити, представяйки се за предан на султана и на държавата. Покрай това той обръща всичкото си вни-

[57] П. Р. Славейков, Гайда, I, 31.

[58] П. Чилев, Старата кондика на Търновската митрополия, СбБАН, III, 1912, 153.

мание към събиране на владичината си, срещу която е платил голяма такса в патриаршията според собственото му признание пред врачани (както видяхме вече). И тъкмо сервилността му пред силните и безогледността му при събиране на данъците опълчват против него всички съзнателни българи в Търново, за да се образува и тук същата непримирима опозиция срещу гръцкото духовенство, каквато се наблюдава 15 години по-рано във Врачанско.

Личността на Иларион Критски не е достатъчно изяснена откъм поведението му към българите и ролята му в Българското възраждане. Някои историци са наклонни да го смятат едва ли не за покровител на българската просвета, намирайки, че мълвата за изгарянето на патриаршеската библиотека не почивала на никакъв факт, когато грижите му за българската книжнина и българските училища били напълно доказани. Не някой друг, а сам Априлов пишеше за Иларион в своята *Денница*: «Пастир истински, човек учен и с велики способности, той, макар и не българин, се грижеше много за образованието и просветата на българите. Народът го смяташе за истински баща и плачеше, когато на негово място беше въздигнат друг митрополит. . . Ако митрополитите, изпращани по епархиите, гдето живеят повече българи, следваха добродетелите на тоя пастир, българите не би имали какво да желаят повече.» И Априлов добавя, че безкористието на този «блажен мъж», починал на 2 февруари 1838 г., било доказано с това, гдето след смъртта си не оставил почти никакво наследство.[59]

Априлов цитира освен това едно писмо на Иларион, в което се хвалел, че при първото си пребиваване в Търновската епархия бил поканил три лица в Свищов да съставят и издадат на негови разноски една българска граматика, но че поради преследването му (и понеже го наследил приемник, който не се интересувал за тия неща) нито език,

[59] В. Априлов, Денница, 98.

нито науки не могли да направят никакъв успех в България. И одеският почитател на фанариота в Търново добавя: «Ето как, по думите на един гръцки архипастир, се грижат за образованието на паството си изпращаните в България гръцки архимандрити. Единствен Иларион бе изключение; затова той се помни от народа. Вечна му памет!»[60] Но че вината се хвърля напразно само върху временния приемник на Иларион (Константин) и че Иларион не е бил «изключение», свидетелствуват други факти. Характерно е особено това, че Иларион възбужда дотолкова търновци против себе си, че в 1827 г. те издействували свалянето му. Това недоволство едва ли стои във връзка с коварното поведение на Иларион към Димитраки Тошев във Враца[61] и по-скоро изглежда извикано от двойната владичнина, събирана по селата. Иларион успява да се наложи на търновските чорбаджии и в 1831 г. заема отново търновската катедра и започва да отмъщава на гонителите си, пращайки на заточение някои от тях (каза-векили Георги Анагноста).[62]

Несъмнено Иларион не е горил никаква библиотека — легендата за това е късно изобретение; несъмнено той разрешава на Неофит Рилски, а може би и на Е. Васкидович и Хр. Павлович[63] да преведат Новия завет на български, както сам се е бил заел да го превежда на новогръцки в 1821 г.; несъмнено той препоръчва същият Неофит Рилски да отиде в Букурещ, за да изучи алилодидактическата метода, която трябва да се приложи и в Габровското училище. Но гази милост към Неофит Рилски — отплатена от него с една поетическа *Похвала* (1835 г.), в

[60] В. Априлов, Дополнение к Деннице, 17.

[61] Ю. Трифонов, СбБАН, XI, 116, 117.

[62] Й. Попгеоргиев, Село Арбанаси, Пер. списание LXIV, 1903, 13.

[63] Ив. Д. Шишманов, Нови студии, I; СбБАН, XXI, 442. Срв. по-горе 137.

която Иларион се величае като «благодетел» на България и «представител» на науките[64] — изглежда да бъде отстъпка по неволя и само дипломатическо прикритие за противодействието да се вмъкне български език в литургията или школата. Ако някои правят капитал от това, че Иларион търпял български език в канцеларията си, пишейки до епархиите писма на български, и искат да го представят като «заслужил на народа ни» и като разположен към българската писменост,[65] би трябвало да се възрази, че това се прави пак по неволя, защото «дебелоглавите» българи не са разбирали гръцки, а пък е трябвало непременно да бъдат склонени да плащат владичината си и новите данъци, наложени от патриаршията. Български писари по правило са се търсили от митрополита само за такива прозаически нужди, от необходимост да се втълпи на паството, че дължи своите грошове на владиката. Обаче български език в черква и български кандидати за епископски и митрополитски сан няма да се търпят, защото с това би се посегнало вече по-застрашително на привилегии, скъпи за Вселенската патриаршия.

РАЗКАЗ НА ОНУФРИЙ ХИЛЕНДАРСКИ ЗА ИЛАРИОН. Интимната мисъл на Иларион е по-правилно разкрита от архимандрит Онуфрий Хилендарски и П. Р. Славейков.

Онуфрий Попович, родом от с. Енина, до Казанлък, се покалугерва в 1816 г. в «Хилендар», а в 1830 г. се завръща в родината си и започва да проповядва по черквите на български. «Както у Янина, тъй и в Казанлък — разказва ни сам той — проповядваше слово божие безплатно по черквите, за кое враг позавидя, наусти владикова епитроп поп Миша, кой писал на търновския ми-

[64] Р. К о с е в, Мисъл, I, 1892, 619; срв. В. П у н д е в, Първи стихотворци, 1925, 8, 121.

[65] Ю. Трифонов, СбБАН, XIV, 36; СбНУН, XXII—XXIII, 33.

трополит, как вече за него хляб няма. То беше от завист, защо *народ*, что слушаше и гледаше от Онуфрия, *викаше дерзновено: Ето човек за владика.*» Значи още в 1830 г. казанлъчани, «учени и еднакво прости», слушайки «радостно» всяка неделя и всеки празник речите на своя архимандрит «о просвещение и душевное спасение», намислят да си го искат за епископ.

Това е голяма изненада за търновския митрополит и той замисля «с какви плочи да подкове отца Онуфрия». Онуфрий, като вижда, че казанлъчани не могат да му дадат помощ, запътва се пак за Атон и се настанява в манастира «Св. Ана». Обаче в 1836 г. «любородна ревность» го подбудила да дойде отново при своите — и отново захванал той да държи проповеди не само в родното си село и в Казанлък, но и в Стара Загора. В последния град той държал безплатно слова по всички църкви, бивал канен от най-видните граждани и получил благодарствено писмо от тях (на гръцки!), в което се казвало: «Не е възможно да изкажем оная небесна радост, с която речите му изпълниха сърцата ни. Дано нашият род се удостои и с други такива пастири.» През месец юни същата 1836 г. трите кази — Старозагорска, Казанлъшка и Новозагорска — се споразумели и решили да поискат от търновския митрополит да им ръкоположи за епископ всеобщо тачения и обичан Онуфрий. Общоградски писма, скрепени с печати, били изпратени в тоя смисъл до Иларион Търновски. Когато Онуфрий изтъквал на почитателите си трудностите за това ръкополагане («гърци са хитроковарни. . . като ковач желязото с клещи от оган вадят»), те, първенците, крещели, че «от владика не се боят. . . сега го сюргюн струват», «кой ти бръсне Илариона гърка». . . Но смелостта им се изпарила скоро. Иларион наредил найнапред до епитропите си «да учинят раздор (тараф) между болярите», после дошел сам в Казанлък и поискал среща с по-влиятелните граждани, които сплашил, и най-сетне

повикал самия Онуфрий. Ако и «глъбоко уплашен», Онуфрий нахлупва панокалимавка, грабва бастуна си и влиза «дерзновено» в конака на владиката. Там го срещат трима дякони («дракони»), всеки с по един кол в ръка и трима владишки ясакчии с цепеници: те чакали само едно «вур» (удри) от владиката, за да се нахвърлят върху бедния Онуфрий, български кандидат за епископ. Но Иларион изкрещял като бесен на турски: «Пезевенк, в черквите на чия епархия проповеди държиш? Дошъл си като в бащина и майчина къща. . . Ето сега и двата ти крака ще туря в един чехъл. Ръцете ти са дълги, но те само руски кандила свалят. . . В три дни срок да излезеш вън ст епархията ми!»

Онуфрий е прогонен от «бащината» къща на Иларион, търновската епархия, той е наклеветен като руско оръдие (само една година по-рано Мамарчов е правил тук опит за въстание) и никой от покровителите му не дръзва да го защити. След като се бави 3—4 дни в Калофер, гдето също държал речи по църквите, Онуфрий, разочарован от българите, си отива пак на Света гора. «Болярите, мисли той. . ., запалиха къщата и не бяха в съгласие да я угасат. Тъй сме си и до днес!» Вместо него Иларион ръкоположил за старозагорски епископ сеизина си грък-олбанец, изгонен някога за разбойнически подвизи из Немско и Влашко.[66]

Такава е съдбата на Онуфрий, предан другар на Неофит Хилендарски, и такъв пример има пред себе си Неофит, когато взема твърдото решение да заработи за изгонване на Иларион Критски, набедения закрилник на българската просвета. Че Онуфрий предава най-добросъвестно случката и не греши в характеристиката си, показват фактите, изнесени от Славейков. И че населението е било в правото си да иска епископ за тракийските области на

[66] В. Н. Златарски, Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарски, Известия на Историч. друж., III, 1911, 55 и сл.

Търновската митрополия, признава сам Иларион, когато отбелязва в кондиката си (1833): «Понеже нашата търновска епархия заема голямо пространство и понеже селищата, които са направо подчинени нам, са на голямо разстояние помежду си, та митрополитите не могат да ги посетят и да благословят по архиерейски начин християните в тези селища — то се появи нужда да бъде ръкоположен със съгласието на патриаршията епископ в името на славния някогаш град Аксиопол. . .[67] Този аксиополски епископ има титлата си само номинално, фактически той остава помощник на Иларион в Търново, който не напразно носи древната титла «екзарх всея Болгарии» (Ἔξαρχος πάσης Βουλγαρίας) и разполага с автономия, каквато няма никой друг митрополит в България. В неговата епархия влиза почти цяла Северна България (Силистра, Русе, Свищов, Никопол, Ловеч, Севлиево, Плевен, Габрово и т. н.) заедно с голяма част от Тракия (Стара Загора, Казанлък, Нова Загора, Чирпан)[68]; и така остава — за тракийските области — дори при българската йерархия до Иларион Макариополски и Търновски (1872).[69] Иларион Критски има значи нужда от епископи за широката диоцеза на някогашната Търновска патриаршия, на която е наследник, но той няма да назначи българин, както не е назначил десет години по-рано и Гавриил във Враца, за да не създава опасен прецедент. Кандидатите българи (Онуфрий, Гавриил, Неофит Хилендарски по-късно) могат да бъдат не само достойни хора, но и любимци на народа — това обаче е тъкмо отрицателно качество в преценката на търновския екзарх, който не желае сърдечност в отношенията между пастир и паство

[67] П. Чилев, Старата кондика на Търн. митрополия, СбБАН, III, 154.

[68] Ю. Трифонов, СбНУН, XXII—XXIII, 19.

[69] М. А., Иларион Макариополски, 1925, II, Спомени и статии, 61 и сл.

и въдворяване на българския език в църквата. Добре дошли за него са разни сеизи и калугери с тъмно минало, при това инородци — предани слуги на господаря си в изпълнение на заповедите му и немилостиви при събиране на данъците от едно население, за което не ги боли ни най-малко.

ИЛАРИОН И БЪЛГАРСКОТО УЧЕБНО ДЕЛО. П. Р. Славейков поставя в не особено благоприятно осветление и мнимото доброжелателство на Иларион към българското учебно дело. Вярно е, че когато братя Мустакови от Букурещ поискват съдействието на Иларион, за да намерят един български учител, който да изучи алилодидактическата метода, препоръчана от В. Априлов за проектираното Габровско училище, Иларион им спира вниманието върху Неофит Рилски, който в течение на 9 месеца през 1834 г. извършва наистина възложената му работа. Вярно е също, че Иларион не отказва на поканата да присъствува в 1833 г. при полагането на основен камък на Габровското училище и дори записва някаква сума като дар. Но Априлов ни съобщава и за едно писмо от 2 декември 1834 г., с което Иларион съветвал одеския меценат да се въведе в Габровското училище гръцки език, «защото на български нямало още учебни книги. . ., та юношите не щели да покажат успехи» (срещу което Априлов въстава решително, понеже ние, българите, трябвало сега да сторим това, което прадедите ни са пропуснали); а в архивите на самото училище се е пазило друго писмо на Иларион, в което той, препоръчвайки Неофит, съобщавал на габровци: «Затова определихме от седем до дванайсет години деца да се записват за българското учение, а от дванадесет до петнадесет или нагоре ще да устроиме да привнесем и гръцко учение.»[70] При-

[70] П. Р. Славейков, Габровското училище, 1861, 12. Срв. Р. И. Каролев, История на Габровското училище, 1926, 11.

веждайки тия писма, историкът на училището, П. Р. Славейков, забелязва: «Иларион е бил един от най-деятелните пропагандисти на панелинизма в България по онова време, но е бил дълбок политик и умеял е майсторски да води работите, като да се не усещат хората на плановете му. . . Само деятелното възпротивление на одеските директори и мъдрата политика на отца Неофита отстраниха това намерение на екзарха (за погърчване на училището). . .» Славейков ни предава и спомените на един стар търновец: «От най-напред този владика Иларион не даваше да се помене българско и кога ходеше на деври по селата, дето четяха български, гълчеше ги, харизваше им гръцки книги и принуждаваше ги гръцки да четат в черквите; гдето нямаха поп, гръцки попове им проваждаше и по-първите хора от селата караше ги да дават децата си гръцки да се учат, затуй и направи той онуй гръцкото школо, дето е под Баждарлък; направи го общо да идат и от селата да се учат без пари; и щеше му се да погърчи и балканските села! Манастирите около Търново беше ги се погърчил и игумени беше им турил гръцки калугери; ама като застаря той, наскоро преди умирането си, умекна май, и като беше се болен че не можеше да му подиря.» Тогава габровци и тревненци направили училището си (1835), тогава и в Търново захванали скришом да почетват и да попяват български, и то от лява страна в черква: «Туй е сефтето на българското четене в Търново (1837).»[71]

Продължавайки традициите на предходниците си, Иларион се грижи да закрепи гръцкото учебно дело в Търново, откривайки тук добре уредено класно училище, но съвсем не мисли да последва примера на Априлов за българско училище в престолния си град: похвалите на Неофит Рилски или на Христаки Павлович за този «соломоноподобен» пастир са обикновена даскалска рито-

[71] П. Р. Славейков, Гайда, I, 1863, бр. 8, 62.

рика, която не мени същината. Не само за Онуфрий има Иларион цепеници и ругатни: такъв е той груб към всички български свещеници, като ги изтезава и бие на фаланга, туря им краката в букаги, кара ги да му метат двора и т. н. За подобни негови свирепости и закани двама свещеници се видели принудени да се потурчат.[72] И към градски лица той използува юрисдикцията си като черковен началник и нарежда да се заточват първенци като Георги Анагноста от Търново, х. Юрдан Кисьов от Елена и други, които дръзнали да отиват в Цариград, за да искат той да бъде сменен в 1827 г.[73] Помни се и случай на жестоко бита с камшици в митрополията вдовица, която не могла да плати владичината си, и то по заповед на разярения митрополит.[74] Дори да има нещо прекалено в тези съобщения, пак не остава никакво съмнение, че образованият митрополит е скъпял преди всичко за събиране на владичината си и за поддържане на гръцката «идея», а не за просветната и националната мечта на българските патриоти.

ИЛАРИОН И РАЗКРИВАНЕТО НА ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА. Най-тежкото обвинение срещу Иларион обаче е това, за което пръв загатва Неофит Хилендарски в писмото си от 1842 г. до Йосиф Соколски: «Неступеният Иларион сос неколцина погречени проклетници избеси за правда человеците: сами проклетите гарчулеги туй баркат — а кому погрешката хвърлят.» Тия думи добиват по-ясен смисъл от мемоарите на Онуфрий Попович, писани в 1861 г.: «Тоя Иларион беше философ и богослов гръцки, един втори Костандия Синаитски, първият обеси седем души от търновска каза са Хаджи Йор-

[72] П. Р. Славейков, ц. м., 61; П. Кисимов, Историч. работи, I, 69, 95.

[73] П. Кисимов, ц. с., I, 69; Г. Димитров, Княжество България, I, 289.

[74] П. Р. Славейков, Гайда, I, 62.

дана и Христа Еленчанина и други в други уш че били бунтовници, за това кажат гърците, че се уш посветил, а отец Неофит, куга беше у Търнову протосингел, казваше, когато го по шест(?) години извадили, чи он смардял.»[75] Думата е очевидно за Велчовата завера от 1835 г., която някои смятат, че била разкрита от Иларион. Сиприен Робер, който в началото на 40-те посещава България, чува в Търново една версия, според която арестуваните и жестоко изтезавани в затвора съзаклятници обвинили 80-годишния Иларион като техен съучастник; срещу което митрополитът, смаян, протестирал и ги проклел и поискал дори смъртното им наказание. «Малко е вероятно — бележи С. Робер — този стар фанариот да е бил замесен в един комплот, замислен от младото поколение; изглежда по-скоро, че обвинените са искали да подведат съдиите и да спасят чрез показанията си истинските патриоти, като стоварят отговорностите върху чуждите на отечеството им прелати.»[76] Ако тази версия на френския пътешественик и учен се съгласява някак със загатванията на Неофит («гарчулеги туй баркат»), разказът на Раковски и на други след него свежда работата до разкриване на съзаклятието от митрополита, така че като узнал от младия Хаджи Йордан за тъкменото в Плаковския манастир въстание, Иларион тутакси направил донос пред търновския аянин и последният нарежда да се заловят, после и избесят Велчо, Иваница, старият Хаджи Йордан и останалите. «Безбожний той грък», «гнусний предател Иларион» (изрази на Раковски) бива проклет за това от потомците.[77]

[75] В. Н. Златарски, Известия на Истор. друж., III, ц. ст., 57.

[76] C. Robert, Les Slaves de Turquie. Edition de 1844. Paris, 1852, II, 307.

[77] Г. С. Раковски, Горски пътник, 239—240; Ю. Ненов, Автобиография, СбНУН, XIII, 364; В. Берон, Археолог. изследвания, 214; Г. Димитров, Княжество България, I, 289.

Трудно е да се установи цялата истина (виж съмненията на един Кисимов),[78] но едно е безспорно, че Иларион не ще е бил твърде скрупульозен в клеветите си. Тъкмо този род доноси са му създавали печалната слава на предател, правили са го омразен и са карали народа да го кълне, когато внезапно умира от чума на 8 февруари 1838 г.: «Да се не разсипе в земята!» И удивителното било, че при откриване на гроба му в 1841 г., за да се извадят костите, той бил намерен нестопен. Закопали го отново с клетви: «Да се не стопи!» Съвременници ни го представят като подъл, лукав и наежен против всичко честно между събудените българи,[79] а сам народът го е наричал някога с нескривана ненавист (както свидетелствува и Неофит Хилендарски) «нестопеният Иларион».

ОБЩО НЕДОВОЛСТВО ОТ ПАНАРЕТ. Наследник на Иларион Критски става Панарет, дошъл в Търново на 6 юни 1838 г.[80] В летописните бележки на поп Койчо Икономов от Трявна под дата 1838 г., 12 юни, се казва: «Дойде нов владика за Търново *ἅγιος πάναρετος хищник.*»[81] По спомените на П. Кисимов този владика «с арогантствата си пося първата ненавист и непочитание в българското население към висшето гръцко духовенство»[82]. Че още Иларион внася чувствително охлаждение между българска и гръцка партия, не подлежи на съмнение; но Панарет прекалява дотолкова с грубост, алчност и ексцентричност, че повикът срещу него става общ и младият даскал П. Р. Славейков може да пръска в ръкопис една поетическа сатира, «Владишко

[78] П. Кисимов, Исторически работи, II, 77 и сл.

[79] Г. Димитров, Княжество България, I, 289.

[80] Й. Попгеоргиев, Село Арбанаси, Пер. спис., LXIV, 1903, 117.

[81] СбНУН, XV, 313.

[82] П. Кисимов, Исторически работи, I, 62.

огледало» (писана специално против Панарет, обаче не в 1843 г., както сам Славейков твърди, а навярно по-късно),[83] която захваща тъй:

Прославило се Търново
със славни гърци владици,
най си се много прослави
със Панарета делия,
делия, дели-башия,
лудия гръцки владика,
като гидия ходеше,
враня си коня яздеше,
окачен топус носеше,
селата обикаляше,
сякак народа дереше
и грешни пари береше,
поповите си яздеше,
груби им думи думаше:
Де гиди старци, магарци!
А кметовете псуваше,
псуваше и ги биеше,
калпаците им хвърляше
и толуми им думаше. . .

Тази сатира в стила на народните песни[84] изтъква черти, които ни са добре познати от други характеристики на Панарет. Онуфрий Попович бележи: «По Илариона дойде Панарета лудий, той ходеше като манафин с нощна кюлаф-геджелик шапка и шалвари, две педи широк учкърлък и вързукуневи, два златошвейни края пред шалвар висяха, гадно ружно на всякаго ходеше, с чубук по доксата, като делибашия лудо викаше, негова най-сладка и найчестна реч беше: пезевенк, ешек. Все равно държеше: поп, духовник, търговец, боляр, циганин пред него една чест имаха, в църква в време причащение святих таин влачеше попови за уши, додаваше и то: гел ешек. За такава лудост и студност неможиха търновци да го търпят, изпъдиха го безчесно.»[85]

Раковски в мемоарите си по наченките на черковния въпрос изтъква, че Панарет, родом от селата около Ганос, край Цариград, псувал и биел безогледно в божия храм,

[83] Ю. Трифонов, Спомените на П. Р. Славейков за първото му затваряне, СбБАН, XI, 113 сл.

[84] П. Р. Славейков, Пер. спис. I, 1882, 116; Бълг. притчи, 1889, стр. III.

[85] В. Н. Златарски, Известия на Истор. друж., III, 60.

турял бедните свещеници във фалага, карал ги да му копаят градината и си навлякъл всеобща омраза.[86] А Селимински, който се познавал лично с него, ни предава как Панарет се хвалел с миналото си на пехливанин в Мала Азия и как показвал пред гостите в митрополията раните си по раменете от някогашни борби.[87] Мълвата знаела за най-разнообразни подвизи и престъпления на този дръпнат владика, когото П. Р. Славейков по спомени на стари търновци портретизира с хумор така: «В обходата си беше такъв дели-зорзоп, ама инък на парата къйметя знаеше, трепереше за пари, не гледаше нищо, ни вяра, ни закон, простено-непростено, за пари той сичко разрешаваше. Колко роднини изжени! Колко оженени разведе! Се за пари. Хеле пък туй поповете, попеше ги каквито се изпречаха напреде му. Слепи с едно око, глухи, гърбави таквиз камбури, хайде-хайде попеше ги, заемаше им по две по три хиляди гроша, а нямаше да ги пита знаят ли да четат, не знаят ли.»[88]

Между ръкописите, останали от известния тревненец д-р Хр. Даскалов,[89] се намира и едно описание за Панарет по спомени от архимандрит Витанов, което се съгласява с всичко, изнесено от други съвременници. «Дели Панарет» минавал за «шакнат» и «смахнат», макар да казвал често и «строги истини» в по-груба форма. От многото му странни навици се изтъкват особено тия: при даване нафора в черква канел християните, както се викат гълъби, кога им се дава жито; зимно време впрягал в шейни свещениците, за да го откарат в черква или до някоя къща (викал им «ди-и. . .» и казвал: «те ми са мен воловете»); биел свещениците, где и с какво завърне —

[86] Г. С. Раковски, Съчинения, 365.

[87] Библиотека Д-р Селимински, I, 56.

[88] П. Р. Славейков, Гайда, I, 92—93.

[89] Срв. Т. Н. Шишков, СбНУН, VIII, 347 сл. и Иван П. Славейков, СбНУН, XII, 547.

с дилаф, кадилница, книги, прикачвайки им разни епитети и хвърляйки подире им свещниците; карал селяните, които му коленичели по пътя за благословия, да падат в калта, след което ги подигравал: «сизде куко вар ми?» — има ли у вас кукувици? и т. н.[90]

Докъде отива алчността на този недостоен йерарх, показва ни една летописна бележка, запазена в арбанашката черква «Св. Димитър». Тук четем (на гръцки) под дата 10 юни 1838 г.: «Като доде владиката Панарет, събра в митрополията подчинените си епископи и им поиска много владичина, затова ловчанският епископ Дионисий си подаде оставката.»[91] Значи само четири дни след тържественото си посрещане Панарет проявява чрезмерните си апетити и буди възмущение дори в погърченото Арбанаси и между епископите си. Обирите му нямат край: събирал всичкото сребро по манастирите и по черквите, та го стопил и продал; задигнал на тръгване дори елмазите от владишката корона; и така можал да натрупа огромно богатство и да си построи след изпъждането разкошен дворец на Фенер в Цариград.[92]

Тъкмо Панарет има може би пред вид и Априлов, когато по слух предава как «екзархът на цяла България» прибрал чрез своя архимандрит всичкото сребро от икони и други ценни вещи в трите черкви на Габрово — уж за да ги спаси през време на гръцката революция(?) — и как после ги препратил в Цариград, отгдето те никога вече не се връщат на мястото си. «Легко можно догадаться, что сей поступок сделан им не в одном Габрове, а по всех местах его Екзархиата.»[93]

Вдиган и слаган като «луд» от всички в Търново и

[90] Непубликувано. Народна библиотека, из архива на Хр. Н. Даскалов, № 658.

[91] Й. Попгеоргиев, Периодическо списание, IV, 123.

[92] П. Р. Славейков, Гайда, I, 50, 93, 126.

[93] В. Априлов, Денница, 89.

Цариград, Панарет бил по свидетелството на Славейков «умен» човек, пък дори и «правдив донякъде», понеже говорел право в очите на хората това, което мислел. Но говорел този «напрасничав» владика без свян и без подбор на думи, служейки си с резки и цинични изрази, които съвсем не приличали на един митрополит. «Доста осъдително в него беше голямото му лакомство за пари. . ., още непристойните му понякога отношения към човеците, а най-вече поповете.»[94] Селското население го ненавиждало не само поради безочливостта му и сребролюбието му, но и за това, че затварял черкви и аргосвал свещеници, когато тия не могли да си платят владичината, и така малки деца умирали некръстени и мъртъвци били погребвани без опело.[95] Гонител на българското богослужение и немилостив грабител, той възбудил общото недоволство, както никой владика по-рано. «Народу се бе додеяло от него звероподобнаго гърка митрополита и искаше средства да го премахне от главата си», казва Раковски. «Того ради в Търновска област се реши да се изпроводят от всякаго града и знаменитаго села по двама чъловеци в Цариград, снабдени с народни прошения, кои да искат от патриаршия да отдалечи вишерeченаго митрополита от Търново, а да ръкоположи на място его българина архимандрита отца Неофита; ако ли им откажи патриаршия, да се отнесат правителству.»[96]

Населението не би се одързостило да отиде толкова далеч, ако не била му дошла на помощ височайшата милост от 1837 г. — когато при пътуването на султан Махмуд из България навред се обещава законна закрила срещу насилието — и ако не бил излязъл между това знаменитият хатишериф от 1839 г., който тържествено възвестя-

[94] П. Р. Славейков, Пер. спис., I, 1882, 117.

[95] Й. Попгеоргиев, Н. Возвели, 28; Г. Димитров, Княжество България, I, 292.

[96] Г. С. Раковски, Съчинения, 365.

вал политическо и религиозно равноправие и строги санкции против всяка злоупотреба с властта.

БЛАГОПРИЯТНИ УСЛОВИЯ ЗА РЪСТА НА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕЯ В ТЪРНОВО. Колкото и тихо да е било в Търново до 1836 г., народното свестяване си пробива там постепенно път — из околните села и манастири. В Преображенския манастир отец Зотик (или Зосим), поставен за игумен на мястото на беломорски калугери, проповядвал след Заверата, че трябва да се поддържа българската книга и гони гръцкото духовенство. «Кой ви каза вам, че нямал българският език граматика?» — възразявал той на ония, които твърдели обратното, и настоявал да се учи и пише на български с увереност в неминуемата победа на българската идея. «Не гледайте касабата (Търново), нея селата ще я превземат; сегашното гръцко ще стане скоро българско, когато селата са български.» Предтеча на Неофит Бозвели, Зотик си навлича често наказания от владиката Иларион, който го аргосвал, но търновските еснафи, епитропи на този и на други търновски манастири, успявали да го спасят.[97]

Зотик умрял от чума през 1837 г., няколко месеца преди Иларион. Нему се дължи до известна степен възраждането на българщината в Търново, както и направата на черквата «Св. Никола», в която най-напред се въвел славянски език.[98] Подпомогнат от Велчо Атанасов и от учителя на П. Р. Славейков, Стойко, отец Зотик разпалва първата искра в това огнище на бъдещите революционери и подготвя почвата за борба срещу гръцкото духовно иго. Дълго време тук не е имало ни български училища, ни

[97] П. Кисимов, Историч. работи, I, 28—29.

[98] П. Р. Славейков, Цариград. вестник, 1857, бр. 311. Срв. В. Априлов, Денница, 72, за черквата, свършена в 1838.

българска служба в черкви. В килиите се е преподавало гръцки от калугери божигробски, синаитски или светогорски; в седемте градски черкви се е четяло изключително на гръцки; така и наоколо — в Лясковец, Г. Оряховица, Д. Оряховица. «Сал от Балкана, от по-големите села, каквото от Габрово, от Трявна, от Елена и от Дряново те попознайваха нещо български, ама и те не смеяха да се кажат, че са българи», разказвали по-стари хора Славейкову.[99]

Велчовата завера от 1835 г. доказва, че политическо и духовно възраждане вървят успоредно и че борбата срещу владишките произволи отразява в голяма степен пробудената воля за национален живот. Разликата е само там, че политическият заговор — в който са посветени само избраници — е насочен към радикално разрешение на българския въпрос за независимост, когато движението за народно духовенство — подкрепяно от широките маси, които чувствуват най-осезателно владишките данъци и произволи — върви по по-малко рискувания път на лоялен протест и на предпазлива самоотбрана. Дава ли политическият заговор скъпи жертви, без да се постига непосредствен резултат, тук се откриват перспективи за сигурен успех, щом всички се ангажират в една открита борба. На помощ идат особено организираните български еснафи и интелигентните търговци, някои от тях походили чужди краища и загрижени за културното и икономическото повдигане на своя народ. Починът за отваряне на светски български училища излиза тъкмо из средата на тези две мощни корпорации, които извън икономическия си подем и съсловната си нужда от просвета — за които ще говорим и при българската колония в Цариград — знаят и един морален подтик от неоценимо значение за възраждането на националната идея.

[99] П. Р. Славейков, Гайда, I, 30.

Думата е за историческото минало на Търново, за легендите на неговите развалини и паметници, за спомените от изгубената свобода и от по-късните опити да се отхвърли чрез въстания игото, които открай време създават благоприятна атмосфера за бодро национално чувство в този най-чист и най-предприемчив български край.

В началото на XIX в. именно Търново е цветущ търговски и занаятчийски център.[100] Служейки за връзка между полето и планината в размяната на производството, бидейки най-големият пазар на един плодороден окръг, при това в такова общуване с планинските будни села, с тяхното предприемчиво население, което от векове пази български дух, Търново естествено застава начело на Българското възраждане — особено и като има своята старинна слава на царска столица и патриаршеско седалище. Благоприятни географски, икономически и народностни условия го предопределят за твърде значителна роля в българските провинции на Европейска Турция. Ако, от една страна, Търново става твърде оживен български град, като депо на стоки за голям дял от Северна България, от друга страна, неговите джелепчии и чужбинари (дюлгери или градинари) подобно на тия от Котел или Габрово[101] обикалят далечни земи, изнасят оттам и богатство, и знания за света и така разширяват значително своята вродена интелигентност. Специално в Търново твърде дейни се оказват разните еснафски корпорации на абаджии, герзии, казанджии, кожухари, бояджии, мутафчии, куюмджии, табаци и т. н., които подкрепят постоянно училищни и черковни настоятелства, давайки опора на българската просвета и на българските домогвания. Тези еснафи пълнят кадрите си с придошлите от

[100] Т. Николов, Град В. Търново, в Сборник Климент Търновски, 1927, под ред. на М. А. 298.

[101] Д-р П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, 1929, 36, 384.

околните села бедни българи — напуснали родните си огнища в безпокойните кърджалийски времена и подирили подслон и прехрана в добре защитения град. Влагайки своето упорито трудолюбие в разни занаяти, те обслужват както града, така и околията. А в тая околия е настъпила значителна промяна: турските спахии в Търново са в по-голямата си част изтребени през време на войните в XVIII и XIX в., останалите пък живи се оттеглят в града, разпродавайки чифлиците си на българите.[102] Така българите стават имотни и изтласкват навред турците, оредели през време на войните. И закипява работа и живот в целия окръг. Търновците, които внасят манифактура и колониал, а изнасят сурови произведения, особено коприна и пашкули, имат клонове и кантори не само в по-големите градове на Турция, но и в чужбина — в Лондон, Лайпциг, Виена, Пеща, Букурещ, Браила и т. н.[103] И този пъргав елемент, еснафи и търговци, враг на невежеството, ще спаси града от пълно погърчване; от него получават материален и морален тласък всички смели борци за българщината. Тъкмо абаджийският еснаф подтиква в 1822 г. отец Зотик да открие частно училище за славянско обучение, закрито после от Иларион.

ВЪПРОСЪТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЗАМЕСТНИК НА ИЛАРИОН. Когато през 1837 г. султан Махмуд предприема своето пътуване из България и спира на 6(18) май в Търново,[104] търновци имат случай да чуят същите уверения от падишаха за справедливост и защита на всички поданици, които чуват и казанлъчани три дена по-късно. Но те едва ли още са напълно подготвени и сговорни — както другаде[105] — да се оплачат от духовния

[102] Й. Попгеоргиев, Неофит Бозвели, 24—25.

[103] Т. Николов, ц. ст., 298.

[104] Helmuth von Moltke, Briefe, 143; Й. Попгеоргиев, Пер. спис., LXIV, 122.

[105] Н. Богдан, Приятелское писмо, 7.

си началник, особено когато той лично, «екзархът» на цяла България, държи приветствена реч на високия гост и получава в дар от него скъпа дреха.[106] Обаче щом умира на 8 февруари 1838 г. Иларион, населението използува благоприятния случай, за да поиска за негов заместник българин. Особено недоволни са били българските първенци, когато на 40-ия ден от смъртта на Иларион се отворило завещанието му и когато всички разбрали, че голямото наследство от два милиона златни гроша се разпределяло между родните му гърци и разни гръцки благотворителни заведения (училища, болници и др.) в Цариград, Атина и Крит. Нито един грош за епархията и народа, които дават тия грешни пари! «Ободрени вече от течението на новите обстоятелства — разказва М. Радивоев по спомени на Христо Михайловски (по-стар брат на Иларион Макариополски, който бил по случая делегиран от Елена в Търново), — всички тези представители, видни българи от по-големите села, заедно с някои по-будни търновчани събрали се на съвещание и решили да се възползуват от смъртта на Иларион и да поставят българин за митрополит на архиерейския престол. Заради това съгласяват се и одобряват за такъв архимандрита Неофит Котленец, който по това време бил там, дават му препоръчителни писма до първомайсторите на царските шивачи в Цариград, за да му помогнат да стане търновски митрополит.»[107] До кого тъкмо са били препоръчителните писма, изработени от търновци, може да става въпрос, също тъй и за това, кога тръгва Неофит за Цариград. Тук паметта на свидетелите изглежда да се лъже. Неофит, който вече по-рано се подвизава из Търновско като агитатор-патриот, привлича върху си вниманието на първенците от окръга и бива смятан като български и народен кандидат за митрополитския стол. Първият бъл-

[106] П. Чилев, СпБАН, III, 156.

[107] М. Радивоев, Време и живот на Илариона, 15.

гарски кандидат в този от векове погърчен град! Първият български пратеник в Цариград с пълномощия от цял окръг! Отрупаният с интриги и клевети от Иларион проповедник е служил досега за тайна съединителна брънка между пръснатите навред елинофоби; и ето той ще се почувствува изведнъж окрилен за работа в трудното поле, гдето го зове дългът му. И след като обсъжда навярно с приятелите си в Търново и другаде важното дело с неговите тъй неопределени шансове за успех, той потегля за столицата на султана. Кога? Това не можеше доскоро да се каже положително. Доверявайки на стария еленски учител Юрдан Ненов, имахме основание да мислим, че това не става по-рано от началото на 1839 г.[108] И едно писмо на Илия Попвасилев (от Цариград) до Неофит Рилски говори наистина за идване на Неофит Хилендарски в столицата най-късно през лятото на 1839 г.[109] При това ясно бе, че Неофит Хилендарски е дошъл като кандидат за изтикване на омразния Панарет, Илариновия заместник, а не за вакантното до назначаването на Панарет място (преди юни 1838 г.). Значи търновци са имали достатъчно време, поне една година, за да опитат Панарет и да се убедят, че след Иларион те са налетели от трън, та на глог. Дотогава, т. е. в течение на по-голямата част от 1838 г., Неофит ще да се е бавил из Търновска епархия, подготвяйки по-усилено борбата против гръцкия митрополит и печелейки съчувствието на всички по-будни българи в окръга. Едва когато търновци се насищат окончателно на Панарет и когато се убеждават, че от Търново е трудно да се стори нещо, той може да бъде изпратен, за да действува в самия Цариград.

ПРЕЗ КОТЕЛ, СЛИВЕН И ОДРИН ЗА ЦАРИГРАД. Едно новооткрито писмо на споменатия

[108] Ю. Ненов, Автобиография, СбНУН, XIII, 356.
[109] Ив. Д. Шишманов, Нови студии, СбБАН, XX, 229.

вече дякон Хрисант от Калофер, духовен син на Неофит, ни дава за щастие важни указания върху маршрута на Неофит — от Габровския манастир, гдето в 1837 г. той е учител и отгдето се губеше дирята му, до пристигането му в началото на 1839 г. в Цариград. От това писмо се разбира ясно, че след като се разделя с верния си приятел Йосиф Соколски, Неофит се връща отново в Калофер, продължавайки тук своята духовническа и педагогическа дейност, за да прескача за малко до Търново, гдето след смъртта на Иларион се заговорва по-високо против гръцките владици. Дякон Хрисант именно се обръща в 1873 г. с едно писмо до новоучредената Българска екзархия, за да иска служба по нейното ведомство. Съобщавайки, че бил тогава 50-годишен и че се е подвизавал в Сърбия като игумен на величко-крушевачкия манастир «Св. Роман» (той се е учил още през 1845 г. в Белград, имайки препоръка от стареца си Неофит до белградския митрополит),[110] той разказва как бил получил в Калофер, родния си град, първата си наука по българска и славянска граматика, черковно правило и пение, и то под ръководството на Неофит Хилендарски, и после това добавя: «. . .и тука в Калофер приех чин монашески (таврофорски) на което ми е бил старец някой си *Неофит Котленец и Хилендарец архимандрит тако звании Бозвели*. . . В същата година 1838. на 15. юлия приех чин дяконски, както ми под 1. гръцкото свидетелство говори, в *Котел, гдето отидох с реченият старец* и тука почех да уча гръцки. *Од Котел отидохми в Сливен*: една зима приседяхми, служих дяконски и учих гръцки. *Од Сливен в Едрене приседяхми до 2 месеца, а просле стигнахми в Цариград.*»[111]

Отстраним ли малките грешки на паметта (в Цариград Неофит не остава, както е казано по-нататък, 3—4 години,

[110] Непубликувано писмо на Неофит от 22 май 1845 г.

[111] Това писмо ми е съобщено от Д. Мишев.

а само година и половина), показанията на дякон Хрисант, възпитаник на хилендарския архимандрит, изглеждат верни; те не противоречат на положително известното. Сега ние знаем по-добре къде се движи Неофит в течение на цялата 1838 г., останала тъй непълна в биографската традиция. Значи, напущайки Калофер (гдето е бил през първата половина на годината), за да догонва Цариград, Неофит спохожда през лятото родното си село, после спира в Сливен, гдето презимува, и в Одрин, гдето остава два месеца. И докато дяконът, тогава 17—18-годишен, използува случая и учи навред гръцки, Неофит навярно разпродава учебниците си и подклажда борбата против гръцките владици. Най-сетне той стига в Цариград — изглежда, през пролетта на 1839 г., във всеки случай не още през 1838 г., понеже два месеца след зимата е престоял в Одрин — и оттук започва новата глава на живота му.

СЕДМА ГЛАВА

ЦЕРКОВНИЯТ ВЪПРОС В ЦАРИГРАД

БЪЛГАРИТЕ КАТО ЕТНИЧЕСКИ ЕЛЕМЕНТ В ТУРСКАТА СТОЛИЦА. Цариград влиза в историята на Българското възраждане едва тогава, когато там пристига и започва да агитира между многобройните си сънародници Неофит Хилендарски.

Към края на 30-те години турската столица брои между толкова други народности и голяма колония българи, почти изключително занаятчии, търговци и работници, дошли в разни времена от всички краища на България, за да търсят някакъв поминък. Нито следа в тази пъстра смесица от помисъл за обединение в името на националната идея; нито сянка от бляна за повдигане, който вълнува по-рано гръцките хетеристи. Предадени на тих труд и на пословична пестеливост, погълнати от грижи за препитание и печалба, българите, които най-често са оставили жени и деца в провинцията, не знаят никаква друга спойка помежду си освен тая на езика и на еснафските сдружения. Пред чужденци и пред официални учреждения те не образуват отделна народностна група, бидейки религиозното им подчинение на вселенския патриарх меродавно и за държавните актове, гдето те минават като дял от т. нар. рум-милет, гръцки народ. И колко мъчно успяват те да се проявят и навън като нещо самостойно спрямо гърците-ромеи, дори по-късно, когато са повели вече борба за обособяване и права, показва странният факт, че още в 1853 г. членовете на учредения тогава законодателен съвет («Танзимат-дайреси»), все видни

турски сановници, не разбират какво значи *булгар-милет*, та един влиятелен търговец (Никола Тъпчилещов) трябва да им обяснява, че българите са не само коренно различни от гърците, но и по-многобройни от тях и че населяват повечето области на Румелия, тогавашната Европейска Турция.[1] Значи и след издаването на фермана от 1848 г. за съграждане на българска черква в Цариград, гдето се е поменавало «булгар-милет», и то за пръв път в новата история, пак българският елемент не се е наложил на вниманието на ръководните държавни фактори, понеже изобщо той не изпъквал по някакъв начин в гражданския живот на столицата и на провинцията. Сбирщина отвсякъде, слабо познати помежду си и лишени от едно поиздигнато интелигентско ядро, което да вдъхва и крепи у племенния агломерат някакво национално съзнание, тези прости хора са напълно чужди на просветните и на революционните лозунги, свързани с имената на Априлов или Мамарчов. Индиферентни към всичко, което не се отнася до грубия материален интерес, цариградските българи стоят в морално и черковно отношение по-долу от някои провинциални градове, гдето има налице по-голямо сцепление и по-ясна представа за предстоящите културно-национални задачи.

Българи са се заселвали в Цариград открай време и особено когато турската държава почва да клони към упадък. Общата несигурност в страната кара множество занаятчии и селяни да дирят убежище в столицата, гдето бдителност на властта и нужда от работни сили са обещавали по-добър живот на безправната рая, притеснявана от спахии или разорявана от разбойници. Още за XVI в. можем да допускаме такава имиграция от българските земи към Цариград,[2] така че в началото на XIX в. намираме там доста значителна българска колония, съста-

[1] Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, I, 25.
[2] Zinkeisen, Geschichte des Osman. Reiches, III, 361.

вена от ония «bergers, charretiers, labourreurs» (овчари, колари, копачи), които споменава Пуквил в 1800 г., когато разпределя разните професии по народност и посочва мястото на българите.[3] Но ако в стопанско-промишлено отношение българите могат да се наредят между гърци, арменци, левантинци, араби, кавказци и други племена край Босфора, ако дори наблизо до Цариград, непосредствено в неговия хинтерланд, те обитават компактна група села при Анастасиевата стена и височините на Чаталджа,[4] дошли отначало като обикновени ратаи по чифлиците или като обработвачи на запустелите места; ако те периодически, всяка пролет, приижда от вътрешността, за да служат като «войници», т. е. да пасат султански или пашовски коне по ливадите и да учудват чужденците с рунтавите си калпаци от лисича кожа и с игривите си хора и свирнята на гайда[5]; няма съмнение, национално и социално те не важат нищо, бидейки смирени поданици без всяка претенция за участие в политическия живот. Малцината образовани българи, които благодарение на личните си качества са могли да се проявят и да заемат по-добро обществено положение — някои от тях дори като влиятелни държавни чиновници, — отричат и крият народността си и минават в меродавните кръгове за гърци. И само когато в тая принизена духом среда се вести неочаквано архимандрит Неофит Петров, когато сърца и умове бъдат докоснати живо от думите за отечество, черква и просвета на този неспокоен апостол, изведнъж ще се роди едно ново колективно съзнание, ще заговори паисиевската «ревност и жалост по рода своего». Отворени са

[3] P o u q u e v i l l e, Voyage en Grece, II, 133.

[4] М. Арнаудов, СпБАН, VI, 101; П. Орешков, СпБАН, VIII, 85; Н. Н а ч о в, Цариград като културен център на българите, СбБАН, XIX, 1925, 11.

[5] Г. С. Р а к о в с к и, Горски пътник, 249; Н. Начов, СбБАН, XIX, 7—8; П. Черновежд, СбНУН, VI, 3.

така нови страници в българската история и всред мълчанието и мрака проехтява глас за отхвърляне на гръцкото духовно иго, подет и в останала България. Това е епохална заслуга на една личност, срасла с копненията на народа си и посочила с правилен усет пътя към избава от досегашното позорно и угнетено състояние. Благороден фанатизъм и ясна програма спечелват душите, до вчера помръкнали в груби житейски грижи. Чрез присъствието и дейността на Неофит, чрез неговата страстна реч, завладяла душите като откровение, Цариград става център на българщината и люлка на нейното възраждане. Съществувала по-рано само за себе си като чисто икономически фактор, българската колония започва сега да дава тон навсякъде в страната, да застъпва целия народ в неговите законни културно-национални домогвания, да притегля идеолозите и вождовете, почувствували най-сетне малко почва под нозете си. Нийде другаде у нас, в никой друг град няма такава компактна българска маса, способна да внуши доверие на правителството и да заяви своите искания по начин, за да бъдат те чути и уважавани. Това тъкмо е познал пръв Неофит и това го отделя тъй рязко от всички, които по-рано са се опитвали да повдигнат другаде и частично черковния въпрос.

ШИВАЧИТЕ НА ДЪРЖАВНА СЛУЖБА В Т. НАР. ХАМБАР. По-точни сведения за брой и състав на българската колония в Цариград има едва от времето след танзимата. Не се знае кога възникват познатите отпосле еснафски корпорации, но факт е, че те не играят до Гюлханския хатишериф (1839) никаква политико-обществена роля. Когато в 1825—1826 г. котленецът Петър Матеев, приятел на Кръстевич, дошъл в Цариград, намерил в Кутудежи хан сливенски и котленски абаджии.[6] И едните, и другите са носили на цариград-

[6] Пер. списание, LXXI, 32.

ския пазар произведенията на родната си домашна индустрия, своите аби, шаяци, сукна и гайтани и са се организирали постепенно в еснафски сдружения по силата на фермана от 1773 г., който урежда права и длъжности на майстори, калфи и чираци в тези автономно управлявани тела.[7] Раковски, който пристига в Цариград през декември 1837 г., за да постъпи в гръцката школа на Куручешме, намира тук покрай видните сановници Стефан Богориди и Васил Вълков доста голям брой свои сънародници, разпределени по разни стъпала на социалната йерархия: джелепчии като Стоян Чалъков от Пловдив, търговци с връзки в чужбина, разни занаятчии и на първо място, като най-силна и влиятелна група, шивачите на държавна служба в т. нар. Хамбар.

Когато след унищожението на еничарите бива въведен в 1826 г. низамът, новата редовна войска, става нужда от формено облекло за нея, което султан Махмуд се опитва да приготви с помощта на домашни работници и на домашна текстилна индустрия. По негов почин биват събрани тогава в Цариград голям брой шивачи (главно българи) и използувани в изключителна служба на държавата. Индустриални градове като Габрово пласират голяма част от текстилното си производство (аба и шаяк) на цариградския пазар, и то в новооснованата интендантска работилница за войнишко облекло.[8] За тази работилница имаме показанията на един такъв добър наблюдател, какъвто е Раковски. Като говори именно за видните българи в Цариград по време на своето идване, Раковски продължава в мемоара си: «Освен тях се нахождаха повеч от тисяща българи царски шивачи, коим главатар

[7] Срв. Б. Цонев, Споменна книга на Соф. крояческо дружество, 1910, 31 и сл.; П. Тишков, Принос към историята на българското еснафство, 1911, 43 и сл.

[8] Д-р П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, София, 1929, 433.

беше Юван Спасов от Калофер, и тях българи Султан Махмуд бе наредил кату в военни ряд, т. е. между им имаше десятници, сотници, тисящници и тии бяха облечени с военно одеяние, както и редовната тогдашна турска войска, обаче с някаква си малка разлика, с черни от сукно шапки (фесове) на глави им с знаци занятия им по тях. А над всички тях главни начялник беше някой си Махмуд паша. Тии българи, кату царски чъловеци, т. е. военни шивачи, имаха някои си преимущества от других поданих. Не плащаха никакво даждие и бяха свободни от всякаго угнетения, както и турци по него время.»[9]

Царските шивачи са били подслонени главно в т. нар. Хамбар — голяма каменна старовремска сграда в Стамбул, гдето се кроели и шиели всички дрехи за султанските сухопътни и морски войски. Повечето от тях били българи из индустриалните прибалкански селища, от Калофер и Копривщица най-много, а също и от Клисура, Карлово, Стара Загора , Сливен, Котел и други села.[10] Те са се радвали на султанско благоволение, получавали са добра заплата, движели са се свободно из града, излизали са понякога парадно облечени наред с другата войска за преглед на байрама и са се удостоявали дори с височайше посещение в работилниците си.[11] Раковски определя броя на тия шивачи до хиляда души; Димитров (който не е самостоятелен и се води в разказа си ту по Раковски, ту по Карапетров) ги изчислява на 800 души.[12] За всеки случай това е било внушителна маса организирани и привилегировани българи, всред които е могло да се намери

[9] Г. С. Раковски, Бълг. въпрос, 1860, Съчинения, 360, Срв. Г. Димитров, Княжество България, I, 290, и П. Кисимов, Исторически работи, I, 73.

[10] П. Карапетров, Сбирка от статии (1898), 3; Д-р Христо Стамболски, Автобиография, I, 396.

[11] З. Стоянов, Хр. Ботйов (1888), 75; К. Фотинов, Любословие (1844), 117 и сл.; Н. Начов, СбБАН, XIX, 5.

[12] Г. С. Раковски, ц. м.; Г. Димитров, ц. м.

опора за една голяма народна политика. И не е никак чудно, ако Неофит, набелязвайки правилно цели и средства на своята пропаганда, се сближава с тях веднага след като пристига в Цариград.

ЕСНАФСКИ КОРПОРАЦИИ И ТЪРГОВСКИ КЪЩИ. Втора голяма група българи в Цариград са били занаятчиите и простите работници. «Отсвен вишепомянатих българ — пише Раковски — нахождаха се йеще българи живеящe постоянно в Цариград в разни занятия, имеящи же свои общества (еснафи) отделни от других народов и припознати чрез печяти, дадени им от Отоманско правителство, носящи знак общества им. Тии бяха абаджии, хлебари, градинари, млекопродавци, конюници (сеизи), духанджии и др.» Значителен е бил някога кожухарският български еснаф, както и рибарският. С кожухарство са се занимавали още през XVIII в. особено охридчани, които поддържали живи търговски връзки с родния си град; но изпоженени за гъркини в Цариград и станали ревностни гъркомани, те попадат под влияние на патриаршията и освен дето издържат две гръцки училища и строят гръцка черква на Балат, съдействуват за подчиняването на Охридската патриаршия.[13] Колкото се отнася до рибарския еснаф, интересно е, че българите са имали монопол на риболовството по Босфора, на тях принадлежали повечето даляни и те снабдявали Цариград с риба. Има от 1864 г. едно описание на празника на рибарите българи, с техните песни и хора, дадено ни от пътешественика Ксавие Х. де Хел. Все той ни предава и впечатленията си от българските пастири, които карали големи стада овни и кози за столицата: «Въоръжени до зъби и облечени с кожи от глава до пети, те поскоро приличаха на разбойници, връщайки се от някой

[13] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 393; Ив. Снегаров, Годишник на Соф. университет, Богословски факултет, т. III, 1926, 127.

грабеж, нежели на мирни пастири, оставили своите пасбища.»[14] Но ако овчарите спохождат временно Цариград, постоянно са били там продавачите на овощия и зеленчук, повечето от македонските краища. «И тука те (българите), както и на сякъде са останали верни на народния си характер, тоест да се занимават повечето със земледелие и да търгуват повечето със земните произведения. Освен няколко еснафа занаятчии що има, другите са такъв, които промислят дето са за ядене неща, хлябът и сичките зарзавати те продават; те хранят Цариград. И те били повечето татък откъде арнаутлука, македонци ги казват» — съобщава в 1863 г. един дописник на Славейковата Гайда.[15]

Трета значителна по влияние, ако не по брой група са търговците. «Такожде и от търговци — бележи Раковски — се нахождаха по няколко си от България, как то и от Влашко, кои търгуваха с разни стоки; но знамянити вещи, как то днешни (т. е. в 1860 г.) търговци нямаше; тии от после се въздигнаха и по разни места разпространиха и упознаха.»

Раковски има право да твърди, че отначало българските търговци не са били нито мнозина, нито пък тъй заможни. В Цариград е нямало напр. такива едри предприемачи, каквито намираме в края на XVIII в. и началото на XIX в. в Разлог (Банско): тук някои българи са изнасяли памук и сахтиан, закупувани в Драмско, Серско и Неврокоп, дори за Виена, получавайки за една година (1810) до половин милион фиорина за стоката си.[16] Търговците в Цариград се замогват бавно, и то след танзимата. Най-често споменаваните между тях сподвижници на Неофит Бозвели и горещи патриоти калоферците Христо и Никола Тъпчилещови се установяват в Цариград

[14] Н. Начов, СбБАН, XIX, 7.
[15] П. Р. Славейков, Гайда, I, 139.
[16] В. Кънчев, СбНУН, XII, 256 и сл.

в 1838 г., но забогатяват едва в 1844—1845 г., когато имат вече капитал до 300 000 гроша.[17] Повечето от тези хора се издигат от обикновени шивачи и абаджии чрез денонощен труд и пестене, «кими ищен, кими диден» (кое от работа, кое от зъби) — както се говорело за пестеливите копривщенци, които знаели да пестят дори от яденето си и които оправдавали анекдота за вариклечковците.[18] Д-р Ив. Богоров познава добре традициите и живота на българите търговци в Цариград, когато приписва на тази крайна икономия въздигането на някои еснафлии до тежки търговци. Той ни говори за ония млади българчета, дошли в Цариград, които «избадат хиляди игли за пара», живеят бекярски по трима-четирима в една стая, сами си готвят, сами си перат, сами си метат и шетат, докато по-щастливият си скъта някоя пара, за да купи и донесе няколко топа гайтан или денк сливенски аби. «Това е началото на търговията му. А след някоя година, ако му доде ръка да донесе нечто червиш за продан, той става съвършен търговец и тъй постига голямото добрутро.»[19] На много места в България и особено в подбалканските градове търговското съсловие се развива тъкмо по този начин от занаятчийството, така че докато едни производители-занаятчии започват сами да разнасят своите произведения, други пък свикват постепенно да закупуват чуждото производство, замогват се материално като «кърджии» (закупвачи-посредници, които пътуват) и се превръщат в истински търговци. Такъв е случаят в Габрово, гдето още в края на XVIII в. има търговски къщи с връзки в чужбина и гдето по-късно идат калоферци, за

[17] Н. Начов, Калофер в миналото, 474.

[18] Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, I, 388.

[19] И. А. Богоров, Няколко дена разходка по бълг. места, Букурещ, 1868, 50.

да закупуват вълнени платове за цариградския пазар и особено за военната шивалня в Хамбара.[20]

Българските търговски къщи в Цариград са боравили със земеделски, скотовъдски и индустриални произведения: жито, брашно, ориз, розово масло, овни, сирене, кашкавал, масло, саздърма, кожи, аби, шаяци, гайтани и много по-късно с колониал и други стоки, правейки конкуренция на гърци, арменци и евреи, като ги превъзхождат в честност.[21] В някои случаи предприемчивите основатели са приемници на по-стари търговци от подбалканските и други градове, които търгуват с Влашко, Австрия, Русия и които само поради несгоди на времето, войни и парични или стопански кризи се виждат принудени да търсят поприще в столицата на Турция, както е например случаят с калоферци: още в 1814 г. те имат кантори във Виена, но по-късно се виждат принудени да ги ликвидират и да се обърнат към Цариград, Мала Азия и други места, гдето носят изработените от жените си дома шаяци и прежда за гайтани.[22] За потеклото на цариградските търговци или еснафи ни дават известни указания списъците на спомощници за първите български книги. Така за Христоигията на Райно Попович (1837) са записани 11 сливенци, 9 калоферци, 4 копривщенци, 2 клисурци и др.; за Православное учение, преведено от Иларион Макариополски (1844) : 25 калоферци, 9 сливненци, 9 котленци, 5 самоковци, 4 шуменци, по 2 от Копривщица, Панагюрище, Сопот и т. н.[23] Първо място между тези личности по интелигентност и участие в черковно-просветното движение заемат калоферците братя Тъпчилещови, братя Г. и Д. Золотович, братя Г. Х. и Т. Комсиеви, братя С. Х. и Л. Караминкови, Д. Несторов, карловците Ст. и

[20] Д-р П. Ц о н ч е в, Из стопан. минало на Габрово, 386, 433
[21] Н. Начов, СбБАН, XIX, 9.
[22] Сборник на Калоферската дружба, I, 1908, 68, 70, 118.
[23] Н. Начов, СбБАН, XIX, 4.

Д. Гешови, копривщенците А. Стоянович, Г. Моровенов, братя С. и Л. Джейкови, сливенците Д. Добровйч, Ил. Недялкович, панагюрецът П. Деянов, шуменецът Рали Мавридов и др. За някои от тях П. Р. Славейков ни дава в писмата си от 50-те години интересни, макар и донейде пристрастни характеристики, които важат и за епохата на Неофит Хилендарски по-рано. Той намира например Никола Тъпчилещов за «пламен родолюбец», който жертвува «непосвидно» за народното дело, но е упорит на своето и крайно честолюбив; по-старият му брат Христо — за «прост, скъпичък, родолюбец не пламен, но постоян», който полага много труд за делото и се ползува с влияние между чиновниците и народа; и останалите еснафи и търговци — за добри българи изобщо, а «не като Богориди, който е забравил рода, и като Кръстович, който не смее да помене името на българите.»[24]

БАЛКАПАН ХАН; ЧИСЛЕНА МОЩ НА БЪЛГАРСКАТА КОЛОНИЯ. Всички тези търговци били пръснати по разни ханове, гдето имали своите кантори, но главно тяхно свърталище и духовен център на българите в Цариград е бил прочутият Балкапан хан. Ив. Богоров пише: «Ако има в Цариград някое място по-мило и по-любопитно за едного българина, то е Балкапан хан. Той е едно каменно и твърде здраво здание, четвъртито околовръст, извътре с маази и над тях одаи, на брой около 60, всяка от която си има пред вратата над нея и по една коморка, стаичка. . . Горе в одаите се намират: сливенски аби, калоферски гим и гюлево масло, последнето, види се, да забулва дъха на отдолните бакалски стоки.»[25] Дъхът на тия стоки тъкмо е дал името си на хана, защото в дюкяните долу и на двора били складирани от кавказци, черкези, аджеми и други ана-

[24] П. Р. Славейков, Писма, СбНУН, XX, 1904, 61—62.
[25] Ив. Богоров, Няколко дена разходка, 50.

долци големи бъчви със сибирско масло, червиш и мед, които лете вонели силно. Балкапан ще рече «пазарище на мед», обяснява д-р Стамболски, който подробно ни описва това интересно гнездо на българската предприемчивост и български патриотизъм.[26] Кога и от кои наши хора е бил заселен този хан, не се знае положително; но според същия свидетел първи наематели били няколко абаджии от Сливен и гайтанджии от Калофер, Клисура и Копривщица. Постепенно тук се настаняват търговци и от други места и така възниква това «българско консулато» по думите на Н. Начов, който е видял някога посещаваното от всички българи в Цариград здание и ни описва неговия външен и вътрешен изглед.[27] Покрай Балкапан хан българи е имало и в други подобни ханища — все грамадни постройки от камъни, тухли и хоросан, останали от византийско време, двуетажни, с широки коридори към двора. Ясно е, че този род кервансараи, които имат само един вход, затварян нощем или при опасност, и които са добре защитени при всяко външно нападение, понеже складове и кантори са все от вътрешната страна, са представлявали големи изгоди за търговците. В Чорапчи хан работели копривщенци и панагюрци, абаджии;[28] в Бояджи хан слизали търновци; в Зюмбюлю хан била кантората на братя Гешови; в Кючук-ени хан — кантората на Георги Золотович; в Кумру хан — на Гаврил Моровенов и т. н.[29]

Броят на българите търговци, еснафи и работници в Цариград не може да се определи точно — той се движи по години и варира в разни общи статистики между 20 000 и 60 000 души. Първата цифра е дадена от В. Гри-

[26] Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, 287. Вж. М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 65—66.

[27] Н. Начов, СбБАН, XIX, 178 и сл.

[28] М. Маджаров,Ълг. сбирка, XXI, 518 и сл.

[29] Д-р Хр. Стамболски, ц. с., 388; Н. Начов, ц. м., 179—180.

горович в 1845 г., когато Иларион Макариополски посочва в заявлението на абаджийския еснаф, че православните българи в Цариград възлизали на 30 000 души;[30] последната важи за годините в навечерието на Освобождението.[31] Не се менят тия цифри ни най-малко от контингента хора на науката и книжнината, който е нищожен в началото и значителен по-късно. За началото (1837—1839) Раковски бележи: «От учена же част българи да живеят постоянно в Цариград как то днес (1860), никак йеще на яве нямаше, отсвен няколко си ученици, кои се нахождаха в гръцки училища.» Един от тези ученици покрай Г. Кръстевич е бил и самият Раковски.

ЗНАТНИ БЪЛГАРИ В ЦАРИГРАД: СТ. БОГОРИДИ, В. ВЪЛКОВ, СТ. ЧАЛЪКОВ. Като говори за разнородните български групи в Цариград, като споменава и някои «главни и знамянити лица», като княз Богориди от Котел, Стоян Чалъков от Пловдив и Васил Вълков от с. Върбица, които се радвали на почит и имали «пристъп при Отоманска Порта», Раковски тегли линия, за да постави диагноза на народностното самочувствие в тази среда. Такова самочувствие почти няма: няма го като вяра в едно бъдеще, няма го и като спомен от миналото. Събитията, които са хвърляли в тревога страната и са пораждали блянове за свобода — войната от 1828 г., заговорът на Мамарчов от 1835 г., — сякаш са заличени тук от паметта, сякаш не са ставали. Очевидно масата е твърде пъстра, асимилацията не е завършена. А липсват и личности с инициатива, които да одухотворят този труп, да го превърнат в жив организъм, способен за самоотбрана и нападение в името на един идеал. Най-големият български град — защото в стра-

[30] М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 62.

[31] Н. Начов, СбБАН, XIX, 176; Хр. Даскалов говори за 30 000 българи в 1853, Возрождение болгар, 33.

ната българите по градовете са навсякъде малцинство — и най-слабото народностно съзнание! Но това няма да трае дълго и трябва само едно по-силно разклащане, подтикът от един мъжествен характер, за да настъпи чудното пробуждане. Моментът е зрял за такава личност, Неофит Хилендарски може да се появи в Цариград и да започне историческата си мисия. Раковски именно пише:

«Вишепоменати сички българи, ако и да живеяха в Цариград и имаха сношение с разни образовани народи, а най-паче търговци и находещи се в турска служба лица, обаче народний дух бе заспал в тях, да наречем съвсем угаснал! Ако и някои си от тях да е мислил нещо си и е таил в сърцето си благородни чювствувания народности, до него време нищо никой не бе показал, доколко ми е познато, ни то се бе дала подобна причина, каквато готвеше отец Неофит. Многи даже заразени от гръколудия и народно си име криаха! В такова положение се нахождаха живеящи в Цариград българи, *кога отец Неофит дойде къту от бога проводен посланик българам, да посее първое семя възродившаго се днес народнаго духа!*»[32]

Княз Стефан Богориди, изтънчен дипломат и еднакво близък до правителството и до патриаршията, няма честолюбието да изтъква произхода си, не държи на народността си, макар да поддържа връзки с котленските чорбаджии, за чиито интереси се застъпва с готовност и, изглежда, не безкористно. В зората на Възраждането той страни напълно от опасното движение за българска черква и български владици, било за да не обиди патриарха, било за да не прояви непрепоръчителното си потекло. Може би и споменът за Гръцката завера от 1821 г., когато той рискува (като всички видни християни на държавна служба) да загуби главата си, го прави крайно предпазлив за едно национално движение, а може би това движение

[32] Г. С. Раковски, Българский за независимо им свещенство. . . въпрос, 1860, Съчинения, 360.

не му вдъхва и особена вяра, тъй като начело е застанал един духовник, който няма престижа на високообразован и политически подготвен мъж, а в замяна държи такъв остър език по адрес на фенерското духовенство. Съобразителен и хитър, Богориди изчаква развоя на събитията, за да признае само тогава открито народността си, когато други са си изгорили пръстите в огъня на опасната борба за извоюване правдини на българите. Жертви той няма да прави, за пострадалите той няма да жали, нито да се застъпи.

Друг знатен българин е върбичанинът Васил Вълков (или Василаки Великов), наричан още и Турко-Василаки, понеже бил забравил български и говорел със сънародниците си всякога на турски. Твърде образован за времето си човек, знаещ като Богориди няколко европейски езика, а турския писмен — отлично, той заемал висока служба във Външното министерство и бил известно време капукехая (представител) на правителството при патриаршията.[33] За неговото поведение по черковния въпрос знаем твърде малко: изглежда, че той е проявявал известен интерес за Неофит и за почина му, обаче нийде не показва повече ревност, отколкото Богориди. Той дори е криел българщината си и бил смятан за сириец. Наопаки, твърде влиятелният Стоян Чалъков, бегликчи-баши от Пловдив, бил според Раковски «разпален родолюбец» и оказвал живо съдействие на Неофит, препоръчвайки го на великия везир, за да издейства назначението му за владика. При този Стоян, родом от Копривщица, Неофит отивал често, бивайки задържан по няколко дни в жилището му в Кючюккьой до Цариград. Колко истина се съдържа в слуха, разпространяван от Ал. Екзарх и други цариградски българи, че уж по времето на Гръцката

[33] П. Карапетров, Сборник от статии, 5. Срв. М. Балабанов, Г. Кръстович, 139; Н. Начов, СбБАН, XIX, 190. Срв. и П. Р. Славейков, Ден (Цариград), 1875, бр. 3.

завера след обесването на патриарх Григорий султан Махмуд II (или садразамът му) предлагал на чорбаджи Вълко, брат на Стоян Чалъков, или на Богориди и Василаки да препоръчат някои българи за назначаването им за владици в епархиите на мястото на компрометираните гърци, трудно е да се каже. Оправдано е обаче съмнението ни в този род непроверени и незасвидетелствувани на времето съобщения, особено пък когато по-късно слухът се превръща във версия за възкачване българско духовно лице на вакантния патриаршески престол![34] Василаки уж бил съгласен да се посочи българин за патриарх, но Богориди отказал, понеже не виждал достоен за тази чест сънародник и не желаел да оскърбява Великата черква. Трябва да забележим обаче: в една епоха, когато «булгар-милет» няма никакво значение за меродавните турски кръгове и когато Богориди минава за чист фанариот, този род проекти се явяват съвсем неправдоподобни.

ИКОНОМИЧЕСКО И ПРОСВЕТНО ИЗДИГАНЕ НА ГЪРГОВСКАТА КЛАСА. Еснафът и търговското съсловие са класи сравнително най-подготвени да възприемат идеите на Неофит Хилендарски. По психология и по организация те са разположени да се вслушат в една проповед, която иска да се извоюват по лоялен път правдини и образование за подтиснатите сънародници. Възпитани в сурова борба за съществуване, калени в несгодите и трудностите на живота, издигнали се чрез неимоверни усилия, те са достигнали едно завидно положение, което ги прави да имат живо чувство за независимост, за автономия и което ги убеждава в голямото значение на умственото развитие за един народ. Прибавим ли към това и ценните услуги, които ге оказват на държавата, лесно ще се разбере тяхното освободено от

[34] П. Карапетров, СбНУН, VI, 385; Сбирка от статии, 258. Срв. и А. Шопов, Д-р Ст. Чомаков, СбБАН. XII, 1919, 9.

рабско чувство гражданско съзнание, което им позволява да прегърнат една полезна народностна и хуманна идея и да я отстояват с гвърдост пред властта. Нека не се забравя ролята на промишлената класа в Гърция, поставена по-рано при същите политически и икономически условия, за да се схване правилно тази черта в нравствената физиономия на българското новоизникнало гражданство. Видяхме, че до мира в Кючюккайнарджа (1774) турската търговия се намира почти изключително в ръцете на чужденци. Напредничавият султан Селим долавя добре от какъв интерес е за него да се освободи държавата му от икономическа зависимост, като се прехвърли търговията у собствените поданици, и понеже чистите турци се оказват по енергия и ум неспособни за никаква спекула, той насърчава раята, особено предприемчивите гърци. С берати той им дава привилегия да търгуват, тласва ги към големи печалби, при което едно от неговите съображения изглежда да бъде и това, че материалните интереси привързват по-здраво поверците към трона и държавата.[35] Засилвайки своята търговска флота, развивайки своето благосъстояние, гърците добиват по-високо мнение за себе си, налагат се със своите милионни богатства, чувствуват се и политически фактор. Успоредно с това върви жаждата за просвета, желанието да се усвои всичко добро и хубаво от Европа. И синовете на заможни родители, които се учат на Запад, виждат със скръб и срам в какво унизено състояние се намира народът им. У тях се изработва един нов мироглед с патриотическа багра, у тях заговорва желание да избавят сънародниците си от варварския гнет, спънал еднакво и умствен, и социален напредък. Идеите на хетерията са в голяма степен дело на материалния подем и на уроците, получени от западните демокрации.

[35] Gervinus, Insurrection et régénération de la Grece, I, 97 и сл.

Нашите търговци и еснафи също не могат да останат чужди на този род влияния от момента, когато те заякчават положението си и познават изгодите от своето образование и свободната гражданска дейност. Още в края на XVIII в. се появяват търговци с широки връзки в чужбина. Още тогава и особено след Одринския мир (1829) те почват да завладяват вътрешните пазари. Априлов излага в своята *Денница* как по времето на Екатерина II след Кючюккайнарджишкия мир габровци започнали да въртят търговия с Москва, изнасяйки сурова коприна, розово масло, персийски шалове от Цариград и други стоки, и как в Москва и после в Одеса възникнали пет български кантори на габровци. Още преди 1830 г. се откриват български търговски къщи на братя Мустакови, Бакалооглу и други в Букурещ, а после възниква български търговски център и във Виена.[36] Д-р Селимински ни разказва за голяма благотворителност и просветни инициативи на търговците от Сливен, Свищов, Търново, като например на сливенеца Антон Камбуроглу, преселен в Брашов към 1800 г., който издържал на свои средства П. Берон и самия Селимински.[37] В Букурещ, Крайова, Брашов има в началото на XIX в. доста търговци българи със завидно дори за днешно време състояние, а някои и с образование, вещина и политически такт, като например Стати Пенкович от Видин, който владеел френски и италиански, имал в 1802 г. богатство 520 000 леи и бил в 1807 г. заместник на австрийския агент в Букурещ. От Видин, Русе, Свищов, Пловдив, Разград, Търново и други градове има доста видни търговци в Румъния, общото състояние на които възлизало на повече от 10 милиона леи.[38] «Синовете, сънародниците и съотечествениците на българските търговци във всички тези центрове — казва

[36] В. Априлов, Денница, 1841, 19—22, 90.
[37] Библиотека Д-р Селимински, II, 31.
[38] Н. Милев, Сборник Ив. Д. Шишманов, 1920, 144.

А. Шопов, — възпитани и образовани в чужбина, предприеха първата апостолска дейност по Българското възраждане и черковния въпрос.»[39]

Успоредно с това икономическо издигане на занаятчийско-търговската класа върви един твърде важен процес на огражданяване вътре в Турция. В градовете, гдето до края на XVIII в. населението е било предимно турско, захващат да преминават, както видяхме, постепенно селяни; градовете почват да добиват български характер. И тези българи, изместили ленивите турци (голям брой от който чезне поради войни и епидемии), вземат в ръце повечето занаяти и търговии, замогват се, организират се в еснафи и стават фактор в обществения живот. Така е било в Търново, в Шумен, в Свищов и навред у нас,[40] така се извършва в два отдалечени един от друг края на българската земя еднакво завладяването на града от еснафи и търговци по стъпките на масово приижданс от селата — в Русе и Прилеп. В Русе, който бил по-рано само турски град с незначително число българи, са дошли жителите на близката крепост Червен, разрушена по времето на Екатерина Велика, и захванали да се издигат с джелеплик.[41] В Прилеп в началото на XIX в. българите са държали покрайнините на града, нямали право да търгуват и да имат дюкяни в чаршията. Но постепенно те нахлули в центъра, обсебвайки цялата търговия, всички занаяти; и щом се повдига заможно гражданство, явява се мисъл за българска черква (1820), образува се българска община, която издействува ферман за постройка на черква (1838) и събира средства за постройка на училище.[42] В Търново, гдето след провалянето на българската държава повечето българи били избити или прогонени и вме-

[39] Ат. Шопов, Д-р Ст. Чомаков, СбБАН, XII, 1912, 23.

[40] Срв. напр. за Шумен А. Иширков в Сборник Климент Търновски, под ред. на М. А. , 1926, 294 и сл.

[41] П. Кисимов, Исторически работи, II, 68.

[42] Хр. Шалдев, Град Прилеп в Българското възраждане.

сто тях се настанили турци, които само слабо са се занимавали с промишленост, а повече с администрация, военна служба и експлоатация на чифлици, от XVIII в. започват да проникват селяни от околността, които обсебват занаяти и търговия, организират се здраво за взаимопомощ, преуспяват материално и придават своя народностна физиономия на града, подкрепяйки проявите на българския дух не само в черква и училище, но и в революционни заговори.[43] Изобщо взето, у нас икономическото повдигане на града и организирането на еснафа подготвят умовете за големите задачи и бързия успех на българското културно и политическо възраждане.

ВЛИЯНИЕТО НА БЕГЛЕКЧИИ И ДЖЕЛЕПИ. Така става и в Цариград. Обаче тук действуват не само местните търговски и еснафски сдружения, тук прониква и влиянието на прочутите някога беглекчии и джелепи (бреничари) от цяла България, от които първите като наематели на беглика (десетъка по добитъка, що пасе по планини и полета), вторите като търговци на жива стока кръстосват страната и посещават столицата. От беглекчиите ние имаме например копривщенските патрициански родове на Стоян и Вълко Чалъкови, които строят черкви, подпомагат манастири, поощряват учебното дело. Към тях тъкмо се обръща Априлов в 1839 г., за да им напомни примера на гръцките меценати Каплани и Зосима и да ги призове към работа за просвета, национално съзнание и отърсване от пагубната гъркомания.[44] Тези Чалъковци, доставчици на най-добрите овни

[43] Т. Николов, Град Велико Търново, Сборник Климент Търновски под ред. на М. А., 1926, 294 и сл.

[44] А. Нейчев, Джелепи и беглекчии, Юбилеен сборник Копривщица, 1926, 521 и сл.; Ат. Шопов, Сб. БАН, XII, 1919, 7 и сл.; К. Иречек, Пътувания по България, 146, 356, 591, В. Априлов, Дневница, 1841, 55, Избрани съчинения и писма, 1926, 70 и сл. Срв. М. Арнаудов, Любен Каравелов, 1964, 19 и сл.

за двореца и на най-вкусното месо за армията, са слушани от паши и министри, те имат достъп дори при султана подобно на беглекчийския потомък от Котел, Стефан Богориди, достигнал на държавна служба до такова необикновено за немохамеданин значение. Джелепчии като Димитраки Х. Тошев от Враца откарват добитък за продан дори в Цариград, Атина, Александрия и Виена, изпращат кожи във Франция и се налагат чрез богатството и официалните си връзки на местните власти, покровителствуват народа, участвуват живо в черковната борба.[45] Така и джелепчиите и беглекчиите от Самоков, родовете Костовци, Духалов и др.[46] «Беглекчиите — бележи по собствени наблюдения д-р Селимински — образуваха влиятелно и полезно за народа съсловие. Те бяха не само силни пред Високата порта и пред провинциалните власти, но и уважавани много от целия ни народ. Действително беглекчиите бяха родолюбиви и истински патриоти.»[47]

Ето това са някои от най-значителните предпоставки — икономически и интелектуални — за възникването на онова «правово съзнание»[48], за което говори един историк на Възраждането в Котел, родното място на Неофит Хилендарски: правово съзнание на българското гражданство, подтискано по-рано от турска администрация и фенерско духовенство и почувствувало най-сетне силата си, разбрало жизнените си национални интереси. И градът, гдето най-сигурно ще се води не борба в името на локални и ограничени цели, а борба на живот и смърт за цялата българщина, борба срещу вековен духовен гнет и за отнети народностни права, не може да бъде друг освен Цариград.

[45] Й. Попгеоргиев, Град Враца, СбНУН, XX, 6 и сл.
[46] Срв. А. Шопов, ц. с., 11.
[47] Библиотека Д-р Селимински, II ,26.
[48] Д-р К. Раковски, Мисъл, литер. сборник, кн. I, 1910, 150.

КОГА ПРИСТИГА НЕОФИТ В ЦАРИГРАД? СИГУРНА ДАТА: ПРОЛЕТТА НА 1839 г. В Цариград Неофит Хилендарски пристига през пролетта на 1839 г.

Дали преди това той е бил вече веднъж в столицата, не може да се твърди, макар някои да вярват, че идването в 1839 г. било второ поред: така старият Славейков в крайно несигурните си спомени, така и Г. Димитров, който пише, че Неофит дошел най-напред в Цариград «в конеца на 1837 г.»[49] И друг изследвач въз основа на зле разбрани места от писмото на Неофит до Йосиф Соколски, които приведохме веднъж, вярва, че именно през 1837 г. Неофит прави първото си посещение в Цариград, когато П. Карапетров пък отнася това към по-неопределена дата — «около 1838».[50] Интересното тук е, че докато Славейков отнася постъпките на Неофит за назначение в Търново към 1839 г., Димитров ги свързва с идването му в 1837 г., което е в пълно противоречие с фактите. Защото ние добре знаем, че постъпките в Цариград се предприемат едва след избора и злоупотребите на владиката Панарет Търновски в 1838 г. Едно сигурно свидетелство ни дава старият учител Юрдан Ненов от Елена. В течение на 1838 г. той бил назначен за учител в махалата Буйновци, отгдето след незавършена година го извикал духовник Йосиф Хилендарец, за да служи в метоха му в Елена. Този Йосиф бил на младини архидякон на кюстендилския владика Костанди, когото и придружавал, когато Костанди станал патриарх в Цариград. Йосиф станал по-късно «страшен гонител на гърците и на развратното им духовенство» и в метоха си в Елена събирал често игумените на близките манастири и учителите от градеца. «Разговорите се въртяха — пише Ю. Ненов —

[49] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 381; Г. Димитров, Княжество България, I, 290.

[50] П. Карапетров, Сбирка от статии, 3.

все по черковния въпрос, защото наскоро беше заминал през Елена Неофит Хилендарски Бозвелията за Цариград да иска да стане български владика в Търново.»[51] Това «наскоро» не може да бъде по-късно от лятото или есента на 1838 г., защото, както видяхме, дякон Хрисант изрично потвърждава, че на 15 юли 1838 г. е бил заедно с Неофит в Котел, а зимата на 1838—1839 г. — все с него в Тракийско, отвъд Балкана, в Сливен и Одрин. Значи на път от Калофер за Котел Неофит е могъл да засегне и Елена — ако не се отбивал там малко по-късно, преди да потегли от Котел за Сливен. Друг сигурен свидетел, ученикът в цариградското училище на Куручешме Илия п. Василев, пише до Неофит Рилски под дата 13 август 1840: «Като испадиха ветхиат владика, чорбаджиите, които бяха тука, искаха да направят болгарин и бяха приготвили Архимандрит Неофит Хилендарецат, и *беше дошел йоще от лане по това време да чака да го направат владика. . .*» От Хрисант знаем, че след престояването в Сливен през зимата на 1838 г. и в Одрин два месеца (януари — февруари 1839 г.) Неофит потегля за Цариград. В по-раншно писмо същият Василев съобщава на рилския монах под дата 7 януари 1840 г.: «и друго Архимандрит Неофит *тук го заварих* и още е тука, иска да стане владика за Търново. . .»[52] Значи Неофит е във всеки случай *преди* януари 1840 г. в Цариград и все преди тази дата, т. е. в течение на 1839 г., той действува за назначаването си в Търново, като е дошел цяла година преди датата на писмото, т. е. през първата половина на 1839 г. От Хрисантовото писмо трябва да заключим по-определено за пристигане в Цариград през ранната пролет на 1839 г., може би през март същата година.

За щастие ние имаме едно писмо на Раковски от тази година, гдето също се споменава Неофит, и то при по-

[51] Ю. Ненов, Автобиография, СбНУН, XXIII, 356, 359
[52] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XXI, 229, 222.

точна хронология. Раковски именно е дошъл в Цариград през декември 1837 г. и се е записал да следва в училището на Куручешме. След първите си хрисими писма от 1838 г. до Райно Попович, които са все на гръцки, към средата на 1839 г. той заговорва изведнъж твърде възбудено против гръцкото влияние в българските черкви и школи, наричайки владиците «светогасители и презрители на нашия български народ» и изказвайки възмущението си от това, че те «доят бедните наши българи като овци, а сами имат тука свои дворци и правят тлъсти разноски като сатрапи». Раковски бленува за просвета на българския род и за освобождение от гръцкото духовенство, като възлага надежди на Априлов и на българските възпитаници в Атина, напоени с патриотизъм и готови да жертвуват целия си живот за успеха на великото дело. И като говори за предстоящото излизане на една българска история в 8 тома на руски език, той обажда на учителя си в Карлово, пишейки пак на гръцки под дата 25 юни 1839 г.: «Първия и втория том на тази История ще пратят тия дни Априлович на *Кир Неофита*, който кореспондира с тях почти всяко четиримесечие. Питате ме за него *дали е истина, че ще се ръкоположи владика*, и дали го приема Господарят ни. Това е истина, което досега щеше да стане може би, ако не бе се случило с Махмуда това, което се случи, но и сега ще стане, защото Господарят го назначи някъде, за да чака още няколко дни. Дано Бог даде да се извърши това, защото *той немалко стана и става полезен на нашата България, ако и другояче да е болнав*. Книгите му стояха така досега, освен някои екземпляри, но тия дни Априлович му писали да им прати сто катехизиса, които след малко ще прати чрез параход.»[53]

Това важно писмо внася много светлина. От него ние

[53] М. Балабанов, Писма на Г. С. Раковски, СпБАН, XVIII, 1919, 81 и сл.; Г. С. Раковски, Съчинения, 689 и сл.

долавяме, че Раковски е попаднал вече под влиянието на Неофит Хилендарски и е възприел лозунгите му за нови насоки на българската просвета и за борба против гръцките владици. Узнаваме, че Неофит е дошел поне 3—4 месеца преди края на юни 1839 г. в Цариград и че всички хранели надежда да бъде ръкоположен той за владика. Научаваме, че Неофит е завързал кореспонденция с Априлов в Одеса, изпращайки му някои от книгите си (катехизиса), което се доказва и от запазеното писмо на Неофит до Априлов от 3 ноември 1844 г., гдето се припомня за изпращане на 40 катехизиса в 1840 г. и получаване в замяна други книги от Априлов;[54] че «Господарят», т. е. княз Богориди, покровител на Раковски по това време, приемал у дома си Неофит, който очевидно се държи тогава коректно пред патриаршията, стремейки се да си състави тя добро мнение за него; че Неофит бил станал «полезен» за България, разбира се, като книжовник и ратник за българското духовно пробуждане и за назначаване на българи за владици; и че може би завладичването му е щяло да бъде вече свършен факт, ако не се било случило нещо фатално със султан Махмуд II. Какво именно, знае се добре. Това е смъртта на султана-реформатор, който след пътуването си из България в 1837 г. и анкетата си на самото място е бил наклонен да удовлетвори българските скромни искания. Обаче тъкмо в периода на най-голяма ревност за обновителното си дело този нещастен султан трябва да понесе големи удари на съдбата: Мехмед Али се провъзгласява за независим владетел в Египет, страната се бунтува против новите учреждения, египетските войски разбиват на 8 (20) юни при Нисиб турците и в печална непопулярност, физически и морално съсипан, султанът издъхва на 10 (30) юни 1839 г. Тази смърт не само поставя на из-

[54] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 40.

питание широко замисленатa реформена акция, но и отдалечава временно надеждата за назначаване на български владици.

Дружбата на Раковски с Неофит и култът му за този непоколебим апостол на новите идеи датират значи от това време. Познанството обаче може да бъде много по-старо: защото Неофит вижда бащата на Раковски, Стойко Попович — някогашен свой приятел, — още в 1833 г. в Карлово, записвайки го абонат на книгите си, и защото в Карлово се учи навярно все по това време самият Сава Стойков Раковски у прочутия даскал Райно, комуто докладва по-късно за всичко узнато в Цариград. Като очевидец и ревностен съмишленик на Неофит Раковски остава най-надеждният летописец на ония дни в Цариград, предавайки вярно, ако не всякога датите, то поне тона и смисъла на събитията, които е могъл сам да следи с най-жив интерес.

ПРОПОВЕД НА НЕОФИТ МЕЖДУ ШИВАЧИТЕ В ХАМБАРА. Раковски пише в мемоарите си от 20 години по-късно (1860) за дебюта на Неофит Хилендарски в Цариград следното:

«Отец Неофит, разпален родолюбец, имеещ дарба природна слова, дързосърд и решен да принесе и живот си отечества ради, почна да посещава сички тиа българи, начнавш най-първих и приносящ им в дар от съчинениа си проповедаящ им явно, да се постараят да освободят бедни блъгарски народ от тяшких злоупотреблениях гръцкаго духовенства. Надежда му бе на най-първи лица, но отсвен Стояна Чалъков никой не даваше внимание на негови общеполезни и спасителни българскому роду предложения!»

Почин и характер на Неофит са очертани тук за пръв път ясно в най-прости линии. Неофит е красноречив: неговото слово действува безпогрешно върху слушате-

лите; дори стилът на съчиненията издава навика да се говори на широка публика, да се трогва тя чрез силни изрази, в които е включено клокочещо чувство и дълбоко убеждение. Човекът е открит и решителен: без заобикалки той сочи пороците на гръцкото духовенство, кори родоотстъпниците, повдига въпроси за нравствена отговорност пред народа, кани образованите да служат на дълга си. Но очевидно между най-образованите проповедта му не улучва целта си: тази среда страда от скептицизъм, от страх пред необмислени предприятия, от студен егоизъм, който не допуска напразно излагане. Стефан Богориди и Василаки Вълков могат да съчувствуват, дори да се надяват малко, но да разкрият явно картите си, да се солидаризират с изобличителя те не смеят като послушни чиновници на Портата и коректни гости на патриарха. Единствен беглекчията Стоян Чалъков може да отиде подалеч, понеже не е принуден да прави поклони на паши и патриарх. Той обещавал, че «ще се постарай за това общеполезно дело», доколкото му е отръки и позволяват обстоятелствата, и той задържал често Неофит по няколко дни в конака си, показвайки почит към стареца делом и словом.

Неофит разбира скоро колко трудно е да се раздвижат за народното дело раболепни бюрократи и отвръща поглед от Богоридовци. За народа могат да милеят и ратуват само хора, които са още близки до него, знаят болките му, нуждите му, поддържат връзки с него, връщат се към него. И тях Неофит ще намери между добродушния еснаф, между един кръг хора с честна мисъл, достъпни за хуманни и национални почини. Той потърсва път към сърцата, раздвижва волите, насажда съзнание за дълг към народа. И той е щастлив да намери отзвук за лелеяната си мечта. «Но между простому народу (казва Раковски), кому отец Неофит многогодишним опитам познаваше дух, по скоро подействува негова про-

повед, а най паче между царским шивачам. Засененая зара народности почна в тях да блещука, а в невинни им сърца разпали ся пламен любородности!»[55] Дори на търговците, твърде малобройни още, той не би могъл да се осланя и само еснафите със своите легализирани организации му дават най-надеждна опора. Нали и по-късно, в 1848 г., когато отделни търговци и еснафи упълномощават Никола Сапунов, за да действува пред патриарха за българските искания, последният държи само на еснафски подписи, не и на търговски: «Днес за днес е ихтибарът на еснафите — еснаф не умира, не се загубва, а търговци днес ги има, утре ги няма.» В очите на патриарха, както и на властта сериозно значение могат да добият само тия 24 български руфети (еснафи) в Цариград, постоянни корпорации, които обединявали до 48 000 души национално малцинство.[56]

Шивачите от Хамбара се оказали най-достъпни за идеите на Неофит и те му дали при себе си «безплатно прибежище», каквото другаде той не е могъл да намери. Какво е искал той от тях, какво ги е учил? Раковски свързва пристигането на Неофит в Цариград с движението, повдигнато в България преди това, още в 1836 и 1837 г. Той говори именно как фенерското духовенство не могло да гледа равнодушно на зараждането на една българска народност, която търси правата си, как то почнало да гони учените и прочути българи, представяйки ги пред Портата за бунтовници, заради което те бивали заточавани или убивани, и как най-сетне «няколко священи лица българи, разпалени от любородности», захванали да бичуват злоупотребите на гръцкото духовенство, приканвайки народа «да извести страдание си

[55] Г. С. Раковски, Съчинения, 361.

[56] Н. Е. Сапунов, Дневник на съгражд. първата бълг. черква в Цариград. . ., Периодич. спис., кн. XI, 1884, 59, 67, 72.

Султану и да го умоли да му се дадат негови природни свещеноначялства, по някои си само мяста в България, а имяно в Търново».[57]

Тъкмо недоволството в Търновско, особено след пристигането на Панарет, подбужда Неофит, за когото е тук по-специално дума, да проповядва, да бунтува, да настройва за български владици навсякъде по местата, споходени през 1838 г. от него, и по-специално в Търново. И ясно е, че когато негодуването против Панарет взема по-широки размери, Неофит е могъл да дойде в Цариград, за да изучи тук, гдето се ръкополагат митрополити и епископи, какви са изгледите за успех на търновци. Подклал и раздухал най-силно сам огъня, той се смята естествено кандидат за български епископ, за какъвто го смятат и обнадеждените търновци. Но дошел веднъж в Цариград, той застъпва не само частни интереси на Търново, но и нещо по-принципиално, способно да придаде на агитацията му общобългарски характер. Той иска да се наложи на патриаршията, за да се изпращат в българските епархии, като се почне от Търново, владици от български род, «природни свещеноначялства», както се изразява Раковски, с вярата, че те ще тачат повече, отколкото чужденците гърци, материални интереси, духовни нужди, език и нравственост на паството. Постигането на тия цели Неофит смята да ссъществи не само чрез лични и частни ходатайства, а чрез колективно застъпничество от страна на една постоянна национална организация, на «едно българско общество», каквото той ще се опита да създаде в Цариград. «Но — бележи Раковски — такова общество в тях времена трудно можяже да ся състави в Цариград; едно чи в него время не ся нахождаха учени и образовани българи, кои да чювствуват, що е народност и отечество, а друго чи българи ся подо-

[57] Г. С. Раковски, Съчинения, 359.

зряваха от турскаго правителство поради гръцки фенерски клевети, коих тии лукави същества ежедневно сеяха и плетяха пред турскому правителству!» Като се помни Мамарчовият заговор и спонтанно проявеното недоволство от гръцките владици, тия «фенерски клевети» пред правителството не могат да ни учудват.

ИДЕЯ ЗА «БЪЛГАРСКО НАРОДНО ОБЩЕСТВО» В ЦАРИГРАД: И така: ни повече, ни помалко Неофит иска основаването на едно българско дружество или общество, чрез което да се действува за сдобиването на българския народ с йерарси от негово потекло и по негови указания. Тази своя мисъл той облича в една по-конкретна форма, като предлага на хамбарлиите и еснафите да издействуват разрешение от патриарха за една българска черква в Цариград, която да бъде средище на цялата българска колония и главен двигател на пропагандата за български владици в цялата страна. Както пише Раковски, който по лични впечатления ни посвещава в основната идея на Неофит, хвърлена тъй навреме в главите: «Отец Неофит найде най-безопасно прибежище при тях българи (в Хамбара) и почна да мисли, как да ся състави в Цариград *едно българско общество, щото да могат българи да ся събират в едно място и да скроят, как да действуват да сполучат желание си.* Такова място в Цариград не можяше в тях времена да бъде друго, отсвен *една народна българска чъркова коя трябваше да съсредоточи не само живеящи в Цариград българи, но еще и в България да има влияние над сички българи и на неин позив сички единодушно и съгласно да действуват за общое благо.*»[58]

Ясно става, че не само една ограничена и временна цел се преследва с това българско общество, с тая българска черква в Цариград. Касае се собствено за нещо

[58] Г. С. Раковски, Съчинения, 361.

много повече и нещо много по-важно: Неофит има пред очи създаването на едно негласно народно представителство, на едно признато от властта върховно тяло, което — ползувайки се с влияние и авторитет пред всички българи — да може да действува от тяхно име при всяка необходимост, при всеки случай, така че да не се пропускат сгодните обстоятелства. Такава национална организация, позволена от правителството, би имала това голямо предимство, че няма да бъде без повод заподозряна в неблагонадеждност и няма да бъде клеветена и компрометирана тъй лесно от гръцката йерархия. Щом се действува лоялно, под бдителния надзор на властта и в нейно пряко съседство в столицата, ще могат през всички критически времена да се отстояват църковни и обществени български интереси, ще се постигне това, което гърците в Турция имат отдавна чрез своята патриаршия, дарена с религиозна и светска юрисдикция. «Българското общество» на Неофит би било предпоставка на мечтаното народно единение в духовно отношение, първата стъпка към извоюване на народностната автономия, потъпкана от пет века. Така далеко гледа Неофит и така правилно схваща той пътя към едно реално издрънване на българския народ от гръцката опека.

Цани Гинчев, известният писател и етнограф, помощник на Раковски, е узнал лично от него нещо върху ръководните идеи на Неофит. «Той (Неофит) е първият, ми е разказвал покойният Раковски, който е дал идеята да се пренесе целта на действията на борбата в Цариград, а именно на Фенер. «Тук — казвал великият агитатор (Неофит) — трябва да се основе център и черква, тук трябва да бъдат дейците пред очите на царя и тук трябва да се порази фенерското духовенство в самото гнездо на патриката и да се бди и следи сичкия вървеж на гръцките интриги и коварства върху българския народ.»[59]

[59] Ц. Гинчев, Труд, III, 1890, 469.

Това, което не ни казва нито Раковски, нито друг някой съвременник, узнаваме го отчасти и косвено от самия Неофит, именно от записките му след 1840 г., озаглавени *Общесоборно-жалостний советователний разговор на любородните из Турция, из Бесарабиа, в Молдавиа и во Влахиа беглеци и заселени бедни болгари*. Тук във формата на писма, разменени между бегълци в чужбина, които желаят да се завърнат в отечеството си, и останалите у дома българи, се изказва общата тъга от печалната орис на народа ни: «Да ли са е нахождал, или нахожда от сложенна мира до нине в под солнечная на земний круг из народите някой, някогаш другий испаднал, освен каквото българският ни бедноиспадналий народ до днес?» Изказва се мъката, че за българите никой не мисли и не говори в печата: «Гледаме в новините всякогаш по всичкий свят что стават работи знамените и различни са отписуват, а за в Болгариа никогаж никакви са не виждат.» И за да знаят българите в странство как стоят работите в отечеството, изказва се желание да бъдат натоварени някои лица с разучване, «да пригледват что следва в Болгариа внимателно и с коликото се найдат различни в чина и звания тамошни болгари да се разговарят благоразумно и да изпитват за всяко поведение искусно»; да ги напътват към «общенародните ни полезни и спасителни» работи, да съобщават писмено в чужбина, «частичко от всякъде в Болгария что ся случва», «что ся чини по Турско в жителното поведение, и в какво състояние ся нахождатъ нашите единородни. . . и да ся разговарят с них за всякакви общежителни следствия и принадлежности. . .»[60]

Препоръчваното от Неофит разузнаване в Цариград и в провинцията има очевидно за цел да събере не само данни за политическия режим и за стопанския живот,

[60] Й. Попгеоргиев, Материали по църковната борба (Архив на Неофит Бозвели), СбБАН, XIV, 8—12.

но и за състоянието на духовете в това твърде възбудено време, изпълнено с очаквания. Защото, нека не се забравя, ние сме в ерата на Гюлханския хатишериф, прокламиран само няколко месеца след като е пристигнал Неофит, през октомври 1839 г. Преведен на български и станал известен по България, този държавен акт усилва надеждата не само за правов ред, но и за закрила на народностите. И естествено в мислите си за по-енергично отстояване на правата на потъпканата българска народност видните българи ще търсят разни средства, ще обсъждат разни методи. Неофит е намерил своята лична формула, примирила светско с духовно, национално с черковно. Разбирайки органическата връзка между политико-обществени и религиозно-административни отношения в Турция, познавайки историята и прерогативите на Гръцката патриаршия, която под булото на духовна закрила упражнява в същност една тежка гражданска и фискална власт над българския народ, и намислил да облекчи съдбата на този народ в една посока, която може да буди най-малко неприязън или съмнение у турците — при изричната воля на правителството да поощрява просветните почини на разноплеменните поданици, — той попада на идеята за една българска духовна община в Цариград. Това е негова собствена идея, негов личен актив в нашето възраждане. И тя означава вече чрез щастливата си концепция началото на една победа. Всяка идея носи със себе си, в самата себе си успех или поражение. Всеки обществен импулс, улучил дълбоки истини и завладял умовете, може да разчита на резултати, щом е съобразен с обективните възможности. И директивата, излязла от главата на Неофит, има всички белези да се наложи въпреки неизбежните и наглед непреодолими пречки отначало.

БЪЛГАРСКА ЧЕРКВА И БЪЛГАРСКА ЛИТУРГИЯ В СТОЛИЦАТА. Починът на Неофит

е затова тъй благодарен, че нийде другаде в България не би могло да се основе един духовен център, който да упражнява еднаква притегателна сила навсякъде. Старите български градове, дори когато се сдобиват с ново българско население, имат само областно значение; при това никой от тях не може да се похвали с достатъчно добре подготвени ръководители и мощни икономически организации, които да издържат една по-дълга борба в интерес на цялата страна. А и пред кого би се действувало в провинциалния град? Не са ли всички важни и решаващи инстанции в Цариград? Кой друг град в българските земи би могъл отдалече да се мери с него по значение за народните или политическите въпроси? Кой друг има това многобройно българско население? Не е ли Цариград фактически и столица на България по силата на голямата си българска колония, година да се развива културно и да се застъпва пред управлението повече, отколкото всяка друга българска община? Светослав Миларов е прав, като пише: «Движението (против фанариотите) взе да става общо! Но нямаше нигде едно централно място, гдето да се прибират нишките на цялото движение, отгдето да се дава план и тон на всички борби.»[61] Неофитовият избор пада на Цариград и това определя окончателно пробудата и тактиката на българския елемент в столицата, намерил подкрепа в цяла България. Неофитовият избор се оказва една «гениална диверсия», понеже така българският въпрос се слага на решение в главната крепост на светска и духовна власт, гдето е много по-лесно да се доказва едно право и оборва една интрига. И поставяйки се така в пряка връзка с факторите, от които зависи съдбата на българските искания, ръководните български кръгове могат да печелят влияние над цяла България, за да действуват по техен позив

[61] Св. Миларов, История на българския народ, 1885, 150. Срв. М. Арнаудов, Иларион Макариополски, 64.

«сички единодушно и съгласно» за общото добро, както пише Раковски. «Отец Неофит съобщи българъм мисли си — продължава Раковски — и доказа им необходимая нужда да ся създидае в Цариград една народна българска чъркова и по знамянитии от тях ся съгласиха. Но за това ся изискваше да ся издействува чрез Фенерска патриаршия един султански ферман по ряду Отоманския порти; а патриаршия в него время не само не изволяваше такова нещо, но еще почнала бе да преследува отца Неофита, да го изгони в заточение! Отецъ Неофит прибегна при царски шивачи и седеше тамо безопасно; защото патриаршия нямаше тамо никаква власт. Царски тии шивачи бяха очистили една стая, на място де тии живеяха, и отец Неофит изпълняваше тамо богослужение на български язик!»[62]

Богослужение на български език! В седалището на султана и на вселенския патриарх! Каква радост просиява по лицата на тези честни труженици, когато в Хамбара се чува молитва и служба на родното наречие! Има ли нещо по-убедително за предложението на Неофит да се иска отварянето на българска черква за толкова многобройни български поданици? И навярно бързо е било постигнато съгласие за постъпки в тоя смисъл и са се подписвали вече прошения, когато внезапно почива султан Махмуд. Защото така сложеният черковен въпрос не предполага още танзимата: реформите от края на 1839 г. ще подновят искането за българска черква в Цариград, но те ще дадат опора и на по-решителни постъпки за разрешаване на трудния владишки въпрос — при тържествено обещаното от най-високо място равноправие и при свободата на всяка народност да национализира духовните институти. Обаче преди още да дойде оплакване от Търново, преди да стане сериозно дума за вдигане на мит-

[62] Г. С. Раковски, Съчинения, 631.

рополит Панарет и заместването му с българин, патриаршията се е вече сепнала от искането за български храм и българско богослужение в нейната собствена епархия, Цариград. Това е тъй опасен прецедент! Това открива такива непредвидени изгледи за цяла България! И вече се дочува тътенът на недоволство от гръцкия клир и гръцката литургия из разни места на България. И патриархът отлага издаването на ферман в оня смисъл и взема на око дръзкия агент на българската идея. Тогава Неофит ще се погрижи за сигурността си и ще прибегне при верните си хамбарлии. Те ще му разчистят дори една стая за частен техен параклис, гдето толкова набожният, колкото и патриотически надъханият монах ще върши православните тайнства на език, който стопля сърцата и окриля надеждите.

Дали покрай тази българска литургия — първата във византийско-турския Цариград, откато се чува изобщо българско име на света — Неофит е замислял нещо друго, именно «да издава едно списание за пробуждането на народа», както твърди по непознати извори Г. Димитров,[63] не може да се каже с положителност. Струва ми се, това едва ли отговаря на истината — подобно на обяснението на същия историк, твърде несамостоятелен и изобретателен, според което Неофит се бил отказал от тази мисъл, щом се убедил, че «тя е несвоевременна». Повече право изглежда да има Карапетров, когато кара Неофит да държи в стаята-параклис проповеди, «слова» и когато твърди, че на тях се стичали не само хамбарлиите, но и българи от далечни краища на Цариград. Карапетров приема като верен разказа за служене на литургия — «особено като се има пред вид какъв предприемчив, дързостен и самоотвержен човек» бил Неофит. «Понякога дохождал на събранието и Василаки ефенди Великов, а

[63] Г. Димитров, Княжество България, I, 290.

пък чорбаджи Стоян (Чалъков) водил Неофит да му служи литургия на български в неговата черква на Кючуккьой.» Карапетров съобщава още, че когато българите от чифлика Сая, два-три часа до Цариград, чули за Неофит, поканили го да дойде и да им служи и в тяхната черква, гдето обикновено се служело на гръцки. «И така отец Неофит се прочул между всички българи в Цариград и околността му.»[64]

ЗАЯВЛЕНИЕ ЗА НАЗНАЧАВАНЕ НА НЕОФИТ ВЛАДИКА В ТЪРНОВО; ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ПАТРИАРШИЯТА. Чрез кои българи, чрез какви посредници Неофит търси най-напред високо покровителство, за да се застави патриархът да даде двойното разрешение за българска черква и български владика?

Разните свидетели са изобщо единодушни в твърдението, че още преди смъртта на Махмуд царското благоволение се спечелва чрез неговите любими кочияши, българите Илия и Тодор. Раковски, който пръв описва досежните тук събития, и то въз основа на вести от сигурен извор, понеже е бил в това време в Цариград, предава историята тъй:

«В него время султан Махмудови, първи кочиаши бяха двама българи, един от Калофер имянуем Илия, а други от Свищов имянем Тодор, коих султан Махмуд обичяше, защо бяха добри и достойни юнаци, и само тии можяха да впрягат до восем от най-яростния арапски коние в султан Махмудови колесници, и тям само ся уверяваше султански харем, да го разхождят на колесницах, както и младии тогда Шах задета днешни султан Меджид и брат му Азис ефенди. Тии българи добиваха всяко благоволение от султанскаго двора въобще де жи-

[64] П. Карапетров, Сбирка от статии, 4. Кратка история на българската черква, 1894, 72.

веяха и можяха да бъдат в полза българскому народу; защо в тях времена повеч работи в турско вършяха ся чрез умоления того и онаго имеяща благоволение султанскаго двора или някого си велможя. Наши някои си българи от вишепомянатих намислиха, чи чрез Илия и Тодора може ся извърши нещо си *да ся назначи отец Неофит митрополит в Търново*. Така, къту размислиха, решиха и направиха едно прошение султану; Илия же, кой беше по-първи от Тодора, и кой имаше семейство си на Бешик-таш, кое бе от Калофер, нахождаше ся в чястно отношение с българъм, а особено с царски шивачи, между които бе и негов тъст. . . Он возприе да подаде султану сие прошение и еще да каже устно, чи отец Неофит му е стриц, и моли Н. Величьство да го помилува. Един дън, къту бе отишал да разходи Султана, нахожда угодно время и подава му прошение. Султан Махмуд изволява и отправя прошение попечителству (министерству) иностряних дел, от де зависат патриаршески дела, да ся положи в действие сие прошение, т. е. да ся назначи отец Неофит митрополит в Търнову. Сполучивши сие наши тогдашни българи, неопитни същи еще от фанариотска лукава политика, коя може да привърти и разори най доброскроени и доброурядени работи, плаваха в море радости и мислеха веки, чи тяхна цел е достигната! Но тяхна злата надежда скоро изчезна и радост им ся погружи в дълбока яма отчяйности.»[65]

Неофит действува чрез близкия до хамбарлиите калоферци Илия, царски кочияш; султанът е разположен да уважи просбата на своя любим слуга; прошението е препратено чрез Външното министерство в патриаршията; и всички българи са вече в трескаво очакване да видят свой човек, назначен в Търново за владика. Но разказът на Раковски ни подготвя за печална развръзка — по

[65] Г. С. Раковски, Съчинения, 362.

вина на патриаршията, чиято лукавщина наивните българи не могат да прозрат изведнъж. Какво става по-нататък?

Патриаршията, като получава предложение да се уважи българското искане, прибягва до изпитаните си средства, за да осуети назначението на Неофит. Тя узнава най-напред по какъв начин българите са спечелили царската милост. И тогава фанариотът Аристархи, престарелият велик логотет, който поддържа връзката между патриаршията и Високата порта, намира Риза бей, султански дворник («баш-маабениджи»), и го настройва против кочияша Илия: как смел този гяурин да говори направо със султана и да му подава заявление, и то без разрешение на шамбелана! Разярeният (и подкупен) Риза бей повиква Илия, изгонва го от служба в двореца и му забранява да не е дръзнал дори да се мерне по цариградските улици; а на султана казва, че Илия се бил разболял и не бил вече годен за работа. Патриаршията пък отговаря на министъра на външните работи, че «Неофит билъ единъ пияниц българин и смътител и та ся покланя повелению Порти, но оставя на разсмотрение министерства, ако може ся постави таков человек митрополит в Търново!» Не стига това, Патриаршията потърсва начин да хване самия Неофит, за да го накаже съгласно с неограничената власт, която тя има над всички зависими от нея духовни лица. Но Неофит, като предвижда опасното си положение, се скрива при царските шивачи: тук «патриаршии злоба не можяши проникна, а и Махмуд паша нихен главатар защитяваше отца Неофита», бележи Раковски.[66]

Раковски, повтаряме, говори като очевидец, черпи сведенията си от първа ръка, навярно от самия Неофит, тъй като към Раковски се обръща по-късно (1841) Неофит

[66] Г. С. Раковски, Съчинения, 363.

от заточението си за ходатайство пред Богориди, а и сам питомецът на Куручешменското училище свидетелствува за себе си: «Он из начяла того предприятия беше един от най-разпалени и най-деятелни съучястници.»[67] И тъмко това ни кара да не разбираме как той, който помни изобщо добре, е могъл по-нататък в разказа си да говори за заточаване на Неофит още сега, в 1840 г., когато положително установеното заточаване идва цяла година покъсно! Обяснението за тази грешка е само там, че Раковски ходи често през 1840 и 1841 г. извън Цариград, отива на два пъти в Атина, увлечен от политически заговори, в които му сътрудничи Иларион Михайловски: и така за месеци той губи Неофит и черковното движение из пред вид, отдаден с цялата си душа на нещо по-опасно, което го кара да позабрави малко тъй забъркания владишки въпрос. И когато по-късно туря спомените си в ред, без да има на ръка други документи, той прехвърля заточението на Неофит към една по-раншна дата, удвоява го по принципа за възникване на всички легенди и така се получава едно слабо загатнато и неуяснено (защото е фиктивно) отстраняване на Неофит от Цариград в същия момент, когато Неофит ще бъде в действителност назначен за протосингел в Търново (пролетта на 1840 г.). Може би повод на Раковски да говори още сега за заточение е онова арестуване на Неофит за два дни в патриаршията, за което споменава дякон Хрисант: и това арестуване е щяло да бъде, както ще видим, действително последвано от заточение. Но до заточение все пак не се идва. Ние имаме за щастие няколко съобщения оттогава, които коригират и Раковски, и другите автори, писали още позаплетено и несигурно върху тия събития въз основа на съвсем избледнели спомени от втора ръка или на премълчани печатни извори.

[67] Г. С. Раковски, ц. с., 390.

ЗАТОЧАВАН ЛИ Е НЕОФИТ ОЩЕ В 1839 Г. ПРИ СУЛТАН МАХМУД? Ударили на камък опитите на българските еснафи и търговци за назначаването на Неофит Хилендарски в Търново, Неофит не се отчайва тъй лесно. Той ще стане само по-предпазлив и ще гледа да използува други обстоятелства, които не закъсняват да му дойдат на помощ: от една страна, Гюлханския хатишериф, промулгиран през октомври 1839 г., от друга, протестите на Търновския окръг срещу митрополит Панарет.

Но нека отстраним най-напред една заблуда, поддържана от всички, които са се водили по Раковски или по други мемоаристи, осланящи се на него. Раковски предава именно, че наскоро след решителния отказ на патриаршията и прогонването на нещастния посредник Илия патриаршията устроила хайка против Неофит и патриаршеските ясакчии го нападнали «ненадезби», като разбойници, и го отвлекли на остров Принкипо, близо до Цариград, отгдето го изпращат, окован във вериги, на заточение в Атон. Малкото тия подробности заедно с другото съобщение, че неколцина българи, щом чули това, отишли на острова, за да освободят сънародника си, но островяните-гърци скочили върху тях, изглеждат да са заети от второто заточение на Неофит (1845), станало тъкмо при такива обстоятелства. Карапетров също знае по слух за такова заточение, само че предава и нещо от обстановката на отвличането. Патриаршеските стражари влезли именно в «живелището» на Неофит, вдигнали го и го предали на един кораб, който го откарал на Принкипо. Богориди не се погрижил за връщането на Неофит, но Василаки Великов поискал това настоятелно от патриаршията и тъй като думата му не могла да не се изпълни (понеже бил правителствен делегат при патриаршията), Неофит бил след време докаран в Цариград.

Патриархът се извинил, че заточил Неофит, понеже той против черковните правила свещенодействувал в епархията на патриарха, и то в места (Хамбара), които не били предназначени за това.[68] Но ясно е, че Карапетров отчасти повтаря Раковски, отчасти измисля по аналогия и измисленото той счита за нещо наистина станало. Димитров също повтаря Раковски, без да има други извори, като заема и мотивите на Карапетров.[69] Проф. Ив. Д. Шишманов дойде да посочи противоречието, в което влиза Карапетров, като, от една страна, твърди, че Хамбарът бил неприкосновен, а, от друга, че ясакчиите навлезли в квартирата на Неофит, и то без съпротива.[70] Трябва да добавим, че и сам Шишманов попада в грешка, като дава безрезервно кредит на Раковски и като взема разказа му в тази точка по същество за исторически сигурен, за да говори като Раковски и Карапетров за първо заточение на Неофит още при султан Махмуд (1839). Автентично обаче всичко това, както казахме, съвсем не е.

Защото ние имаме писмото на споменатия вече Илия Попвасилев, ученик в Куручешме, от 7 януари 1840 г. до Неофит Рилски, гдето съвсем недвусмислено се говори за агитация на Неофит и укриване от патриаршията по това време — само три-четири месеца преди патриархът да е принуден да приеме неудобния българин за търновски протосингел. Кога би останало време да бъде Неофит заточаван на Атон и връщан и може ли да се мисли, че след подобно заточение той ще бъде реабилитиран и пратен в Търново? Сам Неофит не загатва нийде за подобно тежко дисциплинарно наказание преди другите си две заточения (1841, 1845), макар да използува всеки случай, за да излага страданията си от фанариотското

[68] П. Карапетров, Сбирка от статии, 5—6.
[69] Г. Димитров, Княжество България, I, 291.
[70] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XVIII, 35.

гонене. Василев пише: «. . .и друго *архимандрит Неофит* тука го заварих и *още е тука, иска да стане владика за Търново, а раята няма ни абер*, и нито има някой да го иска, но той сам се бори, иска да стане (само даскал Маргарит му помага, той е тука на Джабала и даскал, и писа на Търново да се потпише казата да го иска), а Св. Синод не дава да стане това нещо. *Кочеджията на старата царица* (на тоя цар майката) е *българин и Неофит му даде арзовал да го даде на царицата* (защото търновската каза е на нея) и тя се потписала да бъде това нещо, и като дали ферманат да се потпишат и другите царски человеци, които веке требува да се потпишат, и то им останало атър, защо да кажат по напред на царицата, та че после ним и така они запряха работата, та не знам какво са направили и *Неофита не сам видовал скоро. защото се крие, понеже се бои да му не сторат нещо от Патриаршията.*»[71]

ЗАСТЪПНИЧЕСТВО НА СУЛТАНКАТА МАЙКА; ДВУДНЕВЕН АРЕСТ НА НЕОФИТ. Този Илия Попвасилев, гъй важен свидетел в случая, е практичен момък, който не гледа на Неофит с очите на съученика си Раковски. Издържан по-късно със средства на гърка Неофит Търновски, върлия противник на Неофит Хилендарски, той пази разумна сдържаност в оценката си, не проявява възторг нито за българското дело, нито за онова, което въодушевява народа от Хамбара, и дори се произнася високомерно-иронично за усилията на някои да наложат Неофит Хилендарски за търновски владика. Според Василев «раята» нямала ни хабер от всичкия шум, сам Неофит бил се борил за себе си, като търсел поддръжката на учителя Маргарит и на кочияша на султан-валиде (т. е. вдовицата на Махмуд),

[71] Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 222.

който й поднесъл прошението на българите. Султанката наредила да се изпълни просбата на цариградските българи, но «царските хора» (министърът на външните работи?) се обидили от това заобикаляне на компетентните лица и това обръщане към царицата-майка и спрели работата. Доколко Василев предава истината и дали тук имаме работа с ново заявление във времето на султан Абдул Меджид, не може да се реши със сигурност. Изглежда обаче правдоподобно, че Неофит, който не е мръдвал от Цариград (оставайки от идването си все там), е предприел постъпки отново след обявяване на танзимата и че той ще е подушил неразположението на патриаршията, за да се постави чрез укриване вън от всяка опасност.

В пълно съгласие с Василев, който говори за прошение до султанката и опасение на Неофит от арестуване, стои и свидетелството на дякон Хрисант Новакович, възпитаника на Неофит. В онова писмо от 1873 г., гдето Хрисант споменава за пътуването на стареца си от Калофер през Сливен и Одрин за Цариград, се казва следното за преживяното в столицата:

«Аз учих гречески в Сколиото до Патриаршията, а *старец Неофит трудеше се • да добие престол Трновски Архиерейски, и за това дело даде чак на Султанката, майката Султан Меджидова чрез някого Свищовлия кочиашя молба, по което Портата даде заповест патриарху на ръкоположение Неофитово за Трново, а Панарета да вдигнат; но Саборът Фенерски цитри и место Неофита котленеца произведе Неофита Едикулского сърка*, който беше тогава Μέγας Πρωτοσύγγελως. Докле се бавихме в Стамбол 3—4 години *лежахми и в затвор в Патриаршията аз и стареца 2 дни и 2 нощи и беше готово заточението, но ни избави Стефанаки бей копленец Богорид*.

«Сега вече с новият митрополит Едикулец д о д о х м е в Трново, старец протосингел, а аз отидох в Свищов

да продължавам науките на гречески. . . но реченият митрополит наскоро посла старца протосингел на заточение в Свята гора, а аз останах в Свищов. . .»

Дякон Хрисанг, който отива по-късно, през 1841 г., да се учи в Свищов при Емануил Васкидович,[72] ни говори тук като състрадалец и пряк наблюдател. Неофит не е могъл да остане неуязвен от патриаршията, когато тя узнава за постъпките му пред султанката, и — неизвестно как, защото никой друг не загатва за това приключение — той попада в патриаршески затвор заедно с неотлъчния си спътник Хрисант, за да престои там два дни и две нощи. Как е било мотивирано затварянето, как е станало то и как е прекарал Неофит тия два дни, не знаем. Но предава ни се, че заточението било готово още тогава, ако не бил се намесил Стефан Богориди, който поне тоя път разваля спокойствието си, за да помогне на един сънародник. Дали не се касае тук за оная намеса на поотзивчивия Василаки Великов, която споменава П. Карапетров, остава неизвестно. Но двудневният затвор, вдигнат тъй бързо, показва ясно настроението и намеренията на патриаршията, както и всичкото покровителство, на което се радва Неофит. Дръзкият противник на патриаршията може отсега да разчита на поддръжката на султанката майка, която става тъй влиятелна при младия си син благодарение на природен ум и на властническа воля.[73] Именно тази жена (Безми Алем), грузинка по потекло и *християнка* по вяра в детинството си (тя била грабната от родителите си и доведена в харема на султан Махмуд, когато била на 7-годишна възраст), се явява покровителка на Неофит и тъкмо чрез нея и поради постоянното ѝ снизхождение, в което може би говорят и не-

[72] Срв. неточни вести у П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 397 и Н. Начов, Училищен преглед, VIII, кн. I—II, 8—9.
[73] G. Rosen, Geschichte der Turkei, Leipzig, 1867, II, 55.

приспани напълно християнски спомени и симпатии, Неофит може да се сближи с Риза паша, на когото разчита толкова много по-късно, в 1844 и 1845 г. Защото честолюбивият Риза паша, маршал при неопитния султан Абдул Меджид, е най-слушаният, най-авторитетният държавник по това време, управлявайки почти като диктатор. Той се опира на султанката майка и е шеф на дворцовата камарила, която посреща с неприязън всяка груба намеса на европейските сили в турската политика. Но за това по-нататък, когато стане дума за събитията след първото заточение и след освобождението на Неофит.

ПОЕЗИЯ И ПРАВДА В РАЗКАЗА НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ. Старият Славейков знае много повече за епизода с намесата на султан-валиде, разработвайки го като глава от някакъв сензационен исторически роман. Правда и поезия изглеждат неразлъчно преплетени в една къса памет, която гради върху чужди стари показания, именно върху разказите на Христо Тъпчилещов и Матей Хаджипетров.

Славейков излага, първо, как кочияшът Илия от Свищов (собствено от Калофер) спечелил доверието на султан Махмуд, като го прекарал в най-трудни времена през един неизвестен път от Одрин за Цариград. После съобщава, че Неофит бил станал «искрен приятел» на Илия при идването си (второ според Славейков) в Цариград през 1839 г. «Той (Неофит) се молил много пъти на Илия да го представи някой път на султана, но оня не намирал време и не можал. А когато го отстъпил на майка си, в това време дошъл ред да се менява и търновският митрополит; той сторил джахт даже с опасност на живота си, та го препоръчал на султаншата и я молил да го приеме. Султаншата му рекла: «Добре, ще го приема, кажи му да дойде.»

Докато версията на Славейков се съгласява с изве-

стието у Василев и Хрисант, че Неофит прибягва до услугите на султанката майка, когато и бил преотстъпен кочияшът на Махмуд, Раковски твърди, наопаки, че просбата на Неофит била предадена направо на Махмуд все чрез този кочияш. Карапетров, който предава случката сумарно и неясно, като прави още отсега Иларион Макариополски съучастник в борбата (което е съвсем невярно), пише: «. . .Неофит не преставал да ходатайствува за тая работа чрез Василаки Великов, Караилия от Калофер и Делитодор от Свищов, и двамата колари (пайтонджии) и любимци на султана, както и чрез други още някои такива слуги и колари при влиятелните паши.» Но тези ходатайства чрез разни пашовски колари са явно една легендарна редупликация на единичния случай! Което е важно: всички твърдят, че посредник е бил Илия, и разликата е само там кому Илия предава «харзувала» на българите. Надеждите на последните са според писмото на Раковски от 1839 г. у султан Махмуд; според Славейков, Хрисант и Василев пък — та и според Цани Гинчев[74] — българските искания се изнасят пред султанката, вдовица на Махмуд. Ако за момент приемем, че това не са две различни тълкувания на един и същ случай, би трябвало да се допуска и *второ* застъпване за Неофит на най-високо място след смъртта на Махмуд и все чрез Илия, който не е още отстранен от службата си, както е убеден Раковски.

По-нататък идва у Славейков срещата между Неофит и султанката майка. Неофит замолил височайшата си покровителка «да извести тя, както може, патриарха за неговата смиреност» и да иска поставянето му за търновски владика. Султанката се подвоумила, но дала дума, че взема на себе си този дълг, и на прощаване подарила на Неофит един «абаносов бастун с филдишена главница»,

[74] Ц. Гинчев, Труд, III, кн. IV, 469.

като му рекла: «Ето от моите ръце ти ставаш владика за Търново, да го носиш и да ме поменуваш.» После тя пратила да повикат един от високите гръцки чиновници — Славейков не помни как го казвали, Фотиади ефенди ли, патрик-векили ли — и му заръчала да съобщи на патриарха, че «Търново деспоту мунасип ще станва, ако има кабил, да поменат един неин приятел». Запитал пратеникът какъв е по народност протежето ѝ. — Българин от Света гора, рекла тя. Обадил пратеникът всичко на патриарха и той свикал синодалните старци. Ни един от тях не знаел какъв отговор трябва да се даде на султанката. След два дни съвещания на третия ден същият пратеник се явил при султанката и ѝ обадил: «Ефендим, патриархът се намери много на тясно, щеше да си дава кое оставката. . .» Но накрай старците били на мнение да се съобщи на султанката: «Сега вие нали правите от циганите мюсюлмани, и то не е нищо: всяка вяра така си прави размножението и до толкоз простено е да бива; ами ако някой циганин да стане кадия или казаскер, направяте ли го? Такваз е работата между гърци и българи.»

Но не било само това. Старците не ставали и «кефил» за новия кандидат, защото не знаели на какъв ум ще служи и се бояли да не станат чрез назначаването му — «на царщината главоболия и на народа смущения». «Аджаиб, рекла валидето. Ти почакай вън, аз ще те викам да ти кажа нещо да им кажеш.» И когато пратеникът се оттеглил, тя повикала през друга врата Илия и му поръчала да въведе Неофит при нея. Разказала му тя всичко, което предали от патриаршията. Тогава Неофит суфлира на султанката какво трябва да възрази на патриаршеския човек, държи ѝ обстойна лекция върху историята на българската черква и погазените права на българската народност. Славейковите повереници помнят тази лекция в подробности, с всичките ѝ аргументи и подробности.

И Славейков я повтаря — след половин век! — най-точно и в стила на самия Неофит.

Ние няма да повтаряме тук цялата дисертация на Неофит, както тя се предава в устата на някогашни свидетели (по отчет на самия Неофит естествено) и както я е запомнил сам Славейков до старини: всички психологически и фактически моменти идват да ограничат в най-висока степен автентичността ѝ. Но понеже другите извори мълчат напълно върху този епизод, ще скицираме само в главни линии невероятната — поне в тази редакция — история за срещи и разговори между Неофит и султан-валиде; така ние ще знаем покрай сигурно засвидетелстваното и нещо фантастично или анекдотично от биографията на Неофит.

НЕОФИТ ПРИ ПАТРИАРХА; СЪГЛАСИЕ ЗА НАЗНАЧАВАНЕТО МУ ПРОТОСИНГЕЛ. Неофит прочее се постарава да очертае в компендиум потеклото и оправданието на българския черковен въпрос. Дали султанката е могла да бъде толкова интелигентна, за да разбере и да използува по-късно сведенията (в диспута си с пратеника на патриаршията), трудно е да съдим. Това, което знаем за нея, то е, че тя притежавала щастливи заложби, но не била получила никакво образование.[75] Кой би подозирал, че харемът на султан-валиде има и този род задкулисни истории? Толкова странна е цялата тази действителна или мнима намеса на една жена в гръцко-българската разпра, с нейните интимни сплетни и сериозни политически предпоставки!

Неофит трябва да отбие на всяка цена доводите на патриаршията. И той внушава на покровителката си да попита тя оня пратеник, за да не я мислели «глупава царица»: Отгде имали някога българите своето духо-

[75] G. Rosen, ц. с., II, 55.

венство? Кой е бил патриарх в Силистра, кой във Воден и кой в Охрид? Как е бил поставен патриарх в Търново при подновяването на българското царство и как сърбите припознали ипекския патриарх за свой духовен глава? Как след идването на турците гръцкият патриарх излъгал търновския по времето на Мохамед Фетих и отстранил не само търновския, но и другите български митрополити, оплитайки ги в дългове? Как един българин от Хасково, керемедчийски син, успял да стане пловдивски владика, след като за малко не станал дори и патриарх? «А колко други българи, знайни и незнайни, са ставали и владици, и патриарси!» Например едно българче от Кожани, след като служило у владиката там, се издигнало само до владика и после до патриарх. Защо не може да стане това и днес? Но който повдигне подобен въпрос, «белята си намира; хващат да му приписват работи, като че ли е царят накарал да му са наместници. . .»

Султанката отпраща Неофит и повиква патриаршеския векилин. И повтаря тя пред него урока си, добавяйки още: «. . .Мора кавгас кой стана кефил за оногоз кяфирина, когото обесиха, остана ли без патрик?» Аз, ако ти заръчах да им наумиш само за един мой човек, не ти заръчах да се пущат в разискване на таквиз работи! Аз, ако искам да го направя владика, знам где стават владиците и не ми е чужд, син ми е!» В този момент Неофит влиза отново при нея. «Хъх — рекла — за вълка приказваме, и вълкът в кошарата. Ей го моят човек, ей туй е той; земай го, води го при дяда си патрика. Каквото ще го правите, правете го. Като се свърши работата, ела пак, та ми кажи какво сте решили.»

Излизат двамата, Неофит и гъркът, и се наговарят (след като Неофит отказал да отиде на обед у гърка) да се срещнат на другия ден сутринта при патриарха. Но гъркът отива тутакси в патриаршията. Какво е говорил той там, не се знае; забелязано било само, че още ве-

черта от патриаршията проводили да викат младото гърче Неофит, бъдещия търновски владика. На другата сутрин Неофит Бозвели и пратеникът-векилин се явили при патриарха. Като влязъл, Неофит бил посрещнат от патриарха с такива думи: «Тъй ли се пада, да имаме архимандрити уж нещо си и българи, а отгде да научим, че имаме такива, оттамо ли, гдето не им е мястото? Ей, тъй е, да си идвал тук и пет, и десет пъти, та да знаем и ние какъв си, що си и какво ти е желанието.»

Славейков е и за тези срещи между Неофит и патриарха отлично осведомен, помни въпроси и реплики, излага хитрувания и извъртания в най-големи подробности. На забележката на патриарха Неофит бил отговорил, че като пустинник мислел само за спасението на душата си; че манастирът го бил изпратил да учи, да просвещава и да спасява българския народ; че като се връщал сега за манастира си, минал оттук да види някои роднини и като се отбил при един свой приятел на служба при султанката, пеин кочияш, случайно на излизане срещнал самата султанка, на която бил представен като роднина на кочияша; султанката го повикала, показала му пратеника на патриарха и му поръчала: върви подире му; и Неофит разбрал, че тя го праща да целува ръка на патриарха, като не бил идвал досега при него. . .

Докато се водел този разговор между Неофит и патриарха, на двора се чул конски тропот. Векилинът погледнал от прозореца и рекъл: «Свети Търновски иде.» Нещо като кол се изправило на сърцето на Неофит, щом чул тия думи. И взел той да се готви да излиза. Тогава патриархът го притеглил и му пошепнал: «Слушай, гледай да му угодиш; хем друго не бива, протосингел да искаш; каквото да ти казва, ти дръж едната.» Догде да се опомни за отговор— при този фарсов опит на патриарха да смути наивния прост българин, — ето влиза и светотърновският, новоназначеният грък Неофит

(Еникьойски). Какво е сторил той, намерил ли си е хора — дякони и протосингел — пита патриархът. — Протосингел обаче още не бил намерен. «Ако е за протосингел — прибързал патриархът, — да ти дадем ние, тамам дошъл сега отвън, нам добре познат и препоръчван от голямо място; хем българин.» — Ами гръцки знае ли? — пита лукаво младият грък. — Ей го на, този е тук; гръцки ми се струва, че знае, защото гръцки приказва. Хем (казва с ръка сбрана тъй на куп) да видиш; а пък от мястото, отгдето се препоръчва, не ти трябва повече, сал да се уйдисвате.»

Младият Неофит се обръща тогава към стария и го пита какво ще рече. Бозвелията, съвзет от смайването си и схванал нагласената игра, казва: «Благодаря ви, вие сте станали владика, да ви е честито, търсете си и протосингел, когото познавате, мене ме оставете. . ., аз ще си ида (на манастира). Жив бях на неговите дене да целуна ръката на светия патриарх, целунах я и отивам си.» Тогава векилинът се приближава до него и му казва какво била поръчала султанката — че именно той, българинът, трябвало да стане търновски владика. И още: «. . .виках (те) у дома, не рачи да дойдеш, оставихме за днес, кога те, синковците (синодалните), събрали се и решили за Еникьойлията Неофита, ей тогози, гдето е тука. Аз сега ще отида и какво ще ѝ кажа? Те го свършили вчера, решили го и в неделя ще го назначат.» Векилинът не вярвал, че султанката ще настои да се развърне тази работа, и настоявал пред Неофит да приеме за протосингел. Неофит, все още не дошел на себе си «от тези бързи работи», решил тогава да почака, да съобщи на султанката за станалото и да види какво ще каже тя. Патриархът го задържал и го попитал колко пъти е ходил при султанката: Неофит казал: два пъти — «Е, ходи да искаш да те направят владика, а? Хем за Търново, инак не бива, а? . . . Е, ам че пари имаш ли, като искаш да ставаш

владика?» И му разправил, че младият светотърновски щял да остави в патриаршията поне сто хиляди гроша, за да тръгнел. А Бозвелията признал, че имал пари, колкото да си отиде до манастира. . .

Разговорът продължил още, за да стане ясно за Неофит, че без пари не можело да се постигне нищо. «Тука правят владиците, а то ти, гдето си ходил, там не правят владици. Те чакат дано имаш да им подадеш и пак ще те пратят тука, а че кой знае оттука, я корава, я морава. . . За туй ти, ако ще ставаш владика, ходил де ходил, нали си дошел тука, оттука се дръж, па се не бой. . . Ако имаш пари, стой малко настрана сега, че ще му намерим колая: ако нямаш пари (а Неофит признал, че нямало българи в Цариград, от които да вземе, пък и да имало, те давали само на някой търговец, не на калугер, който ще се завладичва), хич не си губи ума насам натам, ами върви там сега, гдето те провождаме, че чакай пак. Виж как си приказваме ние, нещо сторихме ли ти сега?» Неофит, като размислил, станал, та се навел, целунал ръка на патриарха и попитал: «Где е сега старецът ми, онзи младият човек, Светотърновски, Неофит ли го каза, как го каза? Той Неофит и аз Неофит, да видим какво ще изкараме.» Патриархът останал доволен от този обрат: «. . .Ей тъй сега добре, масторът и калфата именяци. Ама да се не карате. . .» Повикват младия Неофит, патриархът му тесли протосингела и му казва тихо: «На ти го, това е от мене, пази го добре и навън от вратата не го пущай, догде сте тука.» А на векилина: «Сега да идете там да й речеш: свършихме го, както стана работата.» — «И Неофит — казва Славейков — взема отца Неофита Бозвелията, завежда го у тях и не го пуща, догдето седява у тях, нещо от месец повечко.»

Такава е историята с протосингелството на Неофит в разказа на Славейков, гдето всичко се развива бързо и с драматическо напрежение. Така е собствено според

предаденото му от ония двама свидетели, тогава в Цариград и близки на Неофит. «Аз — казва Славейков — удържах думите им, както ми ги казаха.»[76] Но това уверение говори само за субективната правда на Славейков и гарантира най-много за голата фабула — в смисъл, че наистина е могъл Неофит да бъде представен на султанката и наистина той е преговарял по нейно настояване със самия патриарх. Всички сценични детайли заедно с настроенията на момента спадат обаче към областта на оня род поетически мемоари, в които никога вече не може да се провери каква доза истина и каква неволна измислица се внася при изграждането на разказа за станалото. Това, което можем да твърдим категорично в случая, то е: 1) че преговорите за назначаването на Неофит не се развиват нито тъй бързо, нито тъй просто и 2) че извън изтъкнатите мотиви на патриарха и на кандидата (за парични затруднения) има и други решаващи обстоятелства, които говорят за изтънчено коварство отгоре и за просташка подлост отдолу.

ПРЕДАТЕЛСТВО И ПОДКУП НА НАРОДНИТЕ ПРАТЕНИЦИ. ВЪЗМУЩЕНИЕ НА АПРИЛОВ. Някои от тези обстоятелства знае и сам Славейков и ги излага много по-рано по друг повод, за да не си ги спомни обаче по-късно, когато е нужно да се контролират съобщенията на Хр. Тъпчилещов и Матей Хаджипетров. Именно в историята си на Габровското училище (от 1866 г.) той печата писма — в извадки от Априлов и Палаузов относно създаването на българска йерархия, с цел да характеризира по-добре «тези замечателни личности и предани деятели на възраждането на нашата народност». И от тези писма, както и от коментара на Славейков към тях, ние научаваме нещо по-съще-

[76] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 388.

ствено върху кандидатурата на Неофит в Цариград. Колкото се отнася до Априлов, изглежда, че той е бил добре ориентиран по работите в турската столица — и може би отчасти и от самия Неофит, тъй като от едно писмо на Раковски до даскал Райно (юни 1839 г.) ние знаем, че Неофит е кореспондирал още тогава с мецената в Одеса. Във всеки случай възмущението на Априлов от неокачествимото поведение на някои българи, оръдия на патриарха, съвпада удивително с изрази на Неофит в писмата и диалозите му. Априлов е черпал, разбира се, и от други лица сведения за развоя на владишкия въпрос, както показва и самото му писмо от 17 август 1840 г. до Габровската община:

«От Г. Колча басмаджи получихме писмо от Цариград от 23 майя, когато искал да си тръгне за Габрово. Добре беше да беше ни писал, когато дойде в Цариград, а не когато ищеше да си иде, можахме и ми от тука някоя помощ да сторим. Уведомлява ни, чи стана владика *грек, чи нашето несогласие стана на това причина, защото се види гърците приласкаха някои от българите* и сториха смешение да развалат общото желание. Казва ни, че патриархът няма да поручи и за най-добрият болгарин дето има в светът да стане владика, защото тогас грецките владици, които така много алчат болгарските епархии, полека лека ще загубят този акарет от бедните и несогласните болгаре. *Ако имаха болгарете общо согласие, ако чорбаджиите им болгарете и големците гледаха общото добро и ползата на родът си, и не ги подкупваха хитрите владици с дарби и армагани, за да могат да угнетяват простият народ през тях, тогас според нинешното султанско узаконение, нямаше нито един грек да е владика или епископ по Болгария, защото на болгарете требат архипастири и пастири природни болгаре. . .*» Априлов продължава по-нататък: «*Онези болгаре, дето своята полза предпочитат от общата полза. дето*

ся подкупват от користолюбието да утесняват братята си, тези болгаре са изчадие дяволско Иудово коляно, те имат вечното проклятие от родът си и имат да предстанат пред непретворният страшний съд всевишняго, да дадат ответ за *постидното си предателство* и да получат праведно возмездие, вечний ад и геену.»

Изтъкнал с нескриван гняв алчността на чорбаджии и големци и подкупността на народни пратеници в Цариград като главна вина за пропадането на Неофитовата кандидатура, Априлов се спира на едно отвратително средство на гръцките владици, за да държат в покорност паството си: «Слушаме, че архипастирете, за да совершат желанието си и да удовлетворят користта си устрашават Ви с проклятие церковно и някога дохождат до това безумие. . .» Априлов разяснява на габровци, че този род анатеми са недействителни и падат върху главата на оногова, който ги произнася — щом «причината им е интересът и златото». Защо владиците откупват епархиите с много пари? «За да дойдат да грабят бедните болгари, да платят борчат си и да имат да ядат и пият.» Патриархът бил обещал на българите да им назначи по-късно техни родни епископи и да премахне злоупотребите: затова — казва Априлов, — който знае всичките похвати на Фенер, «чини ни се, чи са останали в Цариград доде извадят и него (Колчо Басмаджията) и другите оттам.»

Скептичният и последователен в мислите си Априлов намира, че вместо да се хленчи за премахване на злоупотреби, трябва да се настои за унищожаване на «секакво даване на архипастирете», тъй като този данък не почива на никакво право. Владиците са подвластни на фермана, на царския хатишериф, който потвърждава изрично, че никой не трябва да плаща повече от установеното чрез избраните чиновници; те следователно нямат право ни на един грош, на нито една пара като такса за венчило. А защо патриархът не става гарант за българин владика?

«Патриархът не се поручава за болгарски владици, зачто не му поноси да загубят гръците болгарските желтици.» Но българите трябва сега, след излизането на хатишерифа, да уверят и султан, и министри, че по време на руската война и на Гръцката завера са останали верни поданици, както и всеки ден отново доказват това. Обаче за изнасяне на общите работи пред правителството българите трябва да изпращат занапред хора «любородни и учени, за да не могат гръците да ги излъжат и да знаят какво да хортуват дето тряба. . .»[77]

И на 12 юли 1841 г. Априлов и Н. Палаузов отново пишат на габровци: «Не знаем как са доволни хората с новият владика, обещанията му се чуваха големи, но ничто не видим, се е грецка хитрост. Треба да сме умни да не влезим в сетите.[78]» И като повтарят каква язва е несъгласието, как то става причина за неуспѣха на българите и как владишките и патришки анатеми са без стойност, когато са несправедливи, те отправят народа пак към султана, издал Гюлханския хатишериф: «той салт може да облекчи и страданието на народат си, за да си имат свои пастири и болгарско богослужение. Това ще го направи като добр отец кога узнае иностранните хитрости.»[79]

А на 12 юли 1842 г.: «Пишат ни, че *депутатите, что бяха пратени по онази година да искат болгарски владика, ги подкупиха гръците*, и стана пак грек. Други пат гледайте да избирате хора безпорочни на тези работи, които са святи: никаква дарба на святат не треба да ги искушава.» Чували освен това Априлов и Палаузов, че когато идвал грък владика, той още от Цариград приготвял разни подаръци за чорбаджиите по градове и села и

[77] П. Р. Славейков, Габровското училище, 1866, 20—23.
[78] Мрежите, примките.
[79] П. Р. Славейков, Габровското училище, 23.

така «тези малодушни и користолюбиви болгаре стават негов тараф, и така той угнетява по волята си бедните...»[80]

ПРИЧИНИ ЗА ПРОВАЛЯНЕ НА НЕОФИТОВАТА КАНДИДАТУРА. Тези писма на Априлов (приподписвани от Палаузов), основани на проверени факти и съобщения, разкриват само в общи думи задкулисната тайна на Неофитовото проваляне в Цариград. Славейков, който също е чувал много неща около същата история, ги допълня със забележки, които съдържат по-конкретни данни. Така той ни обажда, че въпросният дописник на Априлов, Колчо Басмаджията от Габрово, бил «един от представителите на Търновската епархия, които къде началото на 1840 г. бяха отишли в Цариград да се плачат от злоупотребленията на тогавашния търновски (днес ираклийски) митрополит Панарет». По това време Неофит Хилендарски с още едно свещено лице (Иларион Макариополски) и други българи действували да се назначи българин за търновски владика, което и сполучили, така че след падането на Панарет излязла царска заповед до патриаршията да се назначи Неофит. Патриаршията употребила всички хитрости, за да отблъсне тази заповед, и наистина успяла. Говорело се между другото, че патриархът бил се изразил пред турските министри: «Както турският закон изключва циганите от свещенство, тъй и нашият черковен закон изключва българите от архиерейство; защото българите са към нас, каквото циганите към Вас.» Слухът за този довод произвел голямо негодуване между българите. Славейков бил тогава дете, но запомнил как баща му плакал, като чул това, и думал: «Ние сме на гърците циганите, а?» Когато обаче се отнася до съобщението в писмото на Априлов, че патриархът отказвал да поръчителствува дори за най-

[80] П. Р. Славейков, ц. с., 24. Тараф — съюзна група в услуга на владиката.

добрия българин, то било «цяла истина», защото патриархът «го казал лично на представителите, когато ги сговарял да се откажат от исканията си за български владика».

Славейков пише още в 1866 г.: «Истинно още е и това, че патриархията сполучила да подкупи. . . някои от представителите българи, а именно търновчанина Н. Кетенджиолу, който се и отказал да постоянствува с другарите си за българин владика, като за нещо невъзможно. . . Но пак, за да не се покаже съвсем противна на царската заповед, тя изхитря. . . същаго отца Неофита да му назначи (на гърка Неофит) за протосингел, с обещание, като идат в Търново, да го направят епископ за Враца или за Ловеч или Русе. . . Отец Неофит нямаше друго що да стори, освен да пристане на това обещание и да иде в Търново, но година не сключи и вместо епископ, с букаги окован, като най-лош злодей, бе изпратен на заточение.»[81]

Този път Славейков е по-добре осведомен и тегли правилно разграничителната линия между вярно и невярно, между факти и безосновни слухове. Потвърждавайки информациите на Априлов, той говори за предателство на пратениците от Търново и посочва анекдота за сравнението на българите с циганите изрично като нещо съмнително. И че той се доближава с кратките си бележки от 1866 г. доста до обективната истина, показват ни еднакво двамата най-компетентни свидетели — Раковски и сам Неофит. Първият в приведените вече свои мемоари от 1860 г. и вторият в писма и диалози от 40-те години засягат доста пълно въпроса за отказа на патриарха да удовлетвори българите и за възмутителното държане на делегатите от Търновско. Други случайни, но положителни свидетелства идват да коригират Славейков и да

[81] П. Р. Славейков, Габровското училище, 20—21.

поставят в по-ясна светлина разкритията на участниците в оная българска постъпка от 1839—1840 г.

Тук трябва обаче да припомним, че усилията на Неофит и на другарите му в Цариград са били чувствително подпомогнати от Гюлханския хатишериф с неговите либерални обещания за права на народностите. Ние видяхме как сам Неофит, подобно на Априлов търси опора за българските културни почини в този държавен акт, на който той не приписва магическа сила, познавайки турската племенна психика отлично, но в който все пак съзира формално юридическо оправдание за протести на населението срещу гръцкото духовенство и за предявяването на искането за владика от своя народност. С дата 28 юли 1840 г. Неофит пише до неизвестно лице в България следното: «. . .благополучно достигше в Цариград, са уведомихме, какво не бивало според грекопатриарский св. закон от болгарскаго народа да стават архиереи, ако и султанската Вис. порта дава дозволение, според общожалобното им моление. . . Да сте известни чи султанските канонната, в действие нине са располагат по всякъде — но щат ли да действуват деятелно — май невероятно, по видимому.»[82] Величайки по тактически съображения гласно тези канонната и подчертавайки постоянно своите и народните верноподанически чувства, той скрито в душата си знае колко малко са наклонни турците да живеят в истинския дух на танзимата и как гърците умеят да заобикалят припознаването на народностните права, оповестени официално в 1839 г. Все пак танзиматът насърчава значително българите в Търновско да се отнесат до патриаршията и Високата порта с оплакванията си срещу Панарет и да поискат вместо него да бъде назначен българин, и то Неофит. Сам Неофит е приканвал приятелите

[82] Разговор на любородните. Срв. Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 12.

си от разни места да се вдигнат против Панарет и в Елена например се получава едно негово възвание, което даскал Юрдан Ненов преписва и разпраща по другите главни общини в Търновско. В това възвание (из Цариград) се казвало, че султанското правителство било готово да позволи назначението на български владици, «стига българите да попросят»[83]. И като се споразумели първенците от Търново, Габрово, Дряново, Елена и т. н., изпратили специално хора в Цариград с махзари, подписани от казите, за да искат вдигането на Панарет и назначаването на Неофит.

РАКОВСКИ И ЧАЙКОВСКИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ДЕЛЕГАЦИЯ. Раковски излага от всички най-обстойно съдбата на нещастната българска делегация от началото на 1840 г. Най-напред той изтъква един важен исторически факт, който никой друг не поставя във връзка със събитията от 1840 г.: почина на самото правителство да узнае след въвеждането на танзимата нуждите на християнското население чрез свободно избрани представители на това население. Заповедта гласяла, че от всяка област трябвало да се изпратят по двама души, които да изнесат неправди и насилия на административни и други чиновници. От България обаче били изпратени «человеци неучени и стараго духа гъркомани» и те счели за свой дълг да се представят най-напред на патриарха, който им поръчал да не говорят нищо против режима. Така се и държали пратениците пред министри и велможи, които напразно искали да изтръгнат някои показания в интерес на реформите и недоумявали за мълчанието, познавайки добре истинското положение. Някои млади българи, виждайки пагубното и лукаво влияние на патриарха над делегатите, се опитали да

[83] Ю. Ненов, Автобиография, СбНУН, XIII, 360.

внушат на тия да искат от правителството да бъдат признати четирима избраници от цяла България като официални представители на българския народ, за да останат постоянно в Цариград. Пратениците уж се съгласили за това и дори склонили да идат заедно с поляка Чайковски при всемогъщия тогава Риза паша, комуто да изложат просбата си. Но докато благосклонният към българите и готовият да им услужи Чайковски трябвало да подготви пашата, останалите да чакат в друга стая български пратеници се измъкнали незабелязано. . ., без да видят пашата. «Ето що приноси простота и невежество! — провиква се Раковски. — Така ся изгуби и това драгоценно время за наш народ!»[84]

Ако вярваме на самия Чайковски,[85] и в случая историческата истина е на негова страна, това събитие, свикването на народни представители по двама от всеки окръг, един християнин и един турчин, се отнася в същност към една значително по-късна дата, началото на 1845 г., защото тъкмо тогава през март и април Чайковски е могъл да представи на Риза паша едновременно Неофит и Иларион *като народни представители*, да ги препоръча после на Мехмед Али паша, бъдещия баджанак на султана, и да ги скрие в манастира на лазаристите-католици от преследванията на патриарха. Раковски размества в спомените си събитията досущ тъй, както и самият Чайковски, който се поддава при това и на заблуди. У Чайковски четем например, че Неофит Хилендарски, голям почитател на сръбския княз Милан Обренович и «тясно привързан» към отоманската династия, бил през 1810 г. още «съвсем млад, но вече запопен», ревностен «турски

[84] Дунавски лебед, 1860, бр. 5—7, 12 и 27 окт., срв. Съчинения, 364—365.

[85] Вж. мемоарите му в СбНУН, X, 438 сл., 449, и В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и българският църковен въпрос, 1964, 130, 134.

агент» и през Руско-турската война от 1828 г. предводител на доброволческата чета българи в помощ на турците, което му спечелило уважението на Хюсеин паша! Нищо не говори обаче в полза на това фантастично съобщение и очевидно Чайковски смесва тук нашия Неофит с някое съвсем непознато лице. Колкото и внимателен към турското правителство, на което приписва по тактически причини най-хубави намерения за българите, Неофит не би отишъл толкова далеч да се туря на разположението му с оръжие в ръка, и то против русите! Революционната си жилка той ще прояви в борбата против Фенер, а не на политическо или военно поприще, останали му завинаги чужди. Полският емигрант, въодушевен от идеята да направи българите елемент на турското преобразование, познава очевидно малко Неофит; при това той не е могъл да го види в Цариград през 1841 г., защото вече година по-рано Неофит е в Търново. Първите свиждания между двамата, когато Чайковски търси съдействието на интелигентни българи, се отнасят не към времето, непосредствено след танзимата, както допускаха някои,[86] а четири години по-късно. Но за връзките на Чайковски с двигателите на българския черковен въпрос ще говорим по-нататък.

СТАРАНИЯТА НА СТОЯН ЧАЛЪКОВ И НА БАЛКАПАНЦИ. Идва обаче друг благоприятен случай да изнесат българите тъжбите и желанията си. Злоупотребите на Панарет принуждават жителите на търновската област да изпратят от всички по-големи села и градовете по двама души с народни прошения, за да искат от патриаршията да отстрани този митрополит от Търново, като ръкоположи на негово място българин, архимандрит Неофит; ако ли им откаже патриаршията,

[86] Ив. Шишманов, СбНУН, XVIII, 53.

да се отнесат те към правителството. «Посланиците — разказва Раковски като очевидец — додоха в Цариград, снабдени с народни прошения, съставиха ся с отца Неофита и покойнаго Маргарита търновца (за него говори и Василев в писмото си от 7 януари 1840 г., по-горе), бившаго прежде учителя в Търново, а по него време учящаго гърци елински язик в Цариград на Джибалии, кой действуваше много на тази работа и готвеше ся, ако отец Неофит сполучи да бъди в Търново митрополит, да ся завърни и он пак в отечество си Търново от де бе отдалечен заради гърка митрополита и да бъди писар отцу Неофиту.» За да сполучат този път, българите решили да действуват разумно. «В него време беше велики везир старий Юсреф паша, а вишепомянятий Стоян Чълъков, как то и више казахми, беше разпален родолюбец българин, и бе ся обещал отцу Неофиту да съдействува на това народно дело. Покойний Стоян представи великому везирю Юсрефу народния прошения и доказа му нихни праведни искания. Юсреф же тутакси изпроводи строго повеление до патриаршия и заповяда ѝ да ръкоположи за митрополит в Търново Неофита, кого народ единогласно ищи. Повелението бе толко строго, щото патриаршия нямаше веки накъде да шява и играе, но отговори чи ще извърши повеление его сиятелства.»[87]

Смятайки работата вече добре опечена, българските търговци, особено балкапанци и някои сливенци от Влашко, събрали помежду си парични суми за митрополитски одежди и други потребни вещи за ръкополагането на Неофит, а и сам Неофит бил задлъжнял 24 хиляди гроша на разни лица все по това народно дело. Но докато българите с нетърпение очаквали да видят сънародника си назначен владика в Търново, патриаршията обмисля всевъзможни начини, за да осуети ръкополагането, и най-

[87] Г. С. Раковски, Съчинения, 366.

сетне попада на следното. Между пратениците от Търновско имало «от Елена и Трявна някои си развратни лица» и тях патриархът повиква една вечер, нагощава ги и им казва: «Чяда благочестиви! да имате молитва ми! то не е тъй законно от веднъш да ся ръкоположи ваш българин Неофит за търновски митрополит, но за сега искайте мой протосингел, кой тоже ся именува Неофит и кой е мъдър, и смирен, а ваш българин Неофит нека за сега му бъди протосингел в Търново, та после след время даще му ся една от търновските епископии. . .»

Патриаршията се вижда в извънредно трудно положение: тя би проиграла последната си карта, ако допусне българин владика в Търново; тя би изпуснала завинаги една плячка, бранена през векове и задържана дори в най-страшните за нея времена на турското всесилие. Всички блянове за мощ в християнския свят, за богати доходи при тия материални притеснения, за престиж на елинизма, намерил въплъщението на своя национален идеал в лицето на вселенския патриарх, са разбити, щом бъде дадена тази най-голяма епархия, цяло архиепископство, на един българин. А как ще подействува това на останалите български епархии? Мисълта за последиците от една подобна принудителна отстъпка хвърля в ужас патриарха и синода му. Но страхът им няма да трае дълго. Избавата ще дойде по-лесно и ще струва много по-евтино, отколкото може да се очаква. Фанариотите ще докоснат една струна в душите, в плебейските и груби души на българските пратеници, която издава познат за тях звук. Гдето всичко сякаш е загубено, остава един изход, намира се един съюзник — в самия лагер на противника. И българската опасност ще рухне тъй безславно, както е изглеждала доскоро да рухва панелинската черковна мощ. Раковски, не скривайки яростта си, разказва следното за народните избраници, представени на патриарха и чули предложението му:

«Тии предатели отечества, недостойни да носят българско имя, склониха на това тутакси. От друга же страна, патриаршески протосингел Неофит, кого им препоръчи патриарх, и кой ся готвеше за търновски митрополит, обеща им по 25 тисящи грошове всекиму предателю! Всеки види явно тук, че лукавая патриаршия употреби вяра и сребро да сполучи гнусное предателство! Всеки можи да си въобрази в какъв възторг и умайвание е докарало това патриархово приемвание и протосингелово с клятва обещание еленчянски и тревнянски царвулановци, нашедши ся среща със среща на вечеря с *всесвятейшаго вселенаго патриарха!* А предложеное сребро, как е раздразняло нихни гладни сърца! Тии потъпкаха съвест и решиха все да издадат. Тука грях нямаше да ги плаши! Това предателство ставаше с *благословением всесвятейшаго патриарха!* То за тях не бе предателство, но свято еще дело. . .!»

«Сутрешний ден усъмна черен ден за българи! Тии ожидаящи с нестърпением да видят желание си изпълнено, на голяма си жялост и печял видяха народное дело разорено! Вместо българина Неофита, ръкоположи ся гърк Неофит, и какъв еще гърк! Чъловек худаго рода, проведш младост си в най-безстидни и гнусни развратности! Патриаршия незабавно извести Порти, чи изпълнила нейно повеление, ръкоположившая за търновски митрополит *Неофита, кого народ е искал!*. . .»[88]

Априлов значи има право, когато говори за ласкателство и предателство, когато се възмущава тъй дълбоко от гръцко коварство и българска простащина. Темпераментният Раковски излива болката си по-бурно при убийствената си покруса от провалянето на един народен идеал.

ПОКАЗАНИЯ НА НЕОФИТ ЗА ПРЕДАТЕЛСТВОТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРАТЕНИЦИ.

[88] Г. С. Раковски, Съчинения, 367.

Неофит Хилендарски, невинна жертва на този заговор против българските интереси, реагира по-късно със свойствения си сарказъм. От него ние узнаваме още по-точно някои неща, премълчани от Априлов и Раковски или неизвестни за тях в подробности. И той потвърждава подозренията в предателство и подкупи и посочва дори имената на жалките патриаршески оръдия. В едно писмо до Г. С. Раковски от 12 септември 1841 г. из заточението си Неофит пише: «*И другажди* ти известих, какво святий Триновский М(итрополит). . . също каквото и *в Цариград тога с измаме и преласти сос 15 000 тях си хиляди гроша троцата проводени от народа и им зе от рцете мазарите*. . .»[89] Ние узнаваме така, че Раковски черпи някои сведения направо от Неофит, понеже между двамата е имало лични срещи в Цариград през 1840 г. и понеже след заминаването си за Търново Неофит престава да води преписка с Раковски и да му излага подвизите на новия търновски митрополит. Тук се указва пряко на подкупа, за който по-подробно ни говори Неофит в своя ръкописен *Разговор на любородните*. Именно в диалога под дата 21 март 1841 г., който се води в Лясковския манастир между «любородци» българи и самия Неофит, протосингел вече, четем:

«*Любород:* Г. протосинг.! Убадиха ни някои единородни любородіци в Цариград, какво са заповядало от Рииз ефенди на патриарха Антима да ви рукоположи за в Триново Митрополит. — Но някои си Генчо Папазоглу от Захара — и Васил от Казанлук и Ермен Тодор от Триново взели пари от тогова что е сега митрополит, и му дали няколко подписи — и ги проводил патриархат на Рииз ефенди и му рекал: Ето по в. повелению ще рукоположа Неофита за Триново Митрополита — и тако вместо тебе него, с Дявола направили тогова — чудно нечто!

[89] Г. С. Раковски, Дунавски лебед, 1861, 22 август, бр. 47. Срв. Архив на Г. С. Раковски, Изд. на БАН, II, 1957, 49.

Прот. Неоф.: То кои-то ви скасвали (разказвали) истинно ви убадили. — Но за троицата, които бяха проводили от 16: казаи с подписнопечатни и до Капиата, по Турецки — и до Патриканата Болгарски Елям-мазари за да мя сякат за Митрополит — за них общенародни предатели убадиха ли ви, что направиха — за колико хиляди гроша продадоха Болгариа! и мени беднаго! они проклятии са причината да страдае горката ни Болгариа! а то они които направиха тогова с лажа за пари — ако бяха дали тия предатели мазар-елямите общенародни на Рииз Ефенди — тога щеше заради патриархската лажа Капиата да улови всите им лажи и щеше да ся свободи всичка Болгариа — какво то ся свободи Молдавиа и Влахиа от греческое порабсщение! Но Иудино предателство и сина Божия на кресте прегвождава! Тяжко и горко на болгарите и мене!

Любород: и за них ни убаждаха в Цариград единородните ни любородци — и другии някои си достоверни человеци, какво единат са зовял Кетенджиоглу Николи от Тринова — другият Хаджи Стойко Бопчооглу от село Елена — а третият Колчо Басмаджи от село Габрово — когато като утишли в Цариград — отишлѐ при Рииз ефенди Рушуд паша, и той им дал гавазин и повелел гавазину си да ги завиде при патриархат, и да му рече: Рииз ефенди заповяда на тия проводени от Болгариа сос Елям-мазари человеци, когото ищат да им направиш за Триново владика — и им заръчял да му занесат общенародните Елям-мазари — които са до Капиата. — Но они седнали на Пяджи-Хани и начнали да ходат при них грекомитрополитски человеци, да им ся обещават многочислени хиляди грошови — и са наддавали кой помного да им даде, само него да искат за триновскаго Митрополита, да си го искат — и тако неколико недели ся маяли, и неотишле ни на Патриканата — ни при Рииз Ефенди. . . и като слишали чи направили тогова Трин. Митр: тогас

тя взяли сос себе си — и сте отишле в Патриканата да му чиститите Трин. престол Митрополитский! и тя направили Протосинг. с намерение по мало время да тя направят за Ловча владика. — Други двама — един за Браца — и други за Рухчук — и за уверение им дали от патриархат до Свищов, Тринов, до Елена и до Габрово — и до другии села и градища патриархо-синодално подписни писма, да донесат — и като что дойде тоя митр. в Тринов да испроводи грекоепископите в Цариград — и да рукоположи родом болгари и да ги проводи на епархиите им да си епископуват — и им дал тоя новий Тринов. Митроп. 15: хиляди грош, чи му продали общенародните мазарелями. — Дал и некому Хамал Драгану Келифарченину 4375! грош. чи бил харчил по Капиата, като ходили болгарите — и проч.

Протосинг. Неоф. То, любезнии ми единородци, които ви са убаждали. — То всичко по Бога — коликото они знаели истинно ви доказали. — То да вярвате както изложение благочестия си. — То е всеконечно истинно, но еще и другии тайноковарства има множество многое! Но кой срам и стид, кому да убадя! освен времято ще ги покаже. — Злото никогаж не мирува — но беснее и лудува. . .»[90]

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПРОДАДЕНИТЕ НАРОДНИ МАХЗАРИ. Неофит се връща и втори, и трети път към тази история с осуетеното му завладичване, сипейки жупел върху главите на коварните си противници от гръцкия лагер и люто бичувайки продажните българи. Така в ръкописния си диалог *Просвещений европейц*, съчинен в началото на 1842 г., през време на първото заточение, той съобщава как се заричал «преди три години», т. е. в 1839 г.: «Правя що правя в'Цареград ща да ида, макар и совсем за правда да ся затрия, дано

[90] Разговор на любородните. Срв. Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 23—24.

ми помогне вишнята промисл, тия сос овчии кожи облечените ненаситни волци, за да не давят. . . искупленния овци, твоите единородни сущи синове. . . дано ги отбия». Ходил той, но се върнал отчаян: «. . .мене, каквото ги усещам, я ще ме скришно затрият или утравят или клеветно и неправедно сюрдисат». И европеецът в диалога разказва: «Всичко, колкото ся случи сос тоя доблестен страдалец, в Цареград, и тука (в Търново после), яснократно ща да ти открия — *в Цареград, колико гречески М(итрополити)на неколцина болгари, кои 160: кои 200: хиляди грош. обещаваха да им дадат; само от тях един да стани* Т.(ърновски) М.(итрополит) *и тии като, и що са прости, и лакоми болгари,* струваши им ся, чи щат да им направят, когато тии щат, от Капиата — а не ся сещат на оногова сиромах страдалеца. . . един же прехитар на триновските протопендади, на едного брат — три дни, и три нощи скрит седе, на мегас логофета в'кущата какво *до триновските мнимии големци писаха и туй добре знаеме. . . и защо се потайваха, проводините сос от другиите градища мазарите, а триновският написаният воспрян, в Триново — само сос мюхюри на бяла бумага — кой го писа в Цареград: защо и за кого — колико хиляди: грош., взяха, и то разбрахме . . .*»[91]

Три години по-късно, току след освобождаването си, през август или септември 1844 г. Неофит прави едно изложение до покровителя си Мехмед Али в Цариград, в което обяснява причините и обстоятелствата на първото си заточение, като пише между другото: «То грекоманофатрическое болгарскому народу несносное угнетение и коварство дотягше, прежде неколиких лет възнамерили от 16 областей жители болгарскии обще испросити мя с Елям-Мазари дозволением от Високия порти себе в Тринове митрополитом им бити, и свободитися от ига угнете-

[91] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Един непознат груд на Н. Бозвели, СбНУН, XVIII, 91.

ния и влияния грекофатрическаго грекоманства доса-ди. . . Но всуе бист и желание и мне на всекрайное бед-ствие и страдание — понеже *нинешний митрополит Три-новский купил тогда общенароднии Елям Мазари от три-новца Николи Кетенджиогли, габровца Колча Басмаджи и от еленца Хаджи Стефана Бобчооглу*, и вместо мене рукоположили его Митрополитом Триновским (сущо ми тезоименита) и тако продан и куплен бист несчастливий народ болгарский и до селе: *мене же и нехотящу мя :: призваша в Патриархии повелением и условием яко будет заплатити ми елико ижди (в и)х за 3: лет и 2: мясеца для общенароднаго цели желания, 146948: грош: и будет рукоположити мя в Тринове за Ловча епископом*, егда при-мирится народ и будет имети его в уважение для пасти-ря. . .»[92]

Все през септември 1844 г. Неофит съобщава на свя-щовските си приятели: «Известно е. . . общопечятните *Елям-Мезари пред пят години* в Цариград до Султанската височайша Порта ся проводиха кой и как, и сос какво, и от кого ги измами, и до нине у него в руцете ся нахож-дат.»[93] А в началото на 1846 г., през време на второто си заточение, Неофит отново излага в диалога си *Плач на бедната майка България* историята на купените махза-ри с обещаното от патриарха ръкополагане на трима епископи българи в градовете Русе, Ловеч, Враца, Пре-слав и Стара Загора.[94]

СПОРАЗУМЕНИЕ МЕЖДУ ПРАТЕ-НИЦИ И ПАТРИАРХ; ПОДПРАВЕНИ НОВИ МАХ-ЗАРИ ОТ БЪЛГАРИЯ. Това е автентичната повест за предателството в Цариград, както ни я предава под клетва

[92] Непубликувано. Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[93] Писмо от 11 септември 1844 г. Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 33.

[94] Периодическо списание I, 1876, XI—XII, 88. Точен текст у мен, Непознатият Бозвели, 1942, 116—117.

за вярност сам Неофит Хилендарски. И понеже тя съвпада по същество с разказа на Раковски и изобличенията на Априлов, нямаме причини да се съмняваме в истинността ѝ. Жестоко измамеиият народеи вожд чувствува потребност да сподели терзанията си, да ги предаде и на потомството, като посочи виновниците на една катастрофа за народното дело, повлякла и него самия в пропастта. И на друго място в свои диалози от 1840—1844 г. той зачеква темата за предателството. Така в разговор от 29 ноември 1840 г. между «любородец» и габровските чорбаджии последните, като се възмущават от вилненията на фанариотите в България, говорят: «*Ето две цели години* в Цариград се трудиха наши от Болгариа доброжелатели и на султанската капиа с жалоби са молиха да дозволи от болгарскаго рода да ни бъдат владиците — ето чи от 16 кази проводихме с общонародни подписи жалоби до капиата елям-мазари, но патриканата ги взяла от них и проводила нам туй младолукаво митрополитче.» А в разговор с търновските чорбаджии от 15 октомври 1840 г., като се предава същото, заключава се: «Та господство ви мислиш чи султанската капиа има за нечто болгарите — она патриканата пита и слуша за всичко — патриархът е кефил за болгарите на капиата — болгарите си познаха почестта. . .»[95]

Примирен по неволя с положението си, изиграният протосингел Неофит не забравя философията на фаталните стечения и на неизбежната мъзда. Но активен по природа, той ще жигосва предателите и ще съдействува за тяхното заслужено опозоряване. От разказа му проличават главно две неща: първо, низката продажност на българските пратеници и, второ, хитрият опит на патриаршията да си набави нови народни прошения, с които да прокара ръкополагането на патриаршеския протосингел, «младолукавото» гърче Неофит. Колкото се отнася до

[95] Разговор на любородните, СбБАН, XIV, 19, 15.

първото, ние знаем имената на предателите и позорното им търгуване с народните прошения. Пристигнали в Цариград със заявления от 16 кази, от които с печати и подписи се настоявало за назначаването на Неофит Хилендарски, тези трима делегати — Кетенджиолу, Бобчоолу и Колчо Басмаджи — се явили наистина при министъра на външните работи, Рушуд паша, и му се оплакали от Панарет, но без да му връчат писаните на турски изложения. Министърът ги препратил с гавазина си до патриарха със заповед да назначи този за търновски владика, когото му поискат тези хора от народа. Но последните си скроили друга сметка: те намислят да използват патриаршията за лична облага, като забравят бедния Неофит. И те се настаняват на Гияджи хан, приемайки посещенията на разните патриаршески кандидати за търновски владика с офертите им за подкуп. Времето тече, изминават се няколко недели и тримата нито се явяват в патриаршията с написаните на български махзари, с които се настоява за Неофит, нито предават на министъра изисканите от него махзари на турски. Те благоразумно държат документите като средство за изнудване на страните. Но ето патриаршията, която трябва да бърза по заповед на министъра, успява да наложи за Търново своя кандидат, Неофит Еникьойски, протосингел на патриарха. Едва тогава се сепват пратениците и водейки със себе си Неофит Хилендарски, явяват се при патриарха. Новият търновски митрополит успял да купи съвестта на пратениците, като им дал по 15 000 гроша, срещу което те пък му връчили за пълно обезпечаване народните махзари. Докато обаче трае тази трагикомедия, патриаршията нарежда бързо до няколко продажни българи в Стара Загора, Казанлък и Търново да съберат на бяла хартия печати и малко подписи в епархията в полза на новия митрополит, за да представят тъкмо тези заявления от «народа», писани в патриаршията, на Реиз ефенди вместо укритите истински,

скрепени с множество подписи. И така патриархът е могъл да каже на Рушуд паша: — Ето по Ваша заповед ще ръкоположа Неофит за търновски митрополит! — изтиквайки с «дяволия» българина Неофит чрез едноименника му грък. Същевременно новият митрополит се врича на протосингела си, който не искал първоначално дори да се представи в патриаршията, като узнал измамата, да му изплати всички сторени досега разходи по народното дело в течение на 1837—1840 г. (три години и два месеца), а именно 146 948 гроша — една доста голяма за времето си сума.

Три години труд пропада така жалко по вина на презрени «цървулановци», предпочели да видят няколко сребърника в джеба си вместо български митрополит в Търново. Трябва да е имало покрай това предателство и други нечисти сделки, които са допринесли също за фиаското на Неофит, но за тях ние не узнаваме, защото самият Неофит, който ги е подушвал като пряко засегнат найдобре, не е желаел от омерзение да говори за тях: той само споменава «множество многое тайноковарства», за които изпитва «срам и стид» да ги вмести в изповедта си. За успокоение на възбудените български духове в Цариград и в провинцията патриаршията разпратила до Търново, Свищов, Елена, Габрово и други места синодални писма, с които се обещавало ръкополагане от новия търновски митрополит на български епископи в епархиите и назначаването специално на протосингел Неофит Хилендарски за ловчански епископ. Дали тя е вземала това задължение сериозно, остава твърде съмнително: за нея се е касаело да печели време, да хвърля прах в очите на доверчивите българи и да улесни приемането на новия гръцки митрополит в тъй недоволната и размирена епархия.

СВИДЕТЕЛСТВА НА Ю. НЕНОВ И ОНУФРИЙ ПОПОВИЧ ЗА ПРЕДАТЕЛСТВОТО И ПОДКУПА. Че е имало предателство, изтъкват и други свиде-

тели. Един от тях е учителят Юрдан Ненов, който, бидейки по това време в Елена, е могъл да научи нещо за недостойната роля на еленските пратеници по владишкия въпрос, Хаджи Стефан Бобчев и Влад Поппеев. Дошли в Цариград, те се поддали на патриаршеския натиск и от малодушие и алчност извършили с другарите си греха, който им приписва Неофит Хилендарски. Ясно е, че Стойко Бопчоолу (с погрешно написано име от Неофит) е тъждествен с първия от двамата еленски пратеници, за които говори Ненов. Ненов добавя още: «Х. Стефан Бобчев и Владо Поппеев за дълго време търпеха всякакви поругания и псувни от еленчани патриоти за тази народоубийствена измяна.»[96]

Някои данни по предателството и подкупа намираме у близкия приятел на Неофит, архимандрит Онуфрий. В свои бележки по черковния въпрос, писани в 1860 г., той се спира накратко и върху първото идване на Неофит в Цариград, за да ни разкаже как няколко (4—5) кази в Търново се съгласили да направят Неофит владика и как този опит, продължение от опита със самия Онуфрий, се разбил о гръцкото коварство («наши българи скоро пипат, а гърци мълчат и низак поглед отпращат»). «Търновци испратиха няколко люди с архим. Неофит у Цариград, искат от патриарха грчки, да им рукоположи за митрополит у Търново отца Неофита. . . — Владика, да добро, добро (отвръща патриархът), а чи кого Неофита патриаршего протосингела? — Ни, ни, но Неофита Котелца! — Адам, що тако беззаконно, *на ви по 10 хиляди гроша, па си малчете*, що ще са ползовате от Котелца, да ви направим владика патриаршего Неофита протосингела, а вашего Неофита Котелца да направим протосингел при владиката, пак он там ще направе протосингела епископом у Захра по закону и по степену. *Като видяха брайновци желтичките — е нека да е тъй*, ви есте наш

[96] Ю. Ненов, СбНУН, XIII, 360.

татко, колко да е по убаво знаите, па как щете. Бедний Неофит Котелец то като чу, уфатиха го 40 трески, шава горе долу, парички няма, щя нищя соизволи — хайде, нека да е и тъй.»[97]

Онуфрий черпи сведенията си навярно от самия Неофит, с когото се вижда не дълго след описваните събития, тъй като веднага с пристигането си на заточение в «Хилендар» през 1841 г. Неофит търси тъкмо Онуфрий за помощ.

Димитров[98] не знае върху това предателство нищо повече от прочетеното у Раковски, което той повтаря, правейки грешката да приписва патриаршеските интриги на Григорий, когато в действителност те са на приемника му Антим (както изрично потвърждава Неофит Хилендарски); а П. Карапетров[99] мисли, за да оправдае безучастието на Василаки Великов, че Неофит бил назначен през време на отсъствието на Великов от Цариград, когато нямало кой да отбива клеветата на патриарха, че Неофит бил пияница и «неблагонадежден» за царството. Карапетров добавя още, че поради заминаването на Неофит Хилендарски от Цариград въпросът за българска черква там, за изваждане на нужния ферман вървял твърде бавно. «Види се Иван Спасов, чорбаджи Стоян Чалъков и Карапетър, без Василаки Великов, не са знаяли що и как да работят.» Но това са предположения, които не обясняват нищо. Т. Бурмов в известната своя книга[100] се спира твърде накратко върху наченките на черковния въпрос, за да съобщи само толкова, че имената на народните пратеници в Цариград «още се помнели от по-стари хора», и да отбе-

[97] В. Н. Златарски, Известия на Историческото дружество, III, 60.

[98] Г. Димитров, Княжество България, I, 293.

[99] П. Карапетров, Сбирка от статии, 7—8.

[100] Т. Бурмов, Българо-гръцката църковна распря, 1902, 8.

лежи извън посочените вече имена тия на Иванчо Караминков, Хаджи Койчо и Хаджи Славов от Търново. По същество на работата той знае само писмата на Априлов и писаното от Неофит в *Мати Болгария*.

АВЕРКИЙ ПОПСТОЯНОВ И ИЛИЯ ПОПВАСИЛЕВ ЗА ХОДАТАЙСТВА И ИНТРИГИ ПО НАЗНАЧАВАНЕТО НА НЕОФИТ. Двама други съвременници ни разкриват в писма от 1840 г. някои твърде интересни подробности около ходатайствата в полза на Неофит и интригите или клеветите против него. Аверкий Попстоянов, учител в Казанлък, пише на 5 април 1840 г. на приятеля си Неофит Рилски, за да сподели радостта си от разгарянето на борбата против гръцките владици.[101] Сам ревностен гонител на гърците, Аверкий се съмнява за успеха на Неофит: той ще повярва само когато го види да пристигне като митрополит в Търново; «аще не вижу, не иму вери.» В Казанлъшко вярват обаче след танзимата, че е възможно това — да дойде «пияния Неофит», — и са подали прошение против Панарет. «Проводиха — пише хумористично Аверкий — человеци сос мазаре от Терново на Цариград, да вдигат Магарета, (а збъркаха) Панарета, *има други мазаре да искат Неофита*, за когото и стана малко смущение между някои, за пиянството му, но по-мнозина рекоха, по добро да е пиян, само да не е грек, а най за да се отвори път, като що е и сам рекал: «аз видим своето недостойнство, но само три дни да седим, ако ви непонесем, турете си когото искате. . .» Станало дума да се покани за търновски владика и Неофит Рилски, но някои забелязали: «*Онай человек* (Н. Хилендарски) *го до тамо докара*, не бива да го отфъргаме.» Говорело се различно за кандидатите, но в едно всички

[101] За Аверкий вж. М. Георгиев, в книгата Казанлък в миналото и днес, II, 1923, 84 и сл.; Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 402.

били съгласни: «Греци не щеме!» Сам Аверкий е насърчавал борбата против гърците в преговорите за общи постъпки между казанлъчани и търновци от началото на 1840 г. и на Неофит Рилски той напомня: «Време е сега и вие татък да побутнете, дано се избавеше Болгарията от беломорските айдуци. Чуеме защо най-много помагат в Цариград Караманлиите за това нещо, защото и они много теглили от гръцката завист и насилие. Сега е време и самоковците да се попобутнат малко, да не губят това благовремие, но да си свършат някоя работа и да се избавят от лудите. . .»[102] Под «лудите» се мисли прословутият владика Дели Матей, ненавиждан от самоковци.

Аверкий, изглежда, има някои скрупули по адрес на Неофит Хилендарски, отбелязвайки слуха, пръскан от гъркоманите, за някаква слабост към пиене, на която други са наблягали умишлено, особено за да представят Неофит като невъзможен кандидат. Нека обаче забележим още сега, че пияница Неофит не е бил никога, че изобщо той е бил въздържател и само защото твърде рядко, при чаша вино, е ставал по-дързък, противниците му почват да го клеветят и да го представят като особено порочен в това отношение. Като заточеник в Хилендар, Неофит после е имал случай, както ще видим, да отхвърля решително недостойната клевета за пиянство и да отсъжда: «Неми да будут усти глаголющии на праведнаго беззаконие.» И ако някои оръдия на владиката го представят като срам за народа си с тоя мним порок, той възразява в писмо от 1842 г.: «Не скорбя (за обвинението): народа за предтеча говореше: бяс има, чи за то пости. . .» Българите-патриоти не са придавали сериозно значение на клеветата; те дори казвали: по-добре да е той, какъвто е, но българин, отколкото грък. И когато ставало в Търново дума за друг кандидат, например за Неофит Рилски, при-

[102] Й. Попгеоргиев, СбНУН, XXII—XXIII, 25—26: срв. Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 223.

върженици на Неофит Хилендарски (а те били мнозинство) възразявали, че тъкмо той е докарал чрез проповеди и агитация работата дотам да се вдигне Търновско против фанариота.

Не само в провинцията, но и в столицата се е пръскал слухът за оня мним недостатък на Неофит и патриаршията, като не е намирала други доводи да отклони кандидатурата на българския архимандрит, позовавала се е тъкмо на това обстоятелство. Илия Попвасилев, от когото приведохме вече едно писмо по опитите на българите да се назначи Неофит Хилендарски в Търново, пише на 13 август 1840 г. на Неофит Рилски:

«Като испадиха ветхиат владика (Панарет), чорбаджиите, които бяха тука (т. е. пратениците), искаха да направят болгарин и бяха приготвили архимандрит Неофита, Хилендарецат, и беше дошел още от лане по това време, да чака да го направат владика, думаха и заради светиня ви, ако не щат да правят него, да доведат ваше високопреподобие, и така *синодат (сиреч 12-те владици) не даваха отнют дозволение за болгарин, а чорбаджиите ходиха по капиите, даваха и харзовали, и Порта даде изин, испратиха чорб. от Портата сос гавазин на патриканата и донесоха ферман от везират, и заповедува да направат волята на тия человеци, но 12-те се укрепиха зело, та не дадоха да стане хадет да правят болгарски владици*, конец всех, обещали се и думаха, доведете другиго да направим, само да не е тоя, защото е пияница (някой го беше потказал, че бил пияница) и казаха тогава за светиня ви. . . Каллист Лука ми писа от Габрово, и казоваше така: чухме за Д. Неофита че дошел на Цариград да го направят за Търново митрополит, правиха таватуре много, напразно поарчиха толкова хиляди по капиите, кога не можеха да свършат работа, най-после направиха Неофита протосингел Терновский. . .»[103]

[103] И в. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 229.

Неофит Хилендарски е станал протосингел още през месец май 1840 г., когато е назначен и гъркът Неофит за митрополит. Райно Попович е чул на 15 юли с. г. за това назначение и го е съобщил на Неофит Рилски, а Илия Попвасилев казва в приведеното вече писмо: «. . . иждивението ми е от *Търновският владика, когото сега нов направиха по воскресение през светлата неделя, и си отиде за Търново* на юлиа 15-го, и на Григориа патриарх на време: то беше протосингел, именем Неофит»[104]. За избор през май 1840 г. ни подсеща и писмото, изпратено от делегата Колчо Басмаджи до Априлов, което последният спомена ва в писмото си до габровци.[105] Колчо именно е напуснал Цариград около 25 май, след като е станало назначението на двамата Неофитовци, българин и грък, в разрез с народната воля. И ако той вини българското население за несполуката на Неофит Хилендарски, Василев три месеца по-късно изтъква принципиалното упорство на синодалните членове за назначаването на българин от страх да не се създаде обичай («хадет») за ръкополагане в бъдеще на местни владици. Тъкмо старанието да се избегне прецедент е било истинският мотив за неутвърждаването на Неофит Хилендарски, а не мнимият му недостатък, който не би могъл да се взема сериозно.

Така се разбиват българските надежди в 1840 г., така бива унизена морално една личност, която по чистота на домогвания и по любов към правдата стои високо над всички подозрения. Жестоко изигран, Неофит ще подири утеха в своята непорочна съвест и ще чака да се изживее злото — неизбежното понякога зло, което, вярно на природата си, «беснува и лудее», разчиствайки неминуемо пътя за тържеството на доброто.

[104] Ив. Д. Шишманов, ц. с., 228, 229.
[105] П. Р. Славейков, Габровското училище, 20.

НЕОФИТ И ВЪПРОСЪТ ЗА ОТВАРЯНЕ НА БЪЛГАРСКА ПЕЧАТНИЦА В ГАБРОВО. Покрай големите си задачи около българската черква в столицата и кандидатурата си за български владика в Търново Неофит не пропуща да работи в Цариград и по други национални въпроси. Един от тях е отварянето на българска печатница в Габрово. Застоявайки се подълго в турската столица, пъргавият проповедник полага големи грижи за осъществяване на идеята за една българска печатница. Тази идея излиза най-напред от изобретателната глава на Априлов, който добре знае какво голямо значение би придобила за разпространението на българската книжнина една такава печатница, уредена по подобие например на сръбската в Крагуевац. Дотогава нашите автори и издатели на учебна или забавна литература е трябвало да ходят в чужбина, да губят много време, да плащат скъпо и да търпят всевъзможни несгоди, докато видят публикациите си готови. За отстраняването на тези несгоди, както и за по-евтиното и по-правилното отпечатване, явявала се е нужда от едно типографско заведение, мисълта за което хрумва на Априлов още в момента, когато той обсъжда откриването на Габровското училище и издаването на първите учебници за него. Ако бихме повярвали на Райно Попович (писмо от 10 декември 1838 г. до Неофит Рилски),[106] за «типография» в родното си място Котел мислел около 1820 г. и княз Богориди, което обаче не изглежда да е било сериозен проект у човека, отказал всяка поддръжка на българското национално дело. По-голямо внимание отделя на същата идея — и като има пред вид Самоков, и то с оглед към напечатването на големия си «лексикон» — Неофит Рилски, комуто са добре известни трудностите по печатането в чужбина. Обаче и той се отказва скоро от почина си.

Остава да мисли и действува само предприемчивият

[106] Срв. Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 431 и сл.

Априлов. В 1837 г. той пише на габровци: «. . .мислим да стане в Габрово една болгарска типография за напред, а подир и греческа, да стават по-евтини книгите и да доходят сичките учени от Букурещ и от други места там да типосват».[107] Печатайки това писмо, Славейков бележи в историята си на Габровското училище: «По други някои писма се вижда, че те (Априлов и Палаузов) действували чрез князя Богориди да извадят дозволение от Правителството за отварянето на печатница в Габрово.» Тези други писма ние нямаме вече, но че Славейков има право, показват ни други свидетелства. В писмото си от 25 юни 1839 г. младият Раковски съобщава като за нещо почти решено това отваряне. Говорейки за борбата на по-будните българи против фенерското влияние, той туря между тях и «прочутите добролюбци Априлович, които не след дълго време отварят печатница в Габрово, за която печатница покровителят на България, височайшия наш Господар, ще изкара ферман».[108] Но че надеждите на оптимиста Раковски не се оправдават, и то главно по вина на «господаря» княз Богориди, знаем добре. Априлов пише: «Надежда учредит в Габрове собственную типографию, при покровителстве князя Самоскаго Богориди, удерживала некоторое время писателей наших печатать свои сочинения и переводы в чужих землях; но как обстоятельства затруднили учреждение типографии, то должно полагать, что, в скорости, все сии труды будут изданы в других местах».[109] Богориди не се решава да се застъпи за издаването на ферман въпреки упоритото настояване на Априлов и молбите на Неофит Бозвели. Априлов е действувал именно чрез последния, с когото тогава кореспондира и който е имал достъп при съгражданина си Богориди. Неофит знае от злополучния си опит в Крагуевац

[107] П. Р. Славейков, Габровското училище, 18.
[108] Г. С. Раковски, Съчинения, 670.
[109] В. Априлов, Денница, 24.

колко излишна енергия се харчи при печатането в чужбина и какви големи досади причинява бавенето там, затова подема с голяма ревност идеята на Априлов и заляга да убеди Богориди. Напусто. В едно писмо на Райно Попович до Неофит Рилски от 15 юли 1840 г. четем: «Неофит станал протосингел на терновският митрополит, в место митрополит. Нему били писали Одессяните да изходатайствува типография в Габрово. Но Вогорид отвещал на здраво, чи отнюд това не може да буде, за това ни ти щял да им отвещае: и рекл още еднаш да му не помянат за това».[110] Богориди, тъй боязлив, бяга като опарен от подобна намеса в народните работи, упорито отказвайки всяко съдействие за българското пробуждане. Така и когато Петър Берон повдига (от Крайова) въпрос за намиране един българин, който да обходи цяла България и да опише състоянието на учебното дело («какви школи има»), Неофит се обърнал пак към Богориди, за да извика живото недоволство на тогова, крайно недоверчив към българското национално-просветно движение и решително против това да се застъпва пред властите и да става гарант за българската културна или черковна агитация. «Тоя Котлянин (думата е за Неофит Хилендарски) що има *много дерзновение пред Вогорида*, казал му за това, но он в голямо негодувание отвещал тако (в оригинала на гръцки — тук в превод): «Пишете му и питайте го, какво искат да правят с тия неща; с каква цел ги вършат; или мислят, че ще се скрият зад пръстите си? Такива някои новини научих от Котел. По-добре е било (говориха Петр Котлянино, що са е разговарял с Вогориди) да не са били действовали това чрез Неофита, ами или сами да са писали, или чрез илчиите» (т. е. котленци в Илчихан).[111]

[110] Периодическо списание, XXXVI, 933 и сл.; СбБАН, XXI, 228, 433.

[111] Ferison, Периодическо списание, XXXVI, 933 и сл.; П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 392; Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 228—229.

Работата е не там (както наивно мисли събеседникът на Богориди и на даскал Райно, котленецът Петър), че Априлов нямал кредит пред Богориди, като му е говорел смело и настойчиво: защото самата идея за проучване България, както и за отваряне на печатница или за назначаване на български владици, се вижда опасна на Богориди, тъй резервиран, когато трябва да се покаже сам българин и да поеме някаква отговорност. Богориди не иска и да чуе за такива неща, запрещава да му ги говорят занапред и така изстудява всички българи, които действуват тогава по народните работи. Най-разочарован е Неофит Хилендарски, ненамерил поне толкова поддръжка у Богориди, колкото му е оказвал Василаки Великов, и дал на видния турски сановник по-късно прозвището «погърчения Богориди». Така и горещият му съчувственик и последовател Г. Раковски, който по повод на печатницата пише: «Покойний В. Априлов има няколко дописки с княза Вогорида от Одесса и моли го да издействува допущение за една Българска книгопечятница, но и тамо княз Вогорид нищо неще да подействува!»[112] А могло е само с една дума да се постигне всичко, мисли Раковски, до дън душа възмутен от националното безчувствие на знаменития си съгражданин.

Няма съмнение, решителният отказ на Богориди стои във връзка с дълбокото неразположение на фенерските кръгове към българската книга и българското движение за национализиране на черквата. Богориди не би се противопоставял тъй рязко на Априлов и на двамата Неофитовци, Рилски и Хилендарски, първият от които мечтае да печата готвения от дълго време свой речник в България, ако да не долавяше в какво трудно положение би попаднал като посредник. Той вижда добре пропастта, която се копае между българска интелигенция и Гръцка патриар-

[112] Г. С. Раковски, Съчинения, 395.

шия, и той не би желал да стане неприятел на последната, способна да го намрази и наклевети като вдъхновител на новия национален сепаратизъм. Българската книжнина, стара и нова, е трън в очите на Фенер: фенерското духовенство не само не ще ѝ съдействува, но ще я гони. И, както пише Неофит Хилендарски в своя *Разговор на любородните* под дата 25 окт. 1840 г.: «Бог е милостив и за българите — гледам чи начнали и из них да ся просвещават — *и всякакви по болгарски язик на свет книги да издават, они можат на покривала притворности булото да открият* — добре прочее да смишляват грекомитрополитите тайнодеямите си коварства каде щат да дянат и где щат да скрият!» Тъкмо страхът от подобни разкрития, улеснени чрез книги и печатници в България, кара патриаршията да се противопоставя чрез Богориди и другите влиятелни фактори на предложенията, дошли от Одеса или от агитатори като Неофит Бозвели. «Скоро щеш слуша — казва се в същия *Разговор*, с патриархиото полномощно повеление чи ония болгарски книги са на оган изгорели — и в пепел притворени — както и ветхите им стари болгарски рукописни мервани книги. . . Хадама и на болгарите что им прилича по болгарският им богонеприятен язик книги?»[113]

Неофит се досеща правилно защо остава Богориди глух на молбите му и сарказмът му срещу патриаршията цели толкова враждата ѝ към български книги и българска печатница, колкото и отрицателното ѝ поведение към българската йерархия, пръв представител на която е трябвало да бъде новият търновски митрополит.

[113] СбБАН, XIV, 15. Мервани книги — писани на мембрана, т. е. пергамент.

ОСМА ГЛАВА

ПЪРВО ЗАТОЧЕНИЕ

НЕОФИТ — ПРОТОСИНГЕЛ В ТЪРНОВО. Неофит е поставен в необходимост да избира едно от двете: или да приеме назначението си за протосингел с надежда, че патриаршията ще удържи писмено поетото си задължение за ръкополагането му ловчански епископ едновременно с назначаването и на други българи на мястото на епископите-гърци в Търновска епархия; или да отхвърли предложението на патриаршията и да чака обиден ново повдигане на владишкия въпрос, което може да закъснее доста, или пък да коства нови тревоги и жертви на сънародниците му. При подобна алтернатива той предпочита да преклони глава и да опита сътрудничеството с Неофит митрополита, който навярно го е ласкаел и му е вричал всичко. Може би той е намирал, че е по-изгодно да заеме един по-издигнат пост в йерархията, протосингелството, за да може така под закрилата на патриаршията да въздействува по-авторитетно върху тъй слабите духове в България, нежели да прави вечно опозиция и да изчаква нови благоприятни обстоятелства, за които не се знае кога биха настъпили. Известно разочарование от българските патриоти в Цариград, доста инертни в ония години, и от българските първенци в провинцията, изневерили като пратеници тъй лесно на мисията си или поддали се на заплаха и ласки от патриаршията, го карат да не разчита толкова много на чужда поддръжка и да се задоволи с по-малкото. А може би и тежкото му материално положение след толкова разходи и сторени дългове в столицата

(за които ни говори заявлението му до Мехмед Али от 1844 г.) го заставя да се примири с едно подчинение, за което трябва тепърва да се увери дали е тъй страшно, както е за момента унизително. Ние знаем гордата мисъл на Неофит да раздвижи народа, за «да се освободи цяла България» от фанариотите, както са се освободили Влашко и Молдова. Сега обаче той се убеждава, че е потребна още дълга работа, докато този народ узрее за подобна независимост, щом дори едно единствено място във висшата черковна йерархия се получава тъй трудно при грамадното влияние и ловката дипломация на Фенерската патриаршия. Измъчван от съмнения, без ентусиазъм, убит духом след толкова измами, той потегля за Търново, оставяйки на самите събития да насочат бъдещата му дейност. Това, което е сигурно при един подобен характер, то е, че Неофит няма да сложи оръжие никога и че при първи опит на младия митрополит да го играе и да тъпче думата си той ще мине отново към действия, настройвайки приятелите си за по-упорита борба.

ПАРИЧНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА НОВИЯ МИТРОПОЛИТ КЪМ ПРОТОСИНГЕЛА МУ. Като протосингел Неофит престоява в Цариград 3 месеца, от май до юли 1840 г., настанен в килиите на черквата «Св. Атанасий». Това се вижда от едно негово писмо, изпратено по-късно, след първото заточение, до владиката, гдето си иска сумите, изразходвани от собствени средства в полза на новоназначения митрополит. През март 1845 г. именно Неофит припомня от Цариград на митрополита в Търново: «. . .според них (законите и правилата на черквата и на държавата) си ища праведните ми — и колкото сам харчил тува в Цариград 3 месяци според самополномощното ти повеление, като твой сущий протосингел, седящ на св. Атанасия в келиите.»[1] Назна-

[1] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 60.

чен веднъж за протосингел, Неофит е задържан от «стареца» си, младия търновски митрополит, докато последният уреди сметките си и се приготви за приемане на службата си. Неофит Търновски, бивш протосингел на патриарх Григорий, е едва на 25 години: една възраст, която според нашия Неофит не стига за дякон, а колко повече и за свещеник, а още по-малко за митрополит.[2] За свой граматик и челебия, т. е. секретар на канцеларията си, той е избрал 15-годишния Константин Мегавули, едно красиво и леконравно момче, което може да мисли за всичко друго, но не и за честно изпълнение на един дълг в някаква българска епархия. Тия млади фанариоти идат с пороците и апетитите на средата си, те мислят само за забогатяване, като изкарат по възможност по-скоро тежките разходи по завладичването. Ние имаме свидетелството на Неофит Хилендарски как честитият избраник на търновската митрополитска катедра е заел с лихва от цариградските сарафи грамадната за онова време сума 850 000 гроша, с която се посрещат такси за патриарха, логотета и синодалните владици, подкупи на заинтересувани лица (българи и турски чиновници), разходи по екипирането и покупка на подаръци за влиятелните турски и български първенци в епархията.[3] Не стига това, безсрамният митрополит посяга и към средствата на своя протосингел, за да покрие безкрайните си разходи по обзавеждане, изплащане стари дългове и пътуване до Търново. Неофит, който не е успял още да прозре всичкото коварство на фанариотите и по вродена доброта е наклонен да вярва на честна дума, разтваря широко кесията си, за да изчерпи дългогодишните си спестявания

[2] Неофит Бозвели, Разговор на любородните; Разговор с един бесарабски българин. Срв. М. Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942, 270.

[3] Неофит Бозвели, Разговор на любородните, 28 юли 1840, СбБАН, XIV, 12.

при посрещане на частните нужди на задлъжнелия до гуша митрополит. В писмо от 24 октомври 1844 г. той напомня на своя върл гонител за паричните си услуги и го моли да му върне поне част от заетите суми: «. . добре и памятите, пише протосингелът в немилост, чи още като доидох в К: пол в Патриканата да слугувам в: Преосвященству в протосингелское слугуване, еще от тогас по обещанию и повелению в: Преосвященства *начнах от мои си пари да харча, с намерение да ми ги дадете, когато соберете от епархийският си девер* (митрополитска обиколка) — То послушливо, и до кад мя отсуди в: Преосвященство, и в заточение проводи, харчих за от ваша страна и в К пол и по пут до в Терново — и в митрополията за всичко.»[4] Освободен от затвора и без всякакви средства за съществуване, Неофит моли едноименника си да му изпрати в Цариград «барем до 15 000 гроша», за да се разплати и да си купи лекарства («чи в смертоносний по в: повелению затвор си покварих здравието»), а колкото до «кусурът», до останалия дълг, него ще си видят двамата, кога се върне Неофит в Търново. Пише и веднъж, и дваж на владиката, търси правото си, иска своето си, кълне се в нуждите си Неофит, но ни отговор, ни изплатен дълг от жестокия човек. И по-късно, в 1845 г., Неофит отново изброява паричните задължения на владиката, споменава му за заетите суми по издръжка на ясакчии, по кирия на конете, по дългове и т. н., без да бъде чут. Признавайки иронично «простотата» си като «дебелоглав болгарен», той изтъква с укор (март 1845 г.) следните свои услуги в Цариград: «за каквото ми повелява послушно давах от мои си пари и на болгари сиромаси милостиня, и по братовата ти свадба за пийдета и проч. — и на Айвасяр платих и на ясакчиите ти, на ханджия — и по путят по ханищата до в Тринов. . . проводеци по

[4] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 36.

прилика. На Триновската ти митрополия ти купих сос мои пари земните всички нужнопотребни — и за школите по в. повелению давах пари на чорбаджиите — и ти плащах борчове. . . и на сиизите хакат. . . а най-вече кирии за коние. . .»[5] Или, както се казва в друга редакция на същото писмо, запазена в черновка:

«Болгарски третицею ти се моля, да ми испроводиш колкото сам сос твоето преосвящено повеление за твои подлози, и в К: пол по братовата ти за пейдета и коние на них, Диаконите ти, сестрините ти деча, и прочии человеци: и колкото платих за ясакчиите ти на ханат — и по повелению Вашему тогас колкото раздадох милостиня на които прихождаха при Вас да ти просят, сиромаси болгари — и харчта до в Терново по пут и в Триновската ти митрополия что ти приуготвих зимовището — и колкото давах на които доносваха гемиджии писма — и за коние плащах керия да ти ги приносва из епархията ти, по които села тя найдеше мегалевулев и твой верний Козма.»[6]

Повтаряйки и в други писма тези сведения, Неофит ни дава лишно доказателство за прекалената си доверчивост, отвърната с такава неблагодарност. Всичко плащал той в очакване да го получи обратно, когато владиката се завърне от «девера» си. Но вместо разплащане и обещаното по-рано «священо рукоположение» идва заточението! Писмата до владиката от по-късно не помагат досущ тъй, както не помагат и оплакванията до Мехмед Али, султановия зет, на когото Неофит подава обстойно заявление (1844), споменавайки и дълга на Неофит Търновски за няколкото месеца протосингелство в Цариград и Търново, изчисляван на 10 196 гроша. Така се отплаща за стореното добро, така разбира честна дума и пастирски обет «екзархът на цяла България» в ония времена; така третира гъркът българина, когато има власт над него и разполага с неограничени права.

[5] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 60.
[6] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ВЛАДИШКА ОБИКОЛКА ИЗ ЕПАРХИЯТА; РАЗХВЪР ЯНЕ НА ВЛАДИЧИНАТА. Приготвено всичко в Цариград, младият владика тръгва найсетне на 15 юли 1840 г. «с великая помпа» за епархията си, съпроводен от своя разочарован протосингел.[7] И на 5 август той пристига във Велико Търново, посрещнат най-тържествено от граждани и селяни в окръга. «То таковое посрещане ни е било никому до сега в Турция!» — пише с ирония Неофит по-късно, на 25 октомври 1840 г.; само султан Махмуд е бил посрещан и изпращан някога с такъв алай. Митрополит и челебийче (секретарят му Костаки), голобради момчета, били облечени също като везири, конете им били обкичени със златошити хаши и посребрени и позлатени юзди и нагръдници; след тях вървели «два едека натруфини—неколико саксани натоварини, — а другиите му человеци с кираджийски коние.»[8] Три часа далече излезли търновци, за да посрещнат новия екзарх и да го заведат «преславно» в митрополията. Неволен зрител на всичко това, Неофит Хилендарски е могъл още при първо влизане в Търново да почувствува колко рабски сковани са духовете на по-голямата част от населението и колко трудно е да се работи за разклащане на гъркоманството в България. Три дни след пристигането си и без всяко бавене митрополитът започва «по обичаю» да разпраща подаръците-пешкешлици, донесени от Цариград, на мухасала, на кадията, на градските аги и чорбаджии («хаши от 3800 до 2600 гроша, сущо скупи наргилета, сахати и другии многоценни тефарици» според писмото до Раковски от 12 септември 1841 г.): носели ги специални хора с кошове и бохчи и ги раздавали всекиму според чина. След 15 дни бил прочетен ферманът за назначаването на митрополита, а след още 12 дни били събрани чорбаджиите

[7] Ил. Попвасилев, цит. писмо от 13 август 1840 г., СбБАН, XXI, 229; Неофит, цит. писмо от 28 юли 1840 г., СбБАН, XIV, 12.
[8] Разговор на любородните, СбБАН, XIV, 12, 15.

от околните по-големи села, за да се споразумеят върху «цената на божествените Христови тайни», т. е. «по колико грошови да си ги купуват от митрополита в епархията болгарите». Извършено това, младият митрополит «натуваря с различни пешкешлици и всякакви везирски таками на 8 саксани, проважда два едека 4: дякони челебийчета, чибукчиа, каведжиа, ахчиа, писар, 4 синизи, 4 гиасакчии турци — множество селски попови и граждански чорбаджии — тръгва в Епархията си от село на село, да ги освяти. . .»

Така открива владишката си обиколка по събиране разни такси и данъци Неофит Търновски, опреснявайки в душата на протосингела си всичката онази ненавист, която е била възбудена преди от грабителството на Панарет. Значи нищо ново не е научено и нищо старо не е забравено от тези фенерски пратеници въпреки протестите в Цариград. И посрещането, и обиколката карат по-независимите характери да схванат, че не е лесна тук борбата, че се налага дълго търпение и систематическа работа между този още покорен и наплашен народ. «Болгарите си взеха дарата, познаха что ще да рече митрополит. . . щат по мало време да познаят полномощната митрополитска власт, като начнат да са сурдисват. . . чи тогас да видиш и да ся увериш чи щат ни щат болгарите, щат да са склонят на митрополитское всякое повеление — и щат да дават колкото им ище митроп.: пари — чи требват. . .» — пише Неофит наскоро.[9]

Неофит знае добре делата на Иларион и Панарет, знае неволята на народа; но това, което наблюдава сега отблизо, го поразява по-силно. Новият владика е предприел обиколката си по села и градове и навред в Търново настъпва паника от тежките данъци, от насилственото им събиране и от напразните разходи по издръжката на го-

[9] Разговор на любородните, 15 окт. 1840, СбБАН, XIV, 15.

лямата владишка свита, тъй лакома, тъй безогледна в исканията си. Силен с правата си, потвърдени във фермана, и опрян на връзките си с подкупените чрез подаръци търновски първенци, той не зачита никакви хатишерифи и по волята си глоби народа и гони по-смелите, които му се противопоставят. «Канонаметата» султански, мисли Неофит в своя *Разговор на любородните*, съставен малко по-късно, не действуват вече, макар да са издадени преди няколко месеца: «В турското царство приятелю! са канонамета на всекий град пашите, митрополитите, кадиите, чорбаджиите и агите, Султанската капия на них гледа, а не они на нея — тя взима, а они дават колкото ѝ убадят — а кусурат они помежду си кой как може поделяват.»[10] Митрополитът гледа да спечели на всяка цена местните официални или неофициални власти, защото, спечелени те, всичко му е позволено и никой от народа не може да му се опира. Чорбаджии, мухасали и митрополит се сдружават и почват лесно «да събличат сиромасите болгари», които не могат вече да се оплачат никому. И ако някой наивен би попитал: че нима царските врати са заключени за пострадалите, които желаят да се оплачат, отговорът на Неофит е: какво струват оплаквания, когато «законните судии сами обиждат и съсипват светат» и когато те са готови чрез лъжливи свидетели и клевети да оборят възбунения народ и пратениците му в Цариград.

«Та то си нема — заключава любородецът в Неофитовия диалог — никаква расправа в турската земя, когато е тако! Залудо са и канонаметата и шури, и прочая. То в Турция само за митрополити и за чорбаджии, тайно като карджалии да горят сиромасите е остало да живеят, а другийте накаде видят да се распилеят. . .» На владиката не смее никой да излезе насреща. Селяните казват: «Той каквото си ще прави с болгарите — ако ще да заповяда на гиасакчиите си да сасипят някого от нас, тутакси го сасипват сос

[10] СбБАН. XIV, 16.

бой! смее ли от нас някой болгарин да пошушне! освен колкото хиляди гроша ни рече владиката дайте селски за вярата си — и ако имаме, даваме му ги, ако ли нямаме всичките — а той заповяда на гиасакчиите си, чи ни вземат котлите, веригите и чергите и ги оставят на субашат ни че когато му дадеме парите ни ги дава. . . *Ето гледайте оголените ни къщя и повярвайте. . .*»[11]

НЕДОВОЛСТВО НА НЕОФИТ ОТ ВЛАДИШКИТЕ ПРОИЗВОЛИ; НАБЛЮДЕНИЯ И ИЗПОВЕДИ В ДИАЛОЗИТЕ МУ. Така излага владишката обиколка и владишкото насилие Неофит в ръкописния диалог под дата октомври—ноември 1840 г.; така ни потвърждава той като неподкупен свидетел всичко известно от други извори върху събирането на владичината и владишките глоби, свързано с нечувани страдания за народа — за да се връща често на този род потресаващи картини и да пише например в *Просвещений европейц* от 1842 г. с тона на възнегодувал пророк:

«Православие; чи какво е то православие; лъма Син Божий спасител мира, който приклони небеса и слези на земли. . . распний ся за спасение всего мира — тако проваждаше апостолите си да проповедат евангелие, правди, сос едеци, сос аляно сукно, и сос злати ресни и ширити покрити; сос топузи и пищови; и сос позлатени сабли; сос чибукчии и с кавении и челебии; сос бесновати иасакчии; сос насилни грабителни владичнини; сос прелестни пешкешлици и рушвети; които им колкото грошове поищат, ако не дават — да ги афоресват; церковите им да заключват — незлобивите им младенци не крестинни да умират, да поверяват, в индийски котнианни долами и в самур кюркови да ся облачат. . . Духа Святаго сос пари да продават; таково православие Христос Син Божий на апостолите си да проповядат не е повелел: нито на седемтях вселенски собори с. отци ни ся дозволили: но ся возбранили, запретили и ся прокляли: който запопва сос пари да буди проклят. . . «Прочее, таковни владици, тин и от Христа бога, и от апостолите и от вселенските собори ся отлучени, и прокляти.»[12]

[11] Разговор на любородните, СбБАН, XIV, 16–17, 19—20.

[12] Просвещений европейц. Срв. И в. Д. Шишманов. СбНУН, XVIII, 93.

Същият тон и същите изобличения се повтарят и в ръкописния диалог на Неофит от 1843 г. под наслов *Любопитно-простий разговор*. Тук се говори за владишкия «девер» («когато ще да ходи владиката да обикаля по адет на трите години епархиата си»), тъй страшен за народа поради издръжката на голяма свита и събирането на владичината; посочва се в беседа между Син на Мати Болгария, дошел от чужбина, и чорбаджиите-гъркомани в Търново каква е таксата, «най-долната паха» за разните тайнства, уговорена предварително между владиката и «мемлекетските чорбаджии».

Тази такса е: «на всяко венчило 15: грош: за венчателна вула, ако нема нещо роднина: по 12 грош: ако ли са роднина, и по 1500: грош: и по 800: но за малка роднина 500: грош бива. . . за упопване по 1200: грош: за освещен: црек: според селото и градат: хвани от 5, до 3, най долня паха 2500 гроша бива — за св. литур: 350 грош: за душедял според человекат: от 8000 : до 5000: до 3000, най-доле до 350: грош: за Мн. игумен нов 5000: бива. . . за водосвет 250 грош: за упело, и венчило владишко 250 грош: на владишки диск: най-доле по 8: грош бива — на имя кога служи литур: влад: по 5: грош — филотимо от всеки поп по 350 грош: и фамилиат: по 150: от всеки Мн: по 1500: грош: и от всяк: Црк. по 350 башка за новий Антимис що оставя на всяка церква на третята година по 250: грош: а някой поп ако му ся намери някоя погрешка инсафа багла, или някой от болгарите ако ся напуснат сос жените си — то бива и по 5, и по 2, и по 10000 грош!»[13]

На възмущението на Сина от владици и чорбаджии за тази пагубна спогодба търновци възразяват: «Владиците и чорбаджиите знаят сос дебелоглавците болгари що да правят. . . Ти не знаеш за пешкешлици и за рушфети само колко хиляди грош: трябват на нашите владици — ами колко ли още харч масраф за в Митрополиата, за капукехаята, за посестримите, помайчимите, и за челябиите им в Цариград ти тия хисапиш. . .» А Синът: «Туй

[13] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

щото правите на болгарите вия сос владиците си, то ни е християнство. . . но е всесовершено *безбожно и безсовесно тиранство!*» — В друг разговор по-нататък между прост селянин и любородеца — син от чужбина, дошъл да види прадедните си земи и сродниците си в България, първият говори с болка на душата си:

«Тамо сос очите си щеш да видиш, братиа болгари сиромаси, голи, боси, насилно порабощени, за божа правда на смерт отсуждени, а еднии в заточении проводими, на другии бакарчицат, постелките и завивките на субашите продадени, цели села афоресани, церкови запечатани, младенци некрестини помрели, попови аргосани — и таковии безсовестни, и на божествените и на султанските закони противни мучителства. . . Чи тогас ще повярваш *какво теглят сиромаси болгари и от единородните си чорбаджии и от церковните си председатели и законодавци, духовнии наречени пастири и учители.*»

Подобни наблюдения и изповеди пълнят и другите ръкописни трудове на Неофит и особено неговата *Мати Болгария* от 1846 г. Тук, като изтъква обстойно как за митрополитското място «в екзархическаго преобърнатии Търнов град за епархията му от всите най-много наддават и да плащат се обещават 'кандидатите в Цариград) и сос най-драгоценни пешкешлици всите обдаряват, заслепяват и занемяват, а от милите ти горки рожби (на М. България) никой не смее, колкото му се владичнина поище, за да не дава», Неофит кара олицетворената България да се провиква с гняв и болка: «Че какови са тие нихни пусти упустели, проклети и от бога и от султанът. . . рошвети и пешкешлици, че са пропъдили правдата и са закопали истината, и са разсеяли лъжата, и са разсадили кривдата по България?!» На което Синът, отговаряйки, разказва как се разнасят с кошове и раздават на паши, аги, чорбаджии и други големци «златошити хаши свилозлатоткани на пръчки селемии, хиндийски кутнии, кехлибарени имамета, наргелета, златни сахати, лахуришаляни,

тютюнкесии, и различни драгоценни кумаши за женски дрехи и рокли и всякакви прочии различни тефарици» и как срещу тях «вземат грековладиците пашански буйрунтии (позволителни заповеди) и мюфтийски, кадийски морасали (също такива позволителни решения) и сос них. . . обикаляюще по епархиите си, по-люто от бесноватите кърджалийци изгарят градищата и селата в горката ни Болгария. . .» Или, което е още «по-зло»: въпреки вписаните в тези буйрунтии и морасали такси владиците се съгласяват с градските чорбаджии, за да вземат по-големи суми за венчило, литургия, водосвет, запопване и т. н., както е показано и по-горе.[14]

ТЕЖКО ПОЛОЖЕНИЕ НА НАРОДА В 40-ТЕ ГОДИНИ. Че възмущение и проклятия на Неофит, подкрепени с позовавания на верски закони и черковни традиции, улучват истинското състояние на работите; че те разкриват един невероятен упадък на владишкото достойнство в България и специално в Търново, знаем и от други достоверни извори. Нашият писател и агитатор ни дава обаче най-точното и пълно свидетелство за отчаяното положение на народа, морално унизен и материално разсипан от кликата на владиката фанариот. Колко притеснен е народът в Търново и тогава, и малко по-късно, към 1847 г., как той се вижда в невъзможност да изплаща тежката владичина, показва ни един твърде интересен документ, една молба на габровските първенци, покровители и застъпници на населението, до «градоначалниците» Георги Анагноста и Янко Скевофилакс в Търново, които са и официални съветници на новия митрополит Атанасий, заместил от 1846 до 1848 г. отстранения Неофит Еникьойски. Към тези «градоначал-

[14] Мати България. Срв. Периодическо списание, I, кн. IX—X, 2 издание, 1882, 40 и сл.

ници» тъкмо се обръща в 1844 г. и нашият Неофит, принуден да иска ходатайството им, за да получи част от сумите си. Към тях обръщат поглед за помощ и габровци в голямата си неволя. Като вземат думата от страна на «сичките жители на Габровската оукружност» и като съобщават как се постарали да не излезе търновският «Деспотия» при посещението си на Габрово по Велики пости 1847 г., огорчен от нахията им, габровци излагат следното:

«. . .намеруваме (се) на днешниат ден *от сека старна в големо оутеснение* перво от времето достигнаха хората на таков хал щото който имаше по 5 или 10 овци гледа ги да оумират и нема с какво да ги изравни 2-о се случи вергията да плащаме харачите борчат селски и масрафат по иазажиите най-после, които се случиха един след други, от тий нещастливи обстоятелства испродадоха си християните и бакърат дето имаха понещо, иоще неможат да се исплатят сиромасите, *на деспотия дадохме темесюк заради владичниината и много му се молихме все народно да пожали сиромасите и да не земе владичнина, колкото ни земаше покойний Иларион* осем хиляди гроша ние се надеяхме да му дадем колкото се обеща да ни зема за напрет Неофит, и *сос сичката наша обща молба не щея да харижи на сиромасите нищо*, а ние на този час и подир 5—6 месяци немаме никакво оулеснение да платим темесюкат, защото хората ни подир виллиден оутиват по набана и дохождат си чак на есен какво то знаете сами того ради ви молим като общи надзиратели и предстоятели за ради сиромасите, да речете на *деспотия да ни почака до есен за владичниината*, защото освен този колай друг немаме и *хората се какво то рекохме во отчаяние и викат сос глас врьх нас*, това ви се молим и пак всенародно и надеваме се да ни послушате молбата, *за да не стане глъч и смущение от сиромасите*.»[15]

Ето в 40-те години теглото на народа от държавни и владишки данъци, ето коравосърдечието на фанариота, който не скланя да опрости на бедното население нищо от дълга му към митрополитския стол. И ние разбираме какъв срам и какво състрадание гнетят душата на протосин-

[15] Архив на Възраждането, Нар. библиотека, из архива на Габров. община, инв. № 271. Срв. Й. Попгеоргиев, СбНУН, XXII—XXIII, 28.

гела-българин, удивен зрител на тези оплаквания, безсилен да помогне нещо. Оттук идат възбуждение и недоволство на Неофит, кризите му на гневни избухвания, за които допринася тъй много цялата обстановка в митрополията и особено поведението на двамата му върли противници, владиката и секретаря му Костаки Мегавули. Към безграничното сребролюбие и безмилостното събиране на владичината се прибавя нравственото падение на митрополита заедно с презрението му към тъй скъпата за Неофит Хилендарски българска книга и българска просвета. Диалогът *Просвещений европейц* ни дава обилен материал за образец на жесток нрав, сурова отмъстителност, вулгарен разврат, пълно безчувствие за копнения и нужди на народа и неспособност за каква да е пастирска дейност на този похабен възпитаник на Цариградската патриаршия — гакъв антипод на честно мислещия и дълбоко вярващия протосингел. И ако последният, мъченик на дълга, е будел навред ревност за всичко българско, възпламенявайки сърцата за народно духовенство и народна просвета, Неофит Еникьойски побърза да разбие надеждите на паството си, внушавайки на чорбаджиите, че «султанското правителство неще освен безкнижни българи», конфискувайки в Габрово всички новоизлезли **бъл**гарски евангелия, заканвайки се да изпрати там учител грък, за да се учат децата по гръцки, и заплашвайки наивните, че султанът щял да изсече ония българи, които биха се решили да искат владици от своя си род. . .[16] Нека пътем споменем тук, че владиката, за да хвърли прах в очите на търновските си противници, е проявил мнимото желание да отвори в Търново българско училище и българска печатница. На 15 февруари 1841 г. той е имал дързостта да пише за това и на В. Априлов в Одеса, за когото знае, че е голям ревнител на българското обра-

[16] Разговор на любородните, 29 ноември 1840.

зование. И Априлов му е отговорил по собствено признание на 15 март, подтикнат от желание да види по-скоро осъществяването на плана.[17]

В устата на чорбаджиите-гъркомани Неофит Хилендарски влага иронично такова възхищение от новия владика: «Артак таковий митрополит до сега не ни са провеждали, да ни е жив, да сми го тражили, не можехме го погоди. . . Много добрини щеме да видиме от него. . .» На което непоквареният български любородец, скептично настроен, отговаря: «. . .не вярвам — гледам от толико години в Болгариа от грековладиците нигде нема някое добро учинено до нине освен да сабличат болгарите и да завлачат парите им в Греция. . .»[18] Така са очертани двете позиции, двете партийни гледища в Търново, които ще дойдат в по-решителен конфликт, когато владиката почне да прекалява с надменност и произволи.

ИЗБУХВАНЕ НА КОНФЛИКТА МЕЖДУ ПРОТОСИНГЕЛ И ВЛАДИКА. ПОКАЗАНИЯ НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ. За живота на Неофит Хилендарски в Търново знаем твърде малко. Старият Славейков, който черпи сведенията си от несигурни свидетели или предава чутото от самия него на младини, разказва някои анекдоти, които не вдъхват много вяра. Негов главен извор са двама младежи, Христо Драганов и Коста Капински, първият от които бил настанен от Неофит като учител в Долна Махала, а вторият — спазарен за слуга. Но те, прости момчета, едва ли са разбирали бурята в душата на протосингела, когато разказвали по-късно само това, че той «бил се развалил уж и станал лют и сербез: много се сърдел». Славейков си обяснява това впечатление от поведението на Неофит така: митрополитът е пред-

[17] В. Априлов. Болгарския грамоти. Одесса, 1845, 59.
[18] Разговор на любородните, 15 октомври 1840.

ставял пред големците в Търново протосингела си «като развален умствено» и не пропущал никого да ходи при него, уж да не бъде посетителят изруган, «обезчестен», а в същност, за да не слушат младежите хули по адрес на митрополита. Достъп до протосингела имали само прости хора, «които нищо не разбирали, и него го хващало на полуда»; захващал тогава да вика на слугата си: «бре вол, бре капински вол», а на учителя: «бре даскалче янкино, булино. . .»[19]

Сериозни разговори е могъл да води Неофит само с отец Максим, игумена на Лясковския манастир («с него сам се разговарял човешки, потулно, само в трите недели веднъж или в месеца. . . и на много работи го учил»), и с епитропа на Долномахаленското училище, брат Григор, който съдействувал за назначаването на български учител в Търново и при когото Неофит се отбивал сегиз-тогиз на трапеза и на чашка вино. «Веднаж скарали се били с оногоз феслията владика що го наричаха, Костаки, и той (Неофит) като става, че у братови Григорови, поискал си вино самичък, брат Григор искал да сложи (трапеза), той не дал, пил тъй карламадан два, три пъти, токо взел да вика и да псува Костакя. Викал, викал, токо заспал там, гдето викал. Дядо Григор го завил и тази вечер той останал там.» Сутринта станал, отишъл при владиката, говорил му. «Не било възможно да се приеме думата му.» На излизане срещнал Костаки Мегавули. И този, който бил пратил човек да узнае где е преспал и какво е говорил вън Неофит, почнал да му подмята за напиването, да му се гаври, че не могъл да си дойде вечерта в митрополията. Тогава Неофит му казал: «Като става все ти каквото си рекъл, и живите, и мъртвите владици на тебе да се покоряват, то барем с по-голям ихтибар посрещни ветхия да не засрамиш новия.» И после, като влязъл при владиката: «Или той оттука, или аз, инак не може. Да го чуеш ти

[19] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 389.

как ги разлепя, какво ми казва, човек на кучето си не казва тъй: не ща аз, не седявам: или той, или аз.»[20] Колкото и да разпитвал Славейков за причината на спречкването между Костаки и Неофит, не можал да я узнае. Но думите, казани на Костаки, му дават повод да се досеща, че спорът е бил за отварянето на гроба на стария владика Иларион.

Костаки именно настоявал да стане това отваряне, за да може да се вземе някоя пара от набожните почитатели на покойния, любопитни да видят мощите, а Неофит, като ставало дума вечерта за това, казал: «Рано е, не бива да се отваря още, да не изкараме някой джумбуш.» Костаки отговорил: «Иларион се е представил на 8 февруари 1838 лето, сега имаме 1840—1841. Време е минало биле, българите отварят мъртвците си на трите години, защо да лишаваме от ожиданието му тогоз човека?» — Така, рекъл Неофит, но българите се ровят извън църквите, гдето хавата е благоразтворена, а пък този е погребен в църквата и забележете, че църквата е правена преди 700 и 800 години, ако не и повече, и каквато е струпана. . ., затуй той да си полежи още.» Но Костаки упорствувал на своето: «Ами защо да лежи, ще изгубим разноските, които обещават някои от набожните търновчани; не бива, при всичката (твоя) претенция на много умен човек, ние ще го разровим, ако щеш и пукна.» «Разровете го, що да го не разровите, но ще зачерните хубавото име на добрия човек» — рекъл Неофит и станал, та отишъл у брат Григорови и тая вечер не се върнал в митрополията. Костаки между това придумал владиката и когато на заранта Неофит се опитал да ги отклони от намерението им, не можал да сполучи. Тогава Неофит се убедил, че «седенето му при Неофита и Костакя е безполезно»[21].

Славейков съзнава, че това може да бъде само «външен повод» за отдалечаването на Неофит, затова търси друга, по-съществена причина. Нея намира той и с повече основание в обтегнатите отношения между протосингела, от една страна, и митрополита и патриарха, от друга.

[20] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 389—390.
[21] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 390—391.

Като разбират фанариотите кой е този, който се кани да става с помощта на валиде-султан търновски владика, издирили тутакси друг Неофит, за да го пратят в Търново вместо него, и после почнали да мислят как да се отърват от дръзкия протосингел. И скроили били да се намери и друг някой подозрителен българин, та да заточат протосингела заедно с него. Умувайки върху тактиката на митрополита, Славейков добавя: «Неофит владиката затова допуснал на отца Неофита Бозвелията да има сношения с отца Максима, като да може и двамата един ден да ги откара.» Но планът на митрополита да ги заточи още сега не успял, защото Неофит след скарването тутакси си прибрал нещата от митрополията и заминал за Калофер. Напразно Костаки молил Неофит да не си отива. «Не се знае владиката Неофит дали е бил проводил прошението си за заточението на Неофит и на отец Максим, или е чакал още нещо; види се да го е пратил, но от Цариград не било дошло още нищо; чак подир шест месеца дойде на отец Максим ферманът; казваха тогава, че и в двата не сполучил владиката, но махнал ги поне от Търново, я.»

Славейков, който тъй добре стъкмява разговорите, водени преди половина век, подозира само отдалеч истината и греши твърде много в датите и фактите. Дали спорът за изравянето на «нестопения» Иларион е действително воден, не можем да твърдим; така също и дали пряк повод за напускане на митрополията дава онова преспиване у брат Григорий с последвалата го свада между Неофит и Костаки Мегавули. Едно обаче е напълно сигурно: то е, че Неофит не заминава сега за Калофер, а остава в Лясковския манастир. Славейков се позовава на свидетелството на Сава Доброплодни, който уж видял в 1842 г. Неофит в Цариград (там бил дошел Неофит от Калофер, без да бъде заточен) — «пишел и издавал бро-

шури някакви, които разнасяло момчето му до българите»; привежда и показанията на Паничков, който говори също за идване на Неофит в Цариград в 1842 г. Но ясно е, че тези срещи с Доброплодни и това вадене на книги от «гюмрюка», за което споменава Паничков, стават по-рано, в 1839 или 1840 г., когато Неофит наистина разпространява в Цариград Детоводството си. Славейков, който разпитвал за писаните в Цариград брошури, предполага да е било това *Мати Болгария:* «аслъ тя се види и тогаз да е съчинявана и разпилявана: аз съм видял от нея три издания, едната у отца Илариона, която е и печатана.»[22] Но това съвсем не е вярно — именно съчиняването и разпространяването на Мати Болгария в 1842 г. — и специално редакцията на ръкописа, видена у Иларион Макариополски, която бива напечатана по-късно, в 1870 г., от В. Друмев, не е могла да бъде писана, както ще видим, по-рано от 1845—1846 г.

КЛЕВЕТИ НА МИТРОПОЛИТА СРЕЩУ ПРОТОСИНГЕЛА ПО СВИДЕТЕЛСТВО НА САМИЯ НЕОФИТ. Коректив към този разказ на Славейков, странна смесица от поезия и затъмнена истина, ни е даден в съобщенията на самия Неофит Хилендарски. И от тях ние узнаваме нещо по-положително и по-сериозно като основание за напускането на Търново и за враждата между двамата Неофитовци. Именно в писмото си до Г. С. Раковски с дата 12 септември 1841 г., писано от първото му заточение в Хилендарския манастир и само няколко месеца след насилственото му задигане, Неофит излага как търновският митрополит подкупвал чорбаджии, аги, мухасал и кадия по същия начин, както и народните пратеници в Цариград, и как като взел на страната си лицата, от които зависи народът, започнал

[22] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 392.

своеволията си. «И си ходи из Епархиата сос шестима ясакчии и сос мнозина человеци и събира на венчило по колкото си щя где по 10, где по 12 гроша и взема от всяка церква по 390 гроша, и от всяки свещеник по 250 гроша, а от манастирски игумени, от всекиго по 500 гроша и *чинал по селата по несносни золумлуци от Панарета.*» Тези своеволия и изнудвания стреснали населението, особено селското, което чрез по-първите си хора повдига оплаквания пред мухасала в Търново. «*И после ся договедиха селските чорбаджии* — пише Неофит — *какво е нахранил гражданските чорбаджии:* мухасала, кадиа и агите и ся собраха в Триново и попитаха мухасала — *Митрополитът ни, Ефенди, има ли дозволение да ходи по селата ни сос 30 коня и сос толико человеци сущи делибашии, и да вземат авает и да струват золумлуци*, каквото си щат; дай нам тескере, *ми ще идем в Цариград да питаме.*» Виждайки как е закипяло негодуването между народа и за да не носи отговорност за владишките произволи или за да не бъде обвинен от митрополита, че той е в дъното на тия дръзки постъпки пред мухасала, протосингел Неофит се тегли настрана. «*И аз като видех таковии смущений та сторих паретисис протосингелството* и взех от митрополиата писмо да имам воля да ходя да си събирам вересиите от книгите си — и до кад ги собира да ми седят калабалаците в Лесковският монастир — и до кад ся завърни митрополита от Захара, та да си видим сос него хисапат и да ми плати за колико то гроша ми са заминали за него харч и колико то ми ся стои протосингелски дял от Епархиата.»[23]

Седем месеца след това писмо до Раковски Неофит излага теглата си в Търново като протосингел на приятe-

[23] Г. С. Раковски, Дунавски лебед, 1861, бр. 47, 196. Срв. Архив на Г. С. Раковски, II, 1957, 49—50. Срв. Съчинения, 387 и И в. Д. Шишманов, СбНУН, XVIII, 75.

ля си Йосиф Соколски. Припомняйки му как година и половина по-рано те са узнали в Цариград коварното предателство на българските пратеници и как после са пътували заедно за Търновско, той му пише от «Хилендар» на 24 април 1842 г.:

«Можи и святиняти да позна *еще като идяхме и минахме през монастират* ви чи ся рече какво сми нале месо, аугус м.-а и по мало време чи сте храниле мораите калугери в М. и после мало чи сми проводили 7: Балканджии наши да го убият в Долня Ореховица — а най после като ходиѫме на Троянския М. чи сми писали 40 000: войска. Смисли прочее пастирски и митрополитски коварства, и народна (т. е. за народа) пагубна и умразна измишления.»[24]

Значи Йосиф Соколски, който е бил по своя работа в Цариград, когато стават преговорите за назначаване на Неофит (1840) и се е срещал там с него, вижда отново другаря си, когато митрополит Неофит спохожда Габровския манастир. Тъкмо тогава владиката, който знае за връзките между протосингела си и Йосиф Соколски, пуща по техен адрес долна клевета. Криейки своята ненавист към двамата народни будители, фанариотът гледа да ги очерни пред благочестивия народ, като ги обвинява, че били яли блажно на 1 август, през Богородични пости! Не дълго след това крайно мнителният владика разпространява втора клевета: че игуменът на Соколския манастир бил хранел тайно гръцки калугери — навярно съмнителни лица; по-късно — че двамата близки другари, Неофит и Йосиф, били изпратили 7 балканджии, за да нападнат и убият владиката в Долна Оряховица; и най-сетне като връх на безсъвестните доноси, че отивайки за Троянския манастир, тези същите записвали тайно бунтовници, броят на които достигал до фантастичната цифра 40 000. Ето

[24] Архив на Възраждането, народ. библиотека. Неточен текст в Известията на Историческото дружество, VI, 1924, 129.

какви са измислиците на младия, но лукав митрополит, поставил си за цел — навярно по инструкции от патриаршията — да направи на всяка цена невъзможен Неофит и съмишлениците му и да убие охотата на българските патриоти да действуват за народни владици. — И в писмо от 11 септември 1844 г. Неофит припомня на габровските си приятели за тези същите клевети на Панаретовия заместник. «Зная чи добре паметите *най-първом като стапи в: Габрово Преосв. Т: М: Г: Н*[25] *сос младото си челябийче Костакя и сос* беломорските са диак: собрався и с Агиу Ловчу — начнаха да возбраняват да ся нечтат болгар: Евангелиата: и ние сос архим. Йосифа сми били яли на Мн: месо — и прочая. После неколико дни тайно ся сговорил: поиска от в: М: от игумена Йосифа някакви. които крил и хранил в М: на Сокола беломорци — после представиха сос фатриата чи отишли балканджии 7 души да го убият в Долна Оряховица и проч.»[26]

ПОДГОТВЯНЕ ПОЧВА ЗА ЗАТОЧАВАНЕТО НА НЕОФИТ. Партията на митрополита, вдъхновявана и от секретаря му Костаки, кове интриги, компрометира протосингела — подготвя почва за това, което е предначертано: заточването на опасния протосингел, отстраняването му от Търново, гдето той е организатор на движението против гръцките владици и глава на немирните български духове. Неофит не е толкова неопитен, за да не прозре тия пъклени намерения: той взема предпазни мерки, той отбива старателно всички неоснователни обвинения. На Мехмед Али паша той обяснява по-късно в 1844 г.:

«Достигшу же ни в Тринове (след назначението на Н. за протосингел и изразходването на негови частни суми за нуждите на митрополита, в Цариград и по пътя), бих в *сумнении о тайнодейном*

[25] Търновски митрополит г-н Неофит.
[26] СбБАН, XIV, 32.

его предначинание... восхотех у его моих иждивених для его счета грош: *ити в Свищове жити ми но истраши мя прещением, и ако будет писати к патриарху о моем непокорении* — Того ради остах в Митрополии протосиггелом не мешая ся в никаких его подлогах, не по епархии изидох, ни же в едином терновцев дому вниdох, разве за сяких его митрополии потребах купувах, плащах и полици его доплащах, месяци 6: от моих грош за его счета. — Егда же пришел от полдеверя из Епархии в Тернове поставил себе из Триновогрекоманския грекофатрии аки сущий патриарх чиновников — и собрал собор грекофатрический восхотев написат дан по всей Триновский си епархии на харач по 5: грош, на хане по 500: на церк. по 250: на Мн. по 550: — *То новое видев убояхся их хитраго намерения — и сказах на едине Митрополиту како не буду ему прочее в служении протосиггелом* — и обявих ему для его счета елико ижди(ви)х от моих грош в С. месяцей, грош: 43 700: и *похотех дати ми моих грош: и ити жити в Сищов идеже живях испервом в мире и спокойствие.* — И сказал ми добрий Митр. егда возвратится от Ескизаара тогда будет дати мне и моих вишеназначенних грош. и елико стоются ми от епархии протосингелскии обичайнии грош — *и дал мне писмо до игумена Лесковскаго Мн. дати ми келию седети* дондеже возвратится Митроп. от полдеверя из епархии от Ескизаара — *И тако по его обещанию* ожндох его в монастире 2: месц — и напрасно.»[27]

Ето правдоподобната история на охладняването между митрополит и протосингел без какви и да е анекдотически украси от рода на тия, които ни разказва Славейков. Един от главните мотиви на протосингела да напусне митрополията са новоналожените владишки такси: тези такси могат да бъдат одобрени от гъркоманската клика около митрополита, но те се чувствуват като беззаконие и обир от страна на честните хора, на бедното население и Неофит не иска да ги санкционира дори с простото си присъствие в митрополията. Както се казва и в онова писмо до габровци от 11 септември: «По мало време (т. е. след пуснатите от владиката клевети за блажене в пости и за пращане убийци в Долна Оряховица) начна да си

[27] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

поставя официални чиновници, логотети, дикеокр. . ., скиофилакси и пр. Браво! измени триновский Митро: простолъ, на патриаршески и начна да ищи *да полага на харч и на хане, и на Мн. и на церква по колико си ище грош*, под вид за триновско школо.»[28] Възмутен от излишното разрастване на митрополитския персонал, с което трябва да се хвърля прах в очите на простолюдието; ужасен от новите владишки налози, които идват като непоносимо бреме за населението; сит на клевети и на разпри, особено с «феслията владика»; отвратен от Костаки, който, изглежда, е бил надъхван от Неофит Търновски и е изпълнявал ролята на агент провокатор, Неофит решава да тури край на протосингелството си. Той е огорчен и обиден жестоко; той вижда, че и новият «деспот» върви по стъпките на предшественика си. И боейки се за себе си, той се явява на обяснение при владиката и му съобщава намерението си да се оттегли като частно лице, като обикновен духовник в Свищов между някогашните си духовни чеда, в едно общество, което го познава отблизо, за да го защити в случай на нужда. Но хитрият митрополит не иска да се отлъчва толкова далеко неговият пленник: Неофит трябва да му бъде под ръка, докато хванат корен подозренията, пущани из епархията, и докато пристигне от Цариград патриаршеско нареждане за арестуването му. Защото митрополит и патриарх не си скриват голямата опасност за спокойствието в епархията от присъствието на такъв размирник и те ще измислят поводи, за да оправдаят пред Високата порта наказателното залавяне на непокорния черковен служител. Между Търново и Цариград се води навярно тайна преписка върху положението на Неофит и в Цариград, в патриаршията, гледат по-скоро да се избавят от тъй влиятелния и неудобен агитатор. Тъкмо затова митрополит Неофит не одобрява отпътува-

[28] СбБАН, XIV, 32.

нето на протосингела си за Свищов, за един град, гдето е по-трудно да се тури ръка върху него; затова той го и заплашва, че ще го представи в патриаршията като непокорен, ако иде там, и накрай позволява му да живее в близкия Лясковски манастир, но без да приеме оставката му като протосингел.

Митрополитът чака сгоден момент, за да унищожи протосингела си не само поради критиките, на които се подлага личната му данъчна практика, но и поради нещо друго, засегнало по-чувствително интересите му. Вярно е, че митрополитът се натъква навсякъде на едно обществено мнение, неприязнено към безогледната му алчност. Вярно е, че това мнение се вдъхновява от красноречивия и убедителен протосингел, който и в писмото си до Йосиф Соколски от 1842 г. признава, че не стоял равнодушен пред мълвата, пръскана от фанариота, и пред изстъпленията му и гледал да обори заплахите, чрез които митрополитът искал «да сандардиса любородните». «Аз грешен докат бях, *колкото можах за народат си бдях, и тия коликото рекохме митрополитски лажливи ефтири всите изваждах юф пред него и пред неговите тарафи. . . ни ся терпях вече* — и за то мя докара на тоя хал — и ми стори всичко запт.» Но ако тези изобличения срещу митрополита — в очите му и пред послушните му оръдия — са могли да тревожат и сърдят митрополита, понеже той вижда насреща си човек несдържан в думите си и силен с аргументите си, още повече го безпокоят неразчистените парични сметки помежду им. Неофит Търновски е желаел да се отърве от тях едновременно със заточаването на злъчния изобличител и той е отлагал дотогава разглеждането на сметките си, докато дойде чаканата заповед за арест от Цариград. Като не устоява на думата си по-рано, митрополитът залъгва Неофит, че ще му изплати дълга си, след като се върне от владишката обиколка (девер) до Стара Загора. И дотогава в течение на шест месеца Нео-

фит не само не получава стария заем от Цариград и разходите по пътя, но изплаща нови дългове и сметки на митрополита, грижи се за зимовището му, посреща дори полиците му и така се натрупва едно голямо вземане извън припадащия му се дял по служба — законното му протосингелско възнаграждение.

ВРЪЗКИ МЕЖДУ НЕОФИТ И МАКСИМ РАЙКОВИЧ ОТ ЛЯСКОВСКИЯ МАНАСТИР. Неофит прекарва по собствено признание шест месеца като протосингел в Търново и два месеца като обитател на Лясковския манастир в негласна оставка. Че през всичкото това време и особено когато митрополитът се е намирал по обиколка той не се заседявал само в Търново или в манастира, можем да допускаме с право. Думите му в заявлението до Мехмед Али: «не по епархии изидох, не же в едином терновцев дому внидох», не трябва да се вземат съвсем точно; те оправдават по-скоро неговата резервираност като официално лице в качеството му на помощник и спътник на владиката. Нали сам той признава в писмото си от 1841 г. до Раковски, че след напускане на протосингелството взел позволително писмо да ходи да събира вересиите от книгите си (Детоводството), оставяйки багажа си в Лясковския манастир; и нали в писмото до Йосиф Соколски от 1842 г. той споменава онова общо тяхно отиване до Троянския манастир, когато митрополитът ги набеждава, че записвали тайно въстаници? Именно през тези излети в течение на няколко месеца (септември 1840 — април 1841) Неофит е могъл да споходи отново някои близки градове, села и манастири на Търновската епархия и да се види с приятелите си, като закрепва връзките си и разкрива сърцето си.

Между по-будните българи, които са го посрещали най-задушевно, споделяйки ентусиазма му, идеите му, трябва да отбележим на първо място игумена на Лясков-

ския манастир Максим Райкович и еленския учител и свещеник Андрей Робовски.

За игумен Максим споменава още Раковски в *Горски пътник*. «В 1843—4 лето пропъди злобний Неофит търновский митрополит отца Максима, игумена Лясковскаго манастира чрез патрияршиа, и ако не бе побягнал нощем разпалений родолюбец болгарин отец Максим у Сърбиа, и от тамо у Влашко, бог знае де щяха сега да му гният кости!»[29] Максим знае съдбата на заточения си другар Несфит и взема мерки, за да не пострада. Но догдето е още игумен в манастира, той дава всичката си поддръжка на Неофит и като него агитира ревностно против гръцките владици, както показва това и писмото на Неофит от заточението му под дата 1 декември 1847 г. до Андрей Робовски, гдето се казва: «Потомците ще уценяват после. . . подвиги наши и ваши и *Максимови*.»

Интересни сведения за Максим ни дава Цани Гинчев.[30] Според него този дързък съратник на Неофит бил родом от Дряново, учил на младини терзилък в Лясковец и тук го обзела страст за четене, за което често ядял бой от майстора си и калфите. Станал на 16—17 години, малкият терзия се изгубил от Лясковец, за да се завърне едва 10—12 години по-късно вече като калугер и под име Максим вместо предишното Минчо. Узнало се, че той се учил и подстригал в Преображенския манастир, в Търновския дервент. Чорбаджиите го условили учител, дали му на разположение метоха при черквата «Св. Никола» и той захванал да преподава буквар и пеене на черковните молитви по славянски. Това било около 1825 г. Тогава Лясковец се гърчеел и пръв Максим въвел тук в черква «паки и паки» и «Господи помилуй». «Като се разчу — разправял той по-късно на Гинчев, — че се служи

[29] Г. С. Раковски, Горски пътник, 221.

[30] Ц. Гинчев, Отец Максим Райкович, Труд, III, 1890, 800 сл.

на славянски и се пее, зеха да идат повече народ в черква и жените се чудеха: Бах, боже, Кирелеисун било Господи помилвай, пък ний ду сига не сме гу знаяли! Родителите на децата, които деца четеха и пееха (в черква), не пропускаха ни вечерня, ни служба: запалих им аз вече чергата.» Изпращайки учениците си да следват образованието си в Свищов при Христаки Павлович и подготвяйки цяла школа педагози и свещеници, той се наема да побългари Петро-павловския лясковски манастир, гдето дотогава седели повече гръцки калугери. Като игумен на манастира той уредил черквата и имотите му, повдигнал благосъстоянието му, поправил келиите и пак спохождал градеца, за да служи поред в черквите му. Влиянието му било голямо, всички го почитали за патриотизма и благочестието му и навред той гонел гръцкото в език и нрави, разкривал «всичките гнусни постъпки и развратното поведение на владиката пред народа», за което владиката пък търсел «*колай*» да го унищожи. Обаче Максим се радвал на покровителството на видни чорбаджии в Лясковец и Търново и особено на поддръжката на стария търновски ага Халваджиоглу.

След заточаването на Неофит Хилендарски и смъртта на турския ага Неофит Търновски си поставя за цел да го унищожи. Навярно през пролетта на 1844 г. владиката пратил заповед до Максим да достави за митрополията обикновения манастирски данък — две агнета за Гергьовден. Игуменът отказал да изпълни заповедта и изругал владишките пратеници. Тогава владиката писал на патриарха и последният издействувал ферман за заславянето и заточаването на наклеветения в бунтовничество игумен. (Според П. Р. Славейков[40] Неофит харизал хат за 4000 гроша на някой «великаш», за да издействува фермана.) Максим узнал навреме за готвения обиск на

[40] П. Р. Славейков в ръкопис от 1849; С. Бобчев, Период. списание, LXI, 577.

манастира, скрил се в Лясковец и оттам заедно с лясковските градинари заминал за Сърбия.[41] Изпатил си зле в манастира само брат Коста, когото турците били и мъчили, за да изкаже где се крие игуменът, както разправя това и народната песен по случая, пята в Търновско.[42] Най-малко до пролетта на следната 1845 г. Максим се е бавил в Сърбия, защото от 3 април с. г. ние имаме едно писмо на Неофит до него, изпратено чрез дякон Хрисант в Белград, гдето се споменава за получено писмо от Максим. Неофит успокоява Максим да не се плаши вече от преследванията на търновския владика и го кани да се завърне в Турция. . . «Многажди говорих П. Илариону Стояновичу да ти отпише да дойдеш в Цариград, но что ти е писал, то ти и той знаете.» Неофит оставя «на совестта и на произволието» Максимово да се върне или не беглецът, обаче сам като че застъпва мнение да изпълни всеки дълга си към родината и да разчита на правосъдието на едно правителство, което е отворило «прещедрости милосердие двери». Неофит препоръчва на Максим добре да размисли и да обсъди положението: «настоявай и прилежавай — а най-вече к Високата Порта, като верний поданик приближая прибягвай — а не отбягвай.»[43]

Изглежда, че отец Максим не ще се е още убедил в безопасността на другарите си в Цариград, затова и не е правил опит за завръщане. От Сърбия той се прехвърлил във Влашко, установил се в Галац и тук останал до края на живота си като свещеник в тамошната българска община. След смъртта на хилендарския заточеник, доказала всесилието на фанариотите, на 16 март 1849 г. той отправя писмо до познатия казавекили Георги Анагноста в Търново да го моли за посредничеството му, за да се

[41] Срв. П. Кисимов, Исторически работи, I, 70, с. 69.

[42] Срв. М. Арнаудов, Фолклор от Еленско, 273, № 143, и П. Кисимов, ц. с., 69.

[43] СбБАН, XIV, 63.

помири с владиката и да се завърне в отечеството си, за което очевидно изпитва голяма носталгия. «Аз сиромах, като стана пет годин по чуждите земи странствувам и страдая, че не е ли грехота и срамота да ся не намери от едно цяло Отечество да попита барем един за мене!» — тъжи се той в изгнанието си.[44] Но писмото му не се удостоява нито с отговор, нито с прошка. И той остава в Галац, гдето проповядва, както и в другите румънски градове, против фанариотите, отваряйки български училища при черквата «Св. Харалампи» и печелейки уважението на власи и на българи до смъртта си в 1874 г.[45]

Такъв е бил един от най-преданите другари на Неофит, подготвил почва за проповедите му и оказал му живо съдействие в борбата против Панарет и Неофит Търновски между 1838 и 1841 г.

АНДРЕЙ РОБОВСКИ ОТ ЕЛЕНА; ПОДВИЖЕН ЖИВОТ, БОРБА ПРОТИВ ТЪРНОВСКИЯ ВЛАДИКА И ПРЕПИСКА С НЕОФИТ. Покрай лясковския съмишленик на Неофит, Максим, заслужава да се отбележи като особено енергичен гонител на гърцизма в Търновско поп Андрей Дойнов Робовски, наричан обикновено даскал Дечо (1801—1858). Държи ли се Максим с достойнство и тежест, вдъхвайки почит чрез умна реч и такт в обноските, Робовски е негов пълен антипод по характер — буйна глава, крайно невъздържан в думи и постъпки, оригинално духовит, често обхващан от гняв и склонен към авантюри, така че животът му е дълъг низ от тегла и премеждия. Еднаква е обаче тяхната гореща привързаност към Неофит и техният фанатичен патриотизъм, който ги излага на тежки жертви, на неспирни преследвания от гръцкото духовенство.

С характер, убеждения и житейска съдба на Робовски

[44] СбНУН, XXII—XXIII, 31—32.
[45] В. Д. Стоянов, Пер. спис., III, 155.

ни запознават неговите собствени автобиографически бележки.[46] Първата си наука той получава в родното си село Елена. «В селото ни има Хилендарски метох, Введение Св. Богородици, и ни иде от Св. Гора по един духовник таксидиотин, за да събира приходите манастирски по таксите, или, по-добре да река, да бере просия по къщите и да изповядва. Между които има някои с добри качества чисто манастирски, а други със зли пороци, хули манастирски и унижения духовенства.» Между добрите са били и неговите учители, монасите Никандър и Игнатий, които били побягнали от Света гора по време на Заверата (1821), за да се завърнат по-късно пак там.[47] Рано го обхваща жар за народополезна дейност. Той има жива склонност и високо мнение за учителството, както толкова други идеалисти от Възраждането. «Учителското звание — изповядва той — е много трудно, свещено и голямо. . . Учител, който си изпълнява делата, е най-достоен и полезен член на обществото, който на отечествения жертвеник принася всичко що е у него най-драгоценно — своята свобода, своя разум, своята душа.» Човек с воля и крайно любознателен, Андрей изучава гръцки, руски, сръбски и караманлийски език, поглъща историята на Паисий, запознава се с общата черковна и политическа история, Библията му става настолна книга, той надвишава другарите си по начетеност.[48] Но всичко това не го задоволява и вече женен, с деца, той решава да дири по-високо образование. Напущайки еленската «килия», в която обучавал стотина деца от всички околни села по старата метода, той потегля за Свищов, гдето гърми славата на Христаки Павлович (1833). И връща се след

[46] С. С. Бобчев, Принос към ист. на Бълг. възраждане. Поп Андрей Робовски — автобиография и преписка, СбНУН, XXI, 2 и сл.

[47] Н. Михайловски, срв. Пер. спис., III, 1882, 15б.

[48] Ю. Ненов, СбНУН, XIII, 355, 359.

година с разширени знания, минал граматиката на Мразович, риторика, логика, богословие от митр. Платон, аритметика, география. Тези знания той поднася на учениците си, между които са Никола Михайловски, Никола Златарски, Иларион Михайловски, Драган Цанков. . . Еленското училище става тогава разсадник на просвета по околните места; даскал Андрей е център на патриотически надъханата младеж — той е във връзка с Неофит Хилендарски, Иларион Михайловски, отец Максим, с които води през 1836—1839 г. дълги, разгорещени беседи по черковния въпрос, гърмейки против гърците.В Елена той преподава 18 години, след това отива в Лясковец. «Воистина, лясковеца дума: 6 год. бях потъмнял от гръкомания, ако не беше учител Андрей и отец Максим (Райко), игумена на манастира ни, още щях да тъна в гръкомания, тъмнотия и простотия.» В 1840 г. той става учител в Трявна и държи смела реч против владиката Панарет.

В 1842 г., след заточаването на Неофит, даскал Андрей, макар и доста възрастен вече, решил да стане свещеник. «После се запопих — разказва той, — защото попството у българите бива се по наследство.» Баща ми бил именно оня поп Дойно, «Дойно граматик», учител по-рано, който в 1784 г. преписал с красив почерк Паисиевата история: неговото родословие се знаело до 200 години назад и се свързвало с еничарски беди и робство. Като поп Дечко Робовски оставя мирското си име и почва да се нарича Андрей. Налягат го големи беди, между другото поради острия му език против владиката Неофит и чорбаджиите-гъркомани. «Всичките талази на злините — изповядва той — ме обиколиха и не гледаха, че съм стар човек, че имам деца и корабът ни щяха да разбият. . .» Но той си дава кураж, думайки на себе си: «Андрей, лутай се, не бой се; помни, че името ти е Андрей; не го посрамяй.» Негов върл гонител е Неофит Търновски, който не може да понася агитацията му като последовател на

Бозвели. «Шест пъти аргосван, три пъти с болести от мисъл се поболявах, и от кахъри побеляха ми косите на главата, излетяха ми зъбите. . ., а децата ми, колкото сълзи са излели от очите си, може да потъне и да се удави в сълзите им този евангелски наш пастир г-н Неофит. А за повредата на здравето ми! А за честта ми, що ме обезчести! А децата ми що похули! С нищо световно не може ми ги върна, освен бог да го низрини от лицето си, както той низрина мене и стопи и децата ми с проклятия свой интересни закон. . . Ох, съдилище без изпитание! Ох, наказание беззаконие! Ох, закони. . . чорбаджийски, съдник и наказател или по-добре упивател диаволски. . .»[49]

Бил е правен опит и за заточаването му след бягството на Максим, но свищовци го спасили с ходатайството си. По-късно особено негодуват против него чорбаджиите от лагера на Неофит Търновски, които той жигосва публично за пороците и грабежите им и които го клеветят заради българската му черковна служба. В едно оплакване до търновския валия (1857) той разбулва машинациите на противниците си, които той «обличавал и поучавал да се боят от бога и да изпълняват неговия закон», да се подчиняват на хатишерифа и танзимата, гдето нямало нищо против вярата ни, «да не правят обида на сиромасите царски поданици. . .» Но това не «уйдисвало» на владишките «тарафи», петима еленски чорбаджии, и те правят донос пред владиката. «И тъй ме съди владиката да не чета ачик български инжиля и от литургията да не казвам на жумаата ачик български, че било възпряно от патриаршията.»[50]

През 1846 г. Андрей Робовски агитира тайно в Свищов, Ст. Загора, Казанлък и другаде да се подават оплаквания на султан Абдул Меджид, когато мине през България, против делата на Неофит Търновски и заточаването

[49] С. С. Бобчев, СбНУН, XXI, 9, 13.
[50] С. С. Бобчев, ц. с., 12.

на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски;[51] и все тогава той показва рядко безстрашие, като поддържа преписка с изоставените и им праща материална помощ — както свидетелствуват писмата на Неофит от 1847 и 1848 г. Враг на фанариота-владика, за когото намира най-тежки изобличения от евангелието («Исус Христос дума в Ев от Йоана: който не влязва през дверите на оградата на овцете, а прелязва от друго място, той е хайдутин и разбойник»), той буди възторг у приятелите си заточеници: и ако те са млъкнали, той ги замества по силите си , за което Неофит го насърчава в поетическите си послания:

Дерзай, любимче Андрее!
Сичко народно ще успее.
И защото ти си болгарский Ахилес,
за то говори, настой, ори и сей днес. . .

ДВЕ ВРАЖДУВАЩИ ОБЩЕСТВЕНИ ГРУПИРОВКИ: ВЛАДИШКО-ГЪРКОМАНСКА И НАРОДНА. При обиколките си из Търновско, та и в самото Търново Неофит Хилендарски е имал възможност да се среща със защитници и врагове на народното дело, да узнава мислите на едните и на другите, да настройва за протест първите, да оборва в полемика вторите. Какъв е кръгът на темите, зачеквани в тия беседи, какви са аргументите на двете партии, възникнали по това време, узнаваме най-добре от някои диалози на Неофит, датирани от 1840 и 1841 г. и обединени в ръкописа му «*Общособорно жалостний советователний разговор на любородните. . .*»[52] Важно допълнение към тях с повторение на факти и мнения представлява живо написаният *Любопитнопростий разговор* от 1842 г., за който ще говорим по-

[51] М. Радивоев, СбБАН, XI, 13—14.
[52] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 1921, 8—30.

късно.[53] Тези непубликувани приживе съчинения имат необикновена документална стойност за личността и епохата на Неофит. Те ни разкриват правдиво идеите, които вълнуват неуморния агитатор, увеждат ни в афектите му, в наблюденията и заключенията му при тая доста обширна анкета върху черковния въпрос, предприета по едно време на току-що пробудено национално съзнание и на непоносим икономически гнет. Разговорите се водят между един «любородец», който се явява представител на забягналите през войните от 1810 и 1828 г. българи във Влашко, Молдова и Бесарабия, и чорбаджии, търговци и селяни, останали в родината си и навестени от любородеца. И ако оня българин, завърнал се от чужбина, знае какво ще рече верска и политическа свобода и разбира смисъла на реформите, провъзгласени чрез хатишерифа, останалите в отечеството си поглеждат със завистливо око на забягналите, поставени при по-благоприятни условия за просветно, социално и политическо развитие. «Любородецът» застъпва собствено схващания и характер на самия Неофит Бозвели, той е негов литературен двойник и той поставя ловко въпросите си пред своите съчувствено или неприязнено настроени събеседници, изтръгва признанията им, узнава скритите им мисли; и в зависимост от получените отговори той е ту жлъчно-иронично, ту нежно-приятелски вдъхновен в излияния и мнения. Сарказъм, омраза, рязко осъждане той пази особено за търновските градски чорбаджии, крепители на фанариотското иго, безсъвестни оръдия на владиката-грък; състрадание и братска утеха намира той за честните и независими търговци или за окаяните прости селяни, които не знаят бял ден в труд за насъщния и в унижения пред надменните и алчни турски, гръцки и български първенци.

От едно писмо (24 декември 1840 г.), вмъкнато между

[53] Срв. М. Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942, 173 и сл.

първите диалози, узнаваме, че в България са се образували по вина на митрополита две «фатрии»[54], две обществени групировки: на едната страна са чорбаджиите «гра комани и туркомани», на другата — «търговци сущу Мати Болгарии рождби и общенародни доброжелатели». Първата партия по споразумение с митрополита угнетява «по-зле от карджалийци и от еничери в Болгариа горките болгари». За престъпните дела на тази клика се осведо. мява родолюбецът от разговори с търговци и селяни и «най-паче от самовидеянието си», понеже ходи по градове и села и вижда със собствени очи как митрополитът раздава дарове на паши, мухасали, кадии, аги и чорбаджии и как той получава «пашанско» позволение да събира насилствено данъците си, произволно налагани, за да ги дели с тях, своите покровители.

Но ето и *Разговорът на любородните*, с беседата между дошлия от чужбина българин и самите *търновски чорбаджии*, горди родоотстъпници и безсрамни обирачи на народа.[55]

Чорбаджиите си приписват заслуга, че в съгласие с тях митрополитът «преценявал» стойността на разните божествени тайни, така че той не могъл да взема, колкото пожелае, макар да имал иначе неограничена власт. . .

— Но нима тези тайни са стока за продан, нима за тях има мярка и теглилки и всеки може да купува по волята си? — пита родолюбецът.

— Не, това са тайни на християнската вяра, необходими за всекиго, и всеки християнин трябва, ще не ще, да си ги купи! — възразява чорбаджията, ортак на владиката.

— Недоуменно нещо, мисли родолюбецът. Че Христос с пари ли е продавал тайните си на апостолите и тези — на християните? И ако е до продажба, би трябвало да е писано в някоя черковна книга коя тайна колко струва, за да няма разпри между народа.

[54] Новогръц. φατρία — партия, клика, котерия.
[55] СбБАН, XIV, 13—16.

— Е, тогава е нямало турско царство, тогава е нямало митрополитски берати; а сега митрополитът разполага с живот и имот на дебелоглавите българи, той е като везир силен, той има право да затваря, да заточава, да убива, да прави, каквото ще, с раята си.

— Значи българите са поданици на султана и пълни роби на митрополитите? Тежко им и горко!

— Българите, ако бяха хора, щяха да дадат всичкия си имот на митрополитите, а не да се противят. Които са съгласни с митрополитите, те са всякога на почит и думата им минава навред и те стават чорбаджии по села и градове. Защо българите са тъй упорити, говорейки: Ние се не погърчваме? Те със своите дебели глави още много ще теглят! Според главите им и брусначите и калпаците.

— Чудно и дивно това упорство на българите. Но още по-чудни са тия, конто искат да погърчват българите. Не помислят ли те, кой е по-многочислен народ, българският или гръцкият; и по-малкото или по-многото ще се наложи и ще превърне другото? Християнската религия държи наравно всички православни народи — влах, сърбин, русин, българин, грък, арабин. Защо българите трябва да се погърчват по желание на гръцките митрополити? Това не ще бъде никога!

— То е вече свършено! Има ли от българския народ поне един епископ, а не митрополит по света? За малко време ще чуеш, че и свещеник не ще се найде да чете в България по български. И да видиш от българите или от патриарха зависи да се гърчеят те.

— Бог е милостив за българите; гледам, че захванали и от тях някои да се просвещават, да издават книги по български, да повдигат булото на «покривало притворности». Иде времето да се познаят гръцките тайни коварства, да се лъснат на светлина разните багри, еднакви в мърчината.

— Скоро ще чуем патриаршеска заповед за изгаряне на ония български книги, както са изгорени и превърнати в пепел старите български ръкописи на кожа — с тях си вариха митрополитите ракията, палеха си казаните без дърва. . .

— Чудно! Че ако български език не е богоприятен, защо руси и сърби си служат все със същия славянобългарски, защо патриархът не нареди изгарянето на славянските книги. . . Българите са мълчали досега, но те ще почнат да гълчат и на съд да питат патриарха за всичко това.

— Ако им държи на българите да питат — ето им Цариград. Но какво стана с пратениците от 16 кази и не им ли взе патриархът

махазарите, за да си изпрати, когото ще, за митрополит? «А когото искаха българите, ето го шиндилик протосингел, седи в митрополията, но до мало време ще го проводи митрополитът , ни където он сиромах не мисли. . .»

Нататък диалогът говори за безсилието на българите да намерят закрила от страна на султанското правителство и за невалидността на султанските заповеди и завършва с циничната закана на чорбаджиите гъркомани:

— Приятелю! В турското царство каноннаметата на всеки град са пашите, митрополитите, кадиите, чорбаджиите и агите: султанската Порта на тях гледа, а не те на нея; тя взема, а те дават, колкото ѝ обадят, и остатъка делят помежду си. . .

НАСТРОЕНИЕ НА ТЪРГОВЦИТЕ И НА СЕЛСКИТЕ ЧОРБАДЖИИ. Такава е характеристиката на двете враждуващи страни у Неофит Хилендарски, така долавя той противоречивите интереси, идеали и надежди на двете партии, владишка и народна, гъркоманска и българска, към 1840 г. Настроения, идеология, сила и слабост, доводи и възражения в защита на заетите становища са релефно изтъкнати с всичката субективна правда или увереност за победа тук и там. Ние разбираме лесно този антагонизъм на двете групи: едната — мощна, добре организирана и покровителствувана отгоре, другата — едва зародила се, без спойка и упора, но с някаква скрита увереност в моралното и правното си превъзходство. Положил усилия, за да обрисува спокойно образа на презирания противник, Неофит обръща поглед към друг един обществен фактор, дошъл в помощ на българската партия: търговското съсловие, което започва да печели почва тъкмо в ония години и което се е определило на страната на народното движение. В разговор между *любородец и търговци в Търново*[56] долавяме такива мисли:

[56] СбБАН, XIV, 16—17.

Любородецът, преструвайки се, че не знае нищо, изказва радостта си от тази сдушеност между митрополит, чорбаджии, градски аги, мухасал и кадия. Тази «искрена любов» помежду им е белег, че всичко върви по реда си, че народът живее по султанските закони. Но събеседникът му, търновски търговец, го вади от заблудата му:

— «В наша Болгария е всичко на опако.» Щом ония първенци са съгласни помежду си — «не ни трябват ни бесновати кърджалийци, ни осатанени пияни яничари!». Тогава народът се поразява повече: «От кърджалии се убягва, от яничарин измолва, но от тия никак и нипочто не е възможно да се оттърве никой — освен да дава колкото му сакат, че да търпи и да не продумва, ако ще да си оттърве живота.»

— Гледам, чорбаджиите ви се хвалят с митрополита и с мухасалина, думат, че такива не били още дохождали в Търново.

— Те са прави да ги хвалят: «Че сега лесно щат да съблачат сиромасите българи. . . да не могат нигде да се оплачат никому за нищо.»

— Че нима няма законни съдии, пред които българите да изложат теглото си?

— «Но когато законните съдии сами они обиждат и съсипват света?»

— А нали имате правителство (шура). Защо, ако не ви отсъдят местните власти право, не изпратите неколцина души с жалба в Цариград?

— Защото патриаршия и капукехаи митрополитски и мухасалски могат да направят чудо с пратениците чрез клевети и лъжливи свидетелства от Търново. «Сохрани Боже! Кои са луди да идат!»

— Та то си няма никаква разправа в турската земя, когато е така? Залудо са и канонната и правителство. . .

— Блазе вам, брате, че нашли вашите деди и бащи време, та се оттървали от такива изядници и се заселили в богоблагословени държави и при просветени народи, и си живеете човешки — а не както нас тука, както гледаш, скотското ни между ненаситни зверове живеяне. . .»

— Пък на нашите, на няколко хиляди семейства, се е доискало да се възвърнат в Турско! Ето писмото им, прочетете го и им отговорете, да се уверят сами какво е тук.

Самият любородец-емигрант, който е мечтаел да се върне в родината си, е излекуван от своята носталгия; той узнава бързо истината върху положението в Турция и той споделя предупреждението на търновските търговци в писмото им (15 ноември 1840 г.) до забягналите сънародници във Влашко и Русия, които също са изказали желание за завръщане: «Прочетохме с удивление честното ваше писмо и се почудихме на чудесното ви намерение, а най-вече на лековерието ви! Че вярвате ли, мили сънародници, от мене чер арапин да побелее и вълк да си промени някога навичката?. . . Почакайте, докато си дойдат вашите любородци, обстоятелно да ви обадят в наша България какви се нахождат чудотворци. . .»

Под дата 29 ноември 1840 г. Неофит Хилендарски ни предава разговора на своя любородец с *габровските* чорбаджии,[57] които съвсем не приличат на търновските.

Любородецът е възхитен от учебното дело в Габрово, захваля ревността за просвета на габровци и умението на учителя им, който преподава по взаимноучителната метода; но габровци му се тъжат, че в България властта не търпи учените българи, че е позволена само наука на гръцки, не на български език. Гонението на българската просвета се заповядва от търновския владика, запретил и български евангелия, и българско образование. «Что квари султанското правителство българската ни книга, че дава фермани на митрополитите да ни горят книгите?» От циганите по-долу ни държат. «От българите не бивало да стават владици.» Тогава и на чифутите да са хахамите от гръцки род, и на арменците дердерите също. . . Но гледаме, че и циганите си имат черибашии от свой род; значи ние, българите, сме по-долу и от циганите. . .»

В течение на разговора със запазените по дух габровски първенци се обсъжда въпросът за българското народно духовенство и за грабителствата на гръцките владици.

[57] СбБАН, XIV, 17.

Показвайки на габровските си познати писмото на бежанците, които искат да се завърнат в отечеството си, любородецът чува от тях: «Ако обичат, да дойдат, и они да са като нас патриархски роби. ..» Те му излагат беззакония, клевети, изтезания от гръцките митрополити. «Знаете ли, от тия наши митрополити колко наши българи, общенародни доброжелатели. . ., за божа правда клеветнодайно на обесило, предадени, глобени и в заточение изгнили? Знаете ли в мораитския проклети гречески бунт[58] българите що са смертелни тегла теглили и близо десет години мора-парас дан плащали, и от тогаз от турците омразили?» Напусто са останали всички отстъпки на българите да бъдат освободени от гръцкото духовно иго, да си имат свои владици.

НЕВОЛЯ НА ПРОСТИТЕ СЕЛЯНИ И ВИНА НА ТЪРНОВСКИТЕ ЧОРБАДЖИИ-ГЪРКОМАНИ. Следва разговор на любородеца със «с е л я н и от простите села»[59], т. е. не от Габрово, Дряново, Трявна, Елена, а от колибите около тях. Тук Неофит Хилендарски предава добре хумора и наивната откровеност на българския селянин. Любородецът е видял по пътя си някакъв паша, посрещнат тържествено от народа: кой е бил той?

— «Какъв паша ви е попалил!» — провиква се простодушният честен селянин с добро българско сърце. «На сегашното време пашите ни са толкова калабалък не ходят, освен владиците ни: на тях дал султанът само такава власт, да продават на българите християнската вяра, която е направил мирия, че я купуват само гърците, та я продават нам на българите; но и она заскъпнала, чи каквото се гледа, щеме да останеме и без нея. Владиците ни обират и паниците за нея, но и паници не щат найди да вземат вече. . .»

— «Че ако няма някой пари да си купи вяра, насила може ли да му я натрапи владиката?»

[58] Думата е за Гръцката завера от 1821 г.

[59] СбБАН, XIV, 19.

— «Что си говорите като деца! Че кой може да проговори на владиката насреща! Той каквото си ще прави с българите. . . Ето гледайте оголените ни къщя и повярвайте. . . Добре учиниха нашите комшии, които отидоха с московците, оттърваха се да не купуват барим християнската си вяра с пари, насилно. . .»

— Че ако дойдат сега московците, бихте ли отишли отново с тях?

— «Ма ние гледаме с четири очи кога ще стане то, пък Вие ни още питате. Говорят ни владиците: давайте, синко, мило за драго на турците, добър е Господ, скоро щете да се отървете и ще стане християнско царство, вие само мълчете и готови бъдете, ние щем ви обади тогаз какво да правите. . .»

Селският народ е отчаян от робството си, готов е да забегне при ново идване на русите (както е бягал в 1828 г. и по-рано), изгубил е всяко уважение към духовната власт, която знае само да го обира и да го приспива с напразни надежди за християнско царство. Но този народ е наплашен от закони и от тежки наказания и той не смее да се обяви открито против фанариотите. Виждайки теглото и отчаянието му, любородецът негодува с по-голяма сила срещу друга една част от българския народ, която, макар и твърде нищожна на брой, умее да тиранизира мнозинството и да го държи в покорност към духовните господари на страната. Това предателско малцинство е групирано около митрополитите, то работи съзнателно против интереси и идеали на българщината. Специално търновските чорбаджии-гъркомани са в очите на любородеца една отвратителна тунеядска каста и завърнал се от обиколката си по селата, гдето е узнал душата, мъките, сиромашията на този народ (в изблик на отчаяние тези бедни хора се провикват: елате ни вижте, «ето гледайте оголените ни къщя!»), той кипи от негодувание, той напуска дипломатическата си сдържаност и ги бичува люто. Повод за изобличенията е взет от новоучредения «грекофатрически» съвет при митрополията също като тоя при патриаршията, от назначаването на ония митрополитски

чиновници, за които Неофит споменава в писмото си от 11 септември 1844 г. до габровци. И в заявлението си до Мехмед Али от 1844 г. той отбелязва, че тия чиновници наложили нови данъци на епархията и «станали содружно с митрополита си. . . способници в народное угнетение. . . лестию и насилством собирающи от народа. . . множество пари» (мирия, мири-параса).[60]

В разговор с *търновските чорбаджии* от 15 февруари 1841 г. любородецът облажава иронично търновци, думайки: «Бог да ви поживи митрополита, какво веч по-полезно ищат българите — ето чи Търновската митрополия станала също нова патрикана с чиновниците си новопатриархски. . . Что остана друго, освен послушно да следва българският народ каквото му заповядате. . . То прилича да е весма полезно на българите, трябва прочее да им го докажете. . .» Но едва дочул злобната закана на гъркоманите, че ще «скроят кюляфа» на ония българи, които, опирайки се на наредбите, биха се одързостили да искат разяснения от митрополията, любородецът избухва за жестоко изобличение. Той предупреждава смело за пакостите, които се нанасят на българщината: «И докато не сме им обадили, они (българите-патриоти) ви проумели намерението и съвсем не съизволяват на това ваше намерение. . . Че без них не ще можете да учините нищо. Че доброто, мислиме, скришно не става, освен злото тайно се действува. За то они трябва да имат правда, а не вие, които тайно действувате. То тайно действие не отдавна порази България! И ние ви бяхме рекли да се оставите от митрополитското си и ваше тайнодействуваемо намерение, което е само от греческа полза, а на българите ядоутровна и общенародна вредна пагуба и пораза!»[61]

Тази твърда решителност като че смущава малко фа-

[60] Виж и по-горе. Тия такси от 1841 г. са значително увеличени в 1844 г. Срв. Мати Болгария, Пер. списание, XI—XII, 74, 90.

[61] СбНУН, XIV, 20.

нариотските оръдия. Търновските чорбаджии градят плановете си върху поддръжката на патриарха и върху доверието на правителството: «Чтото речеме, то и вярва Капията, наш е и мохасалинът и кадията.» Но любородецът изтъква как тъкмо тези тайни действия са пропъдили толкова българи в чужбина, ще пропъдят и останалите досега от България. «То от неколцина грекофатрически чорбаджии ще съвсем да запустее България. То грекоманофатричество е с пешкешлици убаяло и заслепило султанското правление! Но и то щат се намери начини да му отворят очите, да ви види тайнодействуемото намерение — и да изкорени грекоманската ви фатрия из България! Че тогаз щеме и ние беглеците да си се приберем в отечеството. . ., а господството ви ако искате да се гречейте — ето ви Морея, не трябва да се грижите за българите!» И обръщайки накрая с добро, опитвайки се да ги склони в последен миг, да ги трогне, любородецът говори: «Оставете се, ви молим, от митрополитското си намерение! Християнски ви говориме, оставете се — за да се не каете после. То ваше намерение ще да ви докара да си проклевате часа и минутата на предначинанието си.» Но нито закана, нито молби не променят нищо в мислите и делата на гъркоманите и борбата между двете ожесточени «фатрии» ще се развива по своя неизбежен път.

СЪМНЕНИЯ И ЛОШИ ПРЕДЧУВСТВИЯ У НЕОФИТ. След като е споходил някои села и градове и водил разговори по животрептящия въпрос с лица от разни положения и с разни разбирания, Неофит, ужасен от делата на митрополита и подал оставка от протосингелството, се е прибрал в Лясковския манастир. И тук той нито стои мирен, нито е оставен на мира. Любородецът, негов двойник по-рано, застава сега лице срещу лице пред него и като съвест на по-доброто българско общество иска му сметка за това странно уединение, за

тази необяснима апатия към борбата за народно духовенство. Неофит изживява тежки часове на съмнения, той се пита: накъде и какво след тая несполука в Търново. Той гледа мрачно на момента, станал е раздразнителен, нервен, има предчувствие, че идва нещо лошо, ламти за мир на душата си. И всеки укор за апатия към великото дело го засяга болезнено. Ето беседата, която той води действително или фиктивно на 21 март 1841 г., малко време преди заточението си, и която той е записал в *Разговор на любородните*:

Любородецът се обръща към о. Неофит, който е напуснал света и се е завърнал при калугерите, с думите: «Г. протосингел Неофит, от къде те е уловило туй суеверно благоговейнство, че остави протосингелството? Что ти омръзнаха единородните ни, за които толкова години всячески се бъхта. . . и си се дръпнал сега от них настрана, да седиш в Лясковския манастир?»

Протосингел Неофит (въведен пряко като лице на диалога) отсича късо: «Новий ни търновски митрополит с фатрията си найдоха прилично чрез друго средство да ползуват българския ни народ — *на което аз не съизволявам нито да помисля, а не да правя*. . . То, които са достойни, нека ги употребяват; они имат и намерение, усещам ги от съмнението си, и в *заточение тайно да ме проводят;* но всезнающий Бог е многомилостив, на волята му съм се оставил прочее, кои каквото знаят да правят.»[62]

Тая изповед разкрива изведнъж не само причините на оттеглянето , но и вярата на Неофит в едно предопределение. Любородецът му забелязва (предаваме текста все по днешен правопис):

«Че то не сме чули от търновските чорбаджии ничто да говорят за Вас, а освен ни сказват,че ти самси се оставил и не си рачил да слугуваш митрополиту; и им се сърдиш, че не са те направили митрополит, но са направили тогова и *за то искаш да си идеш подир Възкресение на Св. Гора, да живееш постнически и да си спасиш душата*. Но бихме те попитали с дозволението Ви: *коя добродетел е по-благоприятна богу? Сам тъкмо за себе си ли кога гледа някой да му е добре, или за общонародна полза когато се труди?* Конец дело краси, Г. протосингел!»

[62] Срв. Неофитовия текст в СбБАН, XIV, 22.

Любородецът — зад когото се крие сякаш някоя реална личност — е повдигнал един въпрос, съвсем не безразличен за Неофит с неговото живо чувство за обществен дълг. Неофит се вижда принуден да пояснява:

Твърдението на търновци е «нихно и митрополитско. . . изхитрено измишление». «То они — уверява Неофит — не само за мене, но и за мнозина по мало време щат различни изхищрени измишления да изваждат и *в заточение, както и мене, да изгният да проваждат*, и за намерението си българите ни да изплашат, че както си они с митрополита си щат да ги обират и да не смеят горките да пошушнат негде. . . То всето ще да се познае на белий свят, но ние горките не знаем, *дали щем остана живи. . .*»

Но нима не би могъл Неофит да отвори очите на българите, за да не се мамят и теглят? — пита любородецът.

Неофит, отровен от разочарование и мрачни предчувствия, избухва. Той жали за изхабен труд, за пропаднали усилия да види сънародниците си скоро окопитени и подзели по-енергично борбата с митрополитската партия. Той признава:

«Лесно е на просветените да им се само науми от някого за общенародното им добро; *но на простите незнайници всичко е залудо — аз си ги знаях, но ревността ми ме измами, че като луд се трудих на дяволско село да учина добро, че си найдох смертелното зло*. Но всеблагий бог не ще ме остави докрай на митрополитското злоухищрение. *Зная че много ще страдая, но все ще да се избавя с божията света воля* — че тогас както благослови бог, да му бъде светата воля. . . Ах, няма други начин, освен *търпението*.»[63]

СЪВЕТИТЕ ЗА ОБЩО СЪГЛАСИЕ И ЗА ОПЛАКВАНИЯ ДО В. ПОРТА. Всичко е било напразно: стореното добро не е признато и в награда ще дойдат незаслужени страдания. Но Неофит е решен да

[63] Срв. СбБАН, XIV, 22—23.

посреща ударите на съдбата с търпение и с покорност към божията воля. Схванал делото си между народа като неотменна апостолска мисия, той понася нравствени мъки, затвор, заточение като низпослано изпитание, винаги в очакване за справедлива мъзда. Той е истински християнин, готов като Исус да изпие чашата на световните горчила до дъно.

Любородецът, дозел внезапно този ред на мисли и тази душевна драма, изпитва състрадание към сломения старец и признава: «Воистина е мъчно в необразований народ да му ся учини полезното, но и до толко нечувствие бива ли да не чувствуват нашите българи народносъсипателното си митрополитско и гръкоманочорбаджийско тайно коварство?»

Протосингелът възразява: Няма защо да се чуди никой, щом си спомни от божественото писание и от черковната и светска история как «без просвещение човек е по-несмислен и от скотовете, по-свиреп и ненаситен от зверовете». Но ще дойде денят да се намери някой от българите, който «да открие на *покривала притворности* булото и да се лъсне садуке-фарисейското яйце на света». И подканен от любородеца да каже вярно ли е това, което се шушнело за осуетеното негово назначение в Цариград, за предателството на пратениците от 16-те търновски кази, за подправените махзари на гъркоманите и за коварството на патриаршията, Неофит излага историческата истина — както я предадохме на съответното място, — за да заключи: «они проклетите са причината да страда горката ни Болгария», и да подчертае пророчески: «паметете. . . *тоя търновски митрополит мене най-първом ще ръкоположи и в заточение да епископувам ще ме проводи* и подир мене ще начне и други така мнозина да ръкополага в заточение. Той е ортак в грекоманофатрията, той ще стане ортак с много граждански и селски чорбаджии, с които ще да порази сиромасите, и не ще могат

бедните нигде да се оплачат нито щат да смеят за някого да се помолят. . . Но бог е милостив, прав съдия. . . дяволията не отхожда на дълго.»[64]

Досещайки се за неизбежното, неотстранимото зло, Неофит търси опора само в дълбоката си религиозна вяра, в божията милост и като лайтмотив на неговите мисли, изповеди и проповеди постоянно се повтаря това несъкрушимо упование във вишния промисъл. Разбрал, макар и късно, цялата безцелност на идването си в Търново като протосингел, той изчаква развръзката на конфликта и възможния при тия обстоятелства изход от положението, за да напусне бездействието и песимизма си едва когато настъпят други изгледи. Но любородецът, който му съчувствува и който е дошел тук, за да бъде ободрен, не иска да се раздели с него без някакъв полезен урок. Този любородец е градил досега надежди за отстраняване на фанариотите върху младите наши единородци, изучили «няколко езика» и получили «добро книжно-художно» образование. Не са ли длъжни тия представители на новото поколение да се заемат с просветата на българското общество? Неофит споделя тия надежди при раздяла със събеседника си и загатва где е спасителният изход за народа ни. Като средство за изкореняване на гъркоманството той посочва, първо, *съгласието* между образованите българи («согласието всето може — но то где се нахожда?». . . «всеки от главата си тегли — ум царува, ум робува, ум говеда пасе, говори простата пословица»); и, второ, *общите постъпки пред правителството*. «Ваше любородие, които сте се наканили да си дойдете назад да живеете в България. . . можете да попроси *по-преди* от султанската капия. . . да ви даде *ферман да си правите българи владици и да си положите в Цариград 4 българи депутати*,» и «тогаз ще да се открие на гръкоманите бу-

[64] СбБАН, XIV, 23—24.

лото, и тогава щат да се отърват българите от гръкоманското коварство. . .»

ДОНОС ЗА НЕПОКОРСТВО И РЕВОЛЮЦИОННИ ПЛАНОВЕ НА НЕОФИТ. Наистина голям героизъм се иска, за да работи и се бори един беззащитен духовник при такива неблагоприятни условия, при този шпионаж от гръцкото началство и тоя страх у сънародниците. Край на съмнения и на доброволно отшелничество туря заповедта за арест и заточение. Ние знаем от собствените кратки показания на Неофит кога и как се туря ръка върху му. Бавейки се в Лясковския манастир и в очакване да се завърне митрополитът от «девера» си из Старозагорско, за да си видят владика и протосингел сметките, Неофит бива изненадан една нощ от турски сеймени, дошли да го хванат по заповед на търновския каймакамин. В какво е обвиняван той, по силата на какви престъпления му е наложено най-тежкото дисциплинарно наказание? Ние разполагаме за жалост само с изповедите на Неофит и от тях става ясно, че мимо духовен съд и правителствен ферман по проста заповед на вселенския патриарх и по нареждане на търновския митрополит той бива лишен от сана си и въдворен като заточеник в манастира, гдето някога е бил подстриган.

В писмо до началството си от някога, търновския митрополит, Неофит бележи в началото на 1845 г., токущо освободен и в Цариград: «. . .с простотата си несм нашал в них (книгите на св. писание) написано нигде да повелява на владиците да усвояват някому си стоката и *без да му предложат на законий суд погрешката, нощем сос святовладишкото повеление да го грабнат, в заточение*, мучителски да го завлекат, и за четире години животът му да преполовят!»[65] А в писмо до габровци от 11 септем-

[65] Архив на Григорий Доростоло-Червенски

ври 1844 г.: «И мене без да мя суди и да ми предложи погрешката явно, без ферман мя сюрдисва и ми усвоява всето (търновският митрополит). . . Слишам, че и отписал в патриархията, какво *българите с намерение ищат от народа си владици, за да се противят на султана.* То негово предложение трябва да си го докаже; то е познат, че е от високомерното му измишление — «ров изрий и изкопай и падет в яму юже содела».[66] Също в писмо до свищовци от 11 септ. 1844 г., гдето се добавя още за владиката: «и несмислено и безсовестно ги клевети, какво българите с намерение ищат от рода си архиереи да направят, за да ся противят на държавството»[67]. Така и в *Мати Болгария* от малко по-късно, гдето покрай другото особено се изтъква доносът на търновския митрополит против по-събудените български свещени лица, как тия тъкмели бунт против държавата: «Начна той ядоутровний митрополит сос грекофатрическите си грекомански Триновски чорбаджии да говорят на народът ни: «Дебелоглавци, зла година да имате болгари! Вам не е нуждата да просите от родът си болгарский да ви рукоположиме епископи за друго (обещани били именно от патриаршията български епископи за Русе, Ловеч, Враца, Преслав и Стара Загора), освен че *имате намерение да вдигнете глава и да се противите на султанът.* То или умолквате или ви обаждаме на Султанската капия да ви изсекат до един турците.»[73]

Владиката Неофит, ако е верен слухът, предаден от протосингела, обвинява последния в политическа агитация и това обвинение може да хване толкова по-лесно място, че са пресни още в паметта на турците и заговорът на Мамарчов в Търновско от 1835 г., и бунтовете в Западна

[66] СбБАН, XIV, 32.

[67] СбБАН, XIV, 34.

[73] Пер. списание, XI—XII, 1876, 88; Непознатият Бозвели 1942, 117.

България от 1836 г. Неофит Хилендарски е заподозрян отначало, че устройва комплот против владиката (пращани били убийци в Д. Оряховица); срещу него се пуска после мълвата, че записвал в Троянския манастир голям брой бунтовници; най-сетне той е наклеветен пред върховната духовна управа и пред административната власт, че под булото на проповед за български владици готви непокорство срещу султана. Това е предостатъчно, за да му се наложи с одобрението на спечеления чрез подаръци или интриги търновски каймакамин тежкото наказание. Фанариотите прикриват, разбира се, само своите частни съображения, изтъкнати от Неофит с тия думи до свищовци от 1844 г.: «Начна (търн. митрополит) *които са ся родили, отхранили, живели и според простотата си полезно говорили и на свет книги издали, за да ся просвещава болгарското общество*, . . .начна говоря. . . *без да ги суди и без да им предложи на шурата погрешките, и без ферман в заточение* да изгният да ги проважда. . .» Или, както гласи съответното място в писмо до габровци от 1844 г.: «Начна. . . да ги сюрдисва да изгният: *народа сос измислени клевети да исплаши и неговц фатрии беломорски в народът да владеят и. . . чрез православната християнска вяра. . . да ласкаят и примамват вернейшата султанска рая к нихното беломорско намерение.*»[74] Неофит, който се противопоставя на тая народоубийствена политика, препоръчана от Фенер, ще стане жертва на голямата си ревност и непредпазливост. Търновският митрополит не само ще го компрометира хитро пред народа чрез «измислени клевети», но ще настои пред турската власт да го отстрани по-бързо от епархията под предлог, че посеяното семе на недоволство, на бунт може да поникне бързо и да доведе до опасни сътресения в държавата. Така патриаршията ще постигне начертаната си още от

[74] СбБАН, XIV, 32, 33.

по-рано цел за обуздаване или премахване на взетия на око агитатор. Набеден в революционни замисли и без всяко разследване, без да се изнесат обвиненията писмено и без да е изискан ферман, протосингел Неофит бива заловен неочаквано от сеймените на търновската полиция. Опасният противник на гръцкото духовенство ще се обезвреди на първо време чрез затвор в далечната Света гора.

Милан Радивоев, биограф на Иларион Макариополски, разказва по случая някои подробности, съобщени му от Неофит Етърски, ученик на Йосиф Соколски. След като именно търновският войвода успял да разубеди с добро селските първенци, които му искали паспорт за отиване в Цариград, гдето да се оплачат от владиката си, тоя владика взел от своите привърженици-гъркомани едно тешекюрname (благодарствено писмо), съставено в митрополията, в което се казвало, че Търновската епархия била доволна от владиката. Между изложението и подписите имало оставено празно място, на което били допълнително написани укори и клевети против протосингел Неофит заедно с просба да бъде той отстранен от Търново и изпратен в Света гора. Щом получил благоприятен отговор от патриаршията, митрополит Неофит успял да разположи войводата и кадията на своя страна и те се съгласили да изпълнят волята му. Той заминал няколко дни преди Връбница (22 март 1841 г.) за Стара Загора, през което време българите, приятели на протосингела, възползувани от това отсъствие, приготвили жалба до Високата порта против злоупотребите на митрополита. Но докато лицата, отредени да занесат просбата, не били още заминали за Цариград, на великата сряда вечерта неочаквано отец Неофит бил заловен и заточен. Така е според Радивоев,[68] който единствен знае за споразумението между войвода и владика против протосингела.

[68] М. Радивоев, Време и живот на Илариона, 23.

ВНЕЗАПНО ЗАЛАВЯНЕ И ОТВЕЖДАНЕ НА НЕОФИТ В АТОН. За залавянето и отвеждането си до «Хилендар» отец Неофит разказва на няколко пъти в писма и заявления. В писмото си от 22 септември 1841 г. до Г. С. Раковски, когото знае в Цариград (без да подозира, че младият му приятел, възпитаник на гръцкото училище в Куручешме, е забягнал през август същата година за Браила да организира чета за нахлуване в България), той съобщава:

«О трепроклятое лукавство! Той (владиката) замина и отиде в Захара и подир няколко дни *на Великата сряда приз нощя* грабват мя от вишереченият монастир трима мохасалски сегмени и мя качват на един сюргюн бейгири, както мя намериха на леглото ми — и моите конйе и вещите ми до сега не зная що сториха — и няма нито приз Триново нито пред шура да мя извадят, но аллахан карандан приз таковии св. дни мучителски до в Хилендар монастир у Св. Гора докараха — и дадоха на калугерите само едно *патриархско писмо, което им повелява да ме даржат периорисан — и да видят другиите болгари да ся смирят*. Ето ти патриаршеска и митрополитска законна и свята правда!»[69]

Малко по-късно, в *Разговор на любородните* под дата 15 декември 1842 г., Неофит кара любородеца-българин да говори на търновските чорбаджии:

«Оная година ни ся хваляхте с митрополита си,че ще придобият епархиотите. . . велика полза. Но гледаме друго ничто освен *да обира на сиромаси за глобата митрополитска котлите, веригите и чергите и да ги оставя на селските субаши — че да плащат глобата и да си ги вземат*. Гледам много церкви по селата от него заключени, селяни и попови афоресани, архимандрити в заточение проводени — и другии много маскаралаци. Тия ли му са митрополитските добрини. Тяжко и горко на сиромасите! Другии митрополити на три години веднаж обикаляли и с по 2—3 гроша упаляли сиромасите — а той по 15 гроша и всяка година ги изгаря!. . . *Слишам, че и архимандрит Неофит на великата среда посред нощ проводи чи го грабнали от Лясковскаго мн. и го завлякли приз таковия св.*

[69] Г. С. Раковски, Дунавски лебед, 1861, бр. 47, 196; срв. Съчинения, 387; Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XVIII, 75.

дни на Св. Гора в заточение!. . . Воистину Св. митрополит имате — да ви е жив. Тяжко и горко на болгарите!»[70]

В прошението си до султановия зет Мехмед Али паша от есента на 1844 г. Неофит, хвърляйки поглед върху цялото си заточение, излага станалото така:

«Единой нощи по полунощ нападоша от триновскаго каймакама послани турци и взяша мя, от соннаго ми легла и завлекоша мя в Атонской гори в Хилендар монастир. По едином лете, по повелению патриарха, в Зограф монастир, в коем ми взяша зографци по повелению патриарха 9658 гроша. И от тамо мя заточиша в Дионисию монастир и държаша мя 4 лета в затвор, заточения, без суда и без фермана, токмо *с патриархским писмом за устрашения болгарскаго народа, еже би не смеял просити болгарина за архиерея*, за да не би покварил ся грекопатриархски шурут.»[71]

Отвлечен посред нощ на великата сряда в края на месец март 1841 г.,[72] Неофит трябва по силата на патриаршеското писмо до хилендарци да бъде държан под строг надзор в манастира (периорисан — περιορίζω, ограничавам, затварям, арестувам). Навярно в писмото не се е съобщавало за колко време е наказанието, като се е изтъквала може би само вината му на подстрекател и надеждата. че неговото отстраняване от Търново ще бъде примерно внушение за укротяване на вироглавите българи. . .

В едно писмо до Константин Огнянович, който се интересува в края на 1843 г. за състоянието на отец Неофит, последният съобщава:

«Уверен съм, какво сте известни за тогавашното ми несчастнос в *таковий св. дни посреднощ насилно и безчеловечно напрасно вдигване* — и сос които са найдоха верху ми *дрехи* в заточение страдателно докарване. . . *които совсем изгниха и ся скапаха верхуми* —

[70] СбБАН, XIV, 25.

[71] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[72] М. Радивоев, Време и живот на Илариона, 23: «на Великата сряда вечерта срещу 26 март 1841».

а конете сос такамите, дрехите сос другийте ми вещи, 10 500: грош. в Митр.: за митрополитски хисап мои дадини — и за 40 000 : грош, на вересии по епархиите мои книги раздадини — тии на животат ми от М.(итрополита) усвоини — а аз бедний *да ся наказвам гол, бос, гладен, жаден.*»[75]

А в писмото си — все оттогава (окт. 1844 г.) — до официалните чиновници на търновския митрополит, т.е. чорбаджиите гъркомани Георги Попсимеонов Арбанасченина и Янко Скевофилакс, които моли да се застъпят пред деспота, за да му се изплати поне част от дълга, Неофит казва:

«В. високоблагородие сте добре известни, че без да ми се покаже погрешката на съд, нощем от Ляскавскаго монастиря сос сегмени грабнат, *по път из мътнопротеклите глъбоки и силно текущи реки давим, и чтото ми се нахождаше при мене потънало и го отвлекли, и само с на мене дрехите мъчителска у Света гора в Хилендар монастир в затвор полимертвим завлекли, и от монастир в монастир, според в. Трън. митр. Г. Н. (еофита) пълномощното повеление тирански преместван и четири години изгнояван!*»[76]

Нека припомним, че под дата 26 август 1842 г. тревненският летописец поп Йовчо предава: в селото им идвали търновският мухасалин Смаил ефенди (назначен в Търново през 1838 г.)[77] и Георги Попсимеонов от Арбанаси и населението им устроило добър прием и весела забава.[78] Никому обаче не хрумва да отвори дума за народния мъченик, изпратен в «Хилендар», и най-малко Георги Попсимеонов ще помисли да разваля добрите си отношения с владика и мухасалин заради немирника, смутил спокойствието и обира на сдружените духовни и светски власти.

[75] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[76] Архив на Григорий.
[77] СбНУН, XV, 313.
[78] СбНУН, III, 382.

ТРАГИЧНАТА СЪДБА НА ДИОНИСИЙ КОНТАРОВ. Могло би да се пита: има ли съдба, по-грозна от тая на Неофит, има ли българин оттогава, пострадал по-жестоко от гръцко вероломство? Отговорът би бил положителен, понеже заточението на търновския протосингел, колкото и незаслужено, е все пак далеч по-слабо наказание, отколкото престъплението, извършено над Дионисий Контаров.

Пръв спомен за този съвременник и съидейник на Неофит, същевременно и негов съгражданин, намираме в брошурата на Натанаил Охридски от 1852 г., посветена на черковния въпрос. Като говори за това, как българите са имали отдавна достойни кандидати за епископи от своя род и как патриаршията ги е отхвърляла, щом те ѝ бъдат представени, той привежда случая с нещастния котленец, дякон Дионисий, «когото отровиха в патриаршьских дворях». Това в 1840 г. според Натанаил. «Камо и на коя блъгарска епархиа го испрати? и когда и как го посвяти Патриаршьство? добре го помаза и посвети и к богу бръзо санием допрати, щото да ся не врьне вече. А то правят тако в Фенер, зам да ся откъснат и избавят крикув блъгарских».[79] Малко по-късно Раковски прави в *Горски пътник* (1857) следното съобщение: «Втора жертва (на фанариотската калугерска злоба», след Неофит Хилендарски, първата жертва) е дякон Дионисий, такожде родом от Котел, кого отровиха в патриаршия, защо то ся реши от високая порта по представлением видинскаго Хюсейн паша да ся ръкоположи покойний за митрополит на Видин. То ся случи в лето 1839, в время злобливаго патриарха Григория родом фанариота, кого после англичянско в Цариград посланичьство свали за злоупотребление от патриаршеско седалище.»[80]

Цани Гинчев, сътрудник на Раковски, знае навярно

[79] Н. Богдан, Приятелское писмо, 1852, 17.
[80] Г. С. Раковски, Горски пътник, 220.

по разказ от него за близки връзки между дякон Дионисий и Неофит Хилендарски, както Петко Славейков пък знае за приятелство между Дионисий и Раковски в Цариград. Гинчев, съобщавайки факта за отравянето на Дионисий, когото Хюсеин паша, видинският валия, бил препоръчал по просба на българското население за ръкополагане, разказва:

«Неофит Бозвели канил българите от Цариград да додат да видят покойния дякон, а той стоял над главата му, прегръщал го, целувал го и го обливал с горещи сълзи, като свое родно дете. Лицето на дякона било позеленяло от отровата, и Неофит, като го гладел по брадата, тя се пъргала от отровеното Дионисиево лице на сурми. — Гледайте, братя, отровиха ми хубавия сокол! възклицавал великият български патриот, и с глас като жена ридаял над хладния труп и го обнемал и постоянно целувал, с два реда сълзи по лицето си.»[81]

Остава, разбира се, отворен въпрос, доколко тази сцена и тези подробности, предадени от един мемоарист като Гинчев, комуто не липсва и въображение, отговарят на самата истина, макар да няма нищо невероятно в съобщението за лични връзки между Неофит и нещастния Дионисий. Последният ще е бил близък с всички будни българи в Цариград. Славейков например ни съобщава в един биографически очерк за Раковски как този, като ученик в Куручешме дружал често с дякон Дионисий, който бил забогатял след смъртта на стареца си (Антим Видински) и харчел доста пари в очакване да стане владика.[82] За някогашното приятелство между Дионисий, дякон при Видинския митрополит, и Гавриил Кръстевич, също котленец, който по-късно следва в Париж, учим от писмо на последния, датирано от 1 октомври 1838 г.[83]

[81] Ц. Гинчев, Труд, III, 1840, 469—470.

[82] Б. Пенев, Биографически бележки за Раковски от П. Р. Славейков, Вестник на вестниците, София, 7 януари 1917 г.

[83] М. Балабанов, Г. Кръстович, 154.

На 16 януари 1842 г. пак Кръстевич съобщава на бившия си учител Р. Попович, че Александър Екзарх му донесъл след завръщането си от България в Париж новината за отравянето на Дионисий.[84]

В една непечатана статия на П. Р. Славейков от 1849 г., насочена против гръцките владици, се говори също тъй за Дионисий Контаров, и то във връзка със заточението на Неофит Хилендарски, ученика му Николай и Иларион Михайловски.[85] «Малко преди заточението на гореречените троица един дякон Дионисий, родом българин, беше при Видинский владика и защото беше честен и личен, обикнал го бе Юсеин паша и го испроводи с писмо до Капукехаята си в Цариград да съдействува с патриаршията, за да го оепископят; като неимаха думи за извинение обещаха ся с той заговор да остане за *няколко время да ся изучи* чи напокон да бъде. И в две годишно разстояние защото ся вардяше като неможиха да го очистят в службата най напокон *оставиха го да потребва* и с той начин го истребиха от светът, *неубоявше ся да турят утрова в Христовата кръв* проклятите. . .»

ВЕРСИЯТА НА РАКОВСКИ ЗА ПОГУБВАНЕТО МУ. Най-пълни вести за личността и съдбата на дякон Дионисий ни дава обаче приятелят му Г. С. Раковски в очерка си върху черковния въпрос от 1860 г., печатан в *Дунавски лебед*. Като взема повод от познатата постъпка на търновските пратеници в Цариград за назначаването на Неофит Хилендарски за владика, той разказва следната история, отнесена към 1840 г.:

«До де пълномощни търновския облъсти действуваха за отца Неофита, дойде в Цариград еще едно священо българско лице, архидякон Видинскаго митрополита Антима, Дионисий Контаров, родом от Котила, с намерением да издействува и он някое си митрополитство за себе в България. Он бе смиренаго духа и непорочнаго поведения човек, с порядъчна наука и образование и от чувствувания любородности разпален предприел бе сие свято дело. Имея же представитълни писма от Хюсейн-паша, видинскаго тогда управителя и

[84] М. Балабанов, ц. с., 171.
[85] С. С. Бобчев, Периодич. списание, LXI, 580.

крайдунавскаго военачялника, до разни знамянити в Цариград лица, а най-паче до пеняжника (сарафина) Хюсейн-пашов Багдасар-ага, он можяше лесно да сполучи цел си.»

Като виждал, че Фенерската патриаршия е решително против българите, дякон Дионисий, твърде предпазлив, се бил оттеглил по съвета на един свой съотечественик настрана и чакал сгодно време, без да издава целта си и да открива народността си. И ето случаят дошъл скоро. Видинският митрополит Антим починал и Хюсеин паша, който благоговеел към Дионисий, отправил прошение от видинските българи до Портата, потвърдено от самия паша, да се назначи на вакантното място Дионисий. Същевременно Хюсеин паша писал на банкера си да съдействува на кандидата по посрещане на всички разходи около назначението. «Това сичко ся действуваше без да знаят сички Цариградски българи нещо о тому, ни то пък патриаршиа чи Дионисие е българин.» Таквор, първият писар на Багдасар, представил Дионисий на министъра на външните работи и министърът написал надлежните писма до патриаршията, с които се заповядвало назначението. Дионисий се представил на великия логотет Н. Аристархи с писмото до него, а последният го препратил до патриарх Григорий.

«Дионисий занеси писма патриарху, кой го прие с притворна благоволност по фанариотски и каза му да остане тамо в патриаршиа, да ся след няколко дни ръкоположи за Видински митрополит. Дионисий остана тамо, но след четири или пят дни дойде надвечер болен на обиталище си, кое бе у Арнаут-Кьою на Въспора, в една гръцка къща; он тутак-си призова едного съотьчьсвеника си (Раковски?) и каза му чи страдае зле, чи устата му ся изприщили и чи утроба му го къса от болести!. . .» Съотечественикът му предложил да се вика лекар, но болният рекал да се почака до сутринта. На сутринта обаче съотечественикът му го намерил в ужасно състояние: «Дионисий бе ся сцепил, т. е. жили му бяха ся събрали, язик му надебелял в уста до толко, щото не можяше да говори никак». Подали му книга и перо да напише нещо, но ръцете му не могли

да държат и перо. Повикали един лекар грък, но той не можал да каже нищо за тая ненадейна болест. Съотечественикът му изтичал тогава до Пера и довел един европейски лекар — и тоя казал тайно, «чи Дионисий е отровен и не можи да му ся веки помогна нищо!» Така се мъчил Дионисий три дни, догде в големи страдания издъхнал. «Косми от глава и брада му изпадаха!» Съобщили случката на Богориди, но той не рачил да разследва работата, само изпратил един човек да присъствува на погребението. «Неколцина от търговци Котлянци и Сливнянци и от учящих ся в Куручешме младих Българ, погребаха Дионисиа в чърква на Арнаут-Кьой, и така бедний Дионисий отиде жьртва невинна за отьчьства, отровен от безбожная фенерска патриаршия! Това фанариотско калугерско злодейство ся разчю по сички българи в Цариград и по вън, кои ся чюдеха и маяха за такава враговска злоба гърков против българ, а най-паче свящества!»[86]

Версията на Раковски изглежда правдоподобна в подробностите си; най-малкото тя не противоречи на другите тъй оскъдни вести и Г. Димитров — без да споменава извора си — може да я повтори с пълното убеждение, че не се отклонява от историческия случай.[87] За Хюсеин паша, видински валия (починал в 1843 г.) и някогашен сътрудник на султан Махмуд в унищожаването на еничарите и прокарването на реформите, ние наистина знаем, че е вземал присърце българските интереси и че се е стараел искрено да бъде покровител на раята в духа на Гюлханския хатишериф. Стар, 70-годишен, когато в началото на 40-те години го виждат Бланки[88] и Чайковски[89] при своите обиколки из България, той се показвал справедлив администратор, загрижен да отстрани всякакви злоупотреби, насилия и беззакония в окръга си и да улесни християнския народ в неговото икономическо издигане. И за вярване е, че той се е вслушал в просбите на видинци, които още в 20-те години роптаят против гръцките вла-

[86] Дунавски лебед, 1860, бр. 8 от 1 ноември, с. 34.
[87] Г. Димитров, Княжество България, I, 295
[88] Blanqui, Voyage en Bulgarie, 131 и сл.
[89] К. Суходолска, СбНУН, X, 440 и сл.

дици, за да ги подкрепи в желанието им да видят на мястото на Антим един свой достоен сънародник. Дионисий Контаров обаче няма повече изгледи за успех, отколкото Неофит Хилендарски и всичката разлика в отношенията на патриаршията към двама български кандидати, които се радват уж на сигурна протекция, е там, че единия тя ще премахне набързо чрез отрова, а другия ще разтакава до Търново и «Хилендар», догде бавно го омаломощи и погуби. Престъпно или цинично вдъхновена в своята тактика, когато трябва да се огради срещу българските домогвания, патриаршията дава още в началото на движението за народна черква доказателства за своята зла воля; и първите жертви на нечуваното фенерско вероломство изкопават още повече пропастта между гръцката йерархия и българския народ.

ПОКАЗАЛЕЦ

Абдул Меджид — 92 93, 96, 114, 267, 477, 558
Авксентий Велески — 37, 383
Адам от Мецово — 322, 328, 406
Азис, брат на Абдул Меджид — 477, 484, 486
Александър Велики — 373
Александър I — 101
Алтънович Георги — 322
Алексий св. — 332, 368, 378
Али Янински — 139
Александър Екзарх — 168, 455, 483
Ами Буе — 98
Анагоста Георги — 419, 426, 537, 554
Анастасов Константин — 289
Ангелов Николчо — 324
Антим Врачански — 410
Антим Видински — 582, 583, 584, 586
Антим патр. — 150, 507, 516
Антим Ризов арх. — 178, 202
Антон Сливенски — 197, 238
Априлов В. — 13 сл., 39, 40, 55, 57, 59, 60, 103, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 164, 166, 167, 180, 184, 191, 202, 206, 211, 212, 213, сл., 219, 222, сл., 263, 280, 320, 322, 326, 329, 346, 361, 363, 378, 383, 418, 419, 424, 425, 431, 433, 442, 458, 460, 464, 465, 494, 495, сл., 506, 507, 512, 517, 520, 521, сл., 539, 540
Аргириади — 328
Аристип — 373
Аристархи логотет — 479, 584
Аристотел — 126, 198, 333
Арсений арх. — 132, 133
Артемий — 382
Асен цар — 348
Атанас Парий — 198
Атанасов Георги — 205
Атанасий св. — 299
Атанасий от Парос — 195
Атанасий Серски и Търн. — 36, 537
Атанасов Иван — 320
Атанасов Велчо — 108, 433
Ахмед Герай — 243
Ахмед Кюпрюли — 140

Бакалооглу — 418
Бакунин — 51
Бакалов И. — 389, 390
Балабанов М. — 30, 169, 200, 202, 207, 212, 214, 229, 237, 263, 267, 284, 455, 464, 582, 583
Балина Т. — 84
Баласчев Г. — 105, 129, 132, 278, 355, 356, 362, 406

Балкански Ст. Д. — 26
Балтаоглu — 133
Барски — 287
Батюшков — 71
Бацаров Н. — 395, 396, 397
Баязид султан — 128, 129, 130, 349
Баязид II — 146
Безми Алем — 485
Беллон — 300
Берман — 356
Берон Васил Х. С. — 54, 108, 427
Берон Петър — 45, 59, 228, 229, 234, 236, 237, 264, 265, 267, 268, 331, 332, 338, 339, 343, 344, 369, 372, 458, 523
Благовещенски Н. — 279, 301, 304
Бланки А. — 9, 98, 99, 110, 230, 403, 585
Блъсков Р. И. — 242, 318
Бобчев С. С. — 36, 164, 206, 246, 253, 255, 256, 258, 274, 292, 416, 417, 553, 556, 558, 583
Бобчев, х. (Бобчоолу х. Ст.) — 508, 511, 513, 515
Бобчев Никола — 415
Богдан Н. — 33, 176, 383, 402, 405, 436, 581
Богориди Атанасий — 199, 266
Богориди Стефан — 27, 29, 30, 45, 171, 172, 199, 234, 237, 264, сл., 280, 445, 451, 453 сл., 461, 465, 467, 480, 481, 484, 485, 521, 522, 523 сл., 585
Богориди Ем. — 267
Богоров Иван — 212, 213, 222, 228, 229, 230, 232, 234, 449, 451
Богоев Ив. — 212
Божил чорбаджи — 241, 242, 247, 259, 257
Бозвелиев Боньо — 275
Бозвелиеви Иван и Теньо — 274, 275
Бозвелиев К. — 274, 275, 276
Бозвели Хасан — 274
Бонев Недко от Котел — 205
Борис цар — 124, 128
Боршуков Г. — 296
Ботев Христо — 400, 446
Бракалов Г. Н. — 26
Брандис Х. А. — 103, 139
Буйнов Ст. — 26
Бурски Кацев — 391, 395
Бусбек — 86
Бусилин Г. И. — 205

Вазов Ив. — 287
Ванков Н. — 59, 264, 282, 283, 320, 327, 363, 364, 378
Вама Н. — 198
Вардалах К. — 198, 199, 226, 227, 305, 371
Василев Михаил Х. — 104,
Васильов Г. — 343
Васильов Т. — 77
Василий Русенски — 64, 65
Васкидович Ем. — 11, 67, 183, 187, 306, 307, 310, 320, 321, 322, 323, 324, 325 327, 328, 330, 341, 345, 356, 362, 363, сл., 371, 374, 419, 485
Велко хайд. — 109
Велчо — 427
Вергилий — 195
Венеамин Преславски — 38
Венелин Ю. — 13, 55, 96 сл., 116 сл., 182, 206, 211, 217, 218, 223, 329, 332, 363, 378
Витанов арх. — 430

Вителов Р. — 54
Вичев Жендо — 241, 242, сл., 390, 400
Владислав Унгарски — 348
Владул — 324
Волтер — 193, 266
Вулгари Евг. — 194 сл., 199, 225, 300, 304
Вълков Васил х. — 111, 113
Вълков (Великов Василаки) — 445, 453, 455, 466, 467, 476, 481, 485, 487, 516, 524

Гавриил, арх. от с. Бистрица — 410, 423
Гаврил Пловдивски — 173
Гавриил Скопски — 406
Гедеон Мануил — 195
Гелцер Х. — 133, 135, 136, 176, 195, 290, 301, 304
Генадий (Георги) Схоларий — 126, 145, 193, 194, 209,
Генадий Г. — 199, 200
Генович И. — 105
Генов Г. П. — 89, 100, 351
Георгиев М. — 517
Георгов Ив. — 119, 215
Герасим влад. — 175
Герасим Зелич — 158, 159
Гервинус — 101, 112, 138, 139, 145, 193, 207, 230, 457
Герлах — 82, 138, 148, 174
Герман Мих. — 353
Герман патр. — 130
Геров Н. — 211, 212, 220, 223, 224, 228, 275, 287
Гешов Ст. и Д. — 451, 452
Гизо — 98
Гилфердинг А. — 181,
Гинчев Ц. — 273, 471, 487, 552, 581, 582
Глинка Т. — 71
Голубинский Е. — 132
Границки А. — 21, 23, 197, 296
Григорий Търновски — 162
Григориевич Григорий — 18 сл.
Григорий Доростоло-Червенски, 46, 52, 54, 60. 61, 63, 64, 65, 68, 296, 297, 312, 313, 314, 358, 511, 530, 535, 548, 574, 579, 580
Григорий, цар. патриарх — 102, 103, 244, 414, 456, 516, 520, 528, 581, 584
Григорович В. — 22, 169, 170, 178, 179, 183, 184, 217, 190, 453
Григор брат — 541, 543
Груйоглу Ст. — 248, 249
Гуфие Шоаз. — 175

Дайнелов Й. — 18, 19, 21
Данаилов Г. — 310
Даненов Алекси — 324
Даниил москопол. — 166
Данев И. — 50, 51
Данкович Христаки — 323
Данов К. — 389, 390, 400
Данчев Янко — 323
Данод — 225
Дарвар Д. — 371, 373
Даскалов Хр. — 136, 138, 162, 177, 430, 431, 453
Демостен — 266, 373
Дерковски Герасим — 181
Деянов П. — 451
Джейков С. и Л. — 451
Джорджич П. — 84
Дибич Забалкански — 102, 104, сл., 107, 246
Димитър Иконом поп — 322
Димитър поп — 405, 406,

Димитров Г. — 52, 53, 78, 86, 109, 181, 210, 261, 291, 394, 405, 406, 426, 427, 428, 432, 446, 462, 476, 482, 516, 585
Диоген — 373
Дионисий патр. — 146
Дионисий Контаров — 32, 581, 585, 584, 582, 583, 586
Дионисий дякон — 36
Дионисий Ловч. — 13, 431
Дионисий архидякон Видински — 238
Дионисий Рали — 84
Добрович Д. — 226, 451
Добровски Ив. — 55, 203, сл., 216, 252, 266, 283
Добролюбов — 51
Доброплодни С. — 197, 261, 294, 543, 544
Дойно поп, баща на Робовски — 557
Доросиев Л. — 98
Драганов М. — 234, 242, 248,
Драганов Христо — 540
Драгинов Мет. — 173
Дринов М. — 46, 50, 51, 128, 129, 133, 152, 228
Друмев В. (Климент) — 24, 44, сл., 55, 65, 67, 68, 242, 261, 287, 318, 435, 459, 460, 544
Дука Н. — 199, 224, 226
Духалов — 461

Евтимий патр. — 125, 128, 131
Евстати Кидон — 199
Евтибули К. — 197
Езоп — 373
Екетерина II — 100, 195, 243, 458, 459
Енгелхардт Ед. — 93, 94, 115
Еремия пророк — 116

Жечев Райко — 386
Жуковски В. — 71

Замбин Ив. Атанасов — 106
Захариев Ст. — 173
Зенон — 373
Златарски В. Н. — 33, 61, 106, 129, 184, 329, 384, 422, 427, 429, 516
Златарски Г. Н. — 98
Златарски Н. — 557
Зоил — 326
Золотович Г. и Д. — 205, 450, 452
Зосиме бр. — 197, 201, 215, 460
Зотик (Зосим) — 433, 436

Иван Алекс. — 128
Иван Асен II — 130
Иван Шишман — 128
Иваница — 427
Иванов Йордан — 166, 183, 383
Игнатьй владика — 405
Иеракс логотет — 129
Изократ — 202
Икономов К. — 428
Икономов Т. — 265
Икономос К. — 198
Иларион Критски (Търновски) — 37, 181, 183, 325, 345, 346, 352, 377, 381, 383, 384, 392, 397, 398, 410, сл., 417, сл., 433, 436, сл., 532, 538, 542, 543
Иларион Михайловски Макариополски — 19, 20, 23, сл., 30, сл., 34, 36, 37, 39, сл., 45, 52, 54, 61, 62, 63 65, 111, 112, 115, 120, 183, 205, 206, 217, 228, 252, 274, 279, 281, 289, 304, 345, 375,

423, 437, 450, 452, 453, 474, 480, 487, 498, 502, 544, 554, 557, 559, 577, 579, 583
Илиев Ат. — 296
Илия, кочияш на Махмуд — 477, сл., 481, 486, 487
Индже войвода — 78, 242
Иоан Еванг. — 171, 198
Ипсиланти Ал. — 101, 103, 199, 409
Ипсиланти Иоан — 132
Иречек К. — 52, 80, 81, 87, 162, 173, 175, 178, 183, 232, 233, 244, 254, 266, 284, 291, 319, 460
Ихчиев Д. — 80
Иширков А. — 459

Йеремия митроп. — 128
Йоан от Трявна — 415
Йоаким патр. — 148
Йоаким Софийски — 182
Йоаникий патр. — 147
Йоаникий, митр. търновски — 414, 416, 417
Йовчо поп — 580
Йонков Иванаки — 108
Йорга проф. — 82, 127, 133, 134, 135, 141, 142, 145, 146, 148, 149, 209, 231, 240
Йордан Брадата х. — 108
Йосиф II — 100, 359
Йосиф Скевофилакс — 328
Йосиф Соколски — 32, 45, 61, 279, 388, 390, сл., 394, сл., 426, 439, 462, 546, 547, 550, 551, 577,
Йосиф хилендарец — 284, 292, 293, 462

Каири Т. — 199, 201, 203, сл., 226, 279
Калист Л. — 519
Камбуроглу Антон — 458
Канелос Ст. — 176
Каниц Ф. — 231, 318
Кант — 198
Кантакузен Михаил — 134
Капински Коста — 540
Каплани З. — 197, 215, 460
Каравелов Л. — 49, сл., 460
Кара Георги — 103, 351
Караджич В. — 360
Карамзин — 71
Караминков С. и Л. — 450
Караминков Ив. — 517
Каролев Р. — 258, 424
Карапетров П. — 52, 53, 446, 455, 456, 462, 476, 477, 481, 482, 485, 487, 516
Карапетър — 53, 516
Катранов Н. — 328
Керамевс Д. — 198
Кетенджиоглу Н. — 40, 499, 508, 511, 513
Кипиловски А. — 234, 236, 343, 344
Киров Г. — 237, 242, 248, 262, 263, 283, 390
Киселев П. — 168
Кисимов П. — 105, 108, 169, 172, 179, 244, 245, 246, 261, 283, 414, сл., 426, 428, 433, 446, 459, 554
Кисьовски Иван — 415
Кисьов Ю. — 426
Клеобуло Г. — 321
Кодинец — 95
Козма монах — 196, 198
Колчо Басманд. — 495, 496, 498, 508, 511, 513, 520
Койчо х. — 517
Комсиеви Г. и Т. — 450
Константин Велики — 288

Константин II патр. — 389
Константин кн — 100
Константинов А. — 287
Константинов Хр. — 205
Константий Синаитски — 426
Кораи А. — 198, 201, сл., 223 сл.
Коридале Т. — 198
Косев Р. — 96, 420
Коста Мегавули — 274, 277, 528, 531, 539, 541, сл., 547, 549
Костович Христодул — 58, 272, 352, 353, 354. 361
Костовци самоков. — 461
Костанди, кюстендилски и патр. — 462
Крижанич — 162
Кръстевич Гандю — 345, 375
Кръстевич Г. — 27, 29, 30, 42, 45, 86, 132, 197, 202, 207, 213, 228, 229, 236, 237, 263, 265, 266, 267, 272, 280, 339, 444, 451, 453, 455, 582 583
Ксавие Х. — 447
Ксенофонт — 373
Кума К. — 194, 198, 371
Кутузов — 106
Кънчов В. — 133, 290, 292, 293, 294, 448

Лаберт — 225
Лаврентий — 288
Лайбниц — 195
Ламартин А. — 93
Ланкастер — 321
Лебедев А. П. — 175, 181, 194, 195, 197, 198
Леже Луи — 98
Леонтев К. — 289, 300
Линднер Т. — 76
Лок — 195
Логади Н. — 197
Лукянов мон. — 162

Мавридов Рали — 451
Мавроиди — 225
Маврокордато Ал. — 124, 140, 141, 194
Маджаров М. — 252, 452
Макарий арх. — 293 (хилендарски проиг.)
Макарий йеромонах — 70
Макарий търновски — 416
Македонски Филип — 373
Максим отец — 13
Максим арх. — 66
Максим Райкович — 541, 543, 551, сл., 557, 558
Мамарчев Георги — 107, 108, 111, 264, 265, 268, 382, 409, 422, 442, 453, 575
Маргарит даскал — 483, 504
Маренин Н. — 289
Маринов Д. — 409, 412
Марко Божар — 103
Матеев П. — 238, 271, 272, 284, 444
Матей дели, самоковски владика — 518
Матей митр. — 416
Маурер — 140 сл., 175, 193, 198, 199
Махмуд II — 74, 89, 90, сл., 96, 104, 108, 137, 267, 389, 390, 393, 395, 432, 436, 445, 446, 456, 464, 465, 475, 477, 478, 481, 482, 483, 485, 486, 487, 531, 585
Махмуд III — 389
Махмуд паша — 134
Махмуд паша, шеф на Хамбара — 446, 479
Махмуд Челебии — 88

Мелетий учител — 198
Мелетий Охридски — 190
Мерзляков — 71
Метерних — 96, 110
Методий Врачански — 410, 411
Мехмед Али Египетски — 90, 465
Мехмед Али паша — 27, 60, 311, 312, 502, 510, 527, 530, 547, 551, 568, 579
Миладинов Д. — 189
Миларов Св. — 52, 53, 160, 474
Милица княгиня — 362
Милош Обренович кн. — 105, 306, 351, сл., 361, 362, 371, 375, 376, 379, 381, 406, 409, 502
Милев Н. — 82, 84, 97, 159, 254, 458
Милетич Л. — 166, 183
Митхад паша — 252
Михаил Русенски — 64
Мишле — 28
Мишев Д. — 61, 103, 159 411, 439
Михайловски Д. — 205
Михайловски Н. — 36, 205, 556, 557
Михайловски Х. — 437
Михалев Ст. — 345, 375
Молтке Х. — 90, 91, 92, 395, 400, 401, 436
Момчилов Ив. Н. — 415
Моровенов Г. — 451, 452
Мохамед II — 85, 125, 126, 133, 136, 146
Мохамед IV — 140
Мохамед паша — 173
Мохамед паша дервиш — 147
Мохамед Селим — 89
Мохамед Соколи — 145
Мохамед Фетих — 490
Мразович А. — 223, 328, 557
Мурад III — 145, 149
Мурад IV — 86
Мурузи Д. — 197
Мустакови бр. — 424, 458
Мустаков Д. — 361
Мустафа султ. — 88, 89
Мустафа Байрактар Тръстениклията — 89, 416, 417

Наполеон Бонапарт — 89
Натанаил Охридски — 31, 32, 169, 176, 401, сл., 407, 581
Начов Н. — 399, 400, 443, 446, 448, 449, 450, 452, 453, 455, 485
Неделкович Ил. — 451
Нейчев А. — 460
Немцов Георги — 21
Ненов В. — 343
Ненов Ю. — 108, 378, 427, 438, 462, 463, 501, 514, 515, 516
Неофит Византийски Търновски, Еникьойски — 37, 40, 249, 277, 278, 392, 397, 398, 483, 484, 491, сл., 506, 513, 520, 528, 530, 532, 537, 538, 539, 542, 543, 547, 549, 550, 552, 553, 555, 557, 558, 575, 577,
Неофит Етърски — 577
Неофит патр. — 151
Неофит владиката — 35
Неофит Рилски — 36, 37, 58, 95, 183, 191, 213, сл., 217, 218, сл., 222, сл., 228, 264, 272, 273, 279, 281, 302, 316, 322, 328, 329, 331, 335, сл., 352, 353, 361, 362, 363, 369,

378, 383, 396, 397, 405, 406, 419, 424, 425, 438, 461, 482, 517 сл., 523, 524
Неофит Хилендарец — 346
Неруло Я. Р. — 200, 225
Несторов Д. — 450
Никандър и Игнатий — 556
Николай I, имп. — 95, 349
Николай — 36
Никола дяк. — 24
Николай, ученик на Неофит — 66, 68, 272 (Димчов), 303, 583
Никола Гайтанджията — 108
Николаев А. — 106
Никифор и Иротей, постр. — 245, 414, 415
Николов Т. — 435, 436, 460
Никусий Пан. — 140, 141
Новакович Хрисант — 67, 399, 400
Новачьович Ст. — 359
Нотарас адм. — 143

Обрадович Д. — 57, 316, 335, 336, 337, 351, 359, 360, 368, 369
Огнянович К. — 67, 332, 343, 351, 368, 369, 376, 377, 378, 579
Оливие — 254
Омир — 226, 266
Онуфрий Попович Хилендарски — 31, 33, 34, 61, 184, 383, 392, 420, сл., 426, 429, 514, 515, 516
Орбини Мавро — 57
Орешков П. — 443
Орфелин З. — 359
Отон крал — 198

Павлов Н. — 18, 19
Павлович Хр. — 228, 320, 322, 326, сл., 343, 345, 346, 369, 419, 425, 553, 556
Пазвантоглу О. — 76, 80, 81, 307
Паисий Хилендарски — 42, 46, 51, 57, 117, 123, 157, 158, 166, 178, 179, 188, 189, 191, 219, 261, 262, 270, сл., 281, 283, 284, 288, 289, 316, 332, 335, 376, 386, 556
Палама Я. — 197
Палаузов Н. — 40, 494, 497, 498, 522
Панарет Търновски — 35, 428, сл., 438, 4462, 469,476, 481, 498, 500, 501, 503, 513, 517, 519, 532, 545, 555, 557
Паничков Д. — 43, 280, 303, 386, 387, 398, 399, 544
Пантелеев Т — 322, 323
Парий Атанас — 305
Партений игумен — 389
Партений патр. — 147
Патуса И. — 371
Пахомий патр. — 148
Пенев Боян — 159, 316, 337, 369, 582
Пенкович Стати — 458
Перикъл — 373
Петков Ботйо — 400,
Петров Н. — 272
Петров М. Х. — 486, 494
Петрович Алекси — 322
Петър Велики — 89
Петър, сръбски владика — 278, 371, 375, 379, 381
Пиколо Ник. — 166, сл. 202
Платон митрополит — 557
Платон — 126, 194, 203, 346
Плутарх — 41
Погорелов В. — 343
Поликарп — 237

Попвасилев Илия — 58, 273, 438, 463, 482, сл., 487, 504, 517, 519, 520, 531
Попгеоргиев Й. — 21, 27, 28, 30, 59, сл., 80, 115, 187, 257, 273, 278, 295, 310, 312, 329, 337, 387, 400, 410, 412, 413, 419, 428, 431, 432, 436, 461, 465, 472, 500, 509, 511, 518, 527, 529, 530, 538, 559
Попиванов Христо — 356, 357, 364
Попконстантинов Никифор — 274
Попович Иован — 360
Попович Стойко — 249, 345, 375, 466
Попович Райно — 29, 119, 197, 220, 221, 237, 238, 273, 284, 304, 331, 384, 450, 464, 466, 495, 520, 521, 523, 524 583
Попович Хр. — 345, 352, 374, 375
Поппеев Влад. — 515
Попруженко М. Г. — 112, 113
Попстанев Никола — 294
Попсимеонов Арбанасченина Георги — 580
Порфирий Пресл. — 155, 163, 181, 213
Пройо Д. — 197
Прокеш — Остен А. — 124
Протич А. — 252
Псалидес — 198
Псома — 305
Пужула Б. — 88, 89, 90
Пуквил — 77, 103, 138, 177, 443
Пулеков Хр. — 273
Пундев В. — 372, 373, 420
Пърличев Г. — 133, 188, 190, 191, 283
Радивоев Михаил Т. — 45, 115, 183, 274, 275, 401, 415, 437, 559, 577, 579
Райко даскала — 345, 375
Раковски Г. С. — 13 сл., 33, 34, 38, 43, 45, 51 сл., 60, 63, 67, 68, 78, 81, 83, 86, 95, 103 сл., 107, 108, 111 сл., 127, 132, 136, 137, 139 сл., 146, 148 сл., 153 сл., 157, 160, 162 сл., 166, 172, 180, 181, 185, 191, 197, 206 сл., 212, 213, 219, 224, 228, 230, 234 сл., 261, 263, 265, 268 сл., 249 сл., 256, 273, 280, 291, 296, 329, 339, 348, 375, 393, 394, 403, 427, 429, 430, 432, 443, 445 сл., 453, 454, 463 сл., 475, 477 сл., 487, 495, 499, 501 сл., 512, 516, 522, 524, 531, 544, 551, 552, 578, 581, 582, 583, 584, 585
Раковски К. — 239, 461
Рангабе — 196, 321
Ранке Ф. Л. — 351
Рафаил патр. — 146
Рафаил, хилендарски проигумен — 293
Рачев Илия — 26
Рачински А. — 21 сл.
Рачо Казанджията — 35
Реиз ефенди — 411, 513
Решид паша — 92, 94, 96
Ригас Конст. — 112
Риза паша — 93 (бей), 479, 486, 502, 507, 508
Рику — 300
Робер Сипр. — 169, 207, 427
Робовски А. — 11, 36, 45, 328, 552, 555 сл.
Рогацони — 82

Розен Г. — 87, 90, 93, 100, 485, 489
Романски Ст. — 95, 98, 108, сл.
Рудолф II, имп. — 84
Русо — 193, 266
Рустем, велик везир — 144, 148
Рушуд паша — 508, 513, 514

Сабри Мустафа паша — 110
Сава св. — 288
Сава х. — 104
Сава Хилендарец — 279, 289, 295, 303, 309
Савович Теохар — 168, 169
Сакеларий Филип — 320
Самуил Кипърски — 197
Самуил Ханджери — 132, патр., 133, 180, 184, 194, 197
Самуил цар — 131
Сандерс Д. — 196, 321
Сапунов Н. Е. — 468
Сапунов П. — 343
Сарафа Григорий — 199
Селимински Ив. — 102, 104. сл., 119, 120, 137, 138, 141, 151 сл., 157, 158, 160, 162, 163, 166, 169 сл., 175, 181, 185, 186, 199, 201, 202, 204, 205, 209, 210, 246, 254, 255, 283, 291, 430, 458, 461
Селим III — 74, 76, 78, 85, 87, 88, сл., 196, 197, 457
Серафим патр. — 194
Сергий, отец, игумен — 108
Симеон патр. — 146
Симеон цар — 124
Сигизмунд — 349
Скабаланович — 127, 146
Скавофилакс Янко — 537, 580
Скерлич Йован — 359, 360
Скуфа — 101
Славейков Иван П. — 430
Славейков Пенчо П. — 34
Славейков П. Р. — 13, 24, 34 сл., 39 сл., 44, 51, 57, 133, 160, 162, 181 сл., 187, 188, 228, 258, 271, 273, 280, 283, 291, 316, 292, 322, 328, 385, 386, 414, 417, 420, 422, 424 сл., 428 сл., 447, 448, 451, 455, 462, 485 сл., 491, 493, 494, 497 сл., 520, 522, 523, 540 сл., 548, 553, 582, 583
Славов х. — 517
Смаил ефенди — 580
Смоховска-Петрова В. — 7, 7, 502
Снегаров Ив. — 131, 133, 169, 261, 447
Соколович Мех. — 84
Софиянос Никола — 224
Софрония Геро — 31
Софроний Артянски — 38
Софроний Врачански — 18, 45, 46, 51, 57, 81, 106, 151, 161, 162, 178, 219, 231, 234, 236, 237, 240, 241, 243, 246, 261, 262, 266, 270, 271, 280, 281, 315, 316, 332, 376, 382, 387
Спасов Юван — 446, 516
Срацимир Видински — 128
Стамбололу Мехмед — 416
Стамболски д-р — 241, 249, 255, 256, 259, 283, 442, 446, 449, 452
Станимиров С. — 61, 279, 390, 391, 394 сл., 398, 399
Станчооглу Дим. — 328
Стефан Неман — 288

Стефанаки бей — 30
Стефан Соф. — 64
Стоилов А. П. — 178, 202, 297
Стойко, учител на Славейков — 433
Стойко, бащата на Раковски — 66, 155
Стоянов Аверкий — 517, 518
Стоянов Захарий — 252, 267, 446
Стоянов В. Д. — 44 и сл., 236, 265, 278, 555
Стоянов Момчил — 415
Стоянович А. — 451
Страбон — 266
Струмски З. — 205
Сулейман султан — 144, 147
Суходолска К. — 54, 168, 585
Суцо Александър — 38, 39

Таквор — 584
Татич Вл. — 111
Тафров Панайот — 322
Тезур Ем. — 70, 71
Тен Иполит — 56
Теодоров-Балан А. — 58, 81, 162, 178, 198, 241, 243, 262
Теолептос — 147
Теотоки Н. — 199
Теотокий архиепископ — 69
Теофраст — 373
Тимур — 130
Тиргелиш, генерал — 409
Тишков П. — 445
Тодор, кочияш на Махмуд — 477, 478, 487
Тодоров Петко Ю. — 257
Тодоров-Хиндалов В. — 112
Трифонов Ю. — 130, 150, 183, 325, 346, 419, 420, 423, 429
Турнефор — 193
Тъпчилещов Н. — 18, 19, 21, 22, 31, 442, 448, 450, 451
Тъпчилещов Хр. — 43, 448, 450, 451, 486, 494

Убичини — 140, 141, 192
Урхан, султан — 85
Успенски Порф. — 170, 195 217, 288, 301, 305, 308

Фалмерайер — 161, 187, 195, 254, 285, 286, 291, 302
Ферисон — 523
Филаретов С. — 265
Филипидес Д. — 226
Филотей владика — 405
Фотинов К. — 55, 196, 206, 220, 222, сл., 226, 228, 232, 320, 321, 331, 446
Фотисуи Л. — 199, 200
Фридрих Велики — 145

Хаджиангелов Иван — 320
Хаджипетров М. — 43
Хаджитошев Димитраки — 351, 408 и сл., 419, 461
Хакки паша — 78
Халваджиоглу — 553
Хамер — 86, 127, 133, 134, 135, 143, 145, 147, 250, 256
Хасеки султ. — 149
Хасиотис Г. — 123, 193, 195, 196, 199, 200, 202, 207, 225, 226, 227, 282, 305
Хеладий А. — 282
Херодот — 266
Херцен — 51
Хозрев паша — 92
Хранов Д. В. — 328
Хрисанда отец — 26
Хрисанд патр. — 411
Хрисант, ученик на Неофит

Х. — 273, 303, 358, 439, 440, 463, 480, 484, 485, 487, 554
Христо Еленчанина — 427
Христович Зах. — 328
Христопуло Ат. — 226
Хюсеин паша — 193, 503 581, 582, 583, 584, 585

Цанков Др. — 24, 328, 557
Цимисхий — 131
Цинкайзен — 77, 80, сл., 84, сл., 88, 127, 135, 144, 146, 256, 442
Цонев Б. — 372, 445
Цончев П. — 435, 445, 450

Чайковски (Садък паша) — 7, 54, 168, 501 сл., 585
Чалъков В. — 119, 215, 456, 460
Чалъков Ст. — 445, 453, 455, 456, 460, 466 сл., 477, 503, 504, 516
Чарториски Адам — 7
Черновежд — 443
Чернишевски — 51
Чехах В. — 33, 176, 402
Чилев П. — 417, 437
Чинтулов Д. — 212, 228, 348
Чолаков Р. — 173
Чомаков д-р Ст. — 120, 205 206, 456, 459

Шалдев Хр. — 459
Шишманов Ив. Д — 21, 43, 44, 48, 54 сл., 68, 82, 96, 97, 117, 183, 199, 203, 205, 213, 215, 216, 220, 226, 227, 252, 259, 266, 270, 273, 278, 283, 302, 321, 322, 352, 353, 354, 360, 362, 363, 371, 397, 406, 419, 423, 438, 458, 463, 482, 483, 503, 510, 517, 518, сл., 523, 534, 545, 578
Шишманов Д. — 48, 55
Шишманоолу Ем. — 410
Шишков Т. Н. — 430
Шопов А. — 456, 459, 460, 461
Шопов Ив. — 165
Щраус Д. — 165

Юрдан хаджи — 427
Юсреф еф. паша — 504

Янков Т. — 169

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ ПРЕД ПОТОМСТВО 13

ПЪРВА ГЛАВА

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ . . . 73

ВТОРА ГЛАВА

ГРЪЦКОТО ДУХОВЕНСТВО В БЪЛГАРИЯ 122

ТРЕТА ГЛАВА

ГРЪЦКА И БЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА . . 174

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

КОТЕЛ И СВЕТА ГОРА 230

ПЕТА ГЛАВА

ПЕДАГОГ И КНИЖОВНИК 305

ШЕСТА ГЛАВА

ДВИЖЕНИЕ ПРОТИВ ГРЪЦКИТЕ ВЛАДИЦИ В ТЪРНОВСКО 378

СЕДМА ГЛАВА

ЧЕРКОВНИЯТ ВЪПРОС В ЦАРИГРАД . . 438

ОСМА ГЛАВА

ПЪРВО ЗАТОЧЕНИЕ 523

ПОКАЗАЛЕЦ 587

МИХАИЛ АРНАУДОВ

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ БОЗВЕЛИ

Първи том

Второ издание

Редактор Елена Кръстева
Художник Иван Марков
Художествен редактор Таня Николова
Технически редактор Роника Кръстанова
Коректор Милка Войникова

Дадена за набор на 28. IV. 1971 г.
Подписана за печат на 8. XII. 1971 г.
Излязла от печат на 28. XII. 1971 г.
Печатни коли 37,50
Издателски коли 37,50
Литературна група III-7
Издателски № 19285
Тематичен № 2812
Формат 16/65/92
Тираж 2093
Цена 5,39 лв.

Държавно издателство Наука и изкуство
Държавен полиграфически комбинат Димитър Благоев